

Архиєп. Мирослав Марусин

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ

РИМ – 1992

diasporiana.org.ua

Архиєп. Мирослав Марусин

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ

РИМ – 1992

Шановному Читачеві мир і Божа благодать!

Обрядові справи в нашій Церкві упродовж її тисячолітньої історії належали до найважливіших завдань і були предметом особливої уваги Києво-Галицьких митрополитів, помісних соборів, духовних і мирян, як у давній Київській Русі, так і в сучасній Україні. Відомо бо, що коли беремо участь у земній літургії, то насолоджуємося вже тепер тією літургією, що відправляється в небесному Єрусалимі, до якого ми мандруємо немов прочани, і де Христос сидить по правиці Бога Отця, як Служитель святыні і справжнього намету-скинії, в оточенні всіх воїнств небесних та чинів святих.

Літургія Київсько-Галицької Церкви, хоч і взята з Візантії чи з Охриди, має свою власну форму і красу. Зрештою її коріння сягають старої антіохійської традиції, а відомо, що з антіохійської богословської школи вийшли такі світочі як св. Іван Золотоустий чи св. Єфрем, арфа Святого Духа. Інші традиції також не були чужі Києву й Галичу і крім римської та може й давньої галійської — Олександрія в Єгипті, за думкою деяких літургістів, мала вплив на наші богослужби, зокрема на чини свяченъ.

Наша Ієрархія пильно дбала про те, щоб літургія була живою й зрозумілою для Божого люду і тому не занедбувала її оновлення та достосування до вимог часу й до обставин. На жаль бурхливі події давніх століть, а потім жорстокі переслідування не давали змоги для порівняльних студій реформ Замойського (1720) та Львівського (1891) соборів, як також і реформи митрополита Петра Могили та з нею пов'язаної реформи Никона. На щастя ці питання розв'язала Апостольська Столиця, видавши богослужбові книги 1941 року. Це було зроблено за виразним бажанням Ієрархії нашої Галицької церковної провінції.

Маючи в руках ці святі книги, а перед очима древню традицію Церкви на Україні, зокрема в Галицькій і Карпатській землях, міг і я зі свого боку дати деякі зауваги до літургійних питань чи то на лекціях для студентів богослов'я в Римі, чи при відправах урочистих богослужб як в Римі, так і в світі українського поселення. Шановний

Читач зможе з користю взяти до рук цю скромну книжку, щоб краще відчути багатство і красу Божественної Літургії Української Церкви.

Книга поділена на п'ять частин, в кожній з яких ідеться про той самий предмет, але з іншої точки зору. Після загального впровадження першої частини наступає друга частина — пояснення Євхаристійної Літургії, тобто Служби Божої. В третій частині мова йде про святі таїни, освячення і благословення. В четвертій частині мова — про церковний день, тобто про щоденні богослужби, що їх Церква заносить до Бога. На кінці, у п'ятій частині, розглядається літургійний рік, тобто богослужби господніх свят і свят святих.

Видимим символом Божественної Літургії на українській землі є нерушима стіна у Святософійському Соборі в Києві. Там сам Христос править святу службу і роздає пресвяту Євхаристію апостолам. А Богородиця-Оранта з піднесеними вгору руками молиться і застуپається за люд свій.

Рим, дня 25 березня 1992 р.

† Мирослав, Архиєпископ

Київ, собор Святої Софії
Мати Божа «Оранта»
мозаїка з XI ст.

Частина I

ЗАГАЛЬНИЙ ВСТУП ДО ЛІТУРГІЇ

Розділ I **КУЛЬТ, АБО БОГОПОЧИТАННЯ**

Слово «літургія». — Істота літургії та її визначення. — Завдання літургіки як науки. — Джерела історичного з'ясування літургії.

Багато людей, зокрема в наші часи, вважає богопочитання приватною справою. В країнах релігійного переслідування воно відбувається потайки. У країнах, в яких забезпечена релігійна свобода громадян, воно обмежується часто лише церквою, тобто храмом.

Тим часом богопочитання зобов'язує всіх людей всіх часів, ю воно є спільною чинністю людської спільноти, у противагу до особистої релігійності, усамітнення від спільноти, згідно з засадою: «сам на сам з Богом».

Тому що богопочитання є чинністю людської спільноти, воно законно впорядковане, має свого роду уряди та інституції, приписи, звичаї і традиції.

Маючи узаконений порядок, богопочитання базується на довголітній традиції та ю черпає собі поживу з передання в такий спосіб, що коли запроваджуються в ділянці богопочитання здорові реформи, то при впровадженні цих реформ завжди вертаються до давньої традиції.

Окремі приписи охороняють богопочитання від впливів чисто профанного, світського життя. Воно має тому сакральний, священий характер.

Якщо ж йдеться про чинності богопочитання, то в них маємо повторення чогось сталого, традиційного так, що запровадження чогось нового, тим більше непередбаченого, неприпустиме.

Місце богоочітання — це звичайно храм (або якесь інше освячене місце) тоді, коли для приватної релігійності вистачає «храм власної душі».

Головна умова богоочітання криється в богословському вислові «opus operatum», тоді коли приватна релігійність має іншу умову, а саме наше власне зусилля, нашу власну релігійність, тобто «opus operantis».

В цьому трактаті, себто в першій частині книги про Святу і Божественну Літургію українського обряду, як у вступі до літургії, будемо спочатку говорити про літургію взагалі, тобто подамо її визначення, поглянемо на неї як на науку, після чого перейдемо до розгляду різних обрядів так, як вони сьогодні існують і так, як вони постали упродовж історії, тобто буде й короткий розділ про історію літургії. Потім буде мова про основні елементи літургії, про літургійне законодавство, про літургійний збір Божого народу, про діалог між Богом та народом і, на кінці, про різні літургійні знаки. Предметом нашого розважання буде богословія літургії, а саме подвійна мета літургії, в прославі Бога та спасінні людей, літургія, як таїнство спасіння і літургія, як душпастирський засіб впровадять нас перед ту Божественну Літургію, що відправляється щодня на наших престолах по всіх церквах світу і яку вірні називають Службою Божою, а разом з тим у ті священнодійства, що й називаються чини святих тайн, освячень і благословень. А що всі ті святі і божественні дії відбуваються в часі, тобто протягом церковного дня і церковного року, то нашої особливої уваги не може не привернути важна справа молитви Церкви протягом усіх часів дня і нічних сторож, як і ціле життя Церкви в замкненому часі одного року, коли відзначаємо свята господні і богородичні та вшановуємо пам'ять святих.

Слово «літургія»

Спочатку скажемо коротко про слово «літургія» в загальному його розумінні¹, про його походження і зміст, про те, чому його за-

¹ Література:

Oppenheim Ph., *Name und Inhalt der Liturgie bei den Alten*: Th.Q. 113 (1932), 35-53.
 Oppenheim Ph., *Notiones liturgiae fundamentales: Institutiones systematico-historicae in sacram liturgiam*, VI, Turin 1941, 1-16.
 Raitz v. Frentz E., *Der Weg des Wortes "Liturgie" in der Geschichte*: EL 55 (1941), 74-80.
 Strauthmann H., λειτουργέω: ThW., IV (1942), 221-238.

любки уживає наш український обряд, подібно до інших східних обрядів.

Назву «літургія» уживаємо для визначення законно впорядкованого християнського богоочитання. В такому розумінні можемо говорити про католицьку, протестантську й англіканську літургію.

Християнське богоочитання окреслювали на Заході у середні віки словом «оффіціюм» або «міністеріюм дівінум». На Сході залюбки уживали назви «літургія». Цей вислів, як пізніше побачимо, був найкращим і найглибшим, тому ѹ в новіших часах уживають його також на Заході. На Заході термін «літургія» не зустрічається в офіційних листах перед ХХ ст. Дійсно цей термін вже поширюється в листах і книгах XIX ст., але щойно Кодекс Церковного Права 1917 року вводить остаточно цей термін: кан. 447, §1,4; 1257 та інші².

Треба насамперед пам'ятати, що вже грекам поганам було відоме слово літургія, складене з двох слів: $\lambda\eta\tauον$ або $\lambda\epsilon\tauον = \deltaημόσιον$ єр-уон, тобто чинність, що виконується на добро чи в інтересі народу.

В книгах Святого Письма Старого Завіту, в грецькому перекладі Сімдесяти, це слово завжди означає святу службу, що її у святині виконували священики та левіти (Вих. 28,39; Втор. 17,12; Йоіл 1,9). Особливо жертвоприношення, як найважливіша служба священиків та левітів, має в Старому Завіті називу літургія.

Слово літургія зустрічається і в книгах Св. Письма Нового Завіту, а саме там, де згадується про старозавітні жертви. Зі зрозумілих причин зустрічаємо це слово дуже часто в листі св. Павла до Євреїв (Євр. 5,1; 5,4; 8,2). Це слово зустрічається й в Ап. Діяннях (13,2).

Від апостолів перебрали його апостольські Отці і святий Климент уживає його в листі до Корінтян (Климентій Рим., 1 Кор. 44,3).

На Сході, від найдавніших часів, як про це свідчать Апостольські Конституції (8,6) до наших днів, слово літургія відноситься головно до Євхаристійної Жертви. Отже, священик називається в богослужбових книгах літург — $\lambda\epsilon\tauουργός$, а дні, у яких не відправляється Євхаристійна Жертва, називаються алітургійні дні — $\alpha\lambda\epsilon\tauουργούτοι$ ³.

Romeo A., *Il termine λειτουργία nella grecità biblica: Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg II* (Roma 1949), 467-519.

Schmidt H., *Introductio in liturgiam occidentalem*, Roma 1960, 33-46.

Пелеш Ю., *Пастирське Богословіє*, Віденський 1885.

Pavkovic J.K., *Liturgika*, Zagreb 1963 (цикльостилеве видання).

² Bugnini A., *Documenta Pontificia ad instaurationem liturgicam spectantia*, Edizioni Liturgiche, Roma 1953, p.60.

³ Hanssens I.M., *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, t.2, Romae 1930, p.62.

Обряд Євхаристійної Жертви у наших богослужбових книгах називається Божественною Літургією, Θεία λειτουργία, в той час коли обряд уділення святих таїн та благословень має назву чин ἀκολούθια.

Істота Літургії та її визначення

Головний підмет літургії — це сам Ісус Христос і Він є дійсним діячем літургії. Єпископи чи священики як при відправі Божественної Літургії, так й уділяючи святі таїни, діють від імені Ісуса Христа або, за латинським висловом «ін персона Христі».

Часто говоримо також, що священик діє від імені Церкви, а це краще підходить до випадку, якщо якийсь священик не є гідним своєго високого звання. Зрештою воно й настільки правдиве, що Церква є Таїнственне Тіло, а де є Голова, тобто Христос, там є і члени, тобто всі хрещені.

З огляду на суть літургії, всі літургійні чини можна поділити на три ступені:

1. На першому й найвищому місці стоїть, звичайно, Божественна Літургія та святі таїни.

2. Друге місце посідають церковні благословення, молебні, перш за все церковне правило, тобто: вечірня, повечір'я, північна, утрена та часи.

3. На третьому місці стоять спільні молитви вірних, звичайно без священика: ранішні та вечірні молитви, правило святого Пахомія, почитання-адорация Пресвятої Євхаристії тощо.

З вищепереліченого треба одразу зробити один важливий висновок, а саме, що існує велика й фундаментальна різниця між католицькою літургією і деякими некатолицькими, наприклад протестантською літургією. Різниця полягає в тому, що в Католицькій Церкві Божественна Літургія це правдива жертва, а католицькі служителі, священики, силою свого уряду посідають місце посередників між Богом і народом Божим та діють не від імені народу, але від імені самого Христа.

Свята Літургія є також прилюдним богочтитанням, що його віддає Спаситель наш Ісус Христос, як голова Церкви, Небесному Отцю, а одночасно і тим почитанням, що його вірні, члени Містичного Христового Тіла, віддають Христові, як Голові, а через нього й Отцю

Небесному. Коротко кажучи, літургія — це почитання цілого Містичного Тіла Ісуса Христа, тобто його Голови і членів ⁴.

Завдання літургіки як науки

Літургія в значній мірі має своє обґрунтування в позитивному Божому об'явленні. З іншого боку вона є овочем двохтисячорічного історичного розвитку під постійним наглядом Церкви і то так, що Церква за натхненням Св. Духа постійно тримала руку на живчику всякого літургійного розвитку. З тих двох причин, літургія є позитивною наукою ⁵.

Завданням літургії є нормувати зовнішні форми богослужб, а в науці це завдання має на меті представити в науковий спосіб зовнішні форми богослужб. Подібно, як усі інші богословські науки, Літургія зумовлена вірою, бо лише віра дає змогу схопити мову літургії, основану на Божому об'явленні. Належно зрозуміти Літургію у світлі віри допомагають такі науки, як історія Церкви, загальне і спеціальне богослов'я, обрядові чини або типікони та, у значній мірі, біблійні науки ⁶.

По-друге, літургія, як наука має також завдання дослідити в історичному висвітленні т. зв. духовний аспект богослужб. Це відбувається в той спосіб, що вона досліджує поодинокі дії богопочитання в їхньому історичному розвитку.

Літургія має також пояснити символічні дії в богопочитанні. Вже середньовічні школи плекали в особливий спосіб символічне пояснення літургії. Символічне значення впливало часто й на ціле зовнішнє оформлення літургійних дій.

Про науку літургії треба сказати, що вона є самостійною наукою, а не, як дехто гадає, лише частиною т. зв. пасторального богослов'я. Це твердження доводимо насамперед в той спосіб, що «літургія», як

⁴ Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, pag. 6.

⁵ Література:

Guardini R., *Ueber die systematische Methode der Liturgiewissenschaft*: JLW.1 (1921), 97-108.

Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik I*, Freiburg 1932, 53-57.

Oppenheim Ph., *Introductio in Scientiam liturgicam: Institutiones systematico-historicae in sacram liturgiam*, Torino 1940.

Fendt L., *Einfuehrung in die Liturgiewissenschaft*, Berlin 1958, evang.

Righetti., *Manuale di storia liturgica I*, Milano 1950, 57-85.

⁶ SRC, *Istruzione del 3 settembre 1958*, n.98.

назва, існувала вже від раннього середньовіччя, в той час як пасторальне богослов'я бере свій початок щойно у XVIII ст. Тому поважні богослови, визначаючи між богословськими дисциплінами місце літургіки, ставлять її на другому місці, між догматичним богослов'ям та церковним правом. Вони розуміють ось як: Церква, силою свого уряду, має виконувати потрійну чинність, а саме має завдання навчати правдам віри, має освячувати своїх вірних і має володіти, наказувати тобто управляти. Наука про цю першу чинність Церкви, що навчає святої віри, називається догматичним богослов'ям, наука про другу чинність Церкви, про освячення своїх дітей — називається літургікою, і врешті наука про ті всі чинності, що належать до царини уряду й управи вірними називається церковним або канонічним правом.

Так моральне богослов'я, як і пасторальне богослов'я є новішого часу, в той час, коли літургіка, як наука має за собою чимало століть⁷.

Біблійна історія та патрологія, тобто науки святих Отців, історія Церкви та інші того роду науки посідають значне, але другорядне місце, у відношенні до трьох вищезгаданих наук, а саме догматичного богослов'я, літургіки та церковного права.

Джерела історичного з'ясування літургії

1. Перше й найважливіше джерело історії літургії — це старовинні богослужбові книги. Серед них на першому місці стоять ті книги, що містять у собі тексти Божественної Літургії та чинів святих таїн. Книга такого змісту називалась на Заході *Liber Mysteriorum*, або просто *Sacramentarium*. На Сході ця книга мала колись і тепер має назву *евхологіон*.

Між римськими Сакраментаріями відзначається перш за все т. зв. *Sacramentarium Leonianum*, що походить з другої половини V ст. та подає спосіб відправи Божественної Літургії в Римі за час, від папи Дамаса († 384) до папи Лева I († 461). На жаль цей рукопис є неповний⁸.

Sacramentarium Gelasianum, згідно з традицією, походить від папи Гелазія I († 496). Цей рукопис містить текст Божественної Літургії на

⁷ Stüber A., Liturgik, *Aufgabe und Methode, Geschichte der Liturgik*, im Lexikon fuer Theologie und Kirche, Bd. 6, 1095 ff.

⁸ Thalhofer V.-Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I Band, s.64 ff.

неділі, свята й будні. Рукопис поповнився в пізніших віках деякими додатками, але критичні студії над ним дають картину відправи Служби Божої в Римі наприкінці V ст.⁹.

Папа Григорій Великий залишив свій власний сакраментарій, *Sacramentarium Gregorianum*, що подає основи нинішньої латинської Служби Божої. На жаль збережений до наших часів рукопис також не є вільний від пізніших додатків. Папа Адріян I (†795) надіслав згаданий сакраментарій Григорія Великого імператору Карлові Великому із наказом запровадити його в цілій імперії. Наслідком цього було те, що Григоріянський сакраментарій витиснув всі дотогодженні сакраментарії, галійський та гелязіянський¹⁰. Галійські сакраментарії збереглись в деяких рукописах VII та VIII ст. Вони подають докладно чин Божественної Літургії, як вона відправлялась у Галії перед VIII ст.¹¹. Британські сакраментарії є властиво римського походження, але мають значні впливи галійських сакраментаріїв. Згадати належить списки амврозіянської та мозарабської літургій, з яких тільки деякі дотепер були видані друком.

Без порівнання численніші є видання східних церковних книг і то завжди на базі старих списків. Між найстаршими списками літургій, одне з перших місць посідає олександрійський список Літургії св. Марка, як основа коптійської та етіопської літургій¹². В Антіохії мали значне поширення молитви Дідахе, а також т. зв. Климентинська Літургія у VIII книзі Апостольських Конституцій. Згадати належить єрусалимську літургію святого Якова, а крім цього список Служби Напередосвячених Дарів. З ростом Царгороду, у візантійському обряді поширюються літургії св. Василія Великого та св. Івана Золотоустого.

2. До відправи Божественної Літургії служили колись скрізь, а тепер ще є в ужитку бодай на Сході окремі книги з читаннями Св. Письма: євангелії, апостоли, псалтири.

Один з найдавніших таких апостолів походить від єпископа Віктора з Калупа (VI ст.). Маємо в нашому розпорядженні книги євангелій VII ст., що їх місіонери занесли на Британські острови.

3. Крім сакраментаріїв, тобто евхологіонів на Сході, книги апостолів та євангелій, дуже важливе місце посідали на Заході т. зв.

⁹ Probst F., *Die ältesten römischen Sakramentarien und Ordines*, Muenster 1892, 143 ff.

¹⁰ Ibidem, s.297 ff.

¹¹ Migne, P.L. 72, 225-318 (Babillon).

¹² Thalhofer – Eisenhofer, цит.твір, стор. 68 і далі.

антифонарі, тобто нотні книги з тими частинами церковного правила, що його треба було співати за нотами¹³.

4. Для відправи церковних часів, церковного правила, маємо нині на Сході, а колись так само мали й на Заході численні книги. Згадати треба перш за все 12 книг нашої мінєї, в якій містяться служби нерухомих свят та святих цілого року, відтак 2 книги Тріоді, що містять служби від неділі Митаря і Фарисея аж до неділі Всіх Святих, книгу октоїх, що містить служби всіх восьми голосів, книгу псалмів, синаксар тощо, не згадуючи самого часослова, в якому містяться частини церковного правила так, як воно щоденно відправляється, а крім цього ще й деякі молитви, місяцеслов цілого року з відповідними тропарями й кондаками та короткими біографічними даними про святих.

5. Дуже цінним джерелом літургії є всі давні устави, по-латині «ордінес», що подають точно спосіб, як відправляти поодинокі священнодійства¹⁴. Між цими уставами треба згадати перш за все всі старі ордінес для відправи богослужб Вселенським Римським Архієреєм, тобто *Ceremoniale Romanum*, єпископські устави — *Ceremoniale episcoporum*, й нарешті устави різних великих монастирів, як на Сході, лаври святого Сави Освященого, монастирів на горі Афоні, студитських монастирів тощо.

6. Тому що всі богослужби відправляються в часі, тобто протягом церковного року, то для літургії важливим джерелом є також давні місяцеслови, мартирологіони, між ними римський мартирологій, що походить ще з часів святого Єроніма, та з іменем цього святого пов'язаний¹⁵.

7. Одним з важливіших джерел літургії є й акти вселенських та помісних соборів. Численні папські Конституції подають літургійні приписи і вони є також цінними джерелами.

¹³ Thalhofer – Eisenhofer, т. I, цит.твір, стор. 72 і далі.

¹⁴ Migne, P.L. 78, 973-1372.

¹⁵ Thalhofer – Eisenhofer, т. I, стор. 87 і далі.

*Розділ II***ІСТОРІЯ ЛІТУРГІЇ**

Від початків до Тридентського Собору. — Від Тридентського Собору до Ватиканського Собору II. — Літургійний рух від XIX ст. до новітніх часів.

Тридентський Собор (1545-1563) значно повпливав на ціле церковне життя, а тим самим і на літургію. Він на довгі століття визначив це життя і тим самим він поділяє історію літургії на дві частини, себто до- і потридентську. Це тому, що після Собору в Триденті латинська літургія зазнала свого роду централізації, а також велими значних реформ та в усьому була підпорядкована нагляду та рішенням Апостольського Престолу. Одним словом була зцентралізована. Щойно нещодавно почались знову необхідні літургійні реформи, а прискорив їх в останні десятиліття т. зв. літургійний рух. На Сході літургія не була вповні централізована і не зазнала якогось особливого піклування, але зберегла свою спадщину чистою та непорушною¹⁶, завдяки тому консерватизму, притаманному східному християнству.

Від початків до Тридентського Собору

Розвиток літургії від апостольських часів до кінця середньовіччя поділяють на чотири періоди і цей поділ стосується всіх обрядів на Сході й на Заході.

¹⁶ Література:

Baumstark A., *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie* (Ecclesia orans 10), Freiburg 1923.

Klauser Th., *Abendländische Liturgiegeschichte*, Bonn 1949.

Cattaneo E., *Introduzione alla storia della Liturgia occidentale* (Liturgica 2), Roma 1962.

Beauduin L., *La piété de l'Eglise*, Louvain 1914.

Rousseau O., *Histoire du mouvement liturgique*, Esquisse historique depuis le début du XIX siècle jusqu'au pontificat de Pie X (Lex orandi), Paris 1945.

Rousseau O., *Le mouvement liturgique en Allemagne* (Etudes et documentes), LMD.7 (1946), 51-114.

Період імпровізації

Єдина літургійна книга раннього християнства — це Святе Письмо. Для своїх богослужб перейняла Церква з синагоги читання Письма Старого Завіту, а до цього додала згодом і читання з книг Нового Завіту. Псалми та інші пісні, знані з книг Св. Письма, були першим співником християнської громади.

В ці первісні часи не було ще окремих текстів молитов та літургійних формул, що їх мав читати єпископ чи священик. Тому й не знаходимо одностайноти навіть в словах освячення на Божественній Літургії, а тим більше, що цієї одностайноті немає в книгах Св. Письма¹⁷.

В обряді хрещення т. зв. сирійського типу, формула є пасивна і священик каже: «Хрещається раб Божий»¹⁸. Ця формула існує нині і в нас, бо наш обряд, як і всі візантійські обряди, належить до антіохійсько-сирійського типу. В римському обряді, в найдавніші часи, не було якоїсь іншої формули для хрещення, як потрійне запитання про віру в Пресвяту Трійцю: «Чи віруєш в Бога Отця вседержителя...»

Отже, даремно шукали б ми сьогодні такої апостольської Літургії, а кожна Церква тих часів мала власне передання і пильно зберігала його. Ця свобода однак ні в чому не похитнула єдності віри, а навпаки, навіть змінила особисту відповідальність кожної громади за збереження того надбання, що його залишили апостоли¹⁹. Отже молитви були імпровізовані і Юстин міг сказати, що «служитель так подяку складає, як вміє і знає»²⁰.

Імпровізацію молитов виразно підтверджуює Апостольські Передання, що їхнє авторство сучасна критика приписує Іполитові Римському (бл. 200 р.). Автор подає в Апостольських Переданнях тексти молитов для Божественної Літургії і зазначає при цьому, що це лише зразки молитов, а не приписані формули.

Ці записані зразки молитов є вже великий крок вперед і вони з'являються у різних списках V та VI ст.²¹.

¹⁷ Cagin P., *Eucharistia*, Tournai 1912, 307–320.

¹⁸ Wenger A., *Huit catéchèses baptismales inédites de Saint Jean Chrysostome* (SC 50), Paris 1957, 96 і далі.

¹⁹ Hauson C., *The liberty of the Bishop to improvise prayer in the Eucharist*: Vig.Chr. 15, 1961 (173–176).

²⁰ Justin, *Apologia*, I, 67,5.

²¹ Hanssens J.M., *La liturgie d'Hippolyte* (Or ChrA 155), Roma 1959, 3–216.

Вирішальною датою для літургійного життя в Церкві є Медіоланський едикт Константина 313 року. Від цього року могла Церква вільно відправляти Літургію в гарних і величних базиліках, могла влаштовувати прощі до святих місць, до гробів мучеників, а ціарські закони забезпечували її повні права на церковні збори, на різні святкування й урочистості.

Було б однак помилкою думати, що до едикту Константина Церква не знала або не мала власних святынь і мусіла ховатися тільки у підземелях катакомб. Передання Іполита, сирійська Дидаскалія, твори Тертуліяна та Кипріяна, гомілії Орігена, листи Діонісія Олександрийського та різні нові археологічні відкриття подають нам багато вірогідних відомостей про храми та їх влаштування у перші два століття. Вже в часи переслідувань, у перші три століття, Церква мала свої храми, а ці храми були відповідно забезпечені речами до богочитання ²².

Перші літургійні списки

З бігом часу вживання писаних текстів на відправах богослужб стала річчю самозрозумілою. Св. Августин нарікає в IV ст. на те, що деякі епископи уживають молитов, що є сумнівного або навіть єретичного походження ²³. З цієї причини деякі африканські собори заборонили уживати тексти, що не були попередньо затверджені помісним собором. Так, отже, виникає прагнення до одностайноти у відправі богослужб, але це явище обмежується лише до церковних провінцій, а не до цілих країн ²⁴.

Час від половини IV ст. до VII ст. можна назвати періодом великої творчості. В ці три століття існувала дуже посилена творча діяльність, але збережені з цього часу списки дають нам про ті квітучі часи лише неповне уявлення.

Близько 390 р. наводить св. Амвросій цитати з одного канону амвросіянської літургії, що бере свій початок з Риму. Але римська літургія була оформлена щойно за папи Григорія Великого (590-604) та його наступників ²⁵.

²² Martimort A.G., *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, B. I, s. 38-39.

²³ Augustinus, *De baptismo contra Donatistas*, 6,25: PL 43, 213 і далі; також: *De catechizandis rudibus*, 9,13.

²⁴ Bruns H., *Canones apostolorum et conciliorum I*, Berlin 1839, Torino 1959, 126.

²⁵ *De sacramentis IV*, 5-6, 21-27; Boote SC 25 bis, 114-116.

Еспанська літургія напевно не могла належно розвинутись під арабським пануванням і тому в цілому її розвиток припадає на VII ст.

Подібне явище спостерігаємо на Сході. З творів свв. Отців IV ст. — Василія Великого, Івана Золотоустого, Теодора з Мопсуестії та інших — можемо собі виробити картину про відправу Божественної Літургії та уділення святих таїн, насамперед хрещення, в антіохійському патріярхаті. Всі значніші обряди аж до найдрібніших подробиць знаходимо в списку VIII ст., що зберігається у Ватиканській бібліотеці, як відомий кодекс Барберіні під ч. 336²⁶. Також старі списки з Сирії належать до VII і попередніх століть.

Час розвитку й поширення літургійних списків

Творча праця дійсно припинилася у VII ст., але тільки до деякої міри. Бо літургійна творчість не може властиво ніколи перерватись, а триває далі до наших днів. Але ця творчість переходила після VII ст. у повільному темпі. Замість творити нові молитви, почали переробляти старі тексти, крім цього складали різні тексти в одне ціле і поставали новотвори молитов. В Галії, у VIII ст., знаходимо гелязіянські сакраментарії, в яких помішано молитви та обряди галійського походження. За Карла Великого як в Галії, так і в Німеччині було достаточно запроваджено римський обряд, але в ньому було багато сторонніх впливів. В цій зміненій формі повернувся він в XI та XII ст. назад до Риму і зродився тут обов'язковою формою Літургії аж до наших часів. Поодинокі обряди є різні в різних церковних областях і вони поділяються на типи, родини і окремі групи²⁷.

Схоже явище як на Сході, так і на Заході. Східні анафори мандрували з Антіохії до Олександриї, візантійські анафори були перекладені на вірменську мову. В загалі, помісні Церкви не були ніколи ізольовані з літургійного огляду, навіть в той час, коли були конфесійно поділені.

В цей час починають писати розвідки про літургію, нераз високо-наукові твори, що ставлять собі за мету, подати не лише пояснення обрядів, але також їхнє символічне значення, а побік реального пояснення виступає часто також алгоритмичне пояснення священих дій.

²⁶ Martimort A.G., *Halw*, I, s.40.

²⁷ Ibidem, s.41.

Час остаточного усталення літургії

У XIII ст. церковні обряди як на Сході, так і на Заході прийняли вже остаточну форму і в такому закінченому виді збереглися до сьогодні.

Західно-сирійський обряд продовжує, правда, ще після XIII ст. творити нові анафори, але загальна будова літургії, церковний рік, читання, літургійний спів, насамперед обряд уділення святих тайн вже не зазнав жодних змін.

Також на Заході творяться формулляри та обряди різних помісних Церков. Релігійні згromадження створюють свої власні звичаї і видають окремі літургійні книги. В Римі запроваджується велика реформа папи Інокентія III (1198-1216)²⁸.

Архиєратикон папи Інокентія III мав дуже сильне поширення, доки його не замінила краща книга, видана єпископом Дурандом бл. 1294 р.²⁹. Папські церемонієри в своїх щоденниках роблять записи і встановлюють рубрики для відправ папських богослужб і то до найменших подробиць. Так постають з часом нові книги — устави богослужб римської Церкви, тобто папських богослужб і устави святыльських богослужб. До поширення нинішнього латинського служебника, часослова та Римського требника багато прислужився чин Францісканів³⁰. Клір та чернечі громади дбали про те, аби обряди були найурочистіші, але бракувало не раз зацікавлення з боку народу, що не дивлячись на нагадування соборів, на Заході знаходив власні шляхи особистої релігійності.

Чинники, що впливали на розвиток літургії

Всі обряди пройшли з бігом часу різні стадії розвитку та їх отримали остаточно свою завершену форму. На їхній розвиток впливали різні чинники.

²⁸ Andrien M., *Le pontifical romain au moyen âge*, II, 310, Città del Vaticano 1938-1941.

²⁹ Ibidem, III.

³⁰ Van Dijk S.J.P. – Walker J.H., *The Origin of the Modern Roman Liturgy*, London 1960.

Зростання Церкви

Так як був повільним в Церкві розвиток догм і церковних законів, так свій шлях і довгий час розвитку пройшла літургія. Вона святкувала спершу пам'ять відкуплення людського роду щотижня — в неділю, пізніше у різні свята року, перш за все на свято Великодня. Обряд і чин таїни хрещення був підготований різними обрядами з довгої і солідної підготовки оглашених до прийняття цієї важливої тайни. До обряду положення рук, себто хіротонії священиків чи дияконів додано ще як на Сході, так і на Заході обряд убирання в ризи, а передання знаряддя чи пак інструментів, як і помазання рук св. миром прийнялось на Заході. В Антіохії рукоположення відбувалось щойно по доторкненні чесних Дарів.

Літургійні формули йшли слідом за розвитком догм та віддавали літургійною мовою рішення вселенських соборів в Нікеї, Ефезі, Халкедоні.

Для розвитку церковного правила та співу прислужились монастирські звичаї, бо монастири були місцем молитви, осередками творчого богословського, аскетичного та літургійного життя.

Взаємні впливи різних помісних Церков

Як уже сказано, різні обряди не розвивалися цілковито незалежно один від одного. На кожному кроці можемо помітити впливи одного обряду на інший. Осередком, звідки поширилося свято Різдва Христового як на Сході, так і на Заході, був Рим. Натомість свята Богоявлення і Стрітення Господніх, що їх також відзначають в Римі і на Заході, є без сумніву східного походження. Олександрійська літургія зазнала значного впливу з боку антіохійської.

Вплив римської літургії на Заході був таким сильним, що з бігом часу зникли літургійні книги галійського чи мозарабського обрядів. Подібний вплив мала Візантія на Сході, в Антіохії та Олександрії, де мелхіти відправляють у візантійському обряді. Зрештою і сама римська літургія зазнала впливів з боку Галії та Німеччини в X ст.

Зовнішні впливи

До зовнішніх впливів на літургію треба перш за все зарахувати два впливи, а саме жидівський та поганський.

Жидівський вплив. Християнська літургія постала в жидівському середовищі і тому зрозуміло, що вона перейняла деякі жидівські звичаї та традиції, насамперед з богослужб синагоги. Але тут треба мати на увазі, що жидівська літургія відома нам з пізніших джерел, і тому не можна робити в цьому напрямі будь-яких остаточних висновків. Також треба пам'ятати, що християнські обряди постали вже в той час, коли був перерваний будь-який контакт з жидівством. Одне джерело залишилось незаперечно спільним для цих двох літургій аж по наші часи, а саме Святе Письмо Старого Завіту³¹.

При оформленні деяких обрядів вплив Старого Завіту є дійсно великий. На єрейських священнях та єпископській хіротонії згадується в молитвах помазання й вбрання старозавітного Архиєрея. Це саме можемо сказати про обряд посвячення церкви, посвячення мира у Великий Четвер, чин над матір'ю у сороковий день після народження дитини-хлопчика, чи у восьмий день після народження дівчинки тощо.

Впливи поганських обрядів. Християнська релігія розвинулась у геленістичному світі і тому пристосувалась до тодішньої культури, висловів, способу думання. Вона до деякої міри скористувалась поганською формою культури, але мусимо виразно розрізняти два періоди і два способи цього впливу³².

Перші християнські письменники старались уникати будь-якого компромісу з поганами, навіть у способі вислову, і наголошували на різниці між християнством і поганством. Тому в цілому фальшивим було б думання, що первісна Церква намагалась зхристиянізувати деякі поганські обряди. Однак з бігом часу, коли небезпека з боку поганства зменшилася, а церковні обряди значно помножились, Церква дозволила деякі обряди, відомі також поганам чи, радше, відомі всім релігіям: очищення водою, посвячення сіллю, уживання світла, кадила. Очевидно, що деякі з тих обрядів можна вивести зі Старого Завіту, як світильники, кадило тощо.

Далі треба пам'ятати й про спосіб впливу з боку поганства. В деяких випадках Церква користувалась тільки засобами протидії, щоби нейтралізувати поганський вплив. Свято Христового Різдва почали святкувати 25 грудня, тобто тоді, коли в Римі святкували день народження Непереможного Сонця. Церква, отже, хотіла протиставити поганському культові власне свято, на честь Христа — Сонця Правди, що задля людей народився у Вифлеємі і до якого прийшли вклонитись мудреці зі Сходу.

³¹ Borella P., *Liturgia ebraica e liturgia cristiana*, RL, 46, 1959, p.322-347.

³² Quacquarelli A., *Rerorica e liturgia*, Roma 1960.

До світських звичаїв, поганського походження, можуть належати й поминки по померлому, пов'язані з тризною чи то в хаті, чи на могилі померлого.

Однак всі ці впливи були завжди на маргінесі літургії. Церква послуговувалась тими поганськими звичаями та геленістичним способом вислову тільки тоді, коли все це було сумісним з символікою християнської літургії.

Так, отже, історія літургії є досить складна. А дослідити її можна лише тоді, коли розглянути всі елементи, що не були чужі розвиткові літургії. Тоді щойно можна достатньо збагнути тексти Божественної Літургії, чину хрещення, священичих свячен, служби різних свят, благословень та освячен, бо обряди не постали всі одночасно, але походять з різних епох і несуть на собі сліди часу, в який розвивалися.

Від Тридентського Собору до Другого Ватиканського Собору

Історія літургії цих чотирьох століть відноситься перш за все до латинської Церкви. Але, що в цьому періоді в нас на Україні була відновлена єдність з Апостольським Престолом в Римі, то й період цей був також важливим для нас. Його можна поділити на три підперіоди: від Тридентського Собору 1562 року, протягом одного півстоліття провадиться інтенсивна літургійна реформа; відтак починається певного роду застій, без особливого зацікавлення літургійними справами і він триває майже цілих три століття; накінці від 1903 року аж по наші дні знову позначається літургійне оновлення.

Літургійна реформа Тридентського Собору (1562-1614)

Літургійний занепад наприкінці середньовіччя чимало спричинився до постання протестантизму. Тому різні помісні собори, ще перед Тридентським Вселенським Собором порушували що проблему та домагалися реформи літургійних книг. Однак це можна було зробити щойно після підготовування вірних і після оновлення християнського життя. Це й було головним завданням Тридентського Собору³³.

³³ Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, pag.47 ss.

Літургійна праця Собору (1562–1563)

Догматичні та дисциплінарні декрети ХХII сесії Тридентського Собору (17 вересня 1562) є відправним пунктом цілого літургійного оновлення ³⁴. В них визначено жертовний характер Божественної Літургії, правомірність її обрядів та гідність канону римської літургії. Одночасно Собор поставив перед громадою вірних т. зв. дві трапези, тобто трапезу Божого Слова, проповіді, а також трапезу Пресвятої Євхаристії, заохочуючи вірних до частого святого причастя.

Собор мав відтак зробити ревізію часослова та літургікона, тобто те, над чим від багатьох літ працювали окремі комісії. Тому однак, що поважна частина єпископів бажала повернутися чим швидше до своїх єпархій, Отці Собору вирішили на ХХV, тобто останній сесії, передати соборові акти Папі з проханням видати служебник та часослов, як також Римський катехизм та Список заборонених книг ³⁵.

Тридентські літургійні книги (1568–1570)

Соборові постанови були виконані в короткому часі. Року 1568 з'явився часослов, виданий за благословенням папи Пія V, 1570 року був виданий Римський служебник. Обидві ці книги мали і мають ще й понині велике значення для латинської Церкви. Перш за все розпочався з їх виданням поворот до давньої традиції: зреформовано місяцеслов, з часослова були усунені легендарні тексти, що відносились до життя святих, зі служебника усунено чимало служб «різних намірень», з яких деякі носили забобонний характер. Книги скеровані були на встановлення одностайності у відправі богослужб в цілій католицькій Церкві латинського обряду. На початку кожної із згаданих книг було подано короткий устав, тобто загальні рубрики, що їх мав дотримуватися служитель, відправляючи богослужби ³⁶.

³⁴ Riviere J., *Messe durant la période de la réforme et du Concile de Trente*: DThC X, 1928, p. 1112-1142.

³⁵ Michel A., *Les décrets du Concile de Trente*; Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles*, X, Paris 1938, p.630.

³⁶ Martimort A.G., HdLW, I, s.48.

По-тридентські літургійні книги (1584–1614)

Коли папа Сикст V покликав до життя Римські Конгрегації, то призначив відразу для Конгрегації обрядів і церемоній офіційне видання літургійних книг, в першу чергу архиєратикона, требника, церемоніялу, не згадуючи книги мартирологія, що її видання постановив уже папа Григорій XIII у зв'язку з календарною реформою 1584 року.

Офіційні літургійні книги побачили світ згідно з вказівками та методою Пія V. Архиєратикон Патріці (1485), близький спадкоємець твору Вільгельма Дуранда, послужив основою для видання нового римського архиєратикона.

Римський церемоніял, виданий також Патріцієм (1488) і твір Париса Грассі «Про церемонії кардиналів та єпископів у їхніх єпархіях» (1587) дали основний матеріял для опрацювання церемоніялу єпископів³⁷. Римський требник, ритуал, як каже папа Павло V, знаходить свою основу в требнику кардинала Санторі з Сан Северіно 1584 року. Всі ці нові книги були видані після докладного дослідження та зіставленням зі старими рукописами. Видавці дбали одночасно про більшу наочність рубрик. Обряди в дечому були спрощені, натомість більше місця присвячено душпастирським вимогам.

Римський архиєратикон та церемоніял єпископів побачили світ за благословення папи Климента VIII в роках 1596 та 1600, Римський требник видано було за папи Павла V 1614 року. Однак в той час, коли Климент VIII, видавши архиєратикон, заборонив вживати всі інші, дотепер видані архиєратикони, то папа Павло V обмежився лише до заохочення всіх єпископів прийняти Римський требник.

Три століття літургійного застою (1614-1903)

Часи рубрицистики

Цей період трьох століть літургійного застою відноситься до Західу. Це епоха, в якій літургія мала невеликий вплив на духовне життя народу³⁸. Як дивитись на цей період, то в очі кидається перш за все

³⁷ Borella P., *San Carlo e il ceremoniale dei Vescovi*, Varese 1937, EL 51, 1937, p. 64-80.

³⁸ Klauser Th., *Abendländische Liturgiegeschichte*, Bonn 1944, s.26.

розвиток літургійного права і зростання культу святих³⁹, що до деякої міри закінчує цикл тайнств нашого спасіння, розподілений на цілий рік, від одного Великодня до наступного. Епоха ця нічим не позначилася у східних Церквах, що зберегли свою власну традицію і не потребували жодних реформ.

Спроби реформ на Заході

Тим часом з'являлись в Церкві нові спроби та нові намагання. Дехто був тої думки, що реформи Пія V були надто обережні і тому почали дії скеровані на подальшу реформу літургії. Це відбувалось без дозволу Апостольського Престолу. Натомість в Римі, за папи Венедикта XIV, почалася значна реформа літургійних книг. Створені папою комісії працювали не лише над виданням латинських книг, але й літургійних книг східних обрядів, в першу чергу візантійського⁴⁰. Для східних обрядів праця комісії не була марною, бо завдяки їй маємо перевірені видання евхологіона та інших книг грецькою мовою. Натомість для латинського обряду більшої користі не було, бо Венедикт XIV не затвердив рішень комісій, що їх сам покликав до життя і праці.

Літургійна реформа від Пія X до II Ватиканського Собору

Літургійне оновлення XVI ст. відбулось на Заході після Тридентського Собору і почалось виданням нових книг, щоб навчати як духовенство, так і народ кращому розумінню літургійного життя. Разом з тим реформа XX ст. та ціле літургійне оновлення походить радше з пасторальних потреб. Почалось воно ще за вселенського архиерейства Пія X та продовжувалось до Пія XII, що були в першій мірі пастирями. Обидва папи старались особливо про те, щоб вірні брали як найактивнішу участь у Божественній Літургії, щоб приступали до святих тайн, і з тією метою, Пій XII навіть злагіднив літургійний піст, а все це для добра віруючого народу. В цей період почалось, під наглядом Апостольського Престолу, видання модерних літургійних книг, в тому числі й служебників для народу. Та й взагалі за цей час

³⁹ Jounel P., *Les développements du Sanctoral romain, de Grégoire XIII à Jean XXIII*: LMD 63bis, 1960, p.74-81.

⁴⁰ Ibidem, 63 bis.

підготовано було стільки матеріялу, що його вистачило для праць Вселенського Собору Ватиканського II, а праці відповідної соборної комісії відбулись вже на початку першої сесії і закінчилися на другій соборній сесії виданням відповідної конституції про Літургію⁴¹.

Літургійний рух від XIX ст. до новітніх часів

Початок літургійному рухові поклав абат Проспер Гверангер (1805-1875). Монастирська лавра в Солем зробилась осередком літургійного життя, спочатку у Франції, а згодом і поза її межами. Діло Гверангера знайшло відгук в Німеччині з заснуванням Венедиктинської лаври в Бойрон 1863 року. Літургійну реформу у Бойрон перевели два брати Мавр та Пляцид Вольтер, що спочатку мали студії у Солем. В Німеччині ґрунт був досить добре вже підготований через наполегливу працю вчених богословів, перш за все еклезіолога Й. А. Мілера (†1838). Століттям пізніше Німеччина зробилась передовою країною в ділянці літургійного оновлення на Заході. В Бойрон зробив свій новіцят отець Климентій Шептицький, згодом ігумен та архимандрит Святоуспенської Студітської Лаври в Уневі, завданням якої було оновити як східне чернецтво так і обрядові традиції на Україні.

Вплив монастиря в Бойрон виявився незабаром в Бельгії і дав такого визначного літургіста як Лямберт Бодуен (1873-1960). Він дав початок літургійному оновленню в пасторальному напрямку, звертаючи свій погляд більш у майбутність, ніж у минулі часи⁴².

З літургійним рухом Лямберта Бодуена була досить тісно споріднена школа монастиря Марія Лях в Німеччині. Однак різниця була у підході до літургійного оновлення, а саме венедиктинський монастир Марія Лях звертав більшу увагу на богословський, ніж на пасторальний характер літургійного оновлення. Загальновідомі є твори Одо Казеля (1886-1948) та його наголошення на християнській містиці в богочитанні.

Творча праця монастиря Марія Лях на німецькомовних землях Західної Європи була збагачена працею Пія Парша (1884-1954) у Кльостернойбург, що поблизу Відня⁴³. Як отець Климентій Шеп-

⁴¹ Martimort A.G., HdLW, I, s.53.

⁴² Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, pp. 56-61.

⁴³ Rauch Ch., *Un promoteur du mouvement liturgique*, LMD, 40 bis, 1954, p. 150-156.

тицький приніс на Україну цінні здобутки літургійного оновлення в монастирі Бойрон, так отець прелат Мирон Горникович, довголітній парох церкви святої Варвари у Відні, співпрацював близько з Пієм Парш і лишив по собі гарне видання Божественної Літургії св. Івана Золотоустого трьома мовами: грецькою, староукраїнською та німецькою. Книжечка була подумана як підручник для чужинців, що брали участь в нашій святій Літургії. Друге її видання здійснив вже по смерті о. Мирона Горниковича молодий німецький вчений о. Г. Форгрімлер.

Під час другої світової війни як літургія, так і ціла літургійна діяльність були обмежені лише до церков. На якусь зовнішню діяльність важко було наважитись навіть ентузіастам літургійного оновлення. Та все ж вони працювали безупинно й одразу по закінченні війни почали видавати свої твори. У нових виданнях помітне було перш за все те, що змагання йдуть в напрямі оживлення літургії так, щоб вона дійсно була всенародним богослужінням. Вірні мають брати активну участь в Службі Божій.

Багато спричинилася до оживлення літургії в цих повоєнних часах енцикліка папи Пія XII *Mediator Dei* від 20 листопада 1947 року.

На літургійний рух звернули відтак увагу всі єпископи світу так, що він поширився на всі країни світу і залишився в історії, як одне з дуже значних і корисних явищ церковного життя 2-ої пол. ХХ ст.

Розділ III

ОБРЯДИ ТА ЛІТУРГІЙНІ ГРУПИ

Поділ обрядових груп. — Східні літургії. — Антіохійська західно-сирійська обрядова група. — Антіохійська східно-сирійська обрядова група. — Олександрійська обрядова група. — Західні літургії.

Поділ обрядових груп

Східні літургії

Антіохійська західно-сирійська група

- Сирійсько-антіохійський обряд
- Маронітський обряд
- Візантійський обряд
- Вірменський обряд

Антіохійська східно-сирійська група

Несторіянський обряд
 Халдейський обряд
 Малябарський обряд

Олександрійська група

Коптійський обряд
 Етіопський обряд

Західні літургії

Римський обряд
 Амвросіянський обряд
 Мозарабський обряд
 Галійський обряд

Східні Літургії⁴⁴

Існують дві групи східних обрядів, що завдячують своїм походженням двом найдавнішим східним патріархатам, а саме Антіохії та

⁴⁴ Література:

- Dalmatis I.-H., *Die Liturgie der Ostkirchen: der Christ in der Welt*, IX/5, Aschaffenburg 1960.
- Raes A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Roma 1947, 1962.
- Hanssens J.M., *Institutiones liturgicae de rebus orientalibus*, II-III, Appendix, Roma 1930-32.
- Brightman F., *Liturgies Eastern and Western*, I: Eastern Liturgies, Oxford 1896.
- Assemani J.A., *Codex Liturgicus ecclesiae universae*, I-XIII, Roma 1749-1766.
- Raes A., *Livres liturgiques des églises orientales*: DDC VI (1955), 606-610.
- Raes A., *L'étude de la liturgie syrienne: Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg I*, Roma 1948, 333-346.
- Dib P., *Etude sur la liturgie maronite*, Paris 1919.
- Breydy M., *L'Office divin dans l'Eglise syro-maronite*, Beirut 1960.
- Couturier A., *Cours de liturgie greque malkite*, I-III, Paris 1912-1930.
- De Meester P., *Studi sui sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947.
- Ferhat P., Baumstark A., Ruecker A., *Denkmäler altermenischer Liturgie*: Or.Chr. II-1 (1911), 204-214, 3 (1913), 16-31, 7-8 (1918), 1-82; III-1 (1927), 149-157, 5 (1930), 56-79.
- Amadouni G., *La divine liturgie du rite arménien*, Venezia 1957.
- Kopp C., *Glaube und Sacramente der koptischen Kirche*, Roma 1932.
- De Fenoyl M., *Le sancitoral copte*, Beirut 1960.
- Fischer B., *Abendlaendische Liturgien*: LthK VI (1961), 1091-1905.
- Borella P., *La messa ambrosiana*; Righetti M., *Manuale di storia liturgica*, III, Milano 1956, 551-614.
- Heiming O., *Die Mailänder Messfeier: Eucharistiefeier in der Christenheit* (Laacher Hefte 26), 1960, 48-57.
- Prado G., *Historia del rito mozárabe y toledano* (Silos 1928).
- Griffe E., *Aux origines de la liturgie gallicane*: BLE 52 (1951), 17-43.

Олександрії. Характерною рисою всіх східних обрядів є незмінний текст анафори в Службі Божій, але різні обряди мають деяку кількість таких текстів. В антіохійській групі молитви за живих і померлих закінчують анафору, в той час коли в олександрійській групі вони стоять по першій частині подячної молитви, перед піснею «Свят». В антіохійській групі епіклеза наступає після слів освячення, а в олександрійській групі є дві епіклези, одна перед освяченням, а друга — по анамнезі.

Антіохійська західно-сирійська обрядова група

Сирійсько-антіохійський обряд⁴⁵

Після Єрусалиму, Антіохія була першою християнською громадою. Вплив її поширився на широкі простори Сходу. Як римська провінція з грецькою мовою і культурою, Західна Сирія створила літургію в грецькій мові. Лише околиці Едесси, що до 200 року залишились незалежним королівством, мали свою сирійську культуру. Грецько-антіохійська літургія відома нам з творів св. Івана Золотоустого та Теодора з Мопсуестії, як також з Дидаскалії Апостолів (ІІІ ст.) і з Апостольських Конституцій. Грецька анафора св. Якова дійшла до нас у пізнішому списку, що не є вже чистим від додатків.

Єрусалимська літургія була спочатку близькою антіохійській, але розвиток прощ до святих місць надав її нових рис. Свідоцтва про неї подають нам дуже поважні документи: Катехизи св. Кирила Єрусалимського, старовірменський лекціонар, грузинські календар і канонарій та деякі сліди в документах і рукописах мелхітів.

Халкедонський Собор (451) не поклав край поділу в середині антіохійської Церкви. Залишився, правда, правовірний патріярхат, але з часом до нього належали лише «вірні цісареві» християнські громади і тому назва їхня — мелхіти. Вони згодом перейняли в цілому візантійську літургію⁴⁶.

Переможцями були власне монофізити і тому їхня церква в Антіохії охопила всіх християн як грецької, так і сирійської мови й культури. Арабські займанщики відділили згодом Сирію від римської імперії, а грецьку мову замінила народна, пізніше арабська. Твори

⁴⁵ Обряд цей мають т. зв. якобіти, з'єднані сирійці, маланкарці.

⁴⁶ Charon C., *Le rite byzantin dans les patriarchats melchites*: Християнська, Roma 1908, 485–718.

св.Єфрема дали цьому обрядові багато пісень. Частину спадщини передбрава Антіохія з Єрусалиму.

Помітних змін зазнав сирійсько-антіохійській обряд у другій половині XII ст. за Діонісія Бар Салібі (†1171). Крім старої анафори Якова має він ще близько сімдесяти різних анафор, з яких деякі — пізнішого походження. Характерною рисою цього обряду є перевага пісень-гімнів, тоді як псалми відійшли на другий план. Архиєрейські обряди оформились також у XII ст., за Михайла Сирійця, а між ними є такі, що не зустрічаються в інших обрядах. При хіротонії священика кладе святитель спочатку руки на чесні Дари, а відтак щойно на голову кандидата, начеб від святих Дарів хоче він перенести на висвячованого священика божественну благодать.

Залишилась до сьогодні сирійська мова як літургійна, хоча деякі частини богослужб відправляються по-арабськи.

В XVII ст. з'єдналась частина антіохійських сирійців з Римом. Вони мають католицький патріярхат, який донині дотримується сирійського обряду. Одночасно з'єднались з Антіохійським патріярхатом частина малябарців на західному узбережжі Індії, а саме ці, що не хотіли з'єднання з Римом. Ті малябарці прийняли західно-сирійську літургію. Щойно 1930 року чимало з них з'єдналися з Апостольським Престолом в Римі і називаються вони маланкарцями. Вони зберегли свій сирійський обряд, а також мають народу мову в богослужбі, що називається «малаяля».

Маронітський обряд

Цей обряд в багатьох речах подібний до сирійсько-антіохійського. Його зберігають християнські громади в Ливані, що навколо монастиря святого Марона створили у VIII та IX ст. самостійну Церкву. Вони створили свою власну традицію. Мароніти сьогодні одиночі християни східного обряду, що всі, без поділів, злучені з Апостольським Престолом у Римі.

Візантійський обряд

Візантійський обряд походить з Антіохії та близький сирійсько-антіохійському. Однак в царському місті над Босфором набув він окремого виду. Як латинська літургія є літургією міста Риму, так візантійська літургія є літургією Візантії і в багатьох церемоніях

віддзеркалює славу цісарського двору. Крім антіохійської традиції має він багато елементів з кападокійської церковної провінції.

Ще сьогодні десять разів на рік уживається анафора св. Василія Великого, яка з найбільшою імовірністю походить з-під пера цього отця Церкви. Натомість анафора св. Івана Золотоустого є пізнішого часу. Молитви за живих і померлих, як у всіх літургіях західно-сирійського типу, містяться після освячення та після епіклези. Візантійський обряд не знає, крім згаданих вже, інших анафор. В деякі, т. зв. алітургійні дні, відправляється Служба Напередосвячених Дарів.

Візантійський обряд має добре розвинуті пісні-гімни. Іншою його цікавою присмакою є почитання ікон. Наголошення на почитання ікон є реакцією проти іконоборців VIII ст. Молитви відзначаються глибиною богословської думки, вони скеровані перш за все на проголошення правди віри, визначених першими вселенськими соборами, а саме соборами в Нікеї, Ефесі та Халкедоні.

До візантійського обряду належить український обряд, а також мелхітський обряд. Цей обряд спільній як для католиків, так і для некатоликів як на Україні, так і серед мелхітів та інших народів. Першіна літургійна мова візантійського обряду — грецька. Слов'янські народи уживають на відправах богослужб власної мови, мелхіти колись відправляли по-сирійськи, тепер служать по-арабськи, румуни — власною мовою, грузини — по-грузинськи⁴⁷.

Вірменський обряд

На кінці IV ст. створив католікос Сагак разом з християнсько-вірменським письменством також і власну вірменську літургію. У місяцеслові та в лекціонарі він дотримується єрусалимської традиції. Важко сьогодні, однак, впізнати первісні тексти, бо вірменська літургія знаходилась поперемінно то під візантійським, то під римським впливом. Літургійною мовою є класична вірменська мова, що значно відрізняється від сучасної. Звинувачення, що вірменський обряд дуже златинізований небезпідставні. Однак треба мати на увазі, що деякі обряди й звичаї є дуже стари. Так, наприклад, уживання неквасного хліба в літургії не можна вважати за латинський вплив, бо вірмени вживали його ще задовго перед тим часом, коли виникла контроверсія між греками та латинниками щодо уживання квасного чи неквасного хліба.

⁴⁷ Korolevskij C., *Liturgie in lebender Sprache*.

Вірмени — хоробрий народ, що ставив найсильніший з усіх народів опір мусульманам. В IX ст. вірменська держава впала внаслідок навали сарацинів. Впала столиця патріярха Ечміадзін і патріярхи не мали сталого місця осідку впродовж п'ятсот сорока років (901-1441). В той бурхливий час багато вірмен перенеслося на Захід і заснували в Келикії ціарство Малої Вірменії (1080-1219). А був це час хрестоносних воєн і вірмени показали себе добрими спільноками хрестоносців.. Цар Лаван II зв'язався з хрестоносцями в надії, що разом врятують Схід. В 1199 році визнав Папу Римського своїм зверхником і дістав від папського легата королівський вінець. Але більшість вірмен була незадоволена спілкою з латинниками і тому їхній власний єпископ помазав царя святым слеєм, згідно з обрядом вірмен. Та все таки вдалося цареві переконати дванадцятьох своїх єпископів про необхідність з'єднання з Римом. Вони це зробили, але їхня унія не була надто тривка. Синод в місцевині Сіс, 1307 року (в часі поновної спроби царя Готоома II зміцнити церковну єдність), затвердив деякі зміни в обрядах. Від цього часу вірменські єпископи носять латинські митри (інфули).

Століття XV і XVI — це чорний час для вірмен, бо переслідування ззовні збіглося ще й з внутрішніми непорозуміннями в народі. Однак впертий цей народ ніколи не втрачав надії на незалежність і витривало дбав про свою культурну спадщину. Католікос Михайло з Севастії заснував друкарню у вірменській мові. Пізніше були засновані друкарні в Римі, Царгороді, Амстердамі, Ечміадзіні.

Антіохійська східно-сирійська обрядова група

Християнські громади Месопотамії, з географічних та політичних міркувань, були далекі від впливів Антіохії. До цього спричинився т. зв. догматичний поділ, коли східні Сирійці відкинули рішення Ефеського Собору та залишились несторіянами. Тому й протягом багатьох століть східно-сирійська літургія була просто несторіянською літургією.

Несторіянський обряд

Східно-сирійський обряд оформив у VII ст. патріярх Ішояхб III. В Божественна Літургія містить три анафори, а саме апостолів Аdda і та Mari, Теодора з Мопсуестії та Несторія. Анафора апостолів ставить

нам особливо важке питання, бо так, як вона міститься в рукописах, там не має слів освячення. Крім цього епіклеза стоїть після молитов за живих і померлих, а не так, як у всіх інших сирійських обрядах. Літургійна мова — сирійська.

Халдейський обряд

У XV ст. несторіяни на Кипрі, а в XVI ст. частина несторіян в Халдеї довершили з'єднання з Апостольським Престолом і створили халдейську Церкву. В цілому зберегли вони традиційні звичаї та літургію несторіян. Лише в заголовках анафор викреслено імена Теодора з Мопсуестії та Несторія, але текст залишено незмінним.

Малябарський обряд

Несторіяни були ревними місіонерами і занесли Євангелію далеко на Схід. Однак засновані ними громади з часом зникли, за винятком Церкви в Малябар. В XVI ст. португалці поставили собі за завдання приєднати несторіян до католицької Церкви, але вчинили нерозважно, коли забажали цим християнам накинути латинську літургію, або бодай намагались їхню сирійську літургію «поліпшити» і в де чому змінити. Малябарський обряд був таким чином досить сильно златинізований і щойно тепер Апостольський Престіл розпочав ревізію церковних книг та й дбає про реформу згаданого обряду в дусі старої традиції. Сьогодні в католиків малябарців є в ужитку Літургія апостолів, а вийшла з ужитку літургія Теодора з Мопсуестії та Несторія. Християнські громади нез'єднаних з Римом приолучились доmonoфізитського патріярхату Антіохії та створили малябарську Церкву з сирійсько-антіохійського обряду.

Олександрійська обрядова група

Маємо небагато документів про первісну літургію Єгипту. Евхологіон Серапіона IV ст. є того роду документ, що з нього небагато можна зробити висновків. Т. зв. «Єгипетське церковне правило» є, власне, апостольським переданням Іполита і не може послужити за джерело первісної єгипетської літургії. Літургія олександрійського

патріярхату так, як вона представляється у середньовіччя, має дві форми, коптійський та етіопський обряди.

Коптійський обряд

В Олександриї та нижньому Єгипті богослужба відправлялась грецькою мовою, в той час як у горішньому Єгипті, правдоподібно,— різними коптійськими говірками, від яких залишились деякі сліди в рукописах. Сьогодні в широкому вжитку є арабська мова.

Грецькою мовою маємо анафору св. Марка, що в скороченій формі існувала вже у VI ст. Копти мають анафору св. Кирила, що є перекладом і опрацюванням грецької анафори св. Марка. У противагу до сирійських анафор, прошення міститься в першій частині євхаристійної молитви, тобто перед «Свят». Коротка епіклеза міститься перед словами освячення, довша, подібно як і сирійська,— слідує по анамнезі. Виникає питання, чи та епіклеза є справді єгипетського походження. На жаль, бракує джерел для відповіді на це питання.

Крім анафори Марка-Кирила в ужитку є ще дві інші анафори. Одна називається анафорою св. Василія, але вона давнішого походження, ніж та, що відома нам у візантійському обряді. Друга називається анафорою св. Григорія. Обидві вони належать радше до сирійського типу, ніж до олександрийського.

На анафору св. Марка мала значний вплив анафора св. Якова. Також в літургії святих тайн містяться молитви сирійського походження, а це є доказом неабиякого сирійського впливу на Єгипет.

В Єгипті, подібно як у Сирії, знехтовано рішення Халкедонського Собору і залишено монофізитство. Також тут одна група мелхітів залишилася вірною правовірному навчанню. Їхня літургія — візантійська⁴⁸. Між ними маємо нині мелхітів, з'єднаних з Апостольським Престолом в Римі.

Етіопський обряд

Етіопія, згадувана неодноразово у Св. Письмі, вже в часи Атанасія має власного єпископа, але християнство поширилось тут значно пізніше, завдяки монофізитським ченцям, що прийшли до Єгипту з

⁴⁸ Charon C., *Le rite byzantin dans les patriarchats melkites*: Хрубоєстоміка, Roma 1908, pp. 477—484.

Сирії в VI ст. З цього часу походить і перший переклад Біблії на мову геез.

Етіопська літургія відома нам лише з пізніших рукописів. В загальному вона є нічим іншим, як перекладом єгипетської, тобто коптійської літургії. Вона багата, однак, на власну поетичну творчість, передовсім гімнами на честь Пресвятої Богородиці⁴⁹. Вона має збірку з 18 анафор, що здебільшого не є олександрійського походження. Так звана Літургія Апостолів — це ніщо інше, як анафора Іполита. Анафора «Нашого Господа» — це етіопська переробка «Заповіту Господа». Уживання тих двох анафор в літургії не надто давнє. Літургійна мова етіопців — це геез, на сьогодні мова мертвa.

Західні літургії

Римський обряд

Його розвиток і поширення

Сьогодні римський обряд є обрядом цілого латинського християнства. Свою появою завдячує він однак формам богослужб, що відправлялися в Римі, престольному городі Вселенського Архієрея.

Римську літургію перейняли невдовзі інші міста Італії, очевидно зберігаючи деякі свої звичаї. Так, вже на кінці IV ст. каже св. Амвросій, що він наслідує римську традицію, але застерігає собі також право на деякі позаримські обряди та звичаї. Однак згодом, римська літургія поширюється та опановує цілу Італію.

Також по той бік Альпів вона почала поширюватись і то без якогось зовнішнього натиску, а зовсім спонтанно. Найдавніші свідоцтва римського канону є, як відомо, галійського та ірляндського походження. Але Карло Великий запровадив римську літургію в цілім своїм цісарстві і в той спосіб спричинився до усунення як в Галії, так і в Німеччині старих, місцевих літургій.

В Еспанію прийшла римська літургія значно пізніше, щойно за папи Григорія VII в XI ст. Сам папа наказав запровадити цю літургію до церков Еспанії так, що стара еспанська літургія залишилась лише в деяких помісних Церквах.

⁴⁹ Baumstark A., *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953, р. 255 і далі.

Своєрідність римської літургії

Крім відомого твору Іполита Римського, що з деяких поглядів не може вважатись за власне літургійну книгу, найдавнішими пам'ятками римської літургії є Сакраментарії. В них знаходимо лише тексти молитов, що їх читав єпископ при відправі різних богослужб. Про ці джерела вже була мова в розділі «Джерела історичного з'ясування літургії». Тут згадаємо лише про деякі значні риси римської літургії.

Характерними для римської літургії є тексти канону Служби Божої. Літургії Галії та Еспанії не мають сталого формуляра. Канон Служби Божої складається в них з дрібних уривків різних молитов з тим, що частина з молитвами й словами освячення є незмінна. Також східні обряди мають більше число анафор. Тим часом в Римі була одна лише формула, щоправда досить гнучка, тобто деякі частини канону змінюються відповідно до свят, а саме приналежна до канону префасія, молитва *Comunicantes* та *Hanc igitur*.

Також стиль молитов римської літургії характерний тим, що вони побудовані гармонійно, згідно з певним правилом. Вони на противагу до галійських та германських формул — короткі.

У відношенні до пісень та гімнів римський обряд стриманий. Його пісні — біблійного походження.

Літургійна мова римського обряду була спочатку грецькою, а щойно на кінці IV ст. на її місце прийшла латинська мова. Винятком досьогодні лишається слов'янський служебник, написаний т. зв. глаголицею, дозволений колись для церковної провінції в Богемії та в Далматії, і нині ще в ужитку в деяких єпархіях Загребської митрополії.

Наявність чисельної грецької колонії та ченців візантійського обряду в Римі мали той вплив на римську літургію, що читання зі Св. Письма було в двох мовах, запроваджено відзначення численних богородичних свят, почитання святого хреста, спів під час піднесення та ламання Агнця тощо.

Розвиток римської літургії поза Італією в часи середньовіччя

Церква в старому каролінському ціарстві вживала дійсно римську літургію, але з такими місцевими додатками, що церковні книги та церемонії різнились між собою не лише на рівні церковних провінцій, єпархій, великих монастирів, але навіть в місцевих парафіях. Зрештою так було і в Римі, що кожна базиліка мала власну літургію, від-

мінну від літургії Вселенського Архиєрея. Щойно винайд друкарського верстата та Тридентський Собор поклали край такій різноманітності. Лише деякі помісні церкви, як Ліон у Франції та деякі чини, як Домінікани, Примонстрати, Картузи зберігають донині свої власні звичаї.

Амврозвіянський обряд

Св. Амврозвій, єпископ медіолянський, прийняв римську обрядову традицію, але із застереженням, що в Медіоляні залишуться також в ужитку деякі власні обрядові практики. Цей стан зберігся до наших днів. Та все таки медіолянська літургія дуже подібна до римської, а зберігає вона деякі старі римські звичаї, нині вже забуті в самому Римі. Вона не є, як деякі думали, східного походження. Зазнала численних реформ в XVI ст. за ініціативою св. Карла Боромея, відтак на кінці XIX ст. і на початку XX ст., коли зацікавились нею деякі вчені медіолянці, в тому числі А.Ратті, а пізніше — папа Пій XI.

Амврозвіянській обряд має крім псалмів також багато гімнів-пісень, композиції різних авторів. Деякі з них перейшли згодом до римської та до інших літургій.

Велику заслугу у приверненні старого амврозвіянського обряду має архієпископ Медіоляну Карло Боромей.

Службу Божу починають співом псалмів. Слідує ектенія з двадцятьма «Кіріє елейсон». Перед читанням з листів св. Павла читається уривок зі Старого Завіту, або дещо з життя святого дня. Мирствує священик по Євангелії і перед оферторіумом. Є окрема молитва, звана «супер сіндонем», якою починається літургія вірних. Символ віри співають амврозвіяни, подібно до нас, по перенесенні на трапезу святих дарів. По піднесенні чаши священик складає руки навхрест, знаменуючи смерть Христову. Роздрібнення Агнця відбувається перед молитвою «Отче наш». Під час причастя співають кіононик.

Мозарабський обряд

Маємо в розпорядженні рукописи X та XI ст., що подають тексти еспанської літургії попередніх століть. Вони вказують чітко, що загадана літургія не постала в часі арабської займанщини, але постала раніше. На ній позначається сильний вплив східних літургій, а вона сама мала значний вплив на південно-галійську літургію.

В Еспанії первісно жили іберійці, з якими згодом змішались кельти і таким чином виникла кельтійсько-іберійська нація. Був це великий хоробрий народ. Вже в III ст. до Хр. були вони спільниками Карthagену. В часи вирішальних змагань між Римом і Карthagеном стояла Еспанія в центрі воєнних подій. Геніальний полководець Ганнібал розпочав саме з Еспанії свій воєнний похід. Про це невдовзі дізнався Сциліон Старший і почав в Еспанії протиофензиву. Він здобув Таррагону, потім впала Нова Карthagена, місто, що славилось своїми підземними шпихлірами збіжжя. Там переховувалось зерно на віть п'ятдесяти років. В давні часи місто це було відоме рибними виробами в цілому світі. В тім Карthagені звільнив Сциліон закладників, а між ними королівську доньку. Двадцятип'ятирічний Сциліон не залишив її собі, а віддав місцевому князеві Аллюцієві, нареченному згаданої бранки. Фламанський маляр Бруегель увіковічнив цю сцену на образі, що називається «Чистота Сциліона».

Довго не могли римляни завоювати Еспанії. Боротьба за місто Нуманція мала хіба в наші часи повторення у відомій резистенції Альказару. Ще св. Ісидор з Севільї, учитель Еспанії, славить в своїй книзі *Етимології* героїчність давніх еспанців.

Еспанія впала, але ще поганському Римові дала вона чимало великих мужів. До них належить Лукій Еней Сенека, філософ і учитель Нерона, найбільш геніальний письменник свого століття. Він народився в Кордові. Квінтліян, славний учитель риторики, походив з Еспанії. Римський кесар Траян (98-117) вважав Еспанію своєю батьківщиною. Сам Цезар, завойовник Галії, був в Еспанії один рік претором.

До римської Еспанії прийшло християнство з Риму. Коли і хто його приніс, важко сказати. В ті часи кожний християнин був апостолом: вояки, негоціянти, колоністи проповідували Христа не тільки словом, але й прикладом власного життя. Св. Павло в листі до Римлян (Рим. 15,24-28) висловлює бажання відвідати Еспанію. З цього бачимо, яке важливе значення в очах апостола мала тогочасна Еспанія. А Павло мав добре око, куди і в яке місто треба їхати, щоб проповідувати Євангелію. Климентій Римський, Атанасій, Кирило Єрусалимський, Еронім, а з ними Григорій великий були тої думки, що св. Павло відвідав Еспанію. Не дивно, що еспанська традиція йде по тій самій лінії.

На синоді в Ельвірі 306 року зібрались 19 єпископів і 24 пресвітери з самої Південної Еспанії. Згадати належить, що Гозій, єпископ Кордови, був дорадником цісаря Константина і головою Першого Вселенського Собору в Нікеї 325 року, заступаючи папу. Тому й перший

з двома іншими римськими пресвітерами підписав він рішення Собору.

Та колесо історії котиться часто самовільно і нещадно. Десять близько 150 року прийшов з теперішньої Швеції над Дніпро і Дністер народ, що називався готами і поділявся на східних і західних. Цісар Аврелій 275 року подарував їм навіть багаті області в Дакії. Вояки і ногоціянти, полонені і бранці, принесли готам християнську віру. Вже на соборі в Нікеї був присутній готський єпископ Теофіл. Вестготський Ульфіля був висвячений 341 року на єпископа не десь, але в самій Антіохії, місті славного Івана Золотоустого. Він брав участь в двох царгородських синодах і на останньому з них, 383 року, помер. Він переклав Біблію на готську мову. Тим самим дав він своєму народові власну літургійну мову. Ульфіля був аріянином. Він і його наступники поширили аріянізм в Європі. 410 року перед ними впав Рим. Все тут вони знищили, за винятком церков.

Св. Еронім сказав: «Піддалось місто, якому піддався був світ» (Cecidit Urbs, quae cecidit mundum). Початок кінця римського ціарства був наочним. Готи мали намір дістатись Середземним морем до Африки, але їм не пощастило. Аляріх помер коло Козенци. Його наступник зайняв Галію й Еспанію, ген аж по океан. Аріянізм тривав тут два століття, а важке становище народу тривало надалі й навіть ще більше погіршилось, коли свари готських князів відчинили маврам брами Еспанії. Понад сім століть тривало панування маврів, тобто по 1492 рік, коли здобуто було Гранаду. Церква мала, однак, релятивну свободу. В Еспанії були 3 архиєпископства і 29 єпархій. Араби принесли з собою деякі культурні надбання. Сам Тома Аквінський черпав багато знання з письмен Аверроеса (1126-1198), мозарабського вченого з Кордови.

Чим був старий еспанський мозарабський обряд може лише той зрозуміти, хто належно уявив собі становище народу під пануванням спочатку готів, а потім арабів. Того обряду дотримувався народ упродовж важких часів поневолення. Молитви мозарабського обряду закінчуються звичайно словами: «Христос — Господь і Спас повіki».

За часів папи Іvana X дійшли до Риму чутки, начебто еспанські літургійні книги були пофальшовані. Папа вислав свого легата до Еспанії і той перевірив справу 924 року та видав прихильний осуд.

Григорій VII, що вийшов зі славного монастиря Клуні, як реформатор в обрядовій ділянці, намагався за всяку ціну запровадити римський обряд в Еспанії. Нарід поставив великий спротив, зокрема в Толедо. Внаслідок шість церков затримали там мозарабський обряд. Літопис говорить про т. зв. Божий суд 1090 року. Кинули у вогонь мозарабські і римські літургійні книги, щоб сам Бог видав суд свій,

чиї правдиві. На велику радість народу вогонь пощадив мозарабські книги. Мозарабський обряд затримався ще дещо по монастирях, в деяких церквах, але був би зовсім зник, якщо б не виступив в його обороні кардинал Франциск Ксіменес з Толедо (1495-1517). В своїй катедрі скликав він собор тринадцяти священиків, з одним паламарем і двома читцями та доручив їм в каплиці св. тайн відправляти правило і Службу Божу в мозарабському обряді. Він видав 1500 року *Missale Misticum*, тобто служебник, за правилом св. Ісидора з Севільї, а двома роками пізніше — часослов. Мозарабський обряд зберігся.

Обряд старої Еспанії зберіг деякі ознаки візантійської, чи радше таки антіохійської літургії. Тут співають трисвяте по-грецьки і по-латині. Під час св. причастя співають наш кінонік «Вкусіте і видіте яко благ Господь». Перед каноном Служби Божої вітає священик людей привітом: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа», подібно як на Василієвій та Золотоустовій службах. Перед св. причастям є виголос: «Святее святым».

Мозарабський обряд має свою власну поетичну творчість, а літургійний спів свої власні мелодії. Вони сьогодні майже невідомі, бо вже від довшого часу нема письменних людей, що вміли б читати старі мозарабські нотні книги.

Літургія Галії

Для глибшого пізнання цієї літургії бракує нам достатнього числа документів. Галійська літургія не пережила реформи Карла Великого. В документах VII та VIII ст. помітно сильний вплив Сходу на цю літургію. У своїй структурі галійська літургія дуже подібна до мозарабської.

Розділ IV

ЛІТУРГІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Особливий характер церковного літургійного права. — Компетентна в справах літургії законодавча влада. — Літургійні книги, як джерело літургійного права. — Інші писані джерела літургійного права. — Звичай в літургійному праві. — Влада єпархів.

Особливий характер церковного літургійного права⁵⁰

Літургійне право, своїми характерними рисами, відрізняється від загального церковного права. Воно зібране перш за все і головно в літургійних книгах, а також в окремих законах, розпорядженнях та декретах. На противагу до загального права воно не вповні скодифіковане і це ускладнює досліді над ним та й вимагає окремих історичних відомостей.

Хоч літургійне право проявляється менш категорично, ніж загальне церковне право, але воно ставить нам не раз дуже суворі вимоги. Бо маємо не раз до діла з вимогою Божого права, наприклад при уділенні святих тайн⁵¹.

Священичий уряд в Церкві має завдання виконувати священство Христа. А що літургія є у значній мірі виявом віри Церкви і джерелом, з якого християнин черпає що віру, то й до найменших подробиць мусить бути в літургії все впорядковане. Справді, літургійне право не є те саме, що літургія, але воно — передумова існування та автентичності літургії. Якщо ці літургійні закони не були б дотримувані, тоді була б поставлена під знак запитання автентичність літургії на шкоду вірних християн.

⁵⁰ Література:

Bouix D., *Tractatus de iure liturgico*, Paris 1886.
 Callewaert C., *De sacra liturgia universim*, Bruegge 1944, 123–147.
 Cimetier F., *La liturgie et le droit canonique*; Aigrain R., *Liturgia*, Paris 1935.
 Oppenheim Ph., *Tractatus de iure liturgico*, I-III (*institutiones systematico-historicae in sacram liturgiam*, II-IV), Torino 1939.
 Keller H., *Liturgie und Kirchenrecht. Zur Erklaerung und Vertiefung des Begriffes Liturgie*: Scholastik 17 (1942), 342-384.
 Noirot M., *Liturgique (droit)*: DDC VI (1957), 535-594.
 Schmidt H.A.P., *Introductio in liturgiam occidentalem*, Roma 1960, 140–147.
⁵¹ Beauduin L., *Normes pratiques pour les réformes liturgiques*, LMD I, 1945, pp. 9-15.

Компетентна в справах літургії законодавча влада

Літургійна молитва, богослужба,— це молитва Божого народу, але народ не має в руках проводу літургійною молитвою. Літургійна громада має свого провідника, що отримав свою владу від Христа, за посередництвом єпископа, який уділив йому таїну священства та доручив виконувати священичі функції. Тому священики, у виконанні літургійних функцій, залежать виключно від відповідних церковних настоятелів.

Ісус Христос залишив апостолам, а через них Вселенському Архієреєві та соборові єпископів святі таїни. Тому єдина лише ієрархія має владу і допомогу Св. Духа встановлювати обряди та спосіб уділення святих тайн⁵².

Це правда, що в давнину багато літургійних приписів видавали світські володарі (на Сході — Юстиніян, на Заході — Карло Великий), але правну силу щодо тих постанов та приписів забезпечувала згода ієрархів. Зрештою, це були часи, коли Церква й держава дуже тісно були одне з одним пов’язані.

В наші часи, передовсім у латинській Церкві, всі літургійні справи вирішує сам Апостольський Престіл. В кан. 1257 Кодексу Канонічного Права 1917 року виразно зазначено, що лише Апостольський Престіл має владу встановлювати літургійні приписи та підтверджувати видання богослужбових книг. Про це рішення римські папи час від часу нагадують у своїх документах, наприклад, в енцикліці *Mediator Dei*⁵³.

До Тридентського Собору єпископи мали значну свободу як щодо видання богослужбових книг так і щодо видання літургійних приписів. Літургію відправляли згідно з різними місцевими звичаями, тому й була тоді велика різноманітність. Ніхто не сприймав цих місцевих звичаїв як знак браку єдності. Навпаки це багатство обрядових звичаїв переносило єдність у вищу площину, бо правильність літургійних дій забезпечував ієрарх.

Треба також мати на увазі, що будь-яка приватна ініціатива єпископів була обмежена апостольським переданням. В давнину часто називали літургійні приписи просто «апостольськими». А що літургійні суперечки належать до найдавніших, то й питання літургійної

⁵² Тридентський Собор, сесія 21, розд. 2, Denz. 931.

⁵³ MD. u.m. 546.

дисципліни були завжди живі, широко обговорювані та й вирішувані церковною владою.

Вже в II ст. зустрічаємо рішення папи Віктора про права Римського Єпископа видавати для цілої Церкви літургійні закони. Вселенські собори мали у своїх рішеннях завжди чисельні канони щодо літургії та богослужб. Деякі з них, як наприклад, Тридентський собор, домагались виразно літургійної реформи.

Літургійні книги як джерело літургійного права

Літургійні книги є для нас головним джерелом літургійного права. Але треба мати на увазі, що розвиток і поширення літургійних книг в східних церквах відмінні від розвитку їх у західній Церкві, а видання книг не підлягали протягом історії тим самим церковним приписам.

Літургійні книги східних обрядів в цілому

В східних обрядах літургійні книги містять у собі різні богослужбові функції залежно від потреб служителів та відповідно до різних богослужб. Так було в давнину та в ранньому середньовіччі й на Заході. Детально про ці книги буде мова нижче. Тут лише треба згадати, що в східних церквах завжди існував звичай видавати літургійні книги або за благословенням патріярха, або митрополита, якщо він мав титул та права Верховного Архиєпископа. В наші часи сама Священна Конгрегація для Східних Церков має нагляд над виданням літургійних книг для східних обрядів і для цього вона створила окрему літургійну комісію⁵⁴.

Літургійні книги західної Церкви в цілому

Католицькі видавці можуть свободно дбати про перевидання апробованих Церквою літургійних книг, але згідно з кан. 1390 Кодексу Церковного Права мають вони попередньо подати текст відповідному ординарієві для перевірки. До сучасних літургійних книг латинської Церкви належать:

⁵⁴ Raes A., *Livres liturgiques des églises orientales*: DDC VI, 1957, col. 606–610.

а) Римський бревіярій, виданий згідно з постановами Тридентського собору та виправлений за Пія X і за Івана XXIII.

б) Римський служебник, виданий згідно з постановами Тридентського собору. Останнє типове ватиканське видання було здійснене 1962 року.

в) Римський мартирологій, виданий за дорученням папи Григорія XII 1584 року. Останнє виправлене видання здійснено за часів Пія X, 1914 року.

г) Римський архиератикон, виданий за папи Клиmenta VIII 1596 року. За папів Лева XIII, Пія XII та Івана XXIII внесено важливі поправки та зміни до цієї книги, призначеної для святителів.

г) Єпископський церемоніял, виданий 1600 року за благословенням папи Клиmenta VIII. Папа Лев XIII, 1886 року, наказав зробити нове видання.

д) Римський требник, виданий за благословенням папи Павла V, 1614 року. Останнє видання затверджено Конгрегацією Обрядів 1952 року.

Крім цього, існують ще інші, менші літургійні книги та видання, як наприклад, «Богослужба на Страсну та Світлу седмиці», «Служба Божа на Різдво Христове», «Чин за померлих», «Читання страсних євангелій» тощо⁵⁵.

Деякі помісні Церкви на Заході, а насамперед деякі релігійні громади з важливих мотивів зберегли свої давні літургійні книги і то так, що вони не уживають римських видань. Так є ще сьогодні в медіолянській Церкві або в монастирях цистерсів. Є також церковні області в Далматії, де, щоправда, відправляють латинську літургію, але слов'янською мовою і тому мусять мати власні видання літургійних книг.

Т. зв. двомовні требники (видані латинською та живою мовами) не заступають Римського требника, а лише пристосовують його до потреб деяких церковних провінцій. Всі переклади на живі мови мусуть бути затверджені Апостольським Престолом.

⁵⁵ Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, pp. 75–79.

Інші писані джерела літургійного права

Кодекс церковного права 1917 року

Хоча в кан. 2 Кодексу Церковного Права 1917 року сказано, що не буде говоритися про обряди та церемонії, подані в літургійних книгах, але однак говорить досить багато про обряди в артикулах про святі таїни (канн. 731-1143), про благословення (канн. 1144-1254) та про інші чинності. Зрештою, Римський требник 1925 року видання пристосований до вимог Кодексу Церковного Права.

Кодифікація церковного права Східних Церков, як вона появилась за Папи Пія XII окремими виданнями, містить також літургійні приписи.

Папські документи

Подеколи сам Вселенський Архиєрей особисто втручається в літургійне законодавство через видання відповідних конституцій та енциклік. Однак в тих випадках папа звичайно обмежується виданням загальних принципів, а йхне застосування передає він відповідним конгрегаціям.

Вселенський Архиєрей може також доручити своєму легатові видати необхідні для певної церковної області літургійні закони. Так трапилось в Бельгії та Франції, силою декрету кардинала Капрарі від 9 квітня 1804 року, коли згаданий кардинал, як папський легат, видав деякі літургійні закони.

Папа може також усно дати свою згоду на прохання певного кардинала, а тоді цей кардинал право оформлює папський дозвіл, що від цього часу вже стає літургійним законом⁵⁶.

Однак, найчастіше, папа видає всі літургійні постанови через римські конгрегації.

Звичай в літургійному праві

Звичай посадає в загальному церковному праві визначне місце, а його значимість підкреслюють послання свв. Отців, акти соборів та рішення папів. Поважна частина церковних писаних законів була

⁵⁶ Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, p. 83 ss.

впродовж довгого часу лише звичаєм. Але законом може стати лише звичай цілої Церкви або бодай одної з помісних церков, єпархії чи, навіть, одної парафії. Саме право забезпечує такому звичаєві силу, якщо звичай вже віддавна існує та є розумним звичаєм. Отже, зрозуміло, які цілковито обрядові звичаї, що зовсім не протирічать літургійним законам, а частіше тільки доповнюють та пояснюють їх.

Влада єпархів

Потрідентські постанови досить значно обмежили владу єпископа самостійно вирішувати літургійні справи. Та все таки треба мати на увазі, що єпископи є провідниками літургійних священнодій, а священики, що служать літургію, роблять це у зв'язку з єпископом. В справах літургії священики залежні від єпископа, а навіть і тоді, коли вони екземплярні, тобто належать до тих чернечих згromадень, що підлягають безпосередньо юрисдикції Вселенського Архиєрея. Отже, єпископи ординарії мають обов'язок і владу відвідувати церкви всіх парафій і монастирів, що знаходяться на їхній території. Завдання єпископа є дбати не лише про те, щоб не було зловживань, але щоб літургійні приписи виконувались точно, згідно з уставом та традицією Церкви. Для кращого порядку в літургійній ділянці єпископи встановлюють звичайно єпархіальні комісії. Вони мають нагляд над виданням молитовників для вірних, уставів богослужб на кожний рік, співаників та ін.

Розділ V

БОЖИЙ НАРОД ЯК ЛІТУРГІЙНА ГРОМАДА

Літургія і громада вірних. — Значення літургійного збору в переданні. — Громада як святий Божий народ. — Божий народ в літургійній громаді. — Різни уряди в літургійній громаді. — Літургійні ризи.

Літургія і громада вірних

Слово «літургія» в такому розумінні, як його від XVI ст. вживавуть на Заході, було в давнину незнане. В той час частіше вживано

назви збір, грекою — *синаксіс* або, також *синелевсіс* чи просто *синагоге*. Тертуліян уживає для латинських областей слова *coetus* або також *convocationes*. Також слово *екклезія*, що звучить дуже побільшому і так воно без перекладу увійшло в латинські тексти, означає не лише громаду християн, але також її регулярні збори, кульминацією яких була завжди відправа Божественної Літургії та проповідь Божого Слова. Збір, отже, є для історика тою основною літургійною дійсністю, з якої він може починати свої дослідження. Однак треба мати на увазі, що збір вірних не відповідає вповні поняттю літургії⁵⁷.

Деякі літургійні дії не вимагають присутності народу

Молитва ченців не була спочатку літургійною молитвою, а стала вона такою щойно з бігом часу. Як монастир, так і в наші часи собор крилося при катедральних храмах не звертає уваги на присутність вірних. Також в обох випадках немає обов'язку, щоб провідником правила був хтось з ієархії. В монастирях застосовують седмичну чергу поодиноких єромонахів, а сам архимандрит чи ігумен монастиря бере участь в правилі зі звичайного свого місця, а не як провідний літург. Однак в обох випадках правило співають від імені Церкви чи, радше, від імені християнського народу. Це саме можна сказати про приватне відчитання правила священиками чи єромонахами. Це правило читають особи з вищими священними та ченці з великою схимою поза храмом, по келіях чи в іншому місці, але все це діється офіційно від імені Церкви⁵⁸.

⁵⁷ Література:

- Cabrol F., *Le livre de la prière antique*, Paris 1900, 77–89.
 Beauduin L., *Essai de manuel fondamental*: QLP 5 (1920), 219–228.
 Bayart P., *La pratique de la messe*, Tournai 1937, 9–16.
 Casel O., *Das christliche Kultmysterium*, Regensburg 1960, 107, 196–236.
 Martimort A.G., *L'Assamblée liturgique*: LMD 20 (1949), 153–175.
 Dix G., *The Shape of the Liturgy*, Westminster 1952, 12–35.
 Jungmann J.A., *Die liturgische Feier*, Regensburg 1939.
 Vagaggini C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln 1959.
 Massi O., *L'assemblée del popolo di Dio*, I, Ascoli Piceno 1962.
 Parsch P., *Volksliturgie*, Klosterneuburg 1952.
⁵⁸ SRC, Istruzione del 3 settembre 1958 n.40, cf.n.35 – MD 134–135.

Присутність народу не є обов'язковою для чинності тайнодій

Хоча урочисте уділення святих тайн відбувається звичайно в присутності народу, то одна зі святих тайн, а саме таїна покаяння відбувається у сховку, при двох лише особах: сповідникові та каяниківі. Це саме може бути і в інших випадках, коли при уділенні якоїсь тайни є лише священик та людина, що приймає цю тайну. Очевидно, що той акт є актом цілої Церкви. Навіть відправа Служби Божої одним тільки священиком є не тільки чинна, але в деяких випадках дозволена. Після Тридентського Собору, Апостольський Престіл мусів неодноразово підкреслювати, що така Служба Божа є прилюдним актом богоочитання цілої громади, бо священик репрезентує цілу Церкву, а овочі Євхаристійної Жертви йдуть на користь цілої Церкви⁵⁹.

Літургія, однак, вимагає присутності народу

Хоча трапляються випадки, що відправляється Служба Божа без участі громади та ѹ що сам священик без участі вірних уділяє святі таїни чи церковні благословення і сам читає церковне правило, то однак богослужба вимагає присутності народу і то так, що присутність вірних у церкві є передумовою гідної відправи урочистих богослужб. Літургійні тексти укладені в множині і священик при приватній навіть відправі не може заступати множину одною. Крім цього богослужба базується на діалозі між священиком і народом. Народ, отже, разом зі священиком стоїть перед Божим престолом і разом з ним приносить Євхаристійну Жертву.

Значення літургійного збору в церковному переданні

Від самих початків існування християнських громад, християни збирались в означений час на молитву. Апостольські Діяння цілий час згадують про таку молитву християн⁶⁰. З часом, коли послабла ревність перших християн, треба було нагадувати про необхідність таких сходин. Єпископи та священики не задовольняються вже лише нагадуванням на адресу вірних, що не дбають про участь в богослужбі,

⁵⁹ Cecія 22, розд. 6 і канон 8, Denz. 944–955.

⁶⁰ Cerfaux L., *La première communauté chrétienne à Jérusalem*, in *Ephemerides theologicae Lovanienses* 16, 1939, pp. 5–31.

але описують в своїх творах ті духовні добра, що дістають християни беручи участь в богослужбах. Може ніхто більше від Івана Золотоустого в його проповідях не підкреслив богословсько-аскетичного значення тих спільніх сходин на молитву. Також аскетичні й канонічні розвідки говорять про обов'язок християн сходитися на молитву, між якими Дідахе, Дидаскалія та Апостольські Конституції. Значення літургійної громади дещо підувало в середньовіччя. Сьогодні, в часи літургійного оновлення, воно знову виходить на перший план.

Громада як святий Божий народ

Громада Божого народу в Старому Завіті

З приходом до гори Синай почалась для цього Божого народу нова доба його історії. До того часу це були тільки втікачі, що не творили ще одного народу, крім того, що Господь уздостоїв їх чудес в Єгипті та на Червоному морі. Щойно на Синаї вибраний народ одержав від Бога закон і запевнення, що стає він *народом Божим*. Ця фундаментальна подія носить у біблійній історії назву *кагал Ягве*, тобто збір Божий, що його Септуагінта перекладає словами *екклезія кірію*⁶¹. Посеред цього збору є присутній сам Господь Бог, що промовляє до народу, а народ, на кінці, приносить Господеві жертву. Всі ці елементи повторюються впродовж історії жидівського народу, а встановленні свята стягають до Єрусалимської Святині натовпи людей з усіх усюдів, доки в один з них свят, а саме в свято П'ятдесятниці Святий Дух не зйшов на апостолів та на зібрану громаду учнів Христових. Тоді виникла нова громада, а саме громада Христова, тобто Церква, як новозавітний Божий народ.

Церква як громада нового Божого народу

Таїна відкуплення людського роду — це створення нового народу Божого, що ним є Церква⁶². Христові апостоли дістали виразне завданняйти та навчати всі народи і хрестити їх в ім'я Пресвятої Трійці. Новий Завіт був запечатаний Христовою кров'ю на відпущення гріхів. Христос залишається в своїй Церкві до кінця віків. Найяскравіше

⁶¹ Втор. 4,10; 9,10; 18,16; 23,1-8.

⁶² 2 Кор. 6,14-16; Тим. 2,14; Еф. 1,14; 8, 6-11; 1 Пт. 2, 9-10; Од. 4,9-10; 21,3.

сяво матиме літургійний збір щойно в небі. Тому тут на землі літургійний збір вірних є найкращим виявом Церкви і це так правдиво, що вже св. Павло, як також Апостольські Діяння тим самим словом «церква» окреслюють Церкву перших днів християнства, як також і зібраних на молитву вірних. В такому самому розумінні говорять про громаду вірних і свв. Отці. Тому громада, як образ Церкви, має творити одне органічне тіло з різними завданнями.

Як велике є змагання душпастиря та вірних в тому напрямку, щоб громаду вірних зібрати в одне щіле, то однак не треба забувати, що Бог один є той, що кличе свій народ. Літургійна громада також є незаслуженим даром Божим для людей. Провід в ній має єпископ чи священик, силою свого священичого уряду.

Серед літургійної громади присутній сам Христос, згідно зі словами Євангелії: «Де двое або троє зібрані в моє ім'я, там я серед них» (Мт. 18,20). Так викладає ці слова св. Іван Золотоустий та інші Отці, як і енцикліка Пія XII *Mediator Dei*. Очевидно ця присутність не є в повній мірі сакраментальна, але вона здійснюється містично під час відправи Божественної Літургії.

Божий народ в літургійній громаді

Збори цілого народу

Вступ на літургійні збори свободний тим усім, що прийняли святу віру та публічно не зrekлись неї, які хрещені або бодай приготовляються до хрещення. Церква, однак, може деяких грішників через виключення, віддалити від участі в літургії. Також в давнину як оглашенні, так і прилюдні каяники були виключені від участі в Євхаристійній Жертві. Літургійні збори не є, отже, зарезервовані для певної інтелектуальної еліти, але мають завданням зібрати народ — невченій, пересічний та й з усіма його обмеженнями. Так зрештою представили тодішні громади в своїх проповідях Отці, як Золотоустий, Августин, Кесарій. З цього випливає, що під час богослужби потрібно і душпастирського намагання, щоби зібраний народ провадити в молитовному настрої.

Члени літургійної громади — це не вибрані праведники, але люди грішні. Тому й під час літургії стільки закликів і молитов за прощення гріхів. Громада не складається з досконалих людей, а нераз бувають такі, що чинять гріхи. Та без огляду на все треба крізь ті ряди грішників піznати святу Церкву.

В перші дні життя Церкви, єрусалимська громада охоплювала всіх своїх вірних. Але коли Христова віра поширилася по цілому світі, то помножувалися і надалі множаться літургійні громади вірних⁶³. Сьогодні літургійні спільноти рідко тотожні етнічним спільнотам. Літургійні громади тепер в багатьох випадках охоплюють лише вірних спільного обряду або спільної національної приналежності, але вони не є ізольовані та не обмежуються лише власними потребами. Вони спілкуються з іншими громадами, моляться за них, радо приймають в свої ряди братів і сестер з інших громад, одним словом, мають прикмети вселенськості.

Братня спільнота

Основне правило в правопорядку спасіння є те, що до нового народу Божого мають належати всі люди. Бо Христос примирив юдеїв з поганами, а Церква свята народилась в день П'ятдесятниці і люди різних народів зрозуміли апостольську проповідь. Відтоді немає більше обрізаних та необрізаних, юдеїв і поганів, греків, варварів та скитів, чужинців і домашніх, невільників і вільних, а всі хрещені «є одно в Христі» (Гал. 3,28), який є Господом всіх⁶⁴. Отже, є лише одна віра, одне хрещення, один Хліб, що його ламаємо, одна чаша Христової Крові, одне Тіло.

Літургійна громада мусить виявити виразно цю братню єдність: вона не може зважати на відміну між расами, між мовами, статями та віком. Бо Церква була заснована на те, щоб об'єднати всіх і в такому розумінні треба сприймати слово *сінодос*⁶⁵.

Діяльна участь вірних

Діяльна участь вірних у святій Літургії в східній Церкві зберігалась завжди і є самозрозумілою. Так було в давнину й Отці неодноразово звертають в своїх проповідях увагу вірним на діяльну участь в богослужбах. На Заході ця участь значно підупала в часи середньовіччя. Сьогодні вочевидь є великий поворот на цьому відтинку і вірні беруть живу участь в літургії.

⁶³ Maurice N. – Boulet D., *Titres urbains et communauté dans la Rome chrétienne*, LMD 36, 1953, pp. 14-32.

⁶⁴ Рим. 10,12; 1 Кор. 12,13; Гал. 3,28; Еф. 2,19; Кол. 3,11.

⁶⁵ Св. Йоан Золотоустий, Гомілія 27,3, ПГ 61, 228.

Право й обов'язок вірних брати живу участь в богослужбі ґрунтуються на святому хрещенні, бо згідно з науковою Отців, богословів, перш за все св. Томи з Аквіну, вірні через хрещення є вповноважені до активної участі у відправах богослужб. Християнський народ називається царським і священичним народом, бо бере участь у священстві Христа.

Літургійна громада відмінна від публіки в театрі тим, що вона не є лише стороннім глядачем, але вона бере у всьому активну участь. Вона не обмежує свободи одиниць, а є справді найкращим овочем невидимої дії Святого Духа.

Святочна громада

Наче парадокс звучать слова св. Єроніма, який каже таке: «Не саме свято створює святочний настрій, але святочні збори людей підносять вагу свята»⁶⁶. Взагалі спільна зустріч є джерелом великої радості.

Громада збирається звичайно для того, щоби в радості й подяці святкувати таїнства спасіння, але при тому залишаються ще позалітургійні молитви та святкування, як наприклад релігійні драми, містерії тощо.

Різні уряди в літургійній громаді

Хоча літургійна громада це братні збори вірних, що беруть у богослужбі, всі без винятку, активну участь, то все таки в громаді є різні функції і тим самим різні уряди. А ці уряди встановлені таки з виразної волі Христа, бо головою літургійного збору може бути лише єпископ чи священик, що має владу приносити Євхаристійну Жертву. Отже, літургійна громада є живим організмом і найкраще представляє Містичне Христове Тіло. Також літургія є ієрархічним актом, в якім кожний відіграє певну роль так, що виходить одна милозвучна гармонія⁶⁷.

⁶⁶ Коментар до листа до Галатів, кн. 2, гл. 4, ПЛ. 26,378.

⁶⁷ Bouyer L., *La vie de la liturgie*, Paris, p. 49.

Служачий священик

Служачий священик керує цілою літургійною дією. Літургійна дія має, по-перше, одного голову, що в давнину мав право розподіляти різні уряди для виконання на богослужбі (дверників, читців), а крім цього й вибирати тексти для читання і для співу.

Священик, як голова богослужби, молиться, виконує священнодії та подає вірним хліб Божого слова, як також Пресвяту Євхаристію. В нього отже більша влада, ніж тільки пильнувати порядку в церкві.

Священик є головою не тому, що його обрала громада, або завдяки своїм людським здібностям, але завдяки своєму священичому чинові. Бо силою священичого чину священик діє від імені Христа і тому така вагома літургійна молитва священика⁶⁸. Коли священик освячує, в той час в ньому присутній сам Христос.

Але не вистачає того лише, що священик прийняв священичі свячення. Він мусить ще бути в єдності з Церквою та брати участь в апостольському лісланництві. Тому й всевладний та перший служитель є сам відповідний єпископ і ніхто не може без його благословення бути головою літургійної дії, як це підкреслює виразно у своїх листах вже св. Ігнатій Антіохійський. Якщо єпископ присутній на відправі, тоді він є головою богослужби і то навіть у випадку, коли сам не служить. Горне місце за святою трапезою є завжди зарезервоване для єпископа, а в церкві єпископ так сидить, що всі його можуть бачити.

За благословенням та згодою єпископа, священик є головою богослужби, але деяких обрядів, що застережені за єпископом за Божим та церковним правом, священик виконувати не може.

На окрему увагу заслуговує співслужіння двох чи більше священиків. Якщо один священик старший гідністю від іншого, тоді справа першості легко розв'язується. Але навіть у випадку рівності між священиками під час літургійної дії один має бути начальним і до нього належить провід у богослужбі.

Під час відсутності священика можуть деякі обряди бути виконані дияконом, наприклад хрещення або похорон.

Дияконський чин

Служба дияконів на Сході є відмінна від служби на Заході. Коли в латинській Церкві дияconi служать в першу чергу єпископові, а

⁶⁸ MD 38, 80, 88.

також священикові, при відправі богослужб, то на Сході мають вони за завдання дбати про активну участь народу в літургії. Вони перевувають більшу частину літургії з народом, співають ектенії, а тільки на деякі частини Служби Божої входять у святилище. Вони ходять між святилищем та храмом вірних, тобто є посередниками між священиком та народом, і тому літургія порівнює їх з ангелами, яких бачив у своєму видінні патріарх Яків⁶⁹. Диякони приготовляють хліб та вино до Божественної Літургії, вони допомагають уділяти св. причастя, а також подають чащу. До диякона належить читання Євангелії, а в давнину належали також й інші читання.

Піддиякони та читці

В той час, коли на Заході, а також і в деяких східних церквах крім піддияконів мæємо ще кілька нижчих чинів: свіченосці, дверники, екзорцисти, співці, читці — тоді у східній Церкві всі ці служби виконують тепер піддиякони та читці і для них приміщенено в архиєратионі окремий чин свяченъ.

Читання Божого Слова на літургійному зборі посідало завжди дуже визначне місце і для цього Церква мала окремих читців⁷⁰. Їм та їхній опіці були доручені насамперед святі книги. З часом читання Євангелії перебрали на себе диякони, а в деяких обрядах читання апостола належить до обов'язків піддиякона. В східній Церкві ще й дотепер до читців належить як читання Апостола, так і уривків зі Старого Завіту, чи також читання псалмів і взагалі ведення церковного свята.

Літургійні ризи

В перші століття не вимагалось окремого одягу для відправи Божественної Літургії. Так само не багато різнилось щодо одежі окремі єпархічні ступені та функції. Різниця була лише щодо місця, яке посадили священики, диякони та вірні у літургійній громаді⁷¹. Але вже Апостольське *Передання* вимагає, щоб на богослужбі чоловіки

⁶⁹ Іполіт Римський, *Апост. Передання*, ч. 9. Апостольські Конституції, VIII, 10.

⁷⁰ Іполіт Римський, *Апост. Передання*, ч. 12.

⁷¹ Св. Климентій Римський, 1-й лист до Коринтян, 40,5.

стояли окремо від жінок, а цю вимогу обґруntовує звичаєм по-цілунку миру, що ним взаємно обмінювались вірні на Літургії, чоловіки з чоловіками, а жінки з жінками. Також вже апостол Павло поставив вимогу, щоб чоловіки були на богослужбі з відкритою головою, а жінки мали обов'язок покривати голову (1 Кор. 11,5-10). Тільки при такій значній нагоді як хрещення вірні діставали окремий одяг, а саме більш одяг неофітів.

Церковні ризи мають різне походження. Щоб мати можливість зреkonструювати їхню історію, не достатньо ані літургійних документів, ані богослужбових книг, ані середньовічних опрацювань, а треба перш за все придивитись до старих мозаїк, фресок, мініатюр, рукописів як в старих базиліках, так і в музеях.

Первісний звичай, що не відзначав ієрархічного порядку й гідності за зовнішнім одягом, існував в Римі ще за папи Целестина, на початку V ст.⁷². На Сході вже в V ст. принаймні диякони носили орап⁷³. Шати служачого священика та інших клириків, що прислуговували йому при відправі в давнину були щоденним одягом пересічного римського громадянина. В Римі носили в ті часи т. зв. туніку та іншу верхню одежду, що називалась *poenula*. З цих двох первісних одяг витворилися невдовзі дві церковні, а саме стихар (в латинників — альба) та фелон. На Заході диякони, а також єпископи носили дальматику, потім почали уживати окремого взуття — сандалів. Єпископи почали носити паліюм, подібний до східних омофорів. Пояс прийшов без сумніву з монастирів. Латинська епітрахиль була спочатку відома лише в Галії та Німеччині, пізніше прийшла і до Риму. Вже в VII ст. в Іспанії був в ужитку єпископський перстень та жезл. Звідтам вони дістались до Галії та до Німеччини. Єпископського жезла папа не уживає досьогодні. Натомість митра бере свій початок в Римі. Було це в IX-X ст. просте накриття голови і щойно в XII ст. запроваджено її до римського архиєратикона при нагоді хіротонії єпископів. Її розвиток проходить в наступних століттях так, що щойно в XV ст. маємо сучасну форму латинської митри і то трьох різних видів.

Відносно священних риз треба пам'ятати, що в Старому Завіті сам Бог встановив окремий одяг для священиків та левітів (Вих. 28,2).

В нашому обряді кожний чин священнослужителів має свої властиві ризи при тому, що кожний вищий чин має всі ризи нижчого

⁷² S. Celestino I, *Epistula ad episcopos per Viennensem et Narbonensem provincias*, Jaffé-Wattenbach *Regesta*, n. 369.

⁷³ Псевдособор Лаодікейський, канн. 22-23, забороняє нижчим клирикам носити орап.

чину і вбирається в них так, що спочатку одягає ризи нижчого чину, а потім свої власні.

В давні часи читець на свяченнях одержував т. зв. короткий фелон. В деяких катедральних храмах був цей фелон призначений лише для самого чину свячення, бо читці носили звичайно дияконські стихарі. Короткий фелон подібний до священичого фелону, але скромніший та коротший настільки, що покриває самі плечі читця на знак, що він підходить добровільно під «ярмо священства» і службі Богові.

Стихар — це довге убрання, від голови до стіп з широкими рукавами. Носять його вже піддиякона та диякона. А тому, що священики та єпископи вдягають стихар під фелон, то й звичайно священичі та єпископські стихарі виготовляються з простішої тканини.

Піддиякона та диякона мають крім стихаря ще й орап. Але піддияконський орап — це, власне, пояс, яким піддиякон підперезується по стегнах, для зручності під час служби в храмі. Так підперезується й тепер грецький піддиякон, коли служить Вселенському Архиєреєві при відправі богослужби. Дияконський орап перевішується через ліве рамено диякона і нагадує крила херувима, бо диякон стоїть при престолі Божім і служить при Євхаристійній Жертві.

Сьогодні дають дияконам також нарукавники, радше з практичних міркувань, для стягнення широких рукавів ряси. Тимчасом в давнину не лише диякона, але й священики не мали нарукавників, а почали їх носити патріярхи та єпископи.

Епітрахиль, ознака священичої гідності,— це обернений навколо ший дияконський орап. Священик без епітрахилі, подібно як диякон без оара, не відправляється жодної служби. В самій епітрахилі служить священик такі богослужби, як малу вечірню, повечір'я, північну, часи (якщо читаються без Євангелій), а також уділяє благословення.

Набедренник (епігонатіон), чотирокутної форми, прив'язується при правому стегні єпископа або священика-достойника. Він символізує духовний меч, яким є Боже слово (Еф. 6,17).

Верхній й найурочистіший одяг священика — це фелон. Давня форма фелона дотепер зберігається в Греції. У нас, на Україні, вона зазнала деяких змін. Тому незрозумілі вже в нас приписи уставу, що в деяких частинах богослужб треба «опустити фелон», або, що «Євангелію треба тримати поверх фелона».

Священик вбирається у фелон при більш урочистих богослужбах: 1) При уділенні святих таїн хрещення, миропомазання, Євхаристії, подружжя та єлесосвячення, 2) На повсякденну та велику вечірню й на утрінню, 3) На часи, коли читається Євангелія, 4) На похорон, 5) На молебні, коли читається Євангелія.

В деяких випадках священик крім епітрахилі й фелона обов'язково мусить бути вдягнений у всі інші ризи, а це при відправі Божественної Літургії та на Утрені у світле Христового Воскресіння.

При наймені настоятель мусить бути убраний у всі ризи (в той час, як співслужачі священики мають лише епітрахилі й фелони) в наступних випадках: 1) На вечірні у Великден, 2) При винесенні Чесного Хреста в день Воздвиження, в третю неділю Посту та 1 серпня, 3) В Страсну п'ятницю при винесенні Плащаниці та у Велику суботу на Єрусалимській утрені, 4) На великому водосвятті в день Богоявлення.

Архиереї мають крім священичих ще свої святительські ризи. Саккос виглядає подібно до дияконського стихаря, але значно коротший, як одяг покори, смутку й каяття. У верховних Архієпископів-митрополитів саккос вкрито хрестами. Натомість єпископи, згідно з нашим звичаєм, можуть мати фелони вкриті хрестами, які називаються поліставріон.

Поверх саккоса архиерей одягає омофор, що відповідає латинському паліому. Це довга, часто вовняна хустка, з нашитими чорними хрестами і символізує заблукану вівцю, яку добрий пастир, знайшовши, бере на свої рамена.

Омофори бувають двох видів: великий та малий і обидва уживаються при відправі урочистої богослужби, якщо святитель того бажає, а це тому, що згідно з приписами уставу великий омофор в деяких частинах Божественної Літургії святитель повинен скинути.

Омофор скидають на час читання св. Євангелії на знак, що єпископ, як пастир своєї пастви, поступається і дає місце самому Христові тоді, коли з Євангелії читається Боже Слово. Також на великому вході святитель стоїть без омофора. Від освячення до св. причастя святитель діє без омофора. Малий омофор бере святитель часто поверх мантії для відправи литії, молебнів та деяких інших богослужб.

На грудях архиереї носять хрест та панагію, тобто образок Пресвятої Богородиці, часто з мощами святих. На голові архиерей має митру, в руках святительський жезл.

Мантія — це, власне, чернечий одяг, а приписана вона інокам, що мають велику схиму, чи, як кажеться в книгах, великий ангельський образ. Архиерейська мантія тим відмінна від чернечої, що вона не чорної барви, але фіолетової або й багряної та має на собі ріки, тобто по-грецьки джерела і таблиці, чи скрижалі. Скрижалі символізують два Завіти, Старий і Новий. Вони в наших архиереїв заступаються образами чотирьох євангелистів. Ріки — це стрічки різного кольору,

часом білого та червоного. Вони нашиті на мантії з гори до низу та символізують струми науки, що пливе з уст архиєрея, як учителя.

Накінці треба згадати про т. зв. орлець, тобто невеликий килимок з образом орла, що розпростер свої крила над містом. Є це символ єпископа, що як орел високо ширяє богословською наукою і береже своє місто, тобто повірену йому паству, як орел береже своє гніздо. Для богослужб уживають невеликого орла і ставлять його завжди на тому місці, де святитель служить. При єпископській хіротонії уживають великого орла з розмальованим містом та ріками. Часто малювали такого орла на долівці катедральної церкви, де відбувалась хіротонія єпископа.

Розділ VI

ДІАЛОГ БОГА З НАРОДОМ БОЖИМ

Боже слово на літургійному зборі. — Літургійний спів як відповідь на Боже слово. — Молитва народу. — Молитва служачого священика.

Коли придивитись до літургійних формул сучасності та минувщини, то в очі кидається велике багатство стилю та літературних жанрів. Звідси виникла спроба встановити форми, джерела та закони композиції різних текстів. При дослідженні виявилось велике розмаїття літургійних молитов: виголоси-аклямації, єктенії, гімни, славослов'я. Літургійні молитви не виникли випадково, але всі вони відповідають змістові християнського спасіння. В церкві слухаємо слово Боже через читання Св. Письма. Почувши Боже слово, літургійна громада підносить до Бога молитву і ця молитва є подвійна — молитва священика та молитва вірних.

Боже слово на літургійному зборі

Подібно як в Старому Завіті «Кагал Ягве» спочатку слухав Бога, що до нього промовляв, так у Новому Завіті літургійна громада має бути насамперед уважною до Божого голосу. Основною прикметою християнської літургії є проповідь Божого слова або бодай читання його.

Читання Св. Письма

Християнська літургія перейняла від синагоги звичай читати під час богослужби уривки зі Св. Письма (Лк. 4,16-21), але цьому звичаєві надала вона нового змісту. Сам Воскреслий Спаситель, на дорозі до Емаус, викладав двом учням, Луці й Клеопі, Святе Письмо, докладніше те, що Письмо говорить про Христа, а після цього «дався їм пізнати у ламанні Хліба» (Лк. 24,27-31). Тому Церква завжди читала книги Старого Завіту, а з часом додала ще «Науку Апостолів» (Ді. 2,42), а перш за все слова Христові з Євангелії. Такі читання мали місце вже, напевно, в III ст., а в IV ст. вони вже дістали свого роду оформлення ⁷⁴. У візантійському обряді читання з Нового Завіту так розподілені, що впродовж року прочитується в церкві цілий Новий Завіт, за винятком книги Об'явлення св. Івана Богослова. Зі Старого Завіту читаються тільки на вечірні т. зв. парамеї, крім цього псалтир і то так, що кожного тижня читають у церкві всі 20 катизм, а у Великий піст цілу псалтир прочитують двічі на тиждень.

Значення читання Св. Письма

Читання зі Святого Письма Старого Завіту, як також читання Апостольських Діянь та всіх послань св. Павла й інших апостолів вірні слухають сидячи. Тільки під час читання Євангелії стоїмо. Літургія приписує читаному Слову велику силу, так наче сам Христос проповідував благовістъ або апостол був присутнім в громаді. Зрозуміло, отже, з якими почестями зберігають в церкві книгу св. Євангелії, яке значення має вхід з Євангелією та чому сам обряд читання Євангелії такий урочистий. Читання Св. Письма наче переносить давню історичну подію в наші часи так, що ми переживаємо цю подію якби сучасну нам ⁷⁵. Кажемо, отже: нині Христос народився, нині хреститься Ісус в Йордані, нині Спаситель розп'яtyй за нас, нині Христос воскрес.

Закони, що нормують читання Св. Письма

Всі книги Св. Письма були колись читані в церкві подібно, як у синагозі, тобто як *lectio continua*. Отже, літургійний збір читав за чергою

⁷⁴ Іполит Римський, Апост. Передання, гл. 33 і 35.

⁷⁵ Jouuel P., цит. твір, стор. 42 і далі.

книгу за книгою, починаючи завжди з того місяця на якому читець зупинився попереднього разу. Звертали особливу увагу, щоб *lectio continua* була на Божественній Літургії, під час якої читали Євангелії та решту книг Нового Завіту. Візантійська літургія має цей звичай ще досьогодні. Натомість, в Римському служебнику можна знайти лише сліди старої практики. В часі церковного правила, служеного в базиліках св. Івана Лятеранського та св. Петра в Римі читали як *lectio continua* Старий Завіт⁷⁶.

Читання поодиноких книг також було пов'язане з певним часом року. Євангелія за Іваном, Апостольські Діяння та Одкровення були зарезервовані на велиcodній час. В латинській Церкві читали книгу Ісаї в адвенті, тобто перед Христовим Різдвом. Деякі церкви починали читання П'ятикнижжя Мойсея в часі Великого посту. Сліди цього звичаю маємо на Службі Напередосвячених Дарів, що її відправляємо у Великому пості.

Lectio continua, хоч і дуже корисна для вірних, мусіла з часом поступитися місцем іншій практиці, а саме вибраним уривкам Св. Письма, відповідно до різних нагод, свят, літургійних часів. Насамперед підібрано уривки Св. Письма для великих свят року, далі — для Страсної седмиці, для катехиз, для оглашеннів тощо. В IV ст. Єрусалим має вже вироблену методу у доборі різних подій зі Св. Письма. При цьому почалась спроба пристосовувати тексти зі Старого Завіту до євангельських подій для того, щоб краще пояснювати ці події. Нині не завжди ці уривки собі взаємно відповідають, бо їх помішано при списуванні різних лекціонарів протягом віків.

На літургії читається звичайно текст одного уривку, одної події, нічого не зміняючи, бо це Богом натхнений текст, але додається завжди відповідний початок, як наприклад: «Во время оно», «Рече Господь своїм учеником», «Рече Господь ко пришедшем к нему юдеям», або просто починає текст: «В началі бі слово», «Книга родства Ісуса»⁷⁷.

Спочатку читець послуговувався повним виданням Св. Письма, а служачий священик призначав місце, що його треба читати, принаймні вказував закінчення уривку, призначеного для читання. А коли в поодиноких церквах усталився звичай читати поодинокі книги, то й на маргінесі книги почали позначати т. зв. зачала, а в тексті окремим шрифтом додавали й написи такі, як: «кінець» або «кінець Пасці» тощо, щоб читець знов, де закінчили своє читання.

⁷⁶ Andrien, OR III, стор. 39-41.

⁷⁷ Callewaert C., цит. твір, стор. 166-167.

Виклад Св. Письма

На святій Літургії священик не лише читає Св. Письмо, але ще й пояснює його. Ця форма проповіді-пояснення має від давніх часів назву «гомілій». Вона — невіддільна частина Літургії. Вже св. Юстин свідчить, що в його часи гомілію знали й практикували всі Церкви. Якщо сам служачий священик не може виголосити гомілії, то повинен його заступити інший священик або диякон.

В деяких монастирях задовольнялись читанням творів Отців і то навіть за життя авторів. Це читання мало заступити звичайну гомілію⁷⁸.

Вплив Св. Письма на цілу літургію

Біблія не лише має місце в літургії, як окремі читання чи виклад у формі гомілій, але вона має вирішальний вплив на цілу літургію. Молитви священика мають звичайно біблійний стиль. Розуміння тайномідій відкривається нам через біблійні прообрази. Одним словом, Біблія та літургія між собою дуже тісно пов'язані і не може бути мови про літургійне життя там, де не плекається також біблійне життя. Літургія дає живий коментар до Св. Письма. В нашій літургії цей зв'язок між нею і Св. Письмом позначається на кожному кроці.

Читання Отців на літургії

Старі літургії припускали часто і позабіблійні тексти. Не згадуючи біблійних апокрифів, що через помилку увійшли до деяких літургій, така честь надавалась листам деяких єпископів, насамперед Вселенського Римського Архиєрея, а також т. зв. актам мучеників. Нині в нашій візантійській літургії відомі є ще синаксари, що оповідають про подвиги святих, історію свят тощо. Вони читаються на утрені, по деяких монастирях. Прикладом такого читання з Отців може бути нині ще Слово св. Івана Золотоустого, що його читають на утрені Неділі Воскресіння Христового.

В латинській Церкві ще сьогодні є багато читань з творів Отців. Тé саме можна сказати про деякі східні обряди. В останні часи чути

⁷⁸ Св. Венедикт, Правило монахів, 9 (переклад G. Penco, La Nuova Italia, Firenze 1958); Св. Григорій В., Спис Листів, 12,6 (Ewald, т. 2, стор. 352).

голоси за впровадження текстів Отців як до ієрейського молитво- слова, так і до деяких відправ нашого обряду.

Літургійний спів як відповідь на Боже слово

Відповідю на слово Боже є літургійний спів. Спів був відомий в старозавітній синагозі, він знайшов своє місце і в християнській громаді. Після Тайної Вечері Христос сам з апостолами «воспівше, ізидоша на гору Єлионську».

Спів як відповідь громади на Боже слово

Св. Августин залишив нам такий вислів: «Читцеві ми відповіли піснею»⁷⁹. Це можна розуміти в першу чергу в тому сенсі, що читець лише читав стихи псалма, а народ поперемінно співав. Натомість по закінченні апостола народ відповідає як колись, так і сьогодні піснею «алилуя» з її стихами. По прочитанні Євангелії народ співає: «Слава Тобі, Господи, слава Тобі». Спів є виявом радости, за словами апостола, що каже: «Радіє хтось? Нехай псалми співає!» (Як. 5,13). Літургійний спів — найкращий засіб осягнути єдності почуттів. Ритм та мелодія пісень так поєднують голоси всіх присутніх, що виходить один тільки голос чи радше одна симфонія. У зв'язку з цим в церкві важливе місце посідає всенародний спів, що заохочує всіх до молитви. Музичний спів надає більшої урочистості богослужібі, але він мусить бути пристосований до священного тексту і, так би мовити, просякнути його святістю. Отже, не можна припускати композицій таких авторів, що не знають духа літургійного співу. Св. Письмо дає нам багато текстів для літургійного співу. Крім псалмів є ще численні гімни в інших книгах як Старого, так і Нового Завіту.

Біблійні пісні

Псалми. В перші віки християнства, здається, читано псалми в той самий спосіб, що й інші книги Св. Письма. Але вже в IV ст. почали псалми співати так, що цей новий спосіб став свого роду літургійним

⁷⁹ Пояснення до 40 псалма, Р.Л. 36, 453.

оновленням. Лише сирійська літургія поставила на місце псалмів не-біблійні тексти.

Псалтир став основною частиною церковного правила. Псалми співають під час різних свячень та благословень, вони входять до складу чинів деяких святих тайн. Псалтир, поділений на 20 катизм, читають в монастирях за чергою так, що за один тиждень прочитують його цілком, а у Великий піст — навіть двічі. Згідно з українською традицією читають псалми в домі померлого.

Біблійні пісні—гімни. Також інші ліричні частини Св. Письма мають літургійне достосування⁸⁰. До них належать: відома пісня Пресвятої Богородиці «Величає душа моя», пісня праведного Симеона «Нині відпускаєш», пісня Захарії, батька св. Івана Предтечі, пісня трьох молодців у вавилонській печі. Вже книга Одкровення вказує, що християни залюбки співали пісню Мойсея (Од. 15,3).

Поряд з псалмами та біблійними гімнами є ще інші пісні, а між ними на першому місці, пісня «Свят», яку взято з книги пророка Ісаї (6,3). Також елементи пісні «Святий Боже» знаходимо у Св. Письмі.

Різні способи співання псалмів. В давнину псалми читали як звичайні уривки зі Св. Письма,— читав їх один з громади, а всі слухали. Ale невдовзі увійшов інший спосіб співання псалмів, а саме читець читав стихи псалма за чергою, а народ співав той самий приспів, взятий звичайно з того самого псалма, наприклад у 103-му псалмі такий приспів звучить: «Вся премудрістю створив єси». Вже в IV ст. спостерігаємо сліди антифонного співу, на два крилоси. Чи наші нинішні антифони на Божественній Літургії відповідають вповні тому способові, досі ще не досліджено, але дуже правдоподібно. Врешті відомий сьогодні і хоровий спів псалмів на кілька голосів, залежно від композицій деяких визначних композиторів.

Небіблійні пісні

Ще перед тим, як біблійні пісні посіли належне місце в літургії, виникли деякі поетичні тексти, що їх сліди можна знайти в листах св. Павла. Ті новотвори не були в цілому небезпечні для літургійної форми богослужб. Лише в часи єретичних суперечок вони ставались пропагандистським матеріалом на службі єресей, бо їх легко

⁸⁰ Bron L., *Les "benedictiones" ou cantique de trois enfants dans l'ancienne messe espagnole*, (Historia sacra I, 1948, pp. 21–33).

перекручували на свій спосіб. Отже, Церква займала часто стриману позицію щодо небіблійних пісень, але в цілому погоджувалася на них. Св. Амвrozій постановив поборювати аріян їхньою власною зброєю і тому створив багато дуже глибоких творів. Отже, відомі в літургії небіблійні «псалми», між ними одні з кращих т. зв. оди Соломона⁸¹, пісня «Слава во вишніх Богу» та «Тебе Бога хвалимо».

Схід відзначився великою творчістю вже в IV ст., насамперед Палестина та Сирія. Відомим став піснетворець св. Єфрем, прозваний арфою Святого Духа. Деякі гімни належать Северові з Антіохії. Але апогей цього розвитку бачимо у візантійській літургії, у формі численних канонів. До кращих поетів, творців таких канонів, належить св. Роман Солодкоспівець, св. Андрій Критський та св. Іван Дамаскин.

Дуже вагомим здобутком для літургії було прийняття символів віри до тексту богослужб. В давнину текст символу віри «передавали» оглашенним перед хрещенням. Це означало, що оглашенні мали вивчити текст напам'ять. Нікеїсько-царгородський символ віри увійшов спочатку до східної, а згодом і до західної літургії.

Від часу середньовіччя виникли на маргінесі літургії численні народні пісні релігійного характеру. Вони часто дуже глибокі. Виникли вони і в нас, а навіть були зібрани вже в XVII ст. у т. зв. Богогласниках. Церква пильнує того, аби вони не мали переваги у літургійних піснях.

Славослов'я та аклямації

Між літургійними піснями окреме місце посідають славослов'я та аклямації, а це тому, що вони дуже часто вживані та що частково мають біблійне походження⁸².

Славослов'я. Часте повторювання славословій доводить, що літургія — це, в першу чергу, культ Пресвятої Трійці. Вже в IV ст. поширилась пісня «Слава Отцю і Сину», а це тим більше, що вона стала коротким визнанням віри проти аріянізму. Невдовзі по тому додано «Слава Отцю...» до кожного псалма, в часі співання псалмів. Кожний виголос у нашій літургії на закінчення ектеній чи молитов є славослов'ям.

⁸¹ Labourt J.- Batffol P., *Les odes de Salomon, une oeuvre chrétienne des environs de l'an 100-120*, Paris, Gabalda, 1911.

⁸² Рим. 9,5; 11,36; 16,25-27; Гал. 1,5; Еф. 3,20-21; Філ. 4,20; 1 Тим. 1,17; 6,16; 2 Тим. 4,18; Євр. 13,21; 1 Пт. 4,11; 2 Пт. 3,18; Юда 25; Од. 1,6; 5,13; 7,12.

Акламації. Акламації, по-українськи виголоси, є виявом народного і спонтанного характеру літургійної дії⁸³. Найважливішою такою акламацією є слово «амінь», що його Церква запозичила зі Святого Письма Старого Завіту і не перекладаючи на ніяку іншу мову, уживає по сьогоднішній день. Вже в перших часах християнства це слово є виявом живої участі в літургії, виявляє віру народу в Пресвяту Євхаристію та є закінченням молитов і прошень священика.

Також слово «алилуя», згідно з Одкровенням — пісня небесного Єрусалиму — є біблійним виголосом, що часто зустрічається у псалмах. Літургійне вживання цього виголосу часто визначалось певними нормами так, що й відомі в історії суперечки про те, коли можна, а коли — ні співати «алилуя». На кінці треба згадати всі інші виголоси нашої літургії, а саме: «Господи, помилуй», «Тобі, Господи», «Подай, Господи», «І духові Твоєму», «І з духом Твоїм», «Піднесли до Господа», «Аксіос».

Молитва народу

Літургійний спів, структуру якого подали ми перед тим, має в першу чергу завданням створити святочну атмосферу. Отже, літургійні пісні — це молитва, а саме всенародна молитва.

Заклики до молитви

В латинський літургії звичайно сам священик закликає народ до молитви, коли каже: «Oremus». Те саме робить єпископ на священичій хиротонії, під час освячення церкви, церковних посудин тощо.

На Сході частіше закликає до молитви диякон словами: «Господеві помолімся». Також всі ектенії, що їх виголошує диякон, — це, власне, заклик до молитви, разом з визначенням, про що та як треба молитись. Часом закликає до молитви і сам священик, наприклад, коли каже: «І сподоби нас, Владико, зі сміливістю неосудно сміти призвати Тебе, небесного Бога Отця і мовити». Народ співає тоді господню молитву «Отче наш».

В західно-готицькій літургії заклик до молитви виголошує як священик, так і диякон.

⁸³ Апостольські Конституції, VII, 98,3 (вид. функ., стор. 456-458).

Тихі молитви

Під «тихою молитвою» тут не розуміємо молитов, що їх в нас проводяє священик в той час, коли люди співають пісні. Тихі молитви були відомі лише в старожитні часи⁸⁴, а сьогодні хоче їх відновити латинська літургія, коли приписує після слів «*Flectamus genua*» трохи зачекати, а по короткій мовчанці голосно проказати приписану молитву. Це для того, щоб вірні поєднали розум і серце для пізнання глибоких правд святої віри. Також мовчанкою можна висловити більше почуттів, ніж словами. Тому й сьогодні латинська літургія приписує, щоб від освячення до «*Отче наш*» в церкві панувала мовчанка. Цю мовчанку добре віддає пісня, що її співаємо у Велику суботу на Літургії і яка походить з Літургії св. Якова: «*Да мовчить всяка плоть чоловіча і да стойть со страхом і трепетом і нічтоже земноє в себі да помищляєть*».

Ектенії

Існує форма молитви, що для народу легша за інші, це — т. зв. ектенія. Ця молитва походить від давніх часів та була відома старозавітній синагозі. Поширилась вона спочатку серед християн Сирії так, що була там напевно вже в ужитку за часів св. Івана Золотоустого⁸⁵.

Захід почав перебирати цей спосіб молитви, створивши численні літанії, що дотепер ще співаються під час свячень, процесій, у велигодню ніч, під час різних молебнів тощо.

«*Отче наш*»

Молитва «*Отче наш*» займала колись багато місця в катехитичних проповідях для оголошених. Спочатку вона була приватною молитвою вірних і Дідахе приписує читати «*Отче наш*» тричі на день⁸⁶. На Літургії співали молитву «*Отче наш*» перед св. причастям, отже в

⁸⁴ NRC, ч.140.

⁸⁵ Св. Йоан Золотоустий, тексти зібрали Brightman, стор. 478.

⁸⁶ Дідахе 8,2-3. Lebreton J., *La prière dans l'Eglise primitive*, Rech SR 14, 1924, стор. 13-15.

часі відсутності оглашених. Так трапилось, що вона стала підготовчою молитвою до св. причастя. На Сході співає її ввесь народ, а в латинській літургії співав її донедавна лише сам священик. Тепер, із втіленням в життя соборових рішень про літургію, молитву «Отче наш» співає разом із священиком увесь народ.

Молитва служачого священика

Два види священичих молитов відзначаються їхньою урочистістю: подячна молитва, або анафора та прохальна молитва, відома в латинській літургії під назвою колекти. До першої групи належать в першу чергу ті найважливіші молитви священика, через які і під час яких відбувається тайство перетворення хліба й вина на Тіло і Кров Христові. На світанку християнства були ці молитви імпровізовані, щойно пізніше списані, перш за все тоді, коли належали вони літературному генієві єпископів IV та пізніших століть.

Друга форма молитви, відома на Заході як *colecta*, виникла дещо пізніше, в Римі, в той спосіб, що священик читав таку молитву після того, як сам народ закінчив молитву і то кожний про себе, чи як в той час казали «у своєму серці», бо кожний вірний мав бажання висловити перед Богом свої потреби і щойно пізніше священик повторною молитвою-благанням доручав Богові потреби всіх. В римській літургії ці молитви відзначаються стислою і короткою формою.

Обидві найважливіші священичі молитви як анафора, так і прохальна молитва читаються урочисто і ніхто не сміє священикові цих молитов переривати будь-якими відповідями. Лише по закінченні народ відповідає словом «амінь». Народ слухає ці урочисті молитви стоячи і мовчи.

У священичих молитвах немає будь-якої індивідуальної або почуттєвої нотки. Вони є загальним добром всіх⁸⁷. В них є гармонія між прославою і проханням, вони сповнені прославою Пресвятої Трійці.

До священичих молитов належать також благословення, екзорцизми, приватні молитви. Ці останні переходят у східній літургії в короткій діалог між священиком та дияконом.

⁸⁷ Guardini R., *Lo spirito della liturgia*, Brescia, Morcelliana 1946, pp. 39–53.

*Розділ VII***ЗНАКИ ТА СИМВОЛИ**

Знаки та символи в цілому, літургійна постава та літургійні чинності. — Святі речі і святі місця.

**Знаки та символи в цілому,
літургійна постава та літургійні чинності⁸⁸**

Літургія — це не лише розмова, діалог між Богом та людьми, але це також і дія: Бог діє і народ також дією відповідає. Тому в літургії маємо різні знаки матеріальної натури, так би мовити, більш земні і «важчі» за слова. Літургія вимагає відповідної постави тіла, рухів, на ній вживаються деякі речі, вона відбувається на посвячених місцях. Сам Христос встановив багато таких знаків, що їх літургія точно зберігає, наприклад, при уділенні святих тайн. Церква знову додала від себе і встановила свої знаки на різні освячення й благословення, відомі під назвою «сакраменталій».

⁸⁸ Література:

- Guardini R., *Von heiligen Zeichen*, Mainz 1923.
 Baumstark A., *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953.
 Dalmais I.H., *Initiation à la liturgie*, Paris 1958.
 Vagaggini C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln 1959.
 Kirchgaessner A., *Heilige Zeichen der Kirche. "Der Christ in der Welt"* VII/9, Aschaffenburg 1959.
 Kirchgaessner A., *Die mächtigen Zeichen. Yrspruenge, Formen und Gesetze des Kultes*, Basel-Freiburg-Wien 1959.
 Mensching G., *Die Religionen. Erscheinungsformen, Strukturtypen und Lebensgesetze*, Stuttgart 1959.
 Rahner K., *Zur Theologie der Symbole: Schriften zur Theologie*, IV (Einsiedeln 1960), 275–311.
 Forstner D., *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1960.
 Jungmann J.A., *Symbolik der katholischen Kirche, Symbolik der Religionen*, Stuttgart 1960.
 Goldammer K., *Die Formenwelt des Religioesen*, Stuttgart 1960.
 Daniélou J., *Les symbols chrétiens primitifs*, Paris 1961.
 Heiler F., *Erscheinungsformen und Wesen der Religion, die Religionen der Menschheit*, Stuttgart 1961.
 Hammerschmidt E., Hauptmann P., Krueger P., Ouspensky L., Schulz H.J., *Symbolik des orthodoxen und orientalischen Christentums, Symbolik der Religionen*, Stuttgart 1962.

Закони символічної мови в богослужбі⁸⁹

Про літургійні знаки-символи, без огляду на те, чи вони встановлені самим Христом, чи лише Церквою, треба в цілому зазначити, що вони нормуються певними законами і що без знання цих законів годізені значення символів.

1. Знаки задумані від початку як символи, а не так, начебто вони з часом втратили своє первісне значення.

2. Значення символів не можна пояснювати самочинно, даючи своєдіну волю фантазії, хоч би й навіть того роду пояснення мало добре на меті, наприклад, навчання вірних. Алегоричне пояснення символів виявляє лише незнання правдивого їхнього значення. Воно виникло наприкінці періоду Отців Церкви, а від часів Карла Великого охопило ціле середньовіччя.

3. Лише всебічне знання про походження символу дає нам можливість вповні пізнати його значення.

4. Символи не виникли випадково і не були встановлені через будь-яку домовленість. Але на основі їхньої природної властивості, вкладеної Богом у глибину людської душі, для розпізнання прихованого значення, незалежно від часу та рівня розвитку людської культури й цивілізації. Символ є завжди глибший за картину чи за написане або сказане слово.

5. Літургійні символи — це, у значній мірі, біблійні знаки. Ключ для зrozуміння їх дав сам Господь Бог. А Христос вибрav ці біблійні знаки для того, щоб прислужитись ними для встановлення святих тайн і щоб затримати той зв'язок в історії спасіння людського роду, що існує протягом віків, відколи Бог уклав з людським родом Завіт і цей народ став народом Божим.

6. Символам увесь час загрожує небезпека знецінення, особливо в часи занепаду правдивого християнського духа, як також через вплив фальшивих ідеологій таких, як раціоналізм. Однак це не лякає Церкву і не перешкоджає її послуговуватись знаками як символами⁹⁰.

⁸⁹ Література:

Rouget A.M., *Les sacrements*, Somme theologique, Tournai 1945, 269–346.

Van der Meer F., "Sacramentum" chez saint Augustin: LMD 13, 1948.

Guardini R., *Die Sinne und die religioese Erkenntnis*, Wuerzburg 1950.

Righetti M., *Manuale di Storia liturgica*, I, Milano 1950, 43–57.

Masure E., *Le passage du visible à l'invisible. Le signe; psychologie, histoire, mystère*, Paris 1953.

⁹⁰ Martimort A.G., *La Chiesa in preghiera*, pp. 164–165.

Літургія і людина

Об'явлення та Св. Письмо вчать нас дивитися на душу й на тіло людини як на одну цілість так, як Бог її створив. В людині ті два складники, матеріальний та духовний, не стоять окремо, але тісно пов'язані один з одним і ця злука двох різних елементів є такою, що вони творять одне цільне буття. Ця злука — істотна, тобто есенціальна і тому чисто духовний культ був би не тільки нелюдський, але просто неможливий⁹¹. Людське тіло вже від початку призначено до вічного життя через славне воскресіння з мертвих і тому через святе хрещення вже тут на землі воно призначено на храм Святого Духа і має окрему поживу, тобто євхаристійну, на вічне життя в Бозі. Вже Тертуліян писав в III ст., що святі таїни довершуються дійсно в людському тілі, але на освячення душі⁹². Немає вияву якогось душевного почуття, що не відбивається одразу назовні людини. Сучасна психологія та педагогіка це стверджує беззаперечно. Христос сам послуговувався видимими знаками, хоча міг був творити чуда єдиним словом або бажанням. Без слинній болота, як каже св. Августин, Христос міг би розплющити очі сліному.

Літургійна постава (положення тіла)

В давнину належало до завдання дияконів казати вірним, як їм поводитись під час богослужби. Вони й робили це за допомогою відповідних виголосів, з яких досьогодні ще деякі збереглись в літургії: «Премудрість, прості», «Будьмо уважні», «Всі оглашенні, вийдіть», «Двері, двері, в премудрості будьмо уважні», «Станьмо гідно, станьмо зі страхом», «Голови ваші перед Господом схиліть», «Зі страхом Божим і вірою приступіть».

Стояння

Священик при престолі, під час приношення жертви, стоїть. Так було в Старому Завіті, так є й сьогодні при відправі Божественної Літургії.

Також для вірних, для Божого народу в Новому Завіті, стояча постава в церкві є основною поставою. Значення її просте й самозрозуміле. На знак пошанистої завжди перед високопоставленою осо-

⁹¹ Guardini R., *Lo spirito della liturgia*, pp. 54–63.

⁹² Тертуліян, Про воскресіння, 8,3.

бюо. Тому народ в церкві обов'язково стойть при вході єпископа чи священика до храму, під час читання св. Євангелії, під час кожного благословення. Також в Старому Завіті ізраїльтяни стоячи слухали Божого слова і то тоді, коли воно було сказане прямо Божими устами народові (Вих. 20,21; 38,10).

Однак стояння є чимось більшим ніж лише виявом пошани. В давнину воно було поставою жідів на молитві (Мк. 11,25; Лк. 18,13). Християни перших віків, як вказують на те фрески в катакомбах, скульптури старих саркофагів, свідоцтва перших християнських письменників та приписи Нікейського Собору, молились стоячи.

Отці Церкви вважали, що стояння є виявом святої свободи дітей Божих. Христос своєю ласкою відкупив нас від гріха й від смерті і тому не маємо обов'язку виявляти перед ним постави невільників. До Бога мусимо виявляти найбільшу пошану, але одночасно маємо підходити до Нього з довірою, бо ми піднесені до гідності Божих дітей. Стояння є також поставою тих, що очікують блаженнотворчого другого Христового приходу: лише ті будуть стояти просто перед Христом, що не бояться його справедливого суду (Мал. 3,2). Стоячи і поспішно споживали колись євреї пасху в Єгипті (Вих. 12,11). Стоячи співають праведні в Небі подячу пісню (Од. 7,9; 15,12). Тому каже святий отець Василій, що на Великденъ не тому молимось стоячи, що з Христом воскресли, але тому, що цей день в певному розумінні є прообразом майбутнього віку.

Тому ще сьогодні як у велиcodній час, так і в неділі цілого року молимось стоячи. На жаль цього правила не скрізь дотримуються, бо й не існує вже тепер заборони прихиляти коліна, як це було в давні часи.

Прихилення колін

Святі Отці вважали, що прихилення колін — це вияв покути. За словами святого отця Василія прихилення колін означає, що гріх кинув нас на землю. Прихилення колін є ознакою смутку, покори й жалю і тому воно несумісне з воскресною радістю, натомість характерне для пісного часу. Тому, на час Великого посту в нашому обряді приписані поклони, навіть деякі пісні співаємо на колінах, як наприклад «Нехай стане» на Службі Напередосвяченых Дарів.

Але, часом, прихилення колін може бути виявом не так покути як ознакою індивідуальної молитви. Прихиляємо коліна, щоб зосереджено розважити прочитаний текст Св. Письма, як це робили колись ченці в Єгипті. Ще досьогодні в нас зберігається звичай, що вірні

стоять на колінах при аналої, де священик читає Євангелію. Першодиякон Степан впав на коліна до молитви, доки не був у каменований (Ді. 7,60). За деяких вирішальних справ Святе Письмо згадує стояння на колінах, і сам апостол Павло каже, щоб прихиляли коліна перед Отцем (Єф. 3,14). На свяченнях кандидати стоять на колінах перед святителем під час читання найважливіших молитов. Західний звичай прихиляти коліна на слова освячення є відносно пізніший. Те саме можна сказати й про св. причастя в поставі з прихиленими колінами. Сьогодні в латинській Церкві є знову поворот до старої практики.

Сидження

Сидження — це в першу чергу постава вчителя, що навчає, та настоятеля, що має провід в спільноті. Тому епископ має в соборному храмі свою катедру. Нині ще Вселенський Архиєрей навчає з катедри, сидячи. В півколо при катедрі епископа мають бути сидіння для пресвітерів. Країні приклади подають нам ще сьогодні старі римські базиліки.

Однак під час деяких літургійних дій народ також має право сидіти. Хоча в давнину не було в церквах сидінь, то під час читання Святого Письма Старого Завіту чи апостола, а також під час проповіді вірні сідали на землю, як це ще тепер можна бачити на Сході. Вже в апостольські часи було відоме сидження (Ді. 20,9). Бо сидження — це не лише постава вчителя, але й слухачів. Так дванадцять літній Ісус сидів у храмі серед рабінів (Лк. 2,46) і Марія у Витанії також сиділа при ногах Ісуся і слухала Його слово (Лк. 10,39). В нашому обряді вірні можуть сидіти під час читання Св. Письма, за винятком Євангелії, в часі співу псалмів чи читання катизму з псалтирі, стихир, деяких ектеній тощо. На Божественній Літургії ідеальна постава є стояти, принаймні від великого входу зі св. дарами до кінця. Природньо, що право на сидження мають хворі, немічні та старші.

Прихилення голови

Деякі молитви та благословення вимагають прихилення голови. Тоді закликає диякон: «Голови ваші перед Господом схиліть». Цю поставу треба зберігати так довго, як довго священик читає відповідну молитву, чи благословляє рукою народ.

Прихилення колін та обличчя до землі

Крім великих, доземних поклонів, літургія знає ще молитви з прихиленням колін та обличчя до землі, латиною «*prostratio*». Той спосіб був дуже частий в давнину і належить до біблійної молитовної постави. В латинській Церкві ще сьогодні єпископ (також кандидати до свячення) лежать хрестом під час співу деяких літаній. Також наш український обряд знає ту молитовну поставу, а привернув її, за свідоцтвом о. Ісидора Дольницького, Слуга Божий Митрополит Андрій, що так перед архиєрейською службою молився, впавши хрестом на землю, як і дякував у тій самій поставі після відправи Божественної Літургії.

Деякі літургійні чинності

Між літургійними чинностями є й такі, що мають чисто практичне значення, як наприклад, вмивання рук після деяких функцій. Інші мають завданням підкреслити значення промовлюваного слова, наприклад вхід з Євангелією. Складені до молитви руки означають підлеглість, а є воно радше дилетантського походження.

Натомість знак святого хреста є чисто християнською чинністю. Вже на початку III ст. як в Африці, так і в Римі був звичай позначати чоло оглашених знаком святого хреста, на знак їхньої принадлежності до Христа. Християни хрестилися та хрестяться і сьогодні дуже часто.

Деякі чинності є біблійного походження, наприклад, покладання рук і це не конечно при чинах хіротоній. Поцілунок миру згадується вже в листах апостолів як літургійний жест. Дихати на особу або якусь річ має перш за все значення екзорцизму, тобто вигнання злого духа. Биття в груди — вияв жалю і покори, як про це оповідається в притці про митаря і фарисея, а при нагоді розп'яття і смерті Спасителя. Піднесення очей до неба під час молитви було загальним звичаєм в перші віки християнства. Молитва з піднесеними руками, як її ще й сьогодні читає священик, була в давнину загально прийнятою поставою всіх вірних і так бачимо постаті-орантес на старожитніх іконах. Літургійні жести-чинності мусять бути словнені внутрішнього змісту, щоб не мали лише звичайної театральності.

Святі речі і святі місця⁹³

Тут не йтиме мова про святі речі, що їх уживають вірні в щоденному житті — ікони, вервиці, молитовники — але про ті речі, що їх уживає Церква в літургії. Згідно з правильним вченням сучасних богословів ціла природа разом з людиною стогне під тягарем гріха й очікує спасіння. Але їй природа створена Богом і в тому розумінні говоримо про сліди Божі в природі. Тому їй літургія, від тої пам'ятної хвилини, коли Господь Ісус взяв хліб у свої руки та чашу з вином і перетворив ці елементи на Пресвяту Євхаристію, дивиться на матеріальні елементи як на образи духовних речей і духовних вартостей.

Вже колись ізраїльяни добачали в деяких матеріальних речах та символах зв'язок народу з Богом. Так треба розуміти поставлення того каменю патріярха Якова на спогад зустрічі з Богом, олію, що її зливали на голову царям та священикам, кадила як символу молитви, що підноситься до неба, води очищення, попелу, яким посыпали голову на знак покуття.

Сам Христос підніс деякі матеріальні речі до символів Нового Завіту, але вони стали тоді життєдайними і святими: хліб, вино, вода, олія, бальзам — стали тайними знаками. Інші, як кадило, взято з літургії Старого Завіту, ще інші можуть мати навіть спільність з деякими поганськими обрядами та звичаями, наприклад, хліб або коливо на панаході за померлих.

Світло⁹⁴

Світло сонця відіграє в літургії важливу роль: схід та захід сонця нагадує кожному, хто знайомий з Біблією, Христа — Сонце Справе-

⁹³ Література:

Cabrol F., *Le livre de la prière antique*, Paris 1900, 333–363.
 Coelho A., *Cours de la liturgie romaine*, I, Lophem-Briegge 1928.
 Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I, Freiburg 1932, 282–317.
 Casel O., *Das Christliche Kultmysterium*, Regensburg 1959, 119–121.
 Lechner J., *Liturgik des römischen Ritus*, Freiburg 1953, 80–87.
 Dalmais I.H., *Initiation à la liturgie*, Paris 1958, 136–142.
 Vagaggini C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln 1959, 214–217.

⁹⁴ Література:

Döelger F.J., *Sol salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum* (LF 16f.), Muenster 1925.
 Döelger F.J., *Lumen Christi*: AuC V., Muenster 1936, 1–43.
 Pax E., *Licht*, IV: LThK VI, 1961, 1026...
 Voss H., *Die Bedeutung des Lichtes in der fruehchristlichen privaten und kultischen Totenverehrung*, Muenster 1962.

дливости. Так, отже, Церква вийшла переможно в боротьбі з поганськими поклонниками сонця на початку IV ст. Але нас цікавить перш за все світло, що горить в наших церквах. Вже в Старому Завіті знаходимо семираменний свічник у скинії, освітлений олійними лампадками. Св. Іван Богослов бачить в об'явленні сім палаючих свічників перед Божим престолом (Од. 4,5) та сім золотих ліхтарів, що оточують Сина Людського (Од. 1,12-13). Лампадки, що їх уживала синагога, відомі були вже першим християнам (Ді. 20,8). Від III ст. запалення свічок супроводжується глибокозмістовними молитвами.

Світло є знаком радості, як також ознакою близькості Бога і заохотою до молитви. Тому в давнину світло горіло на гробах мучеників, пізніше в християнських базиліках, перед трапезою та іконами і, врешті, перед Пресвятою Євхаристією. Світло несуть в процесійних походах. Ще сьогодні на папській літургії несуть перед Вселенським Архиєреєм сім свічників. Те саме відбувається під час входу з Євангелією, коли принаймні один свіченосець іде попереду із запаленою свічею. окрему символіку має в нашому обряді трикирій та дикирій на святительських службах, як символ Пресвятої Трійці та двох природ, поєднаних в Ісусі Христі.

Свячена вода 95

Сьогодні нагадує нам свячена вода наше хрещення і прийняття в члени святої Церкви. Насамперед вона нагадує хрещення Господа Ісу-са в Йорданських потоках. Тому й щорічно відправляється в нас в навечір'я Богоявлення велике Водосвята, впродовж року маємо ще мале водосвята, в день 1 серпня, на спогад хрещення Русі-України.

Спочатку вода мала, подібно як і в поганських обрядах, значення очищення. Це стосується і старозавітних приписів про очищення архієрея та священиків.

⁹⁵ Література:

Franz A., *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, I, 43–200.
 Коер Л., *Besprengung*: RAC II, 1954, 185–194.
 Righetti M., *Manuale di Storia liturgica*, IV, Milano 1959, 525–532.

Кадило ⁹⁶

Кадило в жидівській святині було символічним виявом молитви (Пс.140,2). У Святині стояв перед Святою Святих золотий вівтар, на якому приносили щоранку й щовечора кадильну жертву. В Одкровенні той сам обряд виконують ангели, але символічно, несучи до Бога молитви святих (Од. 8,3-5). Кадильниці тих ангелів, згідно з віддінням св. Івана, це ручні посудини, лібанотон, на яких можна нести розжарене вугілля. Інша сцена Одкровення показує двадцять чотири старці, що тримають в руках золоті посудини, тимямата, з кадилом. Тут також бачимо символ молитви. Незважаючи на цей світливий біблійний приклад Церква на Заході довго стримувалася від уживання кадила, з огляду на поганські звичаї. На Сході навпаки. Вже в IV ст. маємо свідчення, що в Єрусалимі вживали кадила, а саме на богослужбі в церкві Божого гробу, щонеділі, коли читали там недільну Євангелію. В Римі вживали кадила під час похорону. З кадилом супроводжували Вселенського Архиєрея. Те саме можна сказати про вхід з Євангелією та про великий вхід зі св. дарами.

Святі посуди ⁹⁷

З усіх святих посудів два — найважливіші, а саме дискос і чаша. Чашу згадують виразно всі чотири місця, що свідчать про встановлення Пресвятої Євхаристії. Сам Христос говорить про чашу, чашу терпінь. Чаша, з якої під час пасхального жидівського обряду всі присутні пили вино, стала символом єдності Церкви і тому існувало завжди питання: як уділяти св. причастя вірним з одної чаши.

Найдавніші чащі виготовляли зі скла, а дно в них було або золочене, або вкрите якоюсь фарбою. Але вже від св. Августина чащі виготовляли з коштовного металу і це тепер стало правилом. Крім згаданих двох посудів, чащі й дискосу, при відправі св. Літургії

⁹⁶ Література:

Atchley C., *A History of the Use of Incense in Divine Worship*, Alcuin Club Collection 13, London 1909.

Forcadell A.M., *El incienso en la liturgia cristiana*: Liturgia 10 (1955), 219–225.

⁹⁷ Література:

Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I, Freiburg 1932, 396–407.

Eygun F., *Les vases sacrés*; Aigrain R., *Liturgia*, Paris 1935.

Righetti M., *Manuale di Storia liturgica*, I, Milano 1950, 461–486.

Atzert F., *Altargeräte*: Gottendienst, 365–371.

Elbern V.H., *Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter*, Duesseldorf 1961.

вживає священик звізду, ложечку, копіє. Просфору крається на анафорній тарілці. Пресвяту Євхаристію зберігають в накритій чаші в кивоті або в інших артофорних посудинах.

Хрест та ікони⁹⁸

Про хрест та ікони написано багато праць. До внутрішнього влаштування храму належить в нас іконостас з його трьома дверми, намісними іконами, рядом святі господніх та богородичних з Тайною Вечею посередині, рядом апостолів і третім, горішнім рядом пророків.

Дзвони

Для скликання вірних на богослужбу послуговувалися в давні часи простими засобами. Ще нині на Сході бачимо дерев'яні дошки, сіманtron, в які б'ють дерев'яним молотком. Поширення дзвонів почалось щойно в VI ст. Пізніше, з часом, вже знаходимо й обряд благословення дзвонів, що нагадує де в чому обряд хрещення. Дзвони дістають власні імена.

Освячені місця⁹⁹

До освячених місць належить насамперед церква, тобто храм, а в церкві — свята трапеза. Поза церквою освячене місце — цвинтар.

Щоб належно злагодити питання освячених місць, треба розглянути старозавітні приписи, що стосуються як скинії Мойсея, так і Соломонової святині. Треба мати на увазі й культ в поганських свяตинях,

⁹⁸ Література:

Thoby B., *Histoire du Crucifix des origines au concile de Trente*, Nantes 1959.
Aurenhammer H., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Wien 1959.

Lochner N., *Ikonenmalerei*, 618 i.

⁹⁹ Література:

Raes A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Roma 1947, 30–40.
Régamey P. R., *Le lieu de la célébration*: LMD 20 (1949), 33–41.
Braun J., *Der christliche Altar*, I–II, Muenchen 1932.
Raes A., *Die raeumliche Disposition der Eucharistiefeier im Osten*: LJ 11 (1961), 222–237.
Wagner J., *Locus quo Ecclesia congregatur. Zur raeumlichen Disposition der Eucharistiefeier im Abendland*: LJ 12 (1962), 161–174.

а зокрема треба стежити за археологічними дослідженнями відносно будов старовинних християнських церков.

У Старому Завіті святыня була місцем для Божества і тому вступ до неї народові був заборонений. До Святої Святих входив лише раз на рік Архиєрей, а до Святої входили священики для приносу жертв. Народ стояв у притворі. В Новому Завіті «Слово стало тілом і перевувало серед нас», а до того ѹ тіла нас, християн, є також храмом Святого Духа. Тому ми маємо вступ до наших святынь для спільної молитви, для приношення жертви, для слухання Божого слова. Найважливіше місце у наших храмах — це свята трапеза, де приноситься жертва Пресвятої Євхаристії. Свята трапеза міститься посередині святилища, її мають всі бачити, вона — той осередок, що поєднує всіх присутніх в одну громаду, один організм. В старовинних базиліках знаходимо завжди окремі каплиці, призначені для хрещення, т. зв. баптистерії. Під церквами, а зокрема навколо церков, в давні часи був цвинтар для поховання померлих. Тепер, з різних причин, цвинтарі розташовані на певній віддалі від центра міста, але завжди впорядковані як святе місце, з великим хрестом посередині, каплицею, гробівцями.

Розділ VIII

ПОДВІЙНА МЕТА ЛІТУРГІЇ — ПРОСЛАВА БОГА ТА ОСВЯЧЕННЯ ЛЮДЕЙ

Літургія як прослава Бога. — Літургія як освячення людини.

Зі сказаного бачимо, що літургія для нас — наче те упривілейоване місце, в якому лучиться небо з землею. Це та драбина Якова, по якій сходять та виходять ангели, несучи молитву до небес. В літургії люди підносяться до неба, до Бога, щоб Йому віддати честь і славу, а Бог схиляється до людей, щоб вислухати їхні благання¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Література:

Festugière M., *Qu'est-ce que la liturgie?*, Maredsous 1914.

Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I, Freiburg 1932, 20–23.

Hanssens J.M., *De natura Liturgiae ad mentem sancti Thomae*: Per RMCL 24, 1935.

Oppenheim Ph., *Notiones liturgiae fundamentales*, Torino 1941, 81–107.

Vagaggini C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln 1959, 92–102.

Літургія як прослава Бога

В літургії перше місце посідають молитви подяки й прослави: «Благословенне царство Отця і Сина, і Святого Духа», «Слава Отцю і Сину, і Святому Духові», «Бо Тобі належить».

Ця прослава Бога вимагає просто від вірних цілковито зректися усього, що земне. Літургія впроваджує нас в повну контемпляцію Божества і тому для всіх, що беруть в ній участь, вона — найкраща школа служби Богові.

Прослава Бога в молитвах

В літургії Церква надає багато місця старозавітним псалмам та пісням. З цих текстів черпає вона назви Божих чеснот і вислови про Божу святість, вічність, всемогутність, всезнання. В старозавітних текстах багато місць про убогість та гріховність людини. Вони збуджують в побожній душі довіру до Божого милосердя, до Божої безмежної Любові. Тому що Христос об'явив нам тайни внутрішнього Божого життя, маємо в літургії багато славослов'їв в честь Пресвятої Трійці. Хоч багато молитов звернені до Бога Отця, то вони, однак, мають в більшості випадків закінчення на честь Пресвятої Трійці, трьох Божих осіб. Тому Христос, в літургійних текстах, називається «*Kipiosc*», а назву цю дала Селтуагінта тільки єдиному Богові. Кажемо, отже, в літургії: «*Kipie eлейсон*», що рівнозначно другому закликові, а саме: «Христе елейсон», по нашому: «Господи, помилуй».

Подяка й прослава Бога стала в Новому Завіті ще більше уживаною, ніж вдавнику. Подяку й славу віддає в Одкровенні небесна громада Богові, а св. Павло ставить вірним за обов'язок прославу Бога. Тому літургійна громада вже через самий урочистий збір у храмі, в процесійних походах, на різних освячених місцях — вияв прилюдного почитання Бога і Його прослави. Вона — вияв того спасіння, що його приніс Христос.

Своєї верхівки осягає літургія в Євхаристійній Жертві, яка є насамперед жертвою прослави Бога. Бо треба мати на увазі, що від

Verheul A., *Inleiding tot de Liturgie*, Roermond 1961, 32–90.

Schulte R., *Kirche und Kult*, III, Gloriosa commercia: Mysterium Kirche in der Sicht der theologischen Disziplinen, hrsg.v. Holboeck F.-Sartory Th., Salzburg 1962, 773–810.

хвилини хресної жертви Ісуса Христа на Голготі всі старозавітні обряди й молитви прослави Бога в святині через приношення жертв втратили свою вартість і своє значення. «Ти не хотів ні жертв, ні приносу, але приготував еси мені тіло. Ти не вподобав собі ні всепалення, ні жертви за гріхи. Тоді я сказав: ось іду, бо у сувої книги написано про мене, щоб учинити твою волю, Боже» (Євр. 10,5-7). Тут є й радикальний поділ між старозавітним та новозавітним богоочітанням. Церква має тільки одну жертву — Євхаристійну Жертву Тіла й Крові Христових.

Християнська літургія у відношенні її до природного поняття богоочітання

Згідно з науковою св. Павла й науковою богословів, богоочітання і взагалі релігійність для кожної людини просто необхідні. Тому св. Павло звинувачує поган в тому, що вони не віddaють Богові надежної шани. Етика Аристотеля і римські моралісти, історія різних релігійних культів і досвід місіонарів однаково вказують, що в поганських культуах знаходимо зерно і бодай далеку підготовку до християнської літургії.

Однак все це було справді далеким від правдивого християнського богоочітання. Щойно Об'явлення відкрило нам двері до справжнього культу, почитання Триєдиноного Бога. По-перше, Бог сам заговорив до людини людською мовою. Бог показав Авраамові та Мойсеєві свою славу, Бог говорив через пророків. «Многочастні і многообразні древле глагола Бог Отцем во пророціх, в послідніх же днех глагола нам во Сині, імже і віki сотвори».

Прихід Христа на світ об'явив людям Божу любов і тому, богоочітання в християн не можуть бути відділені від їхньої віри й любові до Бога. З цього також випливає, що християнське богоочітання не може бути відділене від діалогу Бога з людьми. Ще мусимо мати на увазі, що хресна смерть Христа була і є тільки одною-одиночкою жертвою для переблагання Бога за людські гріхи. Ця жертва Голготи — неповторна. Тому всі інші жертви в Новому Завіті — тільки сакраментально-містичні жертви, вони лише містично повторюються на всіх вівтарях світу.

З цього розважання випливає, що Церква саме народилась на Голготі, на хресті, і тому, вона в істоті своїй є громадою з завданням почитати Бога. Через цей культ в Церкві народжуються нові її члени, в Церкві бачимо поодинокі ступені різних ієрархічних урядів.

Але мета літургії — це не тільки прослава Бога, але також освячення людей. Ще перед тим, як людина почне прославляти Бога в

церкві, вже Бог сам спішить, щоб обдарувати її своїми ласками, починаючи від святої тайни хрещення через інші тайни, молитви, освячення, благословення.

Літургія як освячення людини

Все що належить до змісту літургії, подають літургійні книги і тому, можемо сказати ось що: чого нема в літургійних книгах, те й не належить до літургії. В дійсності, навіть чин такої тайни, як сповідь подано в літургійних книгах. Крім цього, Боже слово, тобто читання Св. Письма та проповідь, посідає в літургії важливе місце. Так, отже, літургія з одного боку — служба Божа, богопочитання, а з другого — також служба на користь людини.

Оsvячення людини Божим словом

Слово Боже — живе, діюче та гостріше, ніж двосічний меч (Євр.4,12). Хоч Св. Письмо не діє, як кажуть богослови, сакраментально, то, однак, його дія більша, ніж тільки молитовна дія різних благословень. Звідси розуміємо, чому східна Церква завжди присвячувала стільки уваги читанню й слуханню Євангелії та інших книг Старого та Нового Завітів. Під час похорону, процесійних походів читаемо Євангелію, так само над недужими, для благословення й освячення людей в кожній потребі.

Значення й освячуєча сила тайн та благословень

Слова, що обумовлюють святі тайни, майже завжди,— молитва служачого священика. А головне завдання святих тайн — подати людині Божу благодать, відкрити їй браму спасіння. Тому святі тайни, як кажуть богослови,— «проптер гомінес», задля людей, а діють вони через слова, обряди і дію священика, згідно з літургійними приписами.

Євхаристійна Жертва як дар Божий людям

Мета, значення та глибина літургії найбільш проявляються в Євхаристійній Жертві Божественної Літургії, яка є найбільш урочистим актом прослави Бога, але, одночасно, найбільшим даром Бога для

людей. Тому, ми кажемо в Службі Божій: «Твоє від Твоїх, Тобі приносимо за всіх і за все». А після цього, як принесли ми Богові ті святі дари, знову одержуємо їх як поживу нашим душам. І хоч святе причастя не належить стисло до жертви, то бодай для служачого священика воно обов'язкове.

Загальне й особисте освячення

Оsvячення, що його дає нам літургія,— це, насамперед, об'єктивно загальне і тому, незалежне від нас. Церква обдаровує нас святыми таїнами й благословеннями, без огляду на те, чи гідні ми, чи ні цих святих дарів. Святі таїни діють *ex opere operato*. Але не треба також забувати про нашу особисту підготовку до прийняття святих таїн, до участі в богослужбі. Тому й сьогодні літургійне оновлення дбає про те, щоб вірні були відповідно підготовані до святої Літургії, до прийняття святих таїн і щоб брали в них діяльну участь.

На кінці треба сказати, що прослава Бога й освячення людей стоять у дуже тісному зв'язку. Богопочитання існує, власне, задля спасіння людей. Але спасіння людей — підпорядковане славі Божій. Священство Христове лучить небо із землею, а все це — на прославу Бога й на спасіння людських душ.

*Розділ IX***ЛІТУРГІЯ І ТАЇНСТВО СПАСІННЯ**

Богословське обґрунтування літургії як таїнства спасіння. — Літургія як дія Церкви. — Таїнство богоочітання.

Богословське обґрунтування Літургії як таїнства спасіння¹⁰¹

Літургія має завдання не тільки віддати славу Богові, але також здійснити тайну спасіння між людьми. «Явся благодать Божія спасительная всім чловіком», — каже св. Павло. І тому Церква не стоїть на одному рівні з іншими релігійними спільнотами, які, на жаль, з різних причин не здібні здійснити тайну Божого спасіння.

Церква свідома того, що саме вона є тим новим Ізраїлем, на якому здійснились старозавітні пророцтва. А тому, що літургія дає вияв угоди-завіту між Богом та людьми, тому ѹ вона наскрізь просякнута Божим словом. Християнська літургія спочиває, так би мовити, на Св. Письмі.

Тому що християнська літургія — вияв нового завіту з Богом, вона має також есхатологічний характер, тобто живе в очікуванні майбутнього вічного життя в неминаючому Божому царстві. Під серпанком містичних, сакраментальних знаків літургія посідає вже тепер завдаток тих вічних дібр, що остаточно будуть дані людині щойно у вічному блаженстві, коли «Бог буде всім у всьому» (1Кор.15,28).

В літургії проявляється дія Святого Духа, і тому християнське богоочітання відбувається «в дусі та істині» не тому, що воно не послуговується матеріальними речами, але тому, що ці речі підпорядковує дії Святого Духа.

¹⁰¹ Література:

Beauduin L., *Mélanges recueillis parmi les œuvres de Dom Lambert Beauduin à l'occasion des ses quatre-vingts ans*, Louvain 1954, 73-81.
 Bouyer L., *Le mystère pascal*, Lex orandi 4, Paris 1957.
 Casel O., *Zur Idee der liturgischen Festfeier*. JLW 3 (1923), 93-99.
 Dalmais I.H., *Initiation à la liturgie*, Paris 1958, 71-119.
 Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I, Freiburg 1932.
 Oster H., *Heilsplan und Seelsorge*, Meinz 1958.
 Paquier R., *Traité de liturgie*, Neuchatel 1954.

Цей новий завіт людини з Богом є справді месіянським завітом-угодою і, присутність Бога між Божим народом є дійсністю. Бо Христос — одинокий першосвященик вічних благ, що сам себе приносить в жертву Богові Отцю і так ціла громада вірних бере участь в тому богоочітанні, що його приносить сам Христос у своїй Церкві, у своєму Містичному Тілі.

Церква не є лише Божим народом, але вона, за словами апостола,— містичне Христове тіло так, що один і той самий життєвий струм пливе в цілому її організмі, в Голові, що нею є Христос та в її членах, тобто у всіх вірних. Св. Павло часто вказував на цей образ, а в своїх посланнях часто говорить про ту духовну святиню, побудовану з усіх вірних, що стала на місці давньої єрусалимської святині, одинокого місця, призначеного колись для прилюдного богоочітання. У зв’язку з цим існує тільки одна літургія, що охоплює небо й землю, яку відправляє тільки один першосвященик Христос (Євр. 7,25), що тут на землі вибрав собі своїх слуг, щоб від його імені та його владою відправляти ту земну літургію.

Літургія як дія Церкви

Під час літургійних дій, насамперед сакраментальних, Церква народжує нових своїх дітей і дає їм в дар святу віру та й дбає про них в їх життєвій мандрівці, бо подає їм духовну поживу. Історія літургії показує, з якою дбайливістю Церква послуговується різними обрядами, щоб християнська громада вірних могла ними користуватись і жити справжнім життям віри.

Цілий містичний, сакраментальний організм існує для того, щоб Церква могла жити й розвиватись: через таїну покаяння, мертві члени Церкви, знову оживають і знову приєднуються до цього містичного Христового Тіла, в таїні священства дається ієрархічна влада та апостольське передання, в таїні подружжя здійснюється Божий наказ — «ростіть та множіться та й підкорюйте землю». Таїна єлеспомазання впроваджує недужого на випадок смерті в нове, вічне життя. Взагалі всі християнські обряди можна розглядати як такі, що служать для побудови Церкви, Містичного Христового Тіла.

В центрі цілого людського буття і плану спасіння стоїть Христос. А вже особливо в літургії, що має священичий характер, Христос, як Першосвященик вічних благ, стоїть найближче до цього плану спасіння. В Жертві Служби Божої справа йде так далеко, що хліб та вино перетворюються на Тіло й Кров Христові так, що від хвилинни

освячення на святій трапезі стає присутнім сам Христос. В тайнах хрещення й миропомазання Христос своєю силою народжує нас до нового життя в благодаті. В інших тайнах також та сила Христова діє будь-то через промовлені священиком, служителем святих тайн, слова, будь-то через якусь приписану дію.

Але ще в інший спосіб Христос присутній в літургійній громаді, а саме через читання Божого слова. Тому Євангелія посідає особливе місце в церкві, на богослужбах, під час уділення святих тайн, не згадуючи вже тут про місце цієї книги на вселенських соборах, під час різних правних актів таких, як присяга священиків тощо.

Приявність Христа на богослужбі особливо унаочнюється в слугах вівтаря, тобто в єпископах чи священиках, що від імені Христа приносять Євхаристійну Жертву. Єпископи й священики в християнських громадах — запевнення того, що в громаді перебуває невидимо Христос. Звідси можна краще розуміти те виняткове місце, що його займає на землі Христовий Намісник, Вселенський Архиєрей, як наступник блаженного Верховного апостола Петра, що йому Христос дав ключі царства небесного і, словами: «Паси мої вівці, паси мої ягнят» зробив його верховним пастирем цілого свого стада, а його наступникам дав ту саму владу і тому вони для Божого народу — намісники Христа. Про папу кажемо, що він — видимий голова Церкви.

Тайство богоочітання

Слово «тайна», «тайство», тобто по-латині *misterium* запровадив до християнського ужитку сам апостол Павло. В 1-му листі до Корінтян апостол каже: «Ми говоримо про Божу мудрість у тайні приховану, яку Бог перед віками призначив нам на славу» (2,6-7). Так поняття тайни має тут аспект Божої мудрості. Цю тему порушує Павло у своїх Листах з в'язниці так, що *misterium*-«тайна» стає тут словом рівнозначним з іменем Христа, бо через Христа пізнали ми Бога Отця. «Щоб потішити серця їхні, в любові з'єднані, і збагатити повним розумінням для досконалого пізнання Божої тайни — Христа, в якому сковані всі скарби мудрості і знання» (Кол. 2,2-3). Це Павлове вчення зустрічаємо також в євангелиста Іvana. Отці як західні, так і східні, приймають його і розвивають в своїх творах. Для папи Лева Великого сила тої тайни далі живе й діє в християнській богослужбі так, що кожне свято підкреслює в особливий спосіб одне з тайнств нашого спасіння. Тому, осередок цілої християнської

богослужби — святкування Воскресіння. В перші віки християнства було це не лише свято свят, але, власне, одиноче свято, що його відзначали урочисто раз на рік і яке повторювали щонеділі.

Розділ X

ЛІТУРГІЯ І СКАРБ ВІРИ¹⁰²

Літургія, безсумнівно,— одне з джерел, з якого наука богословії черпає свої докази, щоб науково й систематично з'ясувати християнську віру.

Насамперед, літургія — місце навчання, дидаскалії. Цей вислів походить від папи Пія XI, що назвав літургію «найважливішим органом учительського уряду Церкви». Коли ми розглядаємо т. зв. спільне вчення богословів про якусь правду віри, то часто примушені розчаровуватись. Бо поодинокі автори були дітьми свого часу та сучасної їм культури і мали перед очима потреби країни, в якій жили та навчали. Вже на останньому Вселенському Соборі ми побачили, скільки питань поставив сучасний світ Отцям Собору і вони мусіли на них відповісти відповідно до потреб і вимог. Не так в літургії. Літургія є ділом цілої християнської спільноти і в ній чуємо голос при наймні якоїсі великої церковної провінції або обрядової групи. В літургії проявляється виразно єпархічна дія так, що все в літургії упорядковане з одного боку єпископською гідністю і владою, а з другого боку в ній чути голос Божого народу так, що та свята дія Божого спасіння в літургії постійно продовжується.

Літургія не має завданням навчати, але в ній живе й діє таїнство спасіння. Через читання Св. Письма і співання псалмів вірні мають змогу черпати поживу для їхнього духовного життя безпосередньо із джерел віри.

Літургія дбала завжди про те, щоби зберегти чистоту віри. Це бачимо в літургійних книгах навіть тих східних церков, що втратили єдність з Апостольським Престолом. В богослужбові книги не припу-

¹⁰² Література:

Federer K., *Liturgie und Glaube. Eine theologiegeschichte Untersuchung (Paradosis 4)*, Fribourg 1950

Vagaggini C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln 1959.

Schmidt H.A.P., *Introductio in liturgiam occidentalem*, Roma 1960, 131-139.

стили вони похибок так, що в випадку відновлення з'єднання з қатолицькою Церквою книги і літургія в них залишаться без змін.

Літургія, врешті,— найліпший охоронець традиції. Це стосується всіх церковних областей і цілої Вселенської Церкви. Вона зберігає те, що дав людству Христос, Син Божий, що залишили апостоли і що зберігає Церква по всі віки.

Погляд на Конституцію ІІ Ватиканського Вселенського Собору «Про Священну Літургію»

Дня 4 грудня 1963 року дозрів перший плід ІІ Ватиканського Вселенського Собору, а саме конституція «Про Священну Літургію», що її ухвалили й прийняли Отці Собору, а Святий Отець папа Павло VI затвердив і проголосив такими словами: «В ім'я Пресвятої і нероздільної Трійці, Отця і Сина, і Святого Духа. Рішення цього законно зібраного Святого і Вселенського Собору ІІ Ватиканського сподобались зібраним Отцям. І тому Ми, апостольською владою, даною нам від Ісуса Христа, разом з Преподобними Отцями, підтверджуємо, вирішуємо і постановляємо і так, як соборно воно було постановлене, наказуємо подати до прилюдного відома на Божу славу».

Конституція, отже, зобов'язала цілу Вселенську Церкву, з тим, що намічені реформи відносяться насамперед до латинського обряду і в потрійному ступені: по-перше, деякі речі для латинського обряду були вирішенні одразу, інші передано до опрацювання й рішення єпископським конференціям, ще інші віддано окремій комісії, що в міжчасі почала свою діяльність в Римі, під проводом кардинала архієпископа Болонії.

Було б помилковим бачити в Конституції тільки бажання змін. Бо хоч би якими важливими були деякі вилучані і необхідні зміни, то вони не є вирішальною справою. Вирішальним питанням є, радше, та священна літургійна дія в Церкві, на яку Собор звернув свою особливу увагу. Бо де є Церква, там є богослужіння. І найважливіша дія Церкви тут на землі — це Богові приносити службу, жертву, молитву, одним словом, віддавати Богові славу, честь і поклоніння.

Наскільки Конституція «Про священну літургію» відноситься до Східних Церков, каже нам сам Вселенський Собор у своєму «Декреті про Східні Католицькі Церкви», не відкликаючи однак законів, норм,

приписів і звичаїв помісних Церков та нагадуючи про окремі права східних патріархів, верховних архиєпископів та митрополитів, як і помісних соборів в обрядових питаннях своїх церков.

Конституція в очах Собору

Над схемою «Про Священну Літургію» працювала підготовча комісія повних два роки так, що ця схема стала предметом нарад Отців вже першого робочого дня на Вселенському Соборі, на його першій сесії, і була предметом дискусій і опрацювання до останнього дня другої сесії. Чому Отці Собору розпочали свої наради саме від літургії? Під час відкриття Собору мали вони перед собою 9 різних схем, поданих разом з заувагами на 400 друкованих сторінках. Деякі схеми, як про Церкву або про джерела Об'явлення, здавались їм затяжкими на самому початку, бо жодний дотепер Вселенський Собор не подав вичерпної науки про Церкву. Також понад 2 200 Отців Собору мусили знайти якийсь спосіб праці як у нарадах, так і в голосуванні. Зрештою жоден з Отців не бачив Вселенського Собору і в такому становищі найкраще було розпочати роботу від схеми, що була для всіх найбільш приступною.

При голосуванні над опрацьованою схемою про літургію дня 14 листопада 1962 року було присутніх 2 215 Отців Собору, з яких 2 162 висловилось про схему позитивно, 46 Отців відкинуло її, а 7 голосів було нечинних. Після такого доброго результату голосування могла відповідна комісія собору починати сміливо свою працю. А треба пам'ятати, що випрацюванняожної схеми під час соборових нарад, згідно зі слушним бажанням більшості Отців, вимагає дуже багато енергії та праці. Собор також показав, що єпископи зовсім не поспішали прийняти будь-яку підготовану їм схему до відома, але кожну розглядали і обговорювали.

Соборова комісія мала, отже, завданням ще раз перевірити текст схеми, виправити його згідно з бажанням Отців, подати ці зміни по руч з первісним текстом разом з обґрунтуванням змін з боку комісії і в такому виді запропонувати до поновного голосування. Результати цього голосування були наступними: на 2 218 присутніх Отців 1 922 Отців дали свою згоду, 11 Отців відкинули схему, а 180 висловились відомою формулою: «*Placet iuxta modum*». Число Отців, що бажали ще деяких змін було несподівано великим, але треба сказати, що при обговоренні інших соборних схем голоси «*iuxta modum*» були ще численніші. В кожному випадку при другому голосуванні над схемою

про священну літургію ще було 2 584 внесків про поправки. Це було справді застрашаюче число. На щастя виявилося, що деякі внески були зроблені спільно сотнею й більше голосів, отже, справді число поправок дещо зменшилось, але все-таки залишалась ще велика й складна праця.

Зміни знову взяла соборна комісія до уваги й до опрацювання і остаточно при голосуванні над схемою було 19 голосів проти, а на кінці тільки 4. З того всього бачимо, що проголошення конституції «Про Священну Літургію» стало дійсно щасливою подією в Церкві, для Святого Отця, для Собору і для всіх вірних.

Зобов'язуюча сьогодні конституція про літургію складається зі вступу та сімох розділів:

1. Загальні правила й засади літургійного оновлення.
2. Таїна Пресвятої Євхаристії.
3. Інші святі Таїни й благословення.
4. Правило.
5. Літургійний рік.
6. Церковна музика.
7. Церковне мистецтво, начиння, ризи.

За своїм бажанням оновити, реформувати літургію, Ватиканський Собор — «реформаційний собор», подібно як це було в Триденті, в роках 1545-1563, коли Тридентський Собор подав тільки напрями обрядового оновлення і просив папу втілити цю реформу в діло.

Тридентський Собор і потридентські папи виданням літургійних книг для латинської Церкви виконали своє завдання. Встановлені літургійні норми були чинними в католицькій Церкві точно 400 років і щойно кілька років тому проявилась спроба деякої онови літургії, наприклад воскресної богослужби чи богослужінь Страсної седмиці.

Проголошення конституції «Про Священну Літургію» на Вселенському Соборі було, так би мовити, офіційною канонізацією того літургійного руху, що виник на переломі століть і поширився у Франції, Німеччині, Австрії та інших країнах Європи і світу. Цей рух став вже тепер справою цілої Церкви, а не тільки приватних осіб, хоч би й священиків та цілих монастирів. Конституція ця стала, отже, історичною подією в житті Церкви і одним з найкращих плодів Собору.

Яка мета конституції? Конституція «Про Священну Літургію» сама подає в арт. 1 свою мету і завдання, а саме плекання та оновлення літургії, бо літургія — це не тільки знак життя Церкви, але й найвища форма і вияв життя Церкви. Тому-то і Соборуважав за своє особливе завдання подбати про літургію, щоб вказати на

найважливіше завдання людини — прослава Бога в Христі і передання спасіння людям.

Все те, що міститься в 130 артикулах конституції, має послужити оновленню та плеканню літургії. Собор не був опанований непотрібною ревністю зробити якнайбільше змін, але поставив собі завданням оновити літургію в тому напрямі, щоб вірні, як той Божий народ, могли вповні з неї користатись через впровадження живої мови, через належне визначення місця для Св. Письма і для гомілії, через святе причастя під двома видами, якщо цього бажатимуть собі деякі помісні Церкви, щоб християнський народ в святій літургії користався з найбагатших Божих благодатей.

Богословський засяг літургії

Значення Конституції «Про Священну Літургію» зовсім не полягає у вже доконаних або ще можливих змінах, але, радше, в богословському визначенні літургії. Бо коли б літургія не була для Церкви такою значною, то Собор зовсім не брав би її до уваги та ще й упродовж двох сесій. Але між Церквою та літургією існує особливий зв'язок так, як є особливе відношення літургії до Христа, другої Божої особи і до Св. Духа, третьої особи в Пресвятій Трійці. Бо коли йде мова про Церкву, то мусить бути мова про Христа, а коли йде мова про Христа, то одночасно про Св. Духа, якого Христос послав своїй Церкві.

Згідно з енциклікою *Mediator Dei*, літургія — прилюдне богоочитання з боку Містичного Христового Тіла, Голови і членів. В ній проявляється той рух між Богом та людиною, тобто від Бога до людини і навпаки, і в ній міститься все, що Бог вчинив для спасіння людини. В зв'язку з цим культ, богоочитання є не тільки виявом почитання Бога з боку людини, але також тою спасительною дією, що її дав Бог через свого Сина, Ісуса Христа, для спасіння людей. Звідси, отже, має літургія також душпастирські завдання, а разом з тим є найвищою метою цілого християнського життя й дії.

Земна літургія є одночасно передсмаком тієї небесної літургії, що її святкує небо, ангели й святі, тобто ціла тріумфуюча Церква у горньому Єрусалимі. Ця глибина й висота літургії має свою основу в самому Христі, Господі нашему та в його святій Церкві.

Кажемо в Церкві, бо Церква в своїй істоті — діючий знак спасіння в Христі Ісусі. Тому, богослужба, що відправляється в церкві не є якоюсь театральною виставою на користь глядачів. Церква є там, де

її вірні і тому самі вірні є співвиконавцями богослужб. Все це бачили ми під час наших викладів про літургію як всенародну богослужбу, про те, що літургія церковно упорядкована, що вона вимагає діяльної участі всіх присутніх.

Тому що в літургії сама Церква проявляється як таїнство спасіння, то тим більше мусить бути в ній присутній Христос, як причина і зміст всього спасіння. Тому і літургію, згідно з соборною конституцією, треба розуміти під христологічним поглядом.

Насамперед треба пам'ятати, що Церква у всьому залежить від самого Христа, який її заснував і в ній постійно перебуває. Без тої постійної присутності Христа Церква не була б тим, чим вона є. І це не заслуга Церкви, що Христос в ній постійно перебуває, але, радше, здійснення обітниці: «Я буду з вами по всі дні до кінця світу». Христос — голова Церкви, бо Церква має своє містичне тіло. Христос — пастир, бо Церква — це Христове стадо. Христос — цар, бо він має свій народ, яким володіє. Христос — обручник, бо Церква — його обручниця. З Христового ребра на Голготі, за думкою Отців, народилась Церква, ця друга Єва (і тут Отці думають про сон Адама та створення жінки), тому Церква — таке високе таїнство, що перевищує будь-яку нашу уяву.

В літургії здійснюється таїнство нашого спасіння. В святій Євхаристійній Жертві «возвіщається смерть Христова, дондеже прийдет». Тому, Євхаристійна Жертва, як кожному відомо,— жертва Голготи. Одним словом, в центрі цілої літургійної дії стоїть сам Христос.

Конституція ще докладніше описує цей христологічний аспект літургії, коли говорить про пасхальну містерію, як про зміст цілої літургійної дії. Під тою містерією святої Пасхи треба розуміти Христові страсті, Його світле воскресіння та Вознесіння на небо. Наголошення на цьому найважливішому аспекті соборним документом є чимось новим в літургії і можна його вважати поворотним пунктом в майбутньому розвитку літургії в цілій Христовій Церкві як Східній, так і Західній.

Але зв'язок між Христом і літургією не був би повно висвітлений, якщо б конституція Вселенського Собору не підkreслила животворної дії Св. Духа в літургії.

Бо Христос діє і тепер та присутній в літургії через Святого Духа, якого обіцяв апостолам, і якого Отець зіслав десятого дня по Христовому Вознесінні на небо. Конституція «Про Священну Літургію» не говорить надто вичерпно про ту дію Св. Духа може й з тої рації, що ще не була закінчена дискусія про Церкву взагалі. В будь-якому разі конституція говорить в багатьох місцях про дію Св. Духа. Це, без сумніву,— необхідне. Апостоли не починали своєї праці перед

зісланням Св. Духа, але щойно тоді, коли спав на них вогонь П'ятдесятниці і вони, просвітлені силою Св. Духа, могли різними мовами проповідувати «величія Божія».

Наші завдання

Вселенський Собор звернув на початку своїх нарад цілу свою увагу на літургію і видав свої окремі постанови. Тепер вони втілюються в життя в цілій Вселенській Церкві, бо не лише латинська Церква, але також Східні Церкви, всі без винятку, зацікавлені постановами Собору щодо літургії. Перед нами, отже, одне спільне завдання — племкання літургійного життя взагалі. Не має такого важливого значення сьогодні звертати увагу на зміни, на скорочення, але важливіше — зрозуміти вагу богослужби взагалі. Це перше завдання, що його поклав Собор на всіх без винятку, бо духовний уряд треба виконувати з гідним духовним наставленням. Самого зовнішнього ставлення не вистачає.

Конституція вимагає насамперед наступного:

1. Діяльної участі цілої громади вірних в богослужбі. Якщо в нашому обряді з будь-яких причин вже та діяльна участь починає слабнути, то й наше завдання — подбати про оживлення участі вірних через пояснення літургії, запровадження текстів живою мовою, скорочення деяких довгих богослужжб, відповідно до потреб наших громад.

2. Вона вимагає цілої християнської онови як окремих вірних, так і цілих християнських громад, бо лише в оновлених вірних можливе оновлення літургійної дії, як найглибшої містерії Христа розп'ятого і воскреслого.

Частина II

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ СВ. ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО

Розділ I

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ

Літургія у світлі II Ватиканського Собору. — Літургія Тайної Вечері. — Літургія в апостольські часи. — Літургія в часи св. Юстина. — Апостольське передання св. Іполита. — Літургія по едикті Константина.

Літургія у світлі II Ватиканського Собору

Може це й був звичайний випадок, що II Ватиканський Вселенський Собор видав як перший овоч своїх праць Конституцію «Про Священну Літургію», проголошенну 4 грудня 1963 року. А треба передусім сказати, що значення конституції не полягає у вже доконаних чи можливих обрядових змінах, але радше в богословському визначенні цілої Літургії, зокрема Євхаристійної Жертви. Собор перш за все сам дав відчути, чим є в житті Церкви Євхаристія і взагалі Літургія, коли присвятив для неї дві повні сесії, тобто майже половину часу свого тривання і своїх праць.

Між Церквою й Літургією існує найтісніший зв'язок. Згідно з енциклікою папи Пія XII *Mediator Dei*, Літургія є прилюдним богопочитанням з боку цілого Містичного Тіла Христового, тобто його Голови і Членів. В ній проявляється той постійний рух між Богом і людиною, що наглядно вказує на те все, що Бог вчинив для людини й на обов'язки людини перед Богом. Земна літургія є одночасно початком і передсмаком тієї небесної літургії, що її святкує повсякчасно Небо, ангели й святі, тобто ціла тріумфуюча Церква в горному Єрусалимі. А ця глибина і висота Літургії має основу в самому Христі й Його святій Церкві. Кажемо тому «в Церкві», бо саме Церква є

тут на землі діючим знаком спасіння, а в Літургії саме Церква проявляється як тайство спасіння. І тому конституція «Про Священну Літургію» вимагає, щоб розглядати Літургію під христологічним поглядом.

Не можна забувати ні на мить, що Церква, у всій її дії, постійно залежна від Христа, який її заснував і в ній постійно перебуває. Без тої постійної присутності Христа Церква вже не могла б бути тим, чим вона є. І навіть не є це заслуга Церкви, що Христос в ній перебуває, але це радше виконання обітниці й запевнення Христового: «Я буду з вами по всі дні, до кінця світу». Христос є отже головою Церкви, бо Церква має своє Містичне Тіло. Христос є пастир, бо Церква є Христове стадо. Христос є цар, бо він має свій народ, яким володіє. Христос є обручник, бо Церква — Його обручниця. З Христового ребра на Голготі, за словами свв. Отців, народилась Церква, друга Ева, тому Церква вже в тому прообразі Адамового сну й творчої дії Бога є таке високе тайство, що перевищує всяке людське поняття.

Христологічний аспект Літургії

Вже зазначалось, що в Літургії доконується тайство нашого спасіння, бо в Євхаристійній Жертві «возвіщається смерть Христова, донедіже приіде». З цієї причини соборна конституція докладно розглядає христологічний аспект Літургії і говорить про пасхальну містерію (воскресне тайство), як зміст цілої літургійної дії. А наголошення на цій найважливішій справі: пасхальній містерії, страстях, воскресінні й Вознесінні Христових в Літургії є тим новим вкладом, що його дав Собор і тільки він єдиний стає сьогодні поворотним пунктом в майбутньому розвитку Літургії в цілій Христовій Церкві як східній, так і західній. Ми може й не завжди були свідомі того, що наша літургія втримала живим воскресне тайство так, що навіть недільна служба в нас завжди воскресна.

Цей зв'язок між Христом і Літургією висвітлює ще яскравіше одне важливе місце соборної конституції, а саме те, де мова про животворчу дію Св. Духа в Літургії. Бо Христос діє і взагалі є присутній в Літургії через Св. Духа, якого обіцяв апостолам і якого Отець послав на землю десятого дня по Вознесінні Сина Свого на небо. Це, без сумніву, — річ найбільш необхідна, бо без дії Св. Духа жодна діяльність в Церкві неможлива. Самі апостоли не починали своєї діяльності перед зісланням Св. Духа, перед тим потім, як зійшов на них вогонь П'ятдесятниці і вони просвітились силою з висот.

Якщо в конституції може замало ще опрацьоване питання діяння Св. Духа в Літургії, то це доводиться пояснити так, що на час її проголошення не була ще закінчена на Соборі дискусія про Церкву взагалі. Та не наше тут завдання розмірковувати над тими «технічними» ускладненнями соборних нарад. Постанови Собору вимагають подальших студій вченіх богословів і літургістів, а шляхи до цієї праці не тільки відкриті, але вже виразно накреслені так, що нині не треба блукати чи шукати собі інших шляхів.

Було б корисним нині просто прочитати цілу конституцію «Про Священну Літургію», її вступ та сім розділів. Але через брак часу можемо лише кинути оком на найважливіший її пункт, а саме на другий її розділ «Про Пресвяту Тайну Євхаристії».

Собор вимагає, щоб ми сьогодні розуміли Літургію, точніше Євхаристію, в її священній дії так, як її в дар дав нам Христос, коли встановив на Тайній Вечері, як її перебрали та передали нам апостоли, як розуміла її жила нею первісна Церква.

Історичний розвиток Літургії

Сам історичний розгляд розвитку Божественної Літургії починають тому слушно від Тайної Вечері, бо у Великий четвер сам Христос відслужив в товаристві апостолів першу Службу Божу. Відслужив її, як відомо, в межах старозавітної пасхальної жертви і тим підкреслив жертвоспасительний характер Служби Божої. Саме святкування старозавітного пасхального обряду дало привід до оформлення новозавітного обряду Літургії. Вже на Тайній Вечері були два істотні елементи Служби Божої, а саме обряд освячення хліба і вина та обряд споживання освячених дарів, тобто св. причастя. Крім цього були там ще інші, неістотні, але важливі елементи: умивання ніг апостолам, як видимий знак необхідності чистого сумління тих, що відправляють Службу Божу та причащаються Тіла й Крові Христових, довга й зворушлива Христова проповідь, записана святим євангелістом Іваном, нарешті ті пісні й гімни, що їх співали Христос і апостоли на кінці вечері, доки не вийшов Він на Єлионську гору. Це одноке місце в Євангеліях, що згадує про Христовий спів, на Службі Божій перед страстями.

Ось тому для розуміння літургійного таїнства треба нині звернути увагу на історичний його розвиток, тобто на три його етапи: Службу Божу на Тайній Вечері, в апостольські та в поапостольські часи.

Євхаристія на Тайній Вечері

Вже в історії старохристиянської євхаристійної священнодії можна легко відмітити ось такі три ступені: Євхаристія на Тайній Вечері, Євхаристія апостолів та Євхаристія в поапостольські часи.

Зовнішній порядок прощальної Тайної Вечері Ісуса Христа відповідав у всьому святковій учті, або прийому в жидів. А такі прийоми в часи Христа, включно до святкування Пасхи й споживання пасхального ягнітка, мало вже чимало геленістичних звичаїв тодішнього культурного світу¹.

Оминаємо тут питання, в якій мірі Тайна Вечеря мусить бути названа пасхальною вечерею. Ale подвійна євхаристійна дія Христа на Тайній Вечері у всьому відповідає тим жидівським звичаям, що сьогодні ще мають назву молитов перед і по їді, «ламання хліба» і «чаші любові». Починаємо наше пояснення від цієї останньої дії, від «чаші любові», бо вона є найпевніша. На пасхальній і взагалі святочній вечері, при кінці трапези, брав батько родини або один з уповажнених для цього гостей, сидячи, чашу з вином, тримав її на висоті ширини долоні над столом, говорив за всіх та від імені всіх коротку молитву, по закінченні якої громада зібраних відповідала: «Амінь». Згідно зі звичаєм пив з чаши сам господар, а це був також знак, що всі присутні мають пити, кожний зі своєї чаши. Ламаючи цей загальний звичай, Христос подав на Тайній Вечері одну спільну чашу, кажучи: «Пийте з неї всі» (Лк. 22,17; Мк. 14,23; Мт. 26,27). Більш ніж правдоподібним є і те, що Христос проголосив слова освячення щойно над третьою і останньою чашею і евангелисти уживають для означення слів молитви терміну «євхарістейн» замість звичайного «євлогейн», а це на знак, що йдеться про особливу подячну молитву. Це стільки про чашу з вином на святковій трапезі жидів, а цим самим і на Тайній Вечері.

А як було з хлібом? Під час урочистої трапези брав господар дому або його заступник на самого початку в руки хліб, звичайно округлої форми, і піднісся на своєму лежаку, проводив від імені всіх молитву, а присутні закінчували її словом «амінь». Це певно, що Христос послужився цим звичаєм для своєї найбільшої дії, а саме для відправи, точніше для встановлення Євхаристії. На Тайній Вечері, отже, Христос взяв уже на початку по умітті ніг апостолам в свої руки хліб, поблагословив його, переломив і дав учням своїм, кажучи: «Прийміть, їжте, це — тіло моє». Після цього продовжувалась

¹ Ieremias J., *Die Abendmahlsworte Jesu*, Goettingen 1949, 20 f., 27 f.

пасхальна вечеря, згідно зі звичаєм, а на кінці її взяв Христос чашу, вже третю, подякував, освятив і дав її пити учням своїм, кажучи: «Пийте з неї всі, бо це — кров моя Нового Завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів».

Треба мати на увазі одну важливу річ, а саме, що Тайна Вечеря була прощальною вечерею Христа. А з цим прощанням Христос стисло пов'язав передання одного дару на згадку: «Це чиніть на спомин про мене» (Лк. 22,19). Тому й євхаристійна дія була, як кажуть богослови, інтегральною і конститутивною частиною цілої вечері. Крім цього в євангелістів йде мова про встановлення Нового Завіту: «Оцичаша — це Новий Завіт у моїй крові, що за вас проливається» (Лк. 22,20). Між іншим, тут приходить думка відносно донині нерозв'язаного питання, чи Юда, причащався, а саме, чи Юда, причасившись на початку вже Тіла Христового, був причасником спільної чаши.

Євхаристія в апостольські часи

Чи Євхаристія апостолів мала також вигляд вечері? Так. Євхаристія слідувала після спільної трапези і творила з нею одну цілість та у всьому була справжньою урочистістю. Євхаристійна молитва була одночасно молитвою по ідженні. Можна також слушно припустити, що не кожна щоденна вечеря християнської громади апостольських часів мала цей святковий характер. Євхаристію відправляли тільки в неділю, в день Господній. Хоч Христос і заповів апостолам: «Робіть це на мій спомин», — то не треба думати, що Євхаристія апостолів стала постійним повторенням Тайної Вечері. Апостоли розуміли добре, що не йдеться про повторення всіх старозавітних обрядів Тайної Вечері, але лише про ламання хліба й прийняття спільної чаши. В першому листі до Корінтян апостол Павло подає нам про це багато вісток, пишучи: «Ваші сходини не є споживання вечері Господньої. Божеж поспішає їсти свою вечерю» (1 Кор. 11,20 і далі).

Євхаристія апостолів була ще завжди пов'язана зі спільною трапезою громади перших християн, але вона була вже на дорозі до усамостійнення. У весь натиск покладали апостоли на саму Євхаристію, а не на спільну трапезу.

Євхаристія в поапостольські часи

Під час святкування Євхаристії при відомих братолюбних трапезах вже за часів апостолів траплялись надужиття. Причиною було вино, чи радше його надмірне вживання, або й чисто людська слабкість деяких християн. Саме тому в поапостольські часи Євхаристію відділено від спільних братолюбних трапез, а святкування призначено на ранішні години, а не на пізній вечір². За часів Юстина (Апол. 1,65-67) Євхаристія вже була цілковито самостійною, хоча ще зберігалася всі елементи святкової вечері: хліб і вино, спільне споживання освячених дарів всіма присутніми (не було й думки про те, щоб хтось із зібраних стояв на боці й не приступив до св. причастя), роздача святих дарів, євхаристійна молитва, послуговуючі до трапези диякони, нарешті, і що найважливіше, один головуючий трапези. Одночасно з тим Євхаристія мала святковий характер, її обов'язково відправляли в неділю.

Служба Божа, за Юстином, починалась читанням Св. Письма, далі слідувала гомілія, тобто проповідь, спільна молитва й поцілунок миру. Тоді диякони приносили хліб і вино та мало місце жертвоприношення, настоятель виголошував євхаристійні молитви, а ввесь народ відповідав: «Амінь». Слідувало св. причастя. В описі цієї Літургії і пізніших також, помітно те, що немає вже згадки про «агапе», бо за часів Юстина братні трапези вже були відлучені від євхаристійної жертви. Натомість гомілетично-дидактична частина богослужби творить вже одну цілість. А сполука обох частин, відмінних за своїм характером, походженням та метою стала вже тоді загально прийнятою і так залишилась по сьогоднішній день.

Пасхальний аспект Літургії

Було б задовго досліджувати тут подальший історичний розвиток Літургії. Ale на одне явище ще обов'язково треба звернути увагу, а саме на будови перших християнських храмів, що стоять дотепер і є живими свідками пасхального, тобто воскресного розуміння літургії в минулому³. В апсидах римських базилік, завжди в середині, перед нашими очима велично підноситься поява Христа, або в символі

² Frischkopf, *Die neuesten Eroerterungen ueber die Abendmahlsfrage*, Muenster 1921, s.99 f.

³ "Paschatis sollemnia". *Studien zur Osterfeier und Osterfreommigkeit*, von Balth., Fischer und J. Wagner, Freiburg 1959.

осяяного Хреста, або ягнятка на горі Сіон, але завжди як Спасителя і Господа. Це — Kipios! Коло нього символічно представлена вірні, що сподобились спасіння: ягнятка, що з двох сторін, Єрусалиму й Вифлему, від жидів і поган приходять до Христа. Перед нами, отже, пасхальна тематика. Тут в базиліках просто цілий рік на літургіях святкуємо Великдень. Бо в ті давні часи в Церкві було, власне лише одне свято — Пасха, а кожна неділя була повторенням Пасхи. Календаря, в нинішньому розумінні з цілим соном святих, тоді ще не було.

Старе це пасхальне таїнство залишилось ще дотепер в нашій Літургії і може в підсвідомості народу, що неділю називає інколи воскресінням. Це також заслуга Собору та його конституції, що повертається старе поняття пасхальної Літургії. А властивістю пасхальної Літургії є радість, обов'язкова трапеза св. причастя в церкві і посвячених страв вдома, передусім розуміння суті християнства, що воно є пасхальне, бо Христос за нас роз'явся і воскрес; в терпіннях і смерті став переможцем. Нема, отже, ніякого майже розуміння Літургії в тих громадах, де ніхто або тільки дехто приступає на Службі Божій до святих тайн і причащається Тіла і Крові Христових. Це так щось, як запрошений на гостинну вечерю гість, сів би собі на боці гостинної кімнати і не хотів спільно їсти. Здається, що вже в багатьох випадках втратилося розуміння воскресного таїнства, коли навіть воскресну утреню пересунено на 6 годину вечора в суботу, а лише по селах вона відправляється рано вранці. Сьогодні час привернути повне розуміння богослужб Страсного тижня та світлого дня Воскресіння. Нині необхідно зрозуміти той жест Христа, коли він схилився при ногах апостолів і почав вмивати їх, а відтак, давши учням своє Тіло й Кров, молився архієрейською молитвою: «Да всі єдино будуть». В тих словах міститься сенс та мета Євхаристії, а саме єдність Містичного Христового Тіла. Вже те явище, що Євхаристія встановлена як трапеза святого життєвонеобхідного хліба, вказує, що вона є узагальненням і висловом єдності християн. Напевно, у всіх культурах світу, а в біблійному світі зокрема, спільна трапеза має завданням не лише наситити людей, але, радше, має бути висловом спільноті та єдності. Пасхальні святкування в часи Христа, попри самий закон, були запорукою єдності народу. Маємо навіть виразні свідоцтва, що на Пасху до Єрусалиму в часи Христа приходило з цілої жидівської діаспори не менше, як 12 мільйонів людей. Це щось подібне, якби на Великдень в Києві зійшлась одна третина всіх українців. Мусимо собі усвідомити, що на тому місці, де в Старому Завіті стояло Свято Пасхи, стала в Новому Завіті Євхаристія — та сама, яку святкуємо в святу, великоміру ніч з окремим переживанням, яку повторюємо щонеділі й яка нині задля важливих мотивів

повторюється щодня бодай невеличкою громадою вірних навколо одного служителя.

Літургія як знак і місце єдності

Треба сказати чітко та з наголосом, що згідно з давньохристиянським переконанням, Євхаристія — це не лише символ єдності цілої Церкви, але це є місце, в якому унаочнена і здійснена та єдність. А як сильно в давнину Євхаристія і єдність Церкви були тісно між собою пов'язані, вказує старе грецьке слово «кайнонія», тобто причастя, що належить до найчастіше вживаних старохристиянських слів⁴. Причастя ще й тепер розуміємо просто як Пресвяту Євхаристію, але й також як спільноту вірних, як єднання вірних. І ці два поняття так поєднані між собою, що поняття причастя Тіла і Крові Христових вимагає одночасно єдності між християнами. Іншими словами, саме тому, що вірні причащаються Тіла Христового, вони творять одну спільноту між собою, бо Церква не є товариство, в якому «статут» визначає членство, але спільнота в святій таїні Євхаристії. В тому ї спільнота Церкви має, як навчає філософія, свою онтологічну основу. Наука про те, що причастя святих таїн Тіла й Крові Христових створює єдність і спільноту вірних, знаходиться вже в св. Павла як цінне богословське вчення: «Чаша благословення, що ми благословляємо, хіба не є причастям Христової крові? Хліб, що ламаємо, не є причастям Христового тіла? Тому, що один хліб,— нас багато становить одне тіло, бо всі ми беремо участь у одному хлібі (1Кор.10,16-17)». Щоб злагодити як слід це місце, треба поглянути на цілий контекст. Апостол застерігає християн перед участю в поганських учах і трапезах і каже, що така участь несумісна з участю в євхаристійній трапезі. Послідовно для св. Павла один євхаристійний Хліб є наявним знаком і того, що є лише одне Містичне Христове Тіло. Так як є лише одна Євхаристія, так само є одна Церква.

І далі, тому що християни їдуть від одного євхаристійного Хліба, то творять вони лише одне Містичне Тіло. Це зрозуміло, що св. Павло не має на думці буквально лише один хліб, потрібний для цілої громади в Корінті, але розуміє під одним євхаристійним Хлібом реальну присутність того самого Христа в Пресвятій Євхаристії⁵. А

⁴ Seesemann H., *Der Begriff Koinonia im Neuen Testamente*, Giessen 1933.

⁵ Elert W., *Abendmahl und Kirchengemeinschaft in der alten Kirche, hauptsaechlich des Ostens*, Berlin 1954.

тому, що тільки один Христос, то одне лише його Містичне Тіло, тобто Церква. І тому що вірні християни причащаються того самого Христа через споживання євхаристійного Хліба, творять вони одне тіло. Ціла повнота Павлового мислення, його богословське вчення про Містичне Христове Тіло є таке сильне, що нема над нього кращого терміну не тільки в Павловій богословії, але у цілому вченні про Церкву взагалі, що краще могло б охопити поняття єдності християн з самим Христом Господом і єдності між ними самими. Коли Павло говорить про Містичне Тіло Христове, при цьому має на увазі, що єдність християн, чи єдність вірних ніяк не залежить від того, чи вони, скажімо, більшістю голосів ухвалять її, але та єдність є вже в самому Христі. До цієї єдності можна лише бути долученим чи, як каже текст требника, «сочетатись Христу» і це кожний християнин робить на св. таїні хрещення. А що ця злука з Христом була ще виразнішою, наші требники, згідно зі старим звичаєм, приписують причащати бодай св. Христовою Кров'ю навіть немовля відразу по хрещенні. Обряд цей нині маловідомий, але такий значний і з богословської точки погляду глибокий. Одним словом, в євхаристійній трапезі постійна відновлюється єдність вірних з Христом. Було б тут задовго говорити про один важливий обряд, а саме передання залогу, святого хліба, до рук нововисвяченого іерея, розуміння цього обряду криється вже в Павловому богословському мисленні.

Дійсна участь в Літургії

Про Євхаристію каже сам св. Іван Богослов, що вона є «пожива на життя світу». І це каже той самий Іван, для якого поняття «світ» завжди протилежне поняттю «Бог». Під гаслом: «Для життя світу» відбуваються нині конгреси, студії, зустрічі вчених богословів, бо йдеться передусім про чітке уточнення цілому світові, тобто цілій людській спільноті, насамперед християнській, чим є для людини Пресвята Євхаристія і чи неможливо далі дивитись на ту прірву між двома категоріями вірних, між тими, що в неділю приступають до св. причастя, і тими, що стоять на боці. Дійсно, церковна заповідь вимагає тільки, щоб християнин в неділю взяв участь у богослужбі, а друга заповідь приписує, щоб християнин причастився раз на рік. І ця друга заповідь потягає ще за собою навіть санкцію (яку може не всі виконувати), що на випадок раптової смерті Церква відмовляє християнського поховання тим, що на Великдень не причащались. Сьогодні Церква толерантна і навіть задовольняється тим, що хтось «побожно вислухає в неділю і свято Службу Божу». Навіть не звертає вже уваги

на те, чи учасники вміють належно перехреститись, чи розуміють символи Літургії, чи вміють бодай частину Служби Божої співати. Навіть більше, дійшло до того, і то в спадок від пізнього середньовіччя, що почитання Пресвятої Євхаристії набрало всенародного значення в формі прилюдних маніфестацій, але втратився звичай частого св. причастя.

Від проголошення сім століть тому булли «Транзітурус», євхаристійний культ дуже розвинувся. Почались т. зв. адорації святих тайн, були укладені окремі богослужби, процесії, конгреси. На свято Божого Тіла почали відбуватись процесійні походи. Багаті й бідні, вчені й невчені, священики й миряни, убрани в святочні строй, ще нині вміють урядити раз у рік славні євхаристійні походи по вулицях міст і сіл. А при тому всьому існує ще нині закон — раз у рік бодай причащатись. Який парадокс, коли католицькі часописи начеб для підкреслення успіхів, в своїх повідомленнях подають, що «під час урочистої Служби Божої причастилося багато людей». Та це ж повинна бути річ самозрозуміла! Нині ще в деяких східних обрядах є звичай, що вірні, які не причащаються, не мають взагалі вступу до церкви, а стоять у притворі. А в давнину відлучення від св. причастя було карою за прилюдні гріхи. Тому Вселенський Собор звертає увагу на правдиве й належне почитання Пресвятої Євхаристії та на дійсну участь вірних в Літургії через прийняття святих тайн Тіла й Крові Христових. Заповіді «Раз на рік причащатись» — не вистачає, бо яким правом християнській світ показує нині невірним на Євхаристійному Конгресі в Бомбеї «поживу для світу, чи радше поживу на життя світу», а сам далі йде попри це велике тайство Пресвятої Євхаристії і не приймає поважно запрошення на святу, велику Господню вечерю.

У тій ділянці потрібна в нас особливо глибока застанова і зміна на краще, в усіх наших громадах, в цілій нашій спільноті. Душпастирська практика показує, що великий відсоток наших вірних навіть раз на рік не причащається, а про щоденне, чи бодай недільне св. причастя, важко навіть говорити. Ось чому Вселенський Собор поставив перед вірними нині дві трапези: трапезу Божого Слова і трапезу Пресвятої Євхаристії і закликає всіх, щоби користали з них. І дивно, що навіть поважна світова преса, в тому числі й католицька, пише про обрядові постанови Собору дуже багато другорядних справ, а не бере до уваги найважливішої справи — оновлення священної євхаристійної дії і повної участі в ній цілої громади Божого народу.

Богословське обґрунтування Літургії

Дивлячись з такої точки зору на Літургію, мусимо насамперед зрозуміти в її богословське обґрунтування, а саме те, що завдання літургії є віддати славу й честь Богові та здійснювати спасіння між людьми. Вона є виявом того Нового Завіту з Богом, що був укладений Христом на Тайній Вечері і має вже тепер т. зв. есхатологічний характер, тобто вона підготовляє нас і чекає сама на майбутнє, вічне життя, а під серпанком містичних, сакраментальних знаків дає вже тепер завдаток тих вічних скарбів, бо їх повноти сподобимося у вічному блаженстві.

Літургія є, без сумніву, одним з найкращих джерел, з яких наука богословії черпає свої докази, щоб подати систематичне з'ясування християнської віри так, що папа Пій XI назвав Літургію «найвищим органом учительського уряду Церкви». Навіть наука богословів, як дітей свого часу, змінне її не є та сама, бо по-різному не раз висвітлює правди віри. А Літургія є справою цілої християнської спільноти як Божого народу, вона постійно дбає про те, щоби зберегти чистоту віри, вона є охоронцем передання. Саме тому Вселенський Собор стільки місця приділив Літургії та видав свої постанови, що втілюються в життя. Сьогодні не лише латинська Церква, але також Східні Церкви зацікавлені конституцією про Літургію.

Наші завдання

Перед нами нині одне й велике завдання — плекати літургійне життя в тому розумінні, щоб наші вірні, а передусім священики, зрозуміли глибину Літургії як таїнства Євхаристії. Звертати увагу на зміни, нововведення й скорочення потрібно, але не є найважливішим, бо тоді виникає небезпека, що далі будемо блукати на периферіях, питуючи, котру частину зі Служби Божої викинути, щоб вона була коротша, або будемо цікавитись іншими другорядними справами, забуваючи таким чином про воскресний характер священної і божественної дії Служби Божої, що має всіх нас вести до єдності, як це було на Тайній Вечері, як відправляли апостоли і як передали вони відправу в руки перших християн.

Для нас, українців, самозрозуміло, що маємо далі, як і впродовж цілої нашої історії, відправляти богослужби живою мовою. Не можемо сьогодні забувати, що в нашій Київській митрополії не було в Літургії чужих мов, а своя власна мова. Це правило Другого Ватиканського Вселенського Собору ми підтвердили цілою нашою

історією. Потреба достосування текстів до теперішньої живої та літературної мови народу є для нас самозрозуміла.

Щодо справи скорочення богослужб в тому розумінні, щоби вони довго не тривали, то відповідь подають нам самі святі книги, в яких крім довгих богослужб маємо ті самі в скороченному виді. Богослужба не є на те, щоб мучити вірних, але щоб дати їм духову пожиту. А літургійні закони повинні нормувати церковні відправи. До речі, на наших очах бодай тут, на чужині, втрачаємо такі богослужби, як святкові литії, утрені, молебні, процесійні походи та пов'язані з ними відправи благословення поля, села, води тощо — богослужби повні не лише глибокої побожності, але й зовнішньої краси й зворушливих переживань для вірних. Найважливіша річ сьогодні та, щоб в недільній Службі Божій взяла участь громада Божого народу в найтісніший спосіб, причащаючись Тіла й Крові Христових. Та євхаристійна єдність стане запорукою нашої всенародної єдності й зі сміливістю можемо сказати, що й повного, тривалого й остаточного поєднання двох розлучених ще нині на релігійному полі галузок українського народу.

Одним словом, необхідний у нас поворот до євхаристійної побожності. З погляду екзегетичного існує нині навіть можливість пояснювати тверде слово Павла: «Хто єсть і п'є недостойно, не розрізняючи Господнього тіла, суд собі єсть і п'є», не лише в розумінні євхаристійного Хліба, але також Містичного Христового Тіла⁶. Павло сказав би сьогодні в дусі останнього Вселенського Собору: «Хто в часі євхаристійної жертви легковажить єдністю Церкви, той приймає Тіло Христове негідно. Він єсть Тіло Христове собі на суд і засудження». На Соборі відкрились, отже, нові можливості для всіх і для нас, більш, як ми собі можливо уявляємо, такі, що перевищують наші сили, але повні великих надій на кращі надбання для майбутніх десятиліть, а може й віків. Нехай стане нам усім дорожкозам у майбутнє пересторога апостола Павла: «Отож благаю вас я, Господній в'язень, поводитись достойно покликання, яким вас візвано, в повноті покори й лагідності, з довготерпеливістю, терплячи один одного в любові, стараючися зберігати єдність духа зв'язком миру. Одне бо тіло, один дух, а й в одній надії вашого покликання, яким ви були візвані. Один Господь, одна віра, одне хрещення. Один Бог і Отець усіх, що над усіма й через усіх і в усіх (Еф. 4,1-6).

⁶ Blaeser P., *Eucharistie und Einheit der Kirche in der Verkündigung des Neuen Testaments*, in "Liturgie in der Gemeinde", Bd.I, Paderborn 1964, s.53.

Літургія Тайної Вечері

Божественна Літургія в сучасному її виді не може бути зrozумілою без знання її історичного розвитку. Вона є з Божої установи і походить від Христа, але її оформлення та вигляд є наслідком довгого розвитку. Христос поклав основу, дав головну ідею Божественної Літургії, а Церква збудувала на цій основі величний богослужбово-літургійний храм.

Встановляючи Божественну Літургію, Христос міг подати й точні приписи відносно її відправи. Міг вчинити так, як Бог вчинив у Стому Завіті. Сам Господь точно, до найменших подробиць, встановив старозавітні обряди й жертви. Але Христос цього не зробив, а дав своїй Церкві вільний вибір щодо зовнішнього оформлення Божественної Літургії. Отже, спочатку треба розглянути Літургію самого Христа. Розгляд історичного розвитку Божественної Літургії треба починати від Тайної Вечері, бо тоді Христос відслужив в товаристві апостолів першу Службу Божу.

При точнішому аналізі євангельських свідоцтв можемо помітити, що на Тайній Вечері були два основні й істотні елементи Служби Божої, а саме обряд освячення хліба й вина, та обряд споживання освячених Дарів, тобто св. причастя. Крім цього були там ще інші неістотні, але дуже важливі елементи: умивання ніг апостолам, як видимий знак необхідності чистого сумління тих, що відправляють Службу Божу та причащаються Тіла й Крові Христових, довга й зворушлива Христова проповідь, записана євангелістом Іваном, нарешті ті пісні й гімни, що їх заспівав Христос з апостолами на кінці вечері, доки не вийшов на гору Єлонську.

Христос відслужив першу Божественну Літургію в межах старозавітної пасхальної жертви. Тим-то Христос підкреслив жертвенно-спасительний характер Служби Божої. Під чисто літургійним поглядом, ця подія дала привід до оформлення молитов та обрядів Літургії за зразком старозавітної пасхальної жертви.

Літургія в апостольські часи

Божественна Літургія на Тайній Вечері була початком і зародком всіх Літургій. Першим етапом її розвитку були апостольські часи. Про це маємо деякі натяки як в Апостольських Діяннях, так і в листах св. Павла. Якою була Літургія апостолів? В ті часи Божественна

Літургія мала родинний характер, бо її місце було в приватних домах та в межах спільної гостини-вечері. Своїм зовнішнім виглядом і своїм родинним характером вона була дуже подібна до Тайної Вечері. Немає ще розвиненого обряду жертвоприношення. Він складається з істотних та найнеобхідніших елементів. Також одним з чинників, що тоді значне попливав на оформлення первісної св. Літургії, був вплив жидівського синагогального богослужіння.

Як воно виглядало? Богослужіння жидів в суботу починалось в синагозі спільною молитвою. Після цього читали Св. Письмо, Мойсея та Пророків. По прочитанні начальник синагоги, або хтось інший з присутніх, промовляв до народу і пояснював прочитані уривки Св. Письма. В поодинокі уривки читань були вплетені співи псалмів. По промові відбувалась спільна молитва. На цьому богослужба закінчувалась.

За часів апостолів до цього синагогального богослужіння додавали ще відоме «ламання хліба», тобто євхаристійно-жертвовну частину, а згодом ці дві частини зливаються в одну цілість, в одну Службу Божу.

Але синагогальний вплив на розвиток Божественної Літургії не був одиноким. Іншим вирішальним чинником був вплив геленістичний. Христова наука, йдучи у цілій тодішній світ, входить у контакт з поганською культурою та способом думання геленістичних поган римської імперії. В християнському культі уживається грецька мова, бо арамейська мова жидів була для поган незрозумілою. Геленістичний спосіб думання знаходить вияв у композиції молитов. Поганські релігії та містерії мають при тому неабиякий вплив.

Треба додати, що літургійному розвиткові співдіють навіть єретичні науки. Єретики, як відомо, не вагалися для доказу своїх наук фальшувати Св. Письмо, а також в богопочитанні давати вислів своїм єретичним переконанням. Правовірні християни мусіли стояти на сторожі віри та протидіяти єретикам: аріянам, несторіянам, монофізитам. Так поставали молитви й пісні з виразною протиєретичною тенденцією, напр. гімн «Єдинородний Сину».

На оформлення Літургії мала вплив і філософія, зокрема, неоплатонська. Так Божественна Літургія з одного боку є Божою установою, а з другого є твором різних історичних чинників.

Про історичний розвиток Божественної Літургії в II і III ст. важко говорити через брак історичних свідчень. Є це час жорстоких переслідувань християн, коли погани нищили святі книги і всі церковні пам'ятки. Існувала тоді й відома «дісципліна аркані».

Однак і на основі збережених до нашого часу свідоцтв можемо відтворити приблизний образ Божественної Літургії тих часів.

Святий Климент, папа Римський, в своєму посланні до Корінтян (бл. 96 р.) згадує про євхаристійні зібрання християн, про спільні молитви, а навіть подає зразок такої молитви. Ця молитва, з незначними змінами, знаходиться в одній єгипетській Літургії св. Марка.

Дещо більше довідуємося про Божественну Літургію з *Дідахе*, тобто *Науки Дванадцяти Апостолів*. Цей твір не є пізніший, як з половини II ст. В ньому є зразки перших євхаристійних молитов. З нього довідуємося про обов'язок визнавати гріхи перед жертвоприношенням.

Дідахе (I або поч. II ст.)

Гл. IX. А про Євхаристію, благодаріть так: 2. Наперед про чашу: Благодаримо тебе, Отче наш, за святу лозу Давида, отрока твого, яку явив єси нам через Ісуса, отрока твого; тобі слава на віки. (Амінь). 3. Про ламання хліба: Благодаримо тебе, Отче наш, за життя і знання, яке об'явив ти нам через Ісуса, отрока твого; тобі слава на віки. (Амінь). 4. Так як цей (хліб) розсіяний був на горах і зібраний стався одним, так збирається церква твоя з кінців землі в одне царство; бо твоя є слава і сила через Ісуса Христа на віки. (Амінь). 5. Нехай ніхто не їсть і не п'є від євхаристії вашої, а лише охрещені в ім'я Господнє: бо сказав Господь: Не давайте святощів псам (Мт. 7,6).

Гл. X. По спожитті дарів так благодаріть: 2. Благодаримо тебе, Отче святий, за святе ім'я твоє, якому престол поставив єси в серцях наших, і за знання і віру і бессмертність, яку явив єси нам через Ісуса, отрока твого; тобі слава на віки. (Амінь). 3. Ти, Господи все-могутній, створив всесвіт задля імені твого, поживу й напиток дав ти скушувати людям, щоб благодарили тебе, а нам подав єси духовну поживу і пиття, і життя вічне через Ісуса, отрока твого. 4. За це все благодаримо тебе, бо сильний єси, тобі слава на віки. Амінь. 5. Пом'яни, Господи, церкву твою і визволи її від усякого лиха і удосконали її любов'ю твоєю і зberi її від чотирьох вітрів освячену в царство твоє, яке ти приготовив їй; бо твоя є сила і слава на віки. Амінь. 6. Нехай прийде слава і промінє світ цей. Амінь. Осанна домові Давида. Як хто святий, нехай приступить; якщо менше, нехай творить покуту. Маран ата. Амінь. 7. А пророкам звольте благодарити, скільки схотять.

Гл. XIV. В день же Господній зібрані, ломіть хліб і чиніть благодарення, після цього, як ісповідали ви гріхи ваші, щоб чиста була ваша жертва. 2. Кожний бо, хто має суперечку з близжнім, нехай не сходиться з вами, доки не будуть примирені, щоб не була осквернена

жертва ваша. 3. Це бо сказане від Господа: На кожнім місці і на всякий час приноситимуть мені жертву чисту, бо я великий цар, каже Господь, і ім'я моє велике посеред народів (Мал. 1,11) ⁷.

Наступним прикладом Літургії тих часів є Коптійська анафора, що зберігається в Британському Музей.

Коптійська анафора Британського музею (ч. 4)

Має лише частину молитви перед Свят: ...нам, Господи Слове, що створив усе... що єсть в істині... що створив кожну людину на твій образ через возлюбленого і святого Сина Ісуса Христа Господа нашого, первородного з усієї тварі, який є єдиносущний тобі; що створив нас спадкоємцями цих благ його чесною кров'ю. Благодаримо тебе недослідний, незагнаний, недомислиний, непомильний Боже вседержителю, бо до буття привів ти нас через єдинородного Сина твого, що сам прийшов у світ на спасіння роду людського.

Тобі предстоять престоли і господства, начала і сили, ангели і архангели. Тобі предстоять кругом многоокі херувими і серафими шестокрилі, двома крилами покривають лиця свої, бо бояться поглянути на лице Небачимого, а двома (покривають) ноги свої, боячись величчя Творця, а двома літають і кличуть один до одного непрестанними голосами і невгомонним богослов'ям і устами немовчазними, співаючи і мовлячи: Свят, свят, свят Господь Бог вседержитель, Ти, що був і є, і будеш ⁸.

Літургія в часи св. Юстина

Св. Юстин (II ст.) в своїй *Апології* пише так:

Гл. XV. Потім же, як ми цього, щоувірували і з'єднався з нами, так охрестили, приводимо його до тих, що називаються братами, де вони зібрані є, і заносять спільні молитви за нас самих і за того, що стався просвітлений і за інших повсюду сущих, сукупною думкою, щоб бути гідними нам, які пізнали істину і в подвигах праве життя ведемо і заповіді бережемо, щоб вічне спасіння отримати. 2. Друг друга поцілунком здоровимо, коли стаємо на молитву. 3. Потім тому, хто між братами пресвітер, приносять хліб і чашу вина з водою

⁷ Audet J. P., *La Didachè, Instructions des apôtres*, 1958, pp. 234–240.

⁸ Crum W. E., *Coptic Ostraca*, London 1902, p. 2.

змішаного, які він прийнявши, славу і хвалу Отцеві всесвіту через ім'я Сина і Святого Духа приносить і благодарення за те, що милостивно вчинив достойними нас бути дарів цих. А по тім, як молитви й благодарення закінчить, увесь присутній народ, кличучи, відповідає: Амінь. 4. Слово «амінь» означає в юдейській мові: «нехай буде». 5. Потім, як пресвітер закінчить благодарну молитву і народ скаже: «Амінь», ті, що в нас називаються диякони, кожному з присутніх роздають причастя євхаристійного хліба і вина з водою, а неприсутнім несуть додому.

Гл. XVI. Пожива ця називається в нас Євхаристія, якої нікому іншому не вільно бути причасником, як лише тому, хто вірує в правди, яких вчимо і є омітій купіллю, на відпущення гріхів і на новонародження, і так живе, як Христос заповів. 2. Бо не приймаємо їх як звичайний хліб і звичайний напиток, але таким чином, як силою Божого слова втілився Ісус Христос Спас наш і тіло, і кров прийняв ради нашого спасіння, так також і тепер словом молитви, ним даним, євхаристійну поживу приймають...

Поданий вище опис Божественної Літургії в Апології св. Юстина († бл. 165), написаний 155 року, для нас є дуже важливим документом, бо це найдавніший опис Служби Божої апостольських часів.

Служба Божа, згідно з описом Юстина, починалась читанням Святого Письма Старого й Нового Завітів. Потім йшла промова настоятеля євхаристійного зібрання. По слові всі вірні вставали та читали спільні молитви й поздоровляли себе поцілунком миру. Тоді диякони приносили хліб та вино й відбувалось жертвоприношення. Настоятель виголошував євхаристійні молитви, а ввесь народ відповідав: «Амінь». Потім відбувалось св. причастя.

В описі помітно те, що немає вже згадки про агапе. З того можемо зробити висновок, що за часів Юстина братні трапези вже були відокремлені від євхаристійної жертви. В нього гомілетично-дидактичне богослужіння творить уже одну цілість. Сполука цих двох частин, відмінних за своїм характером, походженням та призначенням стала загально-прийнятою аж по сьогоднішній день.

Деякі натяки про Літургію кінця II ст. та початку III ст. маємо в таких письменників, як св. Іриней (†202), Климент Олександрійський (†217) та Оріген (†245). Ті письменники, щоправда, не дають опису цілої Служби Божої, але подають згадки про поодинокі її частини. Св. Іриней згадує вже епіклезу прикладання Св. Духа і це є найстарше відоме нам свідоцтво про епіклезу.

Апостольське передання св. Іполита

Найважливішим документом про Божественну Літургію III ст. є т. зв. «Апостольське передання св. Іполита Римського». Св. Іполит Римський (†235) подає нам текст Божественної Літургії своїх часів. В нього Служба Божа називається «Євхаристією». Вона охоплює лише жертовну частину, тобто анафору. З цього не слід робити висновок, що не було гомілетичної частини.

Євхаристійна частина починається поцілунком миру на знак християнської любові й спільноти. Опісля єпископ поздоровляє громаду вірних словами: «Господь з вами», а всі відповідають йому: «І з духом твоїм». Потім: «Вгору піднесімо серця», «Благодарім Господа». Народ відповідає: «Достойно і праведно є». Потім слідує євхаристійна молитва, слова освячення, молитви на прикладання Св. Духа (епіклеза), молитви підготовки до св. причастя, особливо гарна молитва на похилення голови перед св. причастям. На заклик священників послужителів: «Святеє святым», народ відповідає словами: «Один Отець, один Син, один Святий Дух». Тоді подавали св. причастя. По св. причасті анафора подає дуже гарні й змістовні молитви благодірнія. По цих молитвах слідує відпущення вірних словами: «Ідіть у мирі».

Нема ще в анафорі св. Іполита таких складових частин, як пісня «Свят», або Господня молитва «Отче наш». Немає сумніву, що в часи св. Іполита були в ужитку й інші євхаристійні анафори, як напр. анафора св. Марка чи св. Якова. Однак у жодному творі III ст. не знаходимо тексту чи бодай опису тих анафор.

Св. Іполит (III ст.) залишив нам євхаристійну анафору, що її читали на архиєрейських свяченнях.

В Апостольському Переданні, в гл. IV читаемо:

«Того, що став єпископом, всі цінують поцілунком миру, вітаючи його, бо він гідний цього. Йому приносять диякони дари, а він кладе руки над ними з усіма пресвітерами і творить благодірнія: „Господь з вами“. І відповідають усі: „І з духом твоїм“.

- Вгору піднесімо серця.
- Піднесли до Господа.
- Достойно і праведно є.

І так продовжує: „Благодаримо тебе, Боже через возлюбленого отрока твого Ісуса Христа, що його в послідніх днях післав Ти нам Спаса й Збавителя і Ангела твоєї волі, що є словом твоїм нерозлучним, через якого все створив Ти і угодним тобі було, післав із небес у дівиче лоно... Він, коли був виданий на вольну страсť, щоб

смерть подолати і узи диявола розірвати, і пекло зруйнувати та праведних... прийнявши хліб, благодарив тебе і мовив: Прийміть, споживайте, це є Тіло моє, що за вас ламається. Подібно і чашу, кажучи: Це є Кров моя, що за вас проливається. Коли це творите, на загадку мою творите. Згадуючи отож смерть і воскресіння його, жертвуюмо тобі хліб і чашу, дякуючи тобі, що ти нас сподобив станути перед тобою і служити тобі.

І молимо, щоб зіслав ти Духа твого Святого на дари святої церкви: збираючи в одно, дай усім, що приймають ці святощі сповнитись Духом Святым і утвердитись вірою в істині, щоб ми славили і прославляли тебе, через отрока твого Ісуса Христа, через якого тобі честь і слава, Отцю і Синові зі Святым Духом, в святій церкві твоїй, і нині, і на віки віків. Амінь”».

Літургія по едикті Константина

В IV ст., по довгих роках переслідувань, християнська релігія стає релігією римської імперії. В короткий час по всій імперії постають величні церкви, а зовнішнє оформлення Літургії набирає великої краси й величині. Дуже гарне свідоцтво про вигляд християнського богослужіння маємо в творі «Паломництво Сільвії Етерії» IV ст. Етерія змальовує докладно зовнішні обряди єрусалимських богослужінь, що їх була вона очевидцем по всіх місцях, освячених кров'ю Христа. Тому цей твір є для нас документом першорядної важості.

На особливу увагу заслуговує ще інший твір, а саме «Містагогічні катехизи» св. Кирила Єрусалимського (315-386). В них св. Кирило пояснює неофітам святі таїни. Тут також є пояснення Служби Божої (5-а катехиза). Це пояснення — найстарше патристичної доби. Як основу до пояснення взяв св. Кирило Літургію єрусалимської Церкви. Не скрізь наводить він єрусалимську анафору дослівно, а часто лише описує її, вважаючи, що його слухачі знають текст Служби Божої. Своє пояснення починає Кирило від канону Служби Божої, тобто від євхаристійно-жертовної частини. На самому початку пояснює він символічне значення умивання рук та поцілунку миру, потім переходить до євхаристійного діалогу між священиком та народом, пояснює зміст євхаристійної молитви та молитви на прикладання Св. Духа. Відтак пояснює, чому в Службі Божій згадуємо святих, живих і померлих. Відтак дає пояснення Господньої молитви й обряду св. причастя. Тут дає докладний опис, як в його часи причащалися святих

Апостольське передання св. Іполита

Найважливішим документом про Божественну Літургію III ст. є т. зв. «Апостольське передання св. Іполита Римського». Св. Іполит Римський (†235) подає нам текст Божественної Літургії своїх часів. В нього Служба Божа називається «Євхаристією». Вона охоплює лише жертовну частину, тобто анафору. З цього не слід робити висновок, що не було гомілетичної частини.

Євхаристійна частина починається поцілунком миру на знак християнської любові й спільноти. Опісля єпископ поздоровляє громаду вірних словами: «Господь з вами», а всі відповідають йому: «І з духом твоїм». Потім: «Вгору піднесімо серця», «Благодарім Господа». Народ відповідає: «Достойно і праведно є». Потім слідує євхаристійна молитва, слова освячення, молитви на прикладання Св. Духа (епіклеза), молитви підготовки до св. причастя, особливо гарна молитва на похилення голови перед св. причастям. На заклик священнослужителів: «Святеє святым», народ відповідає словами: «Один Отець, один Син, один Святий Дух». Тоді подавали св. причастя. По св. причасті анафора подає дуже гарні й змістовні молитви благодірнія. По цих молитвах слідує відпущення вірних словами: «Ідіть у мирі».

Нема ще в анафорі св. Іполита таких складових частин, як пісня «Свят», або Господня молитва «Отче наш». Немає сумніву, що в часи св. Іполита були в ужитку й інші євхаристійні анафори, як напр. анафора св. Марка чи св. Якова. Однак у жодному творі III ст. не знаходимо тексту чи бодай опису тих анафор.

Св. Іполіт (III ст.) залишив нам євхаристійну анафору, що її читали на архиєрейських свяченнях.

В Апостольському *Переданні*, в гл. IV читаемо:

«Того, що став єпископом, всі цілють поцілунком миру, вітаючи його, бо він гідний цього. Йому приносять диякони дари, а він кладе руки над ними з усіма пресвітерами і творить благодірнія: „Господь з вами“. І відповідають усі: „І з духом твоїм“.

- Вгору піднесімо серця.
- Піднесли до Господа.
- Достойно і праведно є.

І так продовжує: „Благодаримо тебе, Боже через возлюбленого отрока твого Ісуса Христа, що його в послідніх днях післав Ти нам Спаса й Збавителя і Ангела твоєї волі, що є словом твоїм нерозлучним, через якого все створив Ти і угодним тобі було, післав із небес у дівиче лоно... Він, коли був виданий на вольну страсť, щоб

смерть подолати і узи диявола розірвати, і пекло зруйнувати та праведних... прийнявши хліб, благодарив тебе і мовив: Прийміть, споживайте, це є Тіло моє, що за вас ламається. Подібно і чашу, кажучи: Це є Кров моя, що за вас проливається. Коли це творите, на загадку мою творите. Згадуючи отож смерть і воскресіння його, жертвуємо тобі хліб і чашу, дякуючи тобі, що ти нас сподобив станути перед тобою і служити тобі.

І молимо, щоб зіслав ти Духа твого Святого на дари святої церкви: збираючи в одно, дай усім, що приймають ці святощі слово-нитись Духом Святым і утвердитись вірою в істині, щоб ми славили і прославляли тебе, через отрока твого Ісуса Христа, через якого тобі честь і слава, Отцю і Синові зі Святым Духом, в святій церкві твоїй, і нині, і на віки віків. Амінь”».

Літургія по едикті Константина

В IV ст., по довгих роках переслідувань, християнська релігія стає релігією римської імперії. В короткий час по всій імперії постають величні церкви, а зовнішнє оформлення Літургії набирає великої краси й величині. Дуже гарне свідоцтво про вигляд християнського богослужіння маємо в творі «Паломництво Сільвії Етерії» IV ст. Етерія змальовує докладно зовнішні обряди єрусалимських богослужінь, що їх була вона очевидцем по всіх місцях, освячених кров'ю Христа. Тому цей твір є для нас документом першорядної важості.

На особливу увагу заслуговує ще інший твір, а саме «Містагогічні катехизи» св. Кирила Єрусалимського (315-386). В них св. Кирило пояснює неофітам святі таїни. Тут також є пояснення Служби Божої (5-а катехиза). Це пояснення — найстарше патристичної доби. Як основу до пояснення взяв св. Кирило Літургію єрусалимської Церкви. Не скрізь наводить він єрусалимську анафору дослівно, а часто лише описує її, вважаючи, що його слухачі знають текст Служби Божої. Своє пояснення починає Кирило від канону Служби Божої, тобто від євхаристійно-жертовної частини. На самому початку пояснює він символічне значення умивання рук та поцілунку миру, потім переходить до євхаристійного діалогу між священиком та народом, пояснює зміст євхаристійної молитви та молитви на прикладання Св. Духа. Відтак пояснює, чому в Службі Божій згадуємо святих, живих і померлих. Відтак дає пояснення Господньої молитви й обряду св. причастя. Тут дає докладний опис, як в його часи причащалися святих

Христових Таїн. З катехиз св. Кирила вперше довідуємося про Господню молитву «Отче наш» як складову частину Літургії. Також важливі його пояснення інших молитов, поминання святих, померлих та живих.

Про Божественну Літургію згадують Отці IV ст. Про палестинську Літургію маємо свідоцтва Євсевія (†338), єпископа палестинської Кесарії та першого церковного історика. Свідчив про олександристсько-єгипетську Літургію св. Атанасій Великий (†373), єпископ Олександриї. Про Літургію кападокійської церковної провінції довідуємося з творів св. Василія Великого (†379), св. Григорія Богослова (†390) та св. Григорія Нісийського (†395), брата св. Василія. За творами св. Івана Золотоустого можна відтворити антіохійську Літургію, бо там св. Іван був священиком, як також царгородську, де був він єпископом. Подібні свідоцтва зустрічаємо у Єфрема Сирійського (†397) про Службу Божу в Месопотамії, у св. Амвросія (†397) про медіолянську, а у св. Августина (†430) про африканську Літургію.

З IV ст. збереглися у нас також деякі формуляри Служби Божої. На окрему згадку заслуговують т. зв. *Апостольські Конституції*. Авторство цього твору приписувано у давнину св. Климентові Римському. Однак з'ясувалося, що цей твір походить з IV ст. та постав правдоподібно в Сирії. В VIII книзі *Апостольських Конституцій* міститься текст Літургії, який загально називають «Климентійською Службою Божою». Текст має обидві частини Служби Божої, тобто гомілетично-дидактичну та євхаристійно-жертвовну.

В першій частині є довгі молитви над оглашеними, покутниками й каяниками, які за приписом тодішньої церковної практики не були гідні брати участь у жертвоприношенні.

Климентійська Служба Божа важлива для нас ще й тим, що вона найбільш подібна до Літургії св. Івана Золотоустого. Ця подібність кидається в очі передусім в євхаристійній частині Служби Божої.

Іншою важливою для історії Літургії є анафора *Евхологіона* Серапіона з IV ст. Ця анафора найкраще віддзеркалює Службу Божу нижнього Єгипту, бо Серапіон був єпископом в Тмуїс. Євхаристійна молитва єпископа Серапіона (IV ст.) за грецьким текстом у виданні Ф. Функа ось така:

«Достойно і праведно есть тебе несотореного Отця единородного (Сина) Ісуса Христа хвалити, величати і славити. Хвалимо тебе, Боже несоторений, недослідний, несказаний, незображенний для всякого створеного ества. Хвалимо тебе, що Сином єдинородним є пізнаний, і який сповістив, показав і об'явив тебе створеній природі. Хвалимо тебе, що знаєш Сина і об'являєш святым славу, що йому належить, Ти,

що Словом твоїм рожденім є пізнаний і якого бачать і знають святі. Хвалимо тебе, Отче невидимий, подателю безсмертя. Ти — джерело життя, джерело світла, джерело всякої благодаті й істини, що любиш людей і любиш убогих, що всім прощаєш і всіх до себе притягаєш через прихід Сина твого возлюбленого.

Помолімся: Вчини нас людей живих: дай нам Духа світла, щоб ми пізнали тебе істинного Бога і того, що його послав Ти, Ісуса Христа, дай нам Духа Святого, щоб ми могли повідати й виявляти непомильні твої тайнства. Нехай мовить в нас Господь Ісус і Святий Дух і тебе прославляє через нас.

Ти єси сущий, вищий всякого начала і власті, і сили, і панування, і всякого імені названого не лише в цьому віці, але і в грядущому (Еф. 1,21).

Тобі предстоять тисячі тисячі, тьма тьменна ангелів, архангелів, престоли, господства, начала, влади, сили. Перед тобою стоять два найпочетніші шестокрилі серафими, двома крилами покривають вони лиця свої, двома ноги і двома літаючи, славословлять. З ними прийми також і наше славослов'я, що кличемо: Свят, свят, свят Господь Саваот, повне небо і земля слави твоєї.

Повне є небо, повна є земля слави твоєї великої, Господи сил. Словни оцю жертву силою твоєю і спільністю твоєю, бо тобі приносимо цю жертву живу, пречесний дар.

Тобі приносимо цей хліб, подобу тіла Єдинородного (Сина).

Хліб цей є святого тіла подоба.

Бо Господь Ісус, в ніч, коли був виданий, прийняв хліб і переломив і дав учням своїм, кажучи: Прийміть і споживайте, це є Тіло моє, що за вас ламається на відпущення гріхів.

Задля цього і ми, подобу смерті творячи, хліб жертвуємо.

І молимо: Через жертву цю примирі нас усіх і помилуй, Боже істини. І як хліб цей був розсіяний на горах і в єдину став, так і церкву твою святу збери з усякого роду з цілої землі, з усякого міста, села і дому, і вчини одну, живу, католицьку Церкву.

Жертвуємо також чашу, подобу крові.

Бо Господь Ісус Христос прийняв чашу по вечері й сказав апостолам своїм: Прийміть, пийте, це є Новий Завіт, що є Кров моя, що за вас проливається на відпущення гріхів.

Тому ї приносимо ми чашу, подобу крові жертвуючи.

Нехай прийде, Боже істини, святе твоє Слово на хліб цей і станеться він тіло Слова, і на чашу цю, щоб чаша стала кров'ю істини. І вчини, щоб усі причасники прийняли залог життя за зцілення від всякої недуги і на скріплення всякого успіху і чесноти, не на осудження.

Тебе бо нествореного призвали ми через Єдинородного (Сина) в Святому Дусі: нехай милості сподобиться народ цей, гідний успіху буде, нехай послані будуть ангели цьому народові на знищення зла і на зміцнення Церкви.

Молимось також за всіх усопших, яким і пам'ять творимо (згадує померлих поіменно).

Освяти ці душі, Ти бо все знаєш. Освяти всіх в Господі померлих і причисли всім святым твоїм (небесним) силам, і дай їм місце і прохолоду в царстві твоїм. Прийми також благодаріння народу, і благослови тих, що принесли дари і подяки, і подай здоров'я і бадьорість, і радість, і всякий успіх душі і тіла цьому народові через Єдинородного твого Ісуса Христа в Святому Дусі, як був і є і буде з роду в рід і на всі віки віків. Амінь»⁹.

На кінці IV ст. розвиток Служби Божої осягає свого апогею так, що тоді й закінчується головна фаза літургійного розвитку. Отже, в IV ст. Служба Божа має вже свій точно визначений вид. Зміни, зроблені в пізніші віки, не міняють вже більше раз накресленого її образу. Істотні частини залишаються ті самі. Та не треба однаке думати, що в IV ст. скрізь панувала узгодженість у відправах. Абсолютної та ідеальної згоди не було ані в IV, ані в пізніші століття. В Церкві була свобода в оформленні евхаристійної жертви. Звідси й витворилася певна кількість обрядово-літургійних типів.

Ще один приклад Літургії перших століть — це її фрагмент, поданий на папірусі в старовинному евхологіоні VI ст.

Анафора папірусу Дер-Балізег

В цьому фрагменті знаходимо частини анафори від кінця молитви «Достойно» до початку анамнези, потім кінець епіклези й доксологію.

«...Вчини ото, щоб нарід твій в благословенні чинив волю твою, упавших воздвигни, заблуканих наверни, малодушних потіш.

Ти бо єси Сущий, понад усяку владу і силу, і господство, і всяке ім'я, що іменується не лише в цім віці, але і в грядущім (Еф. 1,21).

Тобі предстоять тисячі святих ангелів і незчисленні воїнства архангелів. Тобі предстоять многоокі херувими. Тебе окружують серафими: шість крил одному і шість крил другому, і двома застуляють лице і двома ноги і двома літають. Всі вони повсякчас тебе славлять. Отож з усіма, що блаженним кличуть Тебе, прийми й

⁹ Funk F. X., *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, t.II, 1905, pp. 172-177.

наше славослов'я, що кличено тобі: „Свят, свят, свят Господь Сават, повне є небо і земля слави твоєї“.

Словни ото нас славою тією, що в тебе є, й ізволь послати Духа Святого твого на творіння ці: і створи хліб цей тілом Господа і Спаса нашого Ісуса Христа, а чашу кров'ю завіта самого Господа нашого і Бога і Спаса Ісуса Христа.

І як хліб цей розсіяний був на горах і холмах, і полях і сполучений стався одне тіло (тут одне нечітке слово), як вино це виточене із святої лози Давида і вода з ягнятка непорочного і змішана (тут одне нечітке слово) стались одним таїнством, так і зberи католицьку церкву Ісуса Христа.

Сам бо Господь наш Ісус Христос в ніч, в яку себе віддав, прийняв хліб у святі свої руки, благодарив, благословив, освятив, переломив, дав своїм учням і апостолам, кажучи: „Прийміть, споживайте від нього всі, це є мое тіло, що за вас дается на відпущення гріхів“.

Подібно, по вечері, прийняв чашу, благословив, пив і дав їм, кажучи: „Прийміть, пийте з неї, це є моя кров, що за вас проливається на відпущення гріхів. Скільки разів будете споживати хліб цей і будете пити чашу цю, мою смерть возвіщайте, мое воскресіння сповідуйте, мою пам'ять творіть“.

Смерть твою звіщаємо, воскресіння твоє сповідуємо і молимось (далі бракує).

... і дай нам рабам твоїм, щоб були в силі Святого Духа, на скріплення і умноження віри, в надії життя грядущого віку. Через Господа нашого Ісуса Христа, з яким слава Тобі, Отцю, зі Святым Духом на віки. Амінь»¹⁰.

¹⁰ Roberts C. H., - Capelle B., *An Early Euchologium. The Der-Balyzeh Papyrus enlarged and reedited*, Louvain 1949, pp. 22-30.

*Розділ II***РОЗВИТОК ЛІТУРГІЇ**

Назва й визначення Божественної Літургії. — Сучасний вигляд Божественної Літургії. — Божественна Літургія як збір Божого народу. — Святилище і трапеза. — Загальні правила при відправі. — Внутрішнє впорядкування храму.

Назва й визначення Божественної Літургії

Загально поширеною у візантійському обряді є грецька назва «літургія», якій додають часто слово: «теія» або «ієра». Наш точний переклад є: «Священна і Божественна Літургія». Часом слово «літургія» у слов'янських книгах перекладене словом «Служба», і тому кажемо «Служба Божа». Зустрічаємо також назву: «теія містагогія», тобто «божественна тайнодія».

Розповсюджена у нас назва «Служба Божа» — це ніщо інше, як переклад грецької назви «теія лейтургія». А слово «літургія», відоме вже в стародавніх греків як всяке діло одиниці для добра народу, бо «лейтос» означає саме «народний», а «ергон» — вчинок, служба. Літургією називали, отже, стародавні греки всі ті вчинки, які були спрямовані на користь цілого народу: як служба воїнів, державних урядовців та інші обов'язки перед спільнотою, а в першу чергу таки релігійні вияви культу божества, через молитву й приношення жертв. Це останнє значення літургії перейшло і до християнської термінології. Але не лише поганським грекам відома була ця назва. Знаходимо її передусім у книгах Святого Письма Старого Завіту, бо так називається вона в грецькому перекладі Святого Письма Сімдесятюх. Те саме значення має слово «літургія» і в книгах Нового Завіту. А що Літургія є службою людей для Бога, бо в ній самому Богові віддаємо найвищу честь і поклоніння через нашу молитву, головно через принесення Євхаристійної Жертви Тіла й Крові Христових, то Літургія називається також «божественою». При цьому найважливіше є те, що Служба Божа — це жертва Христа Боголюдини за грішне людство, і тому вона є в певній мірі службою самого Бога для людей і за їх спасіння. Цю службу виконує священик іменем Христа, чи як каже шкільний латинський вислів «*in persona Christi*».

Найдавніші назви Божественної Літургії — «Господня вечеря» (1 Кор. 11,20-33) і «ламання хліба» (Лк. 24,30-35; Ді. 2,42-46; 20,7-11).

Це ламання хліба було супроводжуване молитвою подяки — «ευχαριστία». В Юстина ми зустрічаємо назву: принос — «oblatio», «пробфора» або також «анафора». Ця сама назва зустрічається у св. Іринея. Слово латинське «missa» — відпуст, також означає посланництво, на знак, що молитву нашу занесли ми Господеві. Назви ці мають вже, радше, лише книжкове, наукове значення, бо в практичному житті вийшли з ужитку.

Літургісти під словом «літургія» розуміють не лише євхаристійне жертвоприношення, власне Службу Божу, але також усі прилюдні богослужібні, зокрема церковні правила і чини святих тайн, освячені і благословені, одним словом, усі вияви богоочітання, під час, коли церковні книги мають на всі ті чинності окрім назви, а називу «Літургія» уживають тільки для двох євхаристійних анафор: св. Василія Великого і св. Івана Золотоустого. Навіть Літургія Напередосвячених Дарів називається в наших книгах «служба», при свідомому оминанні грецької назви «літургія».

В установленні Служби Божої найважливішим є те, що вона не є людською, але Божою установою і що її встановив сам Ісус Христос на Тайній Вечері, даючи при цьому своїм учням і апостолам заповіт, щоб вони чинили те саме: «Це робіть на мій спомін». У цьому своєму заповіті залишив Господь Ісус своїй Церкві передсмертний дарунок, найдорожчу спадщину — себе самого, своє найсвятіше Тіло і найдорожчу Кров свою, щоб увіковічнити справу відкуплення на землі. Приводом, який склонив Ісуса Христа до встановлення Служби Божої була його безмежна любов до людей.

Христос установив Службу Божу як безкровну Жертву Нового Завіту, а жертвними дарами є тут ніщо інше, як Тіло й Кров Господа Ісуса під видами хліба й вина. Найважливішою правдою католицької віри про Службу Божу є те, що вона, у своїй істоті є тою самою жертвою, що жертва Ісуса Христа на хрестому дереві. За наукою св. Церкви тотожність обох жертв полягає в тому, що в обох жертвах виступає той самий жертвослужитель, та сама жертвовна мета і той самий жертвовний принос. Служителем обох жертв є той самий Ісус Христос. Призначенням жертви є в обох випадках відкуплення людського роду і віддання Богові найвищої хвали, честі й поклоніння. Також жертвовні дари в обох випадках є ті самі, тобто Тіло й Кров Христові. Однока різниця між обома жертвами — у відмінному способі принесення: на хресті приніс себе Господь Ісус в жертву в кривавий спосіб, а в жертві Служби Божої приносить себе в безкровний. Там приніс себе сам, а тут приносить себе руками священика, там один раз тільки себе приніс в жертву, а тут приносить себе

щоденно і на кожному місці землі й моря. Там приніс себе видимо, а тут в тайнственний спосіб так, що кожна відправа Служби Божої є містичною відновою хресної драми й хресної жертви. В Службі Божій завжди наново вмирає Христос за людській рід, щоб дати нам життя.

Найпершим завданням Служби Божої є віддати Богові славу, честь і поклоніння, тому має вона славословний характер і є жертвою хвали. А другим завданням Служби Божої є віддати Богові подяку за його добродійства, бо людина зобов'язана до цього, тому що все, що має і посідає, дане їй Богом. Через Службу Божу людина замирюється з Богом, і це є третім важливим завданням. А четвертим і останнім завданням жертви є виблагати у Бога допомоги для всякого доброго діла, бо своїми незлічими заслугами Христос може покрити не лише гріхи наші і всі немочі, але виблагати в Отця небесного усе, що нам потрібно. А що Служба Божа є одною з сімох тайн, які встановив Ісус Христос для нашого спасіння, бо це Таїна Тіла й Крові Христових під видами хліба й вина, то вартість і значення її безмірно велике. В ній поєднуємося ми із самим Богом так, що не живемо вже для себе самих, але для Бога й Творця.

Сучасний вигляд Божественної Літургії

Якщо лишити покищо поза нашою увагою підготовку священика і підготовку святих дарів до Божественної Літургії, то сама Служба Божа складається з двох головних частин: читання Св. Письма, що його попереджує спів псалмів, малій вхід з Євангелією, пісня «Святий Боже» та інших пісень і молитов, що відносяться до Євхаристійного таїнства, тобто анафори, під час якої довершується освячення хліба й вина, відтак Господньої молитви, молитви на похилення голови, роздрібнення святого Хліба, св. причастя, подяки, роздачі антидора й відпусту вірних. Очевидно, що до тої другої частини належить принесення чесних дарів, поцілунок миру, символ віри та відповідні ектенії.

Згадані дві частини нині є нероздільні одна від одної, хоч властиво не мають вони між собою якогось нерозривного зв'язку. Як молитви, так і читання першої частини зовсім не згадують про Євхаристійну Жертву. Відразу кидається в очі, що перша частина має завданням підготовити служачих і вірних до другої частини, тобто до Євхаристійної Жертви.

Поділ Божественної Літургії на дві частини вповні відповідає потребам Церкви також з огляду на тих, що приготовляються до

хрещення. Тому у нас і так називають ці дві частини Божественної Літургії: літургія оглашених та літургія вірних.

Вищено названий поділ відноситься однаково як до Літургії св. Василія Великого, так і до Літургії св. Івана Золотоустого. Тому, розглядаючи Божественну Літургію, будемо мати перед очима обидві анафори, св. Василія та св. Івана.

В нашому обряді є ще Служба Напередосвячених Дарів, і в ній євхаристійна відправа обмежується лише святим Причастям. Є ще одна богослужба, що відправляється замість Божественної Літургії, відома нам обідниця. Вона власне відповідає першій частині Божественної Літургії, бо вона нічого не включає з елементів Євхаристійної Жертви.

Пресвяту Євхаристію встановив сам Господь Ісус Христос, що й на Тайній вечері відправив першу Божественну Літургію. В першій частині цієї відправи як спочатку Христос, так пізніше апостоли, дотримувались звичай синагогальної богослужби.

Виникає питання, коли вперше почали позначатись вже виразно обидві частини Божественної Літургії так, що мали вони вже свій сталий характер. За свідоцтвом Юстіна, в його «Апології», знаходимо ці дві частини вже в II ст. Там також можна зауважити звичай, на основі якого опускали першу, синагогальну частину, у тих випадках, коли були свячення священиків чи дияконів, хрещення. Обидві частини відправляли тоді, коли Божественна Літургія була вранці, отже без відомої агапе. Подібні свідоцтва можна знайти також в «Апостольському Переданні» Іполита Римського.

В Єрусалимі ще в V, і навіть в VI ст., обидві частини Божественної Літургії відправляли не в одній, а в двох церквах: першу — у великій церкві, присвяченій пам'яті Страстей Христових, другу — в малій, воскресенській церкві¹¹. Такий звичай зберігали в деякі неділі, а також на Богоявлення, на Квітну неділю, у вісім днів святої Пасхи, у Великий четвер, на свято Зіслання Святого Духа. В середи й п'ятниці Великого посту відправляли лише першу частину богослужби, тобто за нашим звичаєм обідницю.

Подібно бувало також в різних монастирях Палестини. В житті св. Теодосія, архимандрита одного монастиря поблизу Єрусалиму, оповідається, що обитель мала кілька малих церков і в них відправляли ченці першу частину Літургії, а на другу частину сходились усі до одної церкви.

¹¹ Ганссенс І. М., цит. твір, т. I, стор. 4.

В несторіянів ще у XVIII ст. читали Св. Письмо на Божественній Літургії тільки в неділю, як про це свідчить І. С. Ассемані, а на щоденних Літургіях це читання пропускали.

Також в давнину Олександрійська Церква мала звичай відправляти лише першу частину Літургії, без жертвоприношення, і це передусім в середу та п'ятницю, так як тепер під час Великого посту, коли відправляємо Службу Напередосвячених Дарів.

Божественну Літургію за давнім вже звичаєм звикли поділяти на три частини: проскомидію, літургію оглашених і літургію вірних. Цей поділ правильний, але якщо йдеться про точніше з'ясування, то літургію вірних треба ще поділити на дві частини, а саме: на жертвовне служіння, або жертвопринесення і на споживання святих Дарів, тобто св. причастя. Осередком всього є Жертва. Слово Предвічного Отця, що задля нас людей прийняло людське тіло, приноситься в жертву руками священика так, як колись на Голготі. Тому жертву що супроводжують дві інші частини, а саме молитви, пісні й навчання, взяті зі Св. Письма, та причастя Тіла й Крові Христових. Новітні літургісти залюбки говорять про дві частини Служби Божої і представляють їх образно як дві трапези: Божого Слова й Пресвятої Євхаристії. Поділ добрий, але в ньому замало підкреслено жертвовний характер, тобто смерть Христову за спасіння людей. Натомість поділ цей точно віддає той найдавніший обряд відправи Божественної Літургії, що ним є сама Тайна Вечеря. Бо це на Тайній Вечері, згідно з юдейськими приписами про споживання пасхального ягнятка, читали Св. Письмо, співали псалми, проказували молитви, все, як в першій частині Літургії. На Тайній вечері друга частина Служби Божої, тобто освячення і св. причастя, творять одну цілість. Христос спочатку освятив хліб і подав його своїм Апостолам, а потім, по вечері, освятив і чащу, дав її пити всім, як Кров свою на відпущення гріхів.

Божественна Літургія як збір Божого народу

Від найдавніших часів Божественна Літургія була збором вірних християн, тобто збором вірного народу, Божого народу. Вона відбувалась тому на місцях, Богові присвячених, тобто у храмах. Звідси первісна назва її: «синаксіс», «синагогі», «силлогос».

Лаодійський Собор в IV ст. заборонив відправу Літургії в приватних помешканнях (кан. 58). Постанови Собору йшли в тому напрямі, щоб Літургія мала відправлятись в церкві, при зборі вірних.

Цю заборону відновив Юстиніян, у своїй «Новелі 68», 537 року. Він дозволив домашні каплиці лише для приватної молитви й приватної богослужби, але не для відправи Божественної Літургії.

Наприкінці VII ст. Трулянський Собор дозволяє священикам у приватних каплицях відправляти та уділяти святі таїни, але тільки за дозволом єпископа.

Два століття пізніше, «Новела» Лева Філософа стверджує, що приватну Літургію можуть відправляти священики в тих будинках, де є відповідно впорядковані каплиці, до речі, не лише священики-парохи, але всі без винятку запрошені господарями дому для цієї служби священики.

В загальному, однак, треба сказати, що на Сході в давнину не було звичаю відправляти приватно Божественну Літургію. Звичай цей прийшов на Схід радше з Заходу.

Напевно, цей звичай прийшов до поодиноких східних Церков від часу їхнього з'єднання з Апостольським Престолом. На Україні почався т. зв. читані Служби Божі від початку XVII ст. Так, за митрополита Антонія Селяви, цей звичай вже став, так би мовити, законним. Його ще більше підтвердив митрополит Кипріян Жоховський (1674-1693), а остаточно — Замойський Синод.

Святилище й трапеза

Вступні зауваги взято з богослужбових книг, як такі, що коротко подають найважливіші приписи, що стосуються відправи Божественної Літургії. Щоб відправи богослужінь могли належно й гідно відбуватись, треба дещо сказати про святилище й святу трапезу.

Святилище повинно бути бодай на один східець вище від храму вірних. В самому, однак, святилищі не повинно бути жодних східців, що провадили б до святої трапези.

Свята трапеза — чотирикутна, відокремлена від стіни, міститься посередині святилища так, щоб можна було її обходити. Під північною стіною святилища знаходиться проскомидійний стіл (принесення), а під південною — інший стіл з підготованими на ньому святыми ризами.

Пресвята Євхаристія переховується в артофорі. Артофор, або кивот, що міститься посередині святої трапези (престолу), повинен бути споруджений на вигляд малої святині або гробу. Не повинен він бути надто високим і широким, щоб через те не стримував літургійних дій служителя і співслужачих, ані не вчиняв їх неможливими.

Свічники, що стоять на святій трапезі, не повинні її затуляти, але належить по обох боках хреста або кивота ставити один свічник з одною, двома або трьома свічками. Можна уживати також семиріменного свічника з оливними лампадками, що його ставиться позаду святої трапези.

На святу трапезу не дозволяється ставити жодних реліквіяріїв, ні квітів, природних чи штучних, ані нічого іншого, що не є потрібне до богослужіння. А книга для богослужіння, служебник, має лежати на аналої з лівого боку престола.

Іконостас має мати обов'язково ікону Спасителя праворуч святих дверей і Богородиці — ліворуч, а інші ікони розміщені — за звичаєм.

Подібно малі церкви й каплиці повинні мати також свої іконостаси, однак, святі трапези, як довго не мають своїх іконостасів, уважаються за непридатні для богослужіння.

До святилища ніхто не сміє мати вступу крім священиків, дияконів, клириків та прислуги. Для вірних, що в богослуженні не співдіють, немає місця в святилищі, а тим більше жінкам, без огляду на походження й на причину.

Священні посуди мають притаманну нашому обрядові форму. Дискос є доволі глибокий і забезпечений крисами; може мати ніжку.

Кадильниця має короткі ланцюжки, щоб могла бути легким вимахом пущена в рух.

Не належить уживати інших літургійних риз, ані інших богослужбових обрусів крім тих, які для кожного богослужіння подані в літургійних книгах.

Загальні правила при відправі

Малий поклін,— при якому, роблячи на собі знак хреста, схиляємо дещо голову й рамена, однак не простягаємо руки до колін або навіть до землі, перед або після знаку хреста,— робимо в таких випадках:

— підходячи до святої трапези, входячи вперше у святилище, відходячи від трапези, виходячи зі святилища; ті, що роблять ці поклони, цілують також святу трапезу;

— на початку кожного богослужіння;

— на «Святий Боже» (3), а також на «Хресту Твоєму» (3) у свято Всесвітнього Воздвиження Чесного Хреста і в Хрестопоклонну неділю, як на «Всі ви, що в Христі», згідно з приписом уставу.

— на «Прийдіте, поклонімся» (3);

- на «алилуя», при кінці стихів (3);
 - коли згадуються три особи животворчої Трійці;
 - коли одержується благословення від священика;
 - скільки разів хтось стає перед святыми дверми для читання або співання, і коли звідти, після читання або співу, віходить;
 - скільки разів хтось переходить попри святу трапезу або іконостас.
- скільки разів приписують це рубрики.

Належить робити знак св. хреста на собі, однак без похилення голови і рамен, також на початку і наприкінці читання Євангелії.

Також диякон повинен виявити свою пошану легким похиленням голови й рамен перед священиком, коли виходить зі святилища на ектенії або коли до нього вертається.

Великий поклін, при якому, знаменуючи себе знаком хреста, цілим своїм тілом припадаємо до землі робиться тільки під час св. Чотиридесятниці та на Літургії Напередосвячених Дарів.

Молитви з рознесеними і піднесеними догори руками проказуються лише тоді, коли це виразно приписано, тобто на молитві «Ніхто не достойний» (на Херувимській пісні), на «Вгору піднесім серця» і на Господній молитві. При простяганні рук лікті не повинні опиратись в боки, а самі руки повинні бути свободно піднесеними догори.

Руки, якщо про їх тримання нічого не приписується, можна тримати по-різному: класти на святу трапезу або тримати ними служебник, опускати під фелон або складати на грудях, але не складаючи пальці до пальців.

Коли диякон виголошує ектенії, підносить орап трьома пальцями правої руки вгору, хоч би воно й не завжди було в рубриках виразно зазначене, і вже на початку ектенії може священик починати тихо читати її молитву.

Коли диякон закликає: «Голови ваші перед Господом схиліть», всі схиляють голову і рамена.

Прислуга у святилищі під час Божественної Літургії не прихиляє колін; а люди, якщо хочуть, можуть це робити.

Коли священик благословляє, кладе великий палець правої руки навхрест на перстеневий, вказуючий тримає просто, а середній і мізинний — дещо згинати. Щоб прийняти благословення схиляють всі голову й рамена й знаменуються знаком хреста.

Щодо відчинення й зачинення дверей іконостасу та відсування й засування завіси святих дверей, належить дотримуватися таких загальних правил:

1. Бічні двері залишаються завжди зачиненими, хіба що хтось ними входить або виходить.

2. Святі двері відчиняються, коли на початку вечірні зі всенічним священик кадить, а зачиняються, коли починають псалом 103; відчиняються також під час усіх входів на вечірні, на утрені, на Літургії, а також коли виносиється Євангелія і під час відпусту.

3. На утрені відчиняються святі двері перед прокіменом, а зачиняються після виголосу «Благодаттю і щедротами»; відчиняються також під час співання великого славослов'я, а по відпусті зачиняються.

4. На Божественній Літургії святі двері відчиняються перед малим входом, а по св. Євангелії зачиняються; знову відчиняються перед великим входом, після якого зачиняються; після причастя служителя і диякона відчиняються, а на кінець Божественної Літургії зачиняються. Деколи, однак, можна ці двері частіше відчиняти й зачиняти.

5. Упродовж цілої Світлої седмиці святі й дияконські двері перевібають відчиненими, навіть під час причастя служителя.

6. Під час архиерейського богослужіння святі двері завжди відчиняються.

7. Завіса святих дверей засувається на цілу вечірню й на цілу утрінню. На св. Літургії засувається по проскомидії і перебуває так до кінця малого входу; знову відсувається, коли диякон виголосить: «Двері, двері» і засувається на виголос «Святеє святым»; перед причастям вірних відсувається та залишається так до кінця Літургії.

В деяких епархіях існує звичай відчиняти святі двері й відсувати завісу від початку до кінця Божественної Літургії св. Івана Золотоустого і св. Василія, а на Літургії Наперodosвяченіх Дарів після «Нехай стане», також на вечірні не зачиняти їх більше по вході. Цей звичай не сміє поширюватися на інші країни, навпаки, треба намагатись, щоб народ призвичаювався всюди до точнішого зберігання обряду.

Не сам лише священик вкладає кадило до кадильниці, може це робити диякон, або навіть прислуга і подавати потім священикові для благословення.

Похвально, якщо священик, а також і диякон, перед кадженням, тримаючи кадильницю у правій руці, робить нею знак хреста і коли під час кадження якоєсь особи або речі віddaє їй честь, схиляючи дещо голову й рамена.

Коли священик на богослужінні перший раз благословляє кадило, проказує молитву «Кадило Тобі приносимо», а в подальшому — тільки слова: «Благословений Бог наш».

Під час одягання й цілування риз, належить дотримуватися припливів, поданих на початку проскомидії; в інших богослужіннях, оминувши відповідні молитви, треба дотримуватися того самого.

Якщо священик, маючи відправляти якесь богослужіння, не одягає на себе стихар, повинен він на довгий одяг одягнути ще верхній

одяг з широкими рукавами, що називається по-грецьки «расон», а по-слов'янськи — «ряса».

Нікому не вільно одягати на себе ризу, властиву чинові вищому від того, що його сам має.

Диякон, під час служіння священикові, стає праворуч нього, якщо інакше виразно не приписано; якщо буде два диякони, то перший стає праворуч, а другий — ліворуч священика.

Не вільно клирикам (питомцям), що ще не мають дияконських свячен, виконувати дияконську службу.

Те, що священик або диякон голосно читають, не повинні інші співслужителі тихо проказувати, крім виголосів, що закінчують молитви, або коли це інакше приписано.

ПРАВИЛО

**для тих, що готуються служити і хочуть причаститись
святих Божествених Таїн Тіла й Крові Господа Ісуса
Христа**

Як священик, так і вірні мають дбайливо приготовляти себе до служіння й участі в Божественній Літургії. Церковні книги подають їм окреме правило.

Після богослужіння вечірнього в церкві, належить читати вдома: канон Ісусу Христу, акафіст Богородиці, канон Ангелу Хоронителю, канон дня і вечірні молитви. Тоді далі: «Достойно», трисвяте, а по «Отче наш» — тропарі «Помилуй нас Господи» та ін., кондак свята (якщо є свято) та молитву «Нескверна, чиста, нетлінна». Відтак відпуст з молитвою «Тих, що ненавидять і кривдять нас».

Вранці той, хто має служити Літургію, проказує часи III і VI, а після молитви читає канон і молитви до св. причастя, а опісля — відпуст часів.

Вірні, що хочуть причаститись Животворних Святих Таїн, слухають Часи в церкві перед Літургією.

Правило щоденного читання для ченців у монастирях святих, а по змозі також для священиків, дияконів і служителів церковних та письменних людей всякого чину й статі, незалежно від приготування до причастя.

На вечірніх молитвах

— в неділю: канон Ісусу Христу, паракліс Богородиці (ірмоси «Воду пройшов», тропарі «Многими опанований напастями»), канон архангелам і, коли хоче, Ангелу Хоронителю.

— в понеділок: канон Ісусу Христу, паракліс Богородиці, канон Івану Предтечі й канон Ангелу Хоронителю.

— у вівторок: канон Ісусу Христу, паракліс Богородиці, канон Ангелу Хоронителю, святым апостолам і коли хтось забажає, святителеві Миколаю.

— в середу: канон Ісусу Христу, паракліс Богородиці і канон Ангелу Хоронителю, святым апостолам і, коли хтось забажає, святителеві Миколаю.

— в четвер: канон Животворчому Хресту, паракліс Богородиці і канон Ангелу Хоронителю.

— в п'ятницю: канон Ісусу Христу, акафіст Богородиці обов'язково, канони Ангелу Хоронителю й усім святым.

— в суботу: канон Ісусу Христу, паракліс Богородиці й канон Ангелу Хоронителю.

Вранці обов'язково прооказуються ранішні молитви, а додатково — її інші. Побожні люди, що не віддаються марним помислам і розум свій стримують, вправляються в читанні псалтиря, призначеними до того молитвами, а також читають книги Закону Господнього і святих Учителів Церкви.

Читання канонів на самоті ввечері або вранці треба починати так: «Молитвами Святих Отців наших, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас», «Царю Небесний», «Прийдіте, поклонімся», псалом 50, символ віри, а далі читаються канони. Після прочитання канонів треба читати: «Достойно», «Слава, і нині», відпуст «Христос, істинний Бог наш, молитвами Пречистої Своєї Матері і всіх святих, помилує і спасе нас, бо він милосердний і чоловіколюбець» і молитва: «Тих, що ненавидять і кривдять нас» та зробити три поклони. Дехто, як правило, читають 12 псалмів з визначенім чином.

Кожний починає Правило вклоняючись і чинить призначені поклони з такими молитвами:

- «Боже, будь милостивий мені грішному (-ній)»;
- «Боже, очисти гріхи мої і помилуй мене»;
- «Без числа нагрішив (-ла) я, Господи, прости мені»;
- «Владичице Богородице Діво, спаси мене»;
- «Святий Ангеле Хоронителю мій, від всякого зла бережи мене»;
- «Святий (ім'я святого), моли Бога за мене».

За заповітом апостолів, завжди молитися, дякуючи за все в ім'я Господа Ісуса Христа Богої, нехай ніхто не лишається без молитов і під час церковного співу і де б кому не довелося бути, чи вдома, чи в дорозі. Тому кожний нехай має, хоч би й коротке, своє молитовне правило, бо й мале правило, коли постійно й своєчасно виконується,

то за велике порахується у Господа Бога для того, хто уповає на Нього й не забуває Його.

Якщо хто не може бути присутнім в церкві з якоїсь поважної причини, а також коли інший і грамоти не знає, чоловік чи жінка, то нехай повільно творить молитву Ісусову «Господи Ісуше Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного (-ну)», призначене число разів, з призначенням числом поклонів, а саме: за вечірню — молитов Ісусових 100 і поклонів 25; за повечір'я — молитов 50 і поклонів 12; за північну — молитов 100 і поклонів 25; за утреною — молитов 300 і поклонів 50; за часи I, III, VI та IX — по 50 молитов і 7 поклонів за кожний час; за обідницю (зображенальні) — молитов 100 і поклонів 25; за канон Богородиці з акафістом — молитов 200 і поклонів 29; за паракліс Богородиці — молитов 70 і поклонів 12; за канон Ангелу Хоронителю — молитов 50 і поклонів 7; за канон седмичний — молитов 30 і поклонів 5.

Хто завжди виконує правило своє, хоч би й був неграмотний, той має радість духовну, відповідно до сказаного: «Пом'янув Бога і звеселився». Він радітиме і звеселиться, бо хто чинить добро, тому велика нагорода на небі.

Богослужіння Христової Церкви, як знаємо, складається з читання Св. Письма, молитов, церковного співу й священнодій, виконуваних особами, поставленими на це єпископом через святу тайні священства. Богослужіння мають такі завдання: а) впровадити вірних до містичного єднання з Господом; б) виховувати їх за законами святої католицької віри; в) належно виявляти прохання, подяки й славлення Господа. Богослужіння відправляються за певними правилами, які всі разом творять церковний устав. Перед богослужінням, священнослужитель повинен насамперед ознайомитись з правилами церковного уставу про частини богослужіння, які змінюються в залежності від дня і свята: чи має бути вечірня велика, чи повсякденна, чи інша; утреня з поліслеєм, великим славослов'ям чи інша; які читання і співи з октоїха, тріоді, мінеї і т. ін., а особливо, які читання Євангелії, паремій, апостола; які особливості священнодій.

Найголовніше християнське богослужіння Нового Завіту, Божественна Літургія, доконане було Сином Божим, Христом Спасителем, на Тайній Вечері і, ставши осередком для інших богослужінь, започаткувало собою круг церковних відправ. Вже в апостольські часи виникають інші відправи, які супроводжують Літургію. Призначення їх на певні години доби виявляє бажання Церкви тримати увагу вірних в стані постійного духовного настрою і самоконтролю.

Цикли церковних служб. Церковний устав призначає відправу богослужінь в трьох циклах: цикл доби на певні години дня і ночі,

цикл седмичний на кожний день тижня і цикл річний для спогадів подій з життя Христа Спасителя на землі та спогадів святих і різних подій впродовж року. До кругу служб доби належать: вечірня, повечір'я, північна відправа, утреня, час I, час III, час VI, Літургія і час IX. Про події, пов'язані з кожною з тих відправ, вже була мова. Служби тижневого й річного циклів входять у служби циклу доби як змінні частини богослужіння.

В давнину кожну з дев'яти служб доби відправляли окремо. Тепер Церква відправляє їх увечері, вранці й перед полуднем. Вечірнє богослужіння — це час IX, вечірня і повечір'я; раніше — північна відправа, утреня і час I, а обіднє — час III, час VI і Літургія. Монастирські устави суверо вимагають точного дотримання цього порядку, а для церковних громад (парафій) існує звичай, який набрав силу закону, щоб перед від правою Літургії обов'язково було відправлено вечірню, утреню і бодай час I.

Священнослужитель, як виконавець богослужіння, для того мусить мати почуття живої віри й молитовний настрій, свідомість небесної висоти й святості богослужбового діла та неослабну уважність до богослужбових слів і священнодій.

Це — внутрішній стан священнослужителя, але також він повинен вважати й на зовнішній бік, на чітке й правильне виголосення кожного слова молитов, пам'ятаючи, що кожний його рух при відправі впливає позитивно чи негативно на духовний настрій вірних.

Священик, маючи намір служити наступного дня св. Літургію, повинен після вечірніх відправ у церкві прочитати вдома церковне правило. Це все зобов'язує також і диякона, який бере участь у відправі св. Літургії, а вірні, що мають намір прийняти на Літургії св. причастя, повинні вислухати перед тим, або самі прочитати молитви перед причастям.

Внутрішнє впорядкування храму

Іконостас має бути в кожній церкві українського обряду, як небхідна річ для виконання богослужінь, відповідно до Церковного Уставу.

Вієтар. У ньому святий престол і бічний жертвовник (проскомидійник) повинні бути відповідних розмірів, як це приписують церковні устави, тобто «по мірі святилища». На престолі не повинно бути жодних непосвяченіх речей, а для служебника та інших книг добримати при престолі окремий аналой: Антимінс треба зберігати в освя-

ченому накривалі, що називається ілітон, або, ще краще, під ендинтією. В антимінсі, якщо такий звичай, лежить губка для збирання часточок з дискоса. На тому самому антимінсі, згідно з давніми правилами, того самого дня забороняли відправляти більше, ніж одну Літургію. Також на тому самому престолі того самого дня не могли відправляти колись кількох Літургій різні священики. Через пасторальні мотиви сьогодні цього звичаю не дотримуються. Бічний жертовник (проскомидійник) завжди має бути у вівтарі, ліворуч престолу. Вступ у вівтар під час відправ дозволяється лише священно- і церковно-служителям.

Місце читання св. Євангелії. Українська Церква перейняла грецький звичай читати Святу Євангелію обличчям до народу. Коли читається Євангелія серед церкви (на деяких утренях, подекуди на Страстях Христових та при інших нагодах), то обличчям до вівтаря, бо в цьому разі народ оточує священика. На недільній утрені, без виходу на поліслей, Євангелію належить читати перед святими дверми на солеї, лицем до народу. На утрені під час цілування народом Євангелії священик стоїть праворуч при тетраподі, а після цілування відносить Євангелію у вівтар і зачиняє святі двері, якщо не хоче залишити книгу на тетраподі до кінця великого славослов'я, щоб і спізнері на утрено люді цілували її.

Святі двері. Входити й виходити через святі двері дозволяється на богослужіннях для входів з кадилом, зі св. Євангелією, зі святыми дарами. Святі двері перебувають зачиненими на малій вечірні, на повечір'ї й на північній відправі. На вечірнях великій і повсякденній, якщо буде вхід з кадилом, святі двері відчиняються на спів Богородичного (догматика) і зачиняються в монастирях після прокімена, відтак відчиняються на кінці вечірні, звичайно перед «Нині відпускаєш» і зачиняються після відпусту. В парафіяльних церквах святі двері від входу з кадилом перебувають відчиненими до кінця великої вечірні. На всенічній відправі відчиняються перед початком і зачиняються після кадження.

На утрені святі двері відчиняються на поліслей і зачиняються після Євангелії. Далі відчиняються під час співу Богородичного перед великим славослов'ям і зачиняються після відпусту утрені. Перший час після утрені читається при зачинених святих дверях і засуненій завісі.

На ірейській і архиірейській літургіях святі двері відчиняються після проскомидії й кадження; початковий виголос — при відчинених святих дверях, які залишаються відчиненими до виголосу «Будьмо уважні. Святе святым». Відтак святі двері відчиняються перед виголосом «Зі страхом Божим» і залишаються відчиненими до кінця Літургії.

Інший уставний порядок відчинення святих дверей на Літургії такий: 1. Святі двері відчиняються після проскомидії і кадження і зачиняються перед великою ектенією; 2. Відчиняються перед 3-ім антифоном і зачиняються після читання Євангелії; 3. Якщо буде ектенія за померлих, то на час її святі двері відчиняються; 4. Відчиняються на великий вхід після виголосу «Щоб під владою Твоєю» і зачиняються після перенесення святих дарів на престіл, перед ектенією «Словнім молитву нашу». Перед виголосом «Двері, двері» відсувається лише завіса (катапетасма) і засувається перед виголосом «Будьмо уважні. Святее святым»; 5. Відчиняються святі двері перед виголосом «Зі страхом Божим» і залишаються відчиненими до кінця Літургії ¹².

На Службі Напередосвячених Дарів святі двері відчиняються: 1. На малий вхід (з кадилом чи з Євангелією у свята); 2. Для благословення з виголосом «Світло Христове просвітлює всіх» після 1-ої паремії; 3. На спів «Нині сили» для великого входу; 4. Перед виголосом «Зі страхом Божим» і тоді зачиняються після відпусту.

На Великдень святі двері залишаються відчиненими від початку Воскресної утрени впродовж цілої Світлої седмиці, закінчуючи відпустом Літургії в Світлу суботу.

Завіса (катапетасма). Відхиlena завіса під час богослужінь символізує відкриття світові таїни спасіння через прихід на землю Сина Божого, а засунена завіса нагадує нашу негідність і гнів Божий за наші гріхи.

Катапетасма не відсувається на повечір'ї (за винятком, коли повечір'ям починається всенічна), не відсувається на північній відправі, на часах без читання Євангелії і на малій вечірні. На часах з читанням Євангелії завіса відсувається перед читанням апостола і так залишається до відпусту. Завіса відсувається на цілий час тривання повсякденної та великої вечірні й утрени. Так само й на молебні, бо тоді читається Євангелія. На Службі Напередосвячених Дарів завіса по великому вході засувається до половини і цілком засувається на слова: «Напередосвячене Святее Святым».

Кадження. Кадиться перед священими речами на знак побожності пошани, а до людей — для зображення благодаті Св. Духа, що поширюється на всіх і скрізь. Молитву кадила священик промовляє не лише на проскомидії, де вона й подана в служебнику, але потиху кож-

¹² На Західній Україні і на еміграції переважає звичай відчиняти святі двері перед початком Божественної Літургії і залишати їх відчиненими до закінчення.

ного разу, коли благословляє кадило перед кадженням¹³. Кадити належить виключно фіміямом, як ладан, смирна та ін. Під час кадження промовляється 50-й псалом. Для кадження при зачинених святих дверях священик або диякон виходить зі святилища бічними дверми від ікони Богородиці, а вертається дверми від ікони Спасителя.

На богослужіннях відбувається кадження вівтаря й іконостасу, а саме: спочатку кадиться навколо престіл, відтак горне сидіння, бічний жертвовник, ікони у вівтарі, а перед іконостасом (святі двері, образ Тайної Вечері), намісні ікони, праву частину іконостасу від ікони Христа Спасителя і ліву від ікони Богородиці, після чого кадиться народ з солеї і знову у вівтарі перед престолом. Коли кадиться храм, то спочатку чиниться так, як при кадженні вівтаря й іконостасу, а далі кадиться цілий храм навколо, спочатку ліва частина від вівтаря, а тоді — навколо храму, закінчуючи кадженням людей і перед престолом. Коли кадження починається від середини храму, то спочатку кадиться тетрапод, на якому можуть бути св. Євангелія або ікона свята, або чесний хрест, або артос, а тоді кадиться у Вівтарі престол, і далі звичайним порядком все інше (Тип. гл. 2,12,23).

Кадження на вечірні. На кожній вечірні на «Господи, взиваю я» відбувається кадження вівтаря й іконостасу в порядку, як вже перед тим було зазначено. Коли буває вхід з кадилом, то у вівтарі кадиться лише престіл і після цього з амвону — святі двері й намісні ікони. Священик благословляє вхід, виголошує: «Премудрість» і входить у вівтар, кадить тричі перед престолом і віддає кадильницю. За нашим звичаєм на вході священик або диякон лише несе кадильницю, а по виголосі «Премудрість, прості», під час співання «Світло тихе», кадить усе за чином, як на «Господи, взиваю я».

На початку всенічної відбувається кадження вівтаря, іконостасу й храму в порядку, як зазначено вгорі, а зокрема святі двері кадяться після виголосу «Слава святій», коли священик вже виходить на амвон. На литії священик на початку співу стихири відчиняє святі двері, кадить вівтар, іконостас і людей, виходить зі свіченосцями, тримаючи в руках кадильницю, до притвору, там кадить спочатку в бік вівтаря, а відтак праворуч і ліворуч, після чого віддає кадильницю. Перед благословенням хлібів, коли співається тропар, священик тричі кадить довкола тетрапод.

¹³ Устави вимагають на першому благословенні кадила проказувати молитву «Кадило Тобі приносимо, Христе Боже наш», а на всіх наступних благословеннях священику мовити потиху: «Благословений Бог наш».

Кадження на утрені. На початку утрені відбувається кадження вівтаря і храму лише тоді, коли утреня відправляється окремо від вечірні. Якщо буде утреня з поліслеєм, то на поліслей і «Непорочні» кадиться вівтар, іконостас і храм. Після виголосу «Богородицю і Матір Світла в піснях звеличаймо» кадять лише іконостас, тетрапод і людей.

Кадження на Літургії: 1. На проскомидії кадиться звізда, обидва покровці, воздух і вже покриті дари на проскомидійнику. 2. Під час читання 6-го часу¹⁴, при зачинених святих дверях, кадиться вівтар, іконостас і ввесь храм. 3. Перед читанням св. Євангелії, на «алилуя» кадиться вівтар. 4. На Херувимській пісні кадиться вівтар, іконостас і ввесь храм. 5. Перед великим входом священик тричі кадить святі Дари на бічному жертвовнику, а тоді передає кадильницю. Поставивши святі Дари на престіл й скинувши покровці, священик тримає воздух над кадильницею і тоді покриває ним Дари, після чого тричі їх кадить. 6. На виголосі «Особливо за Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну» священик кадить святі Дари тричі по три рази (за числом дев'яти ангельських чинів). Якщо буде диякон, то після цього він кадить навколо престіл. 7. Священик тричі кадить святі Дари після виголосу «Спаси, Боже, людей Твоїх».

Кадження на Службі Напередосвячених Дарів. 1. На 2-му антифоні, коли читається друга «Слава» 18-ої катизми, священик кадить навколо престіл, на якому стоїть освячений Агнець. 2. На 3-му антифоні, перенісши святі Дари з престолу на бічний жертвовник, священик обкаджує звізду, покровці, воздух і покриті святі Дари так, як і на проскомидії, але не прооказує літургійних слів, а лише «Господеві помолімся» при кожній дії. 3. На «Господи, взываю я» кадження відбувається так, як і на вечірні. 4. По вході з кадилом, коли співається «Світло тихе», священик кадить вівтар, іконостас і храм, як на Літургії після проскомидії. 5. По 1-ій паремії і прокімені священик з кадильницею і свічником зі свічкою, а подекуди з двома свічками¹⁵, які тримає навхрест складеними руками, чинить перед престолом знак хреста і виголошує: «Премудрість». Виходить на амвон і, так само тримаючи свічник і кадильницю, благословляє ними, виголошуючи: «Світло Христове просвітлює всіх», після чого, повернувшись до вівтаря, зачиняє святі двері. 6. По 2-ій паремії священик стає перед

¹⁴ Тобто перед початком літургії оглашених.

¹⁵ В нас усталився звичай благословляти трисвічником. Трисвічник, як відомо, є символом Пресвятої Трійці. Не відповідає, отже, при словах «Світло Христове» благословляти трьома свічками. Вистачить одної свічки або двох свічок, бо дикірій є символом двох природ в Ісусі Христі, божої та людської.

престолом і ввесь час кадить під час співу «Нехай стане», «Господи, взываю я» і «Постав, Господи, сторожу». Коли співається «Не нахили серця мого», священик переходить до бічного жертовника, там кадить святі Дари і віddaє кадильницею.⁷ Коли співці співають «Нині сили», священик кадить так, як на Херувимській пісні на Літургії. По вході, поставивши чашу й дискос на престол, чинить все так, як на Літургії, але нічого не проказує.⁸ По св. причасті священик кадить святі Дари перед перенесенням на бічний жертовник.

Хресні ходи, себто процесії навколо церкви з плащаницею, для свячення пасок на Великдень і при інших нагодах відбуваються в тому самому порядку, що й на богослужінні навколо престолу зі св. Євангелією, а саме процесія середніми дверми виходить із церкви, повертає ліворуч і так обходить її навколо.

Свічій освітлення церкви. Освітлення в церкві символізує ступінь урочистості богослужіння, а тому на малій вечірні, повечір'ї, північній і на часах свічники й лампади запалюються лише перед намісними іконами. На вечірні, утрені й на Літургії запалюються всі свічі перед образами іконостасу. Панікадило і взагалі повне освітлення церкви буває на полієлії утрені, а на Літургії — від її початку. Всі свічі й лампади гасять після заамвонної молитви, але на бічному жертовнику свічі повинні горіти від початку проскомидії до молитов після споживання святих Дарів. При читанні св. Євангелії на Літургії братчики й сестриці стають перед солеєю із запаленими свічками. На вечірні, якщо буде литія, вони із запаленими свічками супроводжують священика до притвору, а пізніше стають коло тетраподу. На утрені, якщо буде полієлей, так само стоять із свічками, як на литії.

Церковні дзвони. Головними видами церковного дзвону є такі: 1. Благовіст, коли дзвонять повільно в один великий дзвін перед богослужінням (вечірнею, утренею, всенічною і Літургією); на утрені під час співу поліслея і на Літургії перед Євхаристією, на «Вірую» або на «Достойно». 2. «Всі дзвони» дзвонять три рази з перервами, коли спочатку дзвонять коротко, з перебором в кожний дзвін, починаючи з найменшого, а тоді довший час в усі дзвони. Так дзвонять після Благовісту на початку вечірні, утрені та Літургії, при хресних процесіях, на урочистих молебнях та цілий день Великодня. 3. Передзвін має сумний характер, коли дзвонять під час виносу хреста на Воздвиження, на похоронах архиєреїв і священиків: дзвонять перебором у кожний дзвін, починаючи від найбільшого й до меншого, вдаряючи тільки один раз, а тоді в усі дзвони разом, але також тільки по разу.

Сидіти в церкві дозволено немічним і старшим, але лише під час читання катизм, паремій, на ектеніях до виголосів і під час виголошування проповідей та в інших подібних випадках.

Священик повинен знати напам'ять ті молитви, що йому доводиться читати без книги служебника (псалом 50, при перенесенні святих дарів, молитву «Вірую, Господи» перед св. причастям, молитви входів на вечірній Літургії, молитви на одягання риз та деякі інші). Все інше священик повинен відправляти лише маючи перед собою служебник. Також священик і диякон повинні добре ознайомитись з церковними правилами, що містяться в богослужбових книгах, церковних уставах та підручниках літургіки.

Розділ III

ЛІТУРГІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕРКВІ

Авторство й історичний розвиток Літургії св. Івана Золотоустого. — Рукописні й друковані служебники. — Розвиток Літургії по Берестейському Синоді. — Обрядове питання по Замойському Синоді. — Пояснення і коментарі до Божественної Літургії.

Авторство й історичний розвиток Літургії св. Івана Золотоустого

Різні обрядові види Божественної Літургії

На основі документів перших століть можна зробити висновок, що в Церкві вже від початків її поширення не було обрядово-літургійної єдності, а панував поділ на кілька обрядових груп. Після IV ст. цей поділ стає більш виразним так, що тоді вже усталюються різні християнські обряди, в буквальному значенні цього слова.

Різнородність у відправі Служби Божої є явищем, що походить з апостольських та давньохристиянських часів. Між першими християнськими громадами, розсіяними по цілій Римській імперії, панував зв'язок віри, єднання в любові та одного вищого проводу, однак в ділянці християнського богоочертання кожна жила окремим самостійним життям.

В завершенні обрядового розвитку в різних церковних областях як Сходу, так і Заходу доходить до створення кількох важливих обрядових відмін, які залишились по сьогоднішній день.

Помітне також явище, коли літургійні тексти приписуються деяким апостолам або апостольським Отцям. Дотепер відомі списки,

що виступають під іменами апостолів та їхніх учнів: Літургія св. Якова, брата Господнього, Літургія св. Апостола Марка, Літургія св. Петра, Літургія св. Івана Богослова, Літургія св. Клиmentа папи, літургії св. Іgnatія Богоносця, св. Григорія, св. Василія Великого, св. Івана Золотоустого, св. Атанасія, св. Кирила та інші.

Про окремі обрядові типи була мова у загальному вступі до Літургії. Тут нас цікавитиме лише візантійський тип, Літургія візантійського обряду, яку має також наша Українська Церква.

Літургія візантійського обряду

Візантійський обряд бере свої початки в Сирії, точніше кажучи в Антіохії, одного з перших осередків християнства апостольського періоду. В Антіохії проповідували святі апостоли Петро й Павло, звідси походить св. Іgnatій Богоносець. З Антіохії християнство поширилось на Малу Азію та Месопотамію. Антіохія, поряд з Олександриєю та Римом, була найвизначнішим осередком християнського світу. Коли в IV ст. усталився адміністративний поділ Церкви, Антіохія вважалась третім церковним осередком та осідком патріярха Сходу. В сферу її впливу входила в ті часи навіть Палестина з Єрусалимом. Щойно на Халкедонському Соборі (451) Єрусалим стає окремим осередком та дістасе гідність патріяршої столиці.

Візантія, як відомо, не була в перші три сторіччя окремим церковним осередком. Її церковне значення зростає щойно за Константина, від часу перенесення над Босфор столиці Римської імперії. На Соборі в Царгороді (381) єпископи давньої Візантії висувають вимоги на першість гідності після Риму. Опісля, на Соборі в Халкедоні (451), вони здобувають собі незаконно першість юрисдикції на Сході.

Сама назва «візантійський обряд» не така давня, а в книгах, мабуть, перший раз ужито її в минулому столітті, замість уживаної до того часу неправильної назви «грецький обряд». Назвою «візантійський обряд» окреслюється насамперед церковний осередок, з якого цей обряд поширився, себто давню столицю східно-римського цісарства. Обряд цей має кілька відгалужень, а їхньою прикметою є як обрядова мова, так й інші обрядові властивості. Ось тому говоримо про обряди: візантійсько-грецький, візантійсько-мелхітський, візантійсько-албанський, візантійсько-румунський, візантійсько-український. Ще сьогодні вживають назву візантійсько-слов'янський обряд, але власне йдеться тут про російський, сербський чи й болгарський, хоч цей останній дуже радо зближувався з нашим українським.

Візантійський обряд у відправі Служби Божої вживає два літургійні списки, відомі під назвою Літургії св. Івана Золотоустого та св. Василія Великого. З різних давніх документів можна зробити висновок, що перед IX ст. Літургія св. Василія Великого відправлялась частіше, ніж 10 разів на рік, як сьогодні, а від анафори св. Івана Золотоустого вона відрізняється довшими молитвами. Літургія св. Василія Великого також старша за Літургію св. Івана Золотоустого. Нині можна вже з певністю сказати, що деякі її молитви походять з-під пера св. Василія, а інші тексти є твором довгих століть.

Автор Літургії св. Івана Золотоустого

Питання про авторство Літургії св. Івана Золотоустого ще сьогодні залишається нез'ясованим. Головна складність — це брак певних і незаперечних доказів, що саме цей Святий написав анафору, яку йому впродовж довгих століть приписують. Далі, ця Літургія має чимало таких текстів, що напевно не ввійшли за життя святого, але кілька століть по його смерті: антифони, «Єдинородний Сину», трисвяте, Херувимська пісня, символ віри тощо. Коли мова про авторство Літургії св. Івана Золотоустого, то вчені розуміють тут лише сам текст анафори, тобто євхаристійні молитви зі своєю підготовчою частиною та св. причастям. Поняття анафори співпадає більш-менш з текстом літургії вірних. Та чи Іван Золотоустий був автором цієї анафори? Доказом на це може бути та обставина, що Літургія Золотоустого впродовж віків носить його ім'я.

Не є також доказом на авторство Літургії Золотоустого свідоцтво Псевдо-Прокла у фрагменті «Трактат про передання Божественної Літургії», що був приписуваний колись св. Проклові (†446), який був одним з безпосередніх наступників св. Івана Золотоустого на владичому престолі в Царгороді. Власне це свідоцтво приписує св. Іванові не так авторство, як радше скорочення Літургії з огляду як на «складність та людське лінивство», так і практичне добро вірних. Новіші патристичні досліди довели, що трактат, приписуваний св. Проклові, не походить з V ст., але є твором пізнішого часу.

Про авторство Івана Золотоустого не згадують ані сучасні йому історики: Сократ, Созомен, Теодорет, ані пізніші літописці: Георгій Синkel, Теофан, Гарматол та інші. Не роблять цього навіть його життєписці та панегіристи: Паладій, Теодор з Триміте, Георгій з Олександриї.

Також дивно, що й Труллянський Собор (692) не приписує Іванові Золотоустому укладення чи бодай скорочення Літургії, а натомість згаданий Собор говорить про Літургію Василія та Літургію Якова.

Перший раз виступає ім'я Івана Золотоустого в найдавнішому рукописі всіх трьох Літургій, в Барберинському Кодексі VIII ст. Ім'я Золотоустого подане, однак, лише перед анафорною молитвою та деякими іншими молитвами, як молитвою оглашених та заамвонною молитвою. Щойно в рукописах XI ст. ім'я Золотоустого подається перед текстом його Літургії. Цікавим також є те явище, що в найдавніших рукописах не Літургія Золотоустого, але Василієва є на першому місці. З цього доводиться зробити висновок, що до XI ст. не Золотоустова Літургія, але Василієва була загально вживана.

Зі сказаного випливає, що Золотоустова Літургія не має певних доказів на те, хто був її автором. Деякі вчені в останні часи працювали над порівнанням тексту Літургії з різними натяками й описами її в творах святого та й знайшли там велику подібність. Явище це безперечно дуже вимовне, але воно насамперед є доказом, що Золотоустова Літургія походить з часів, коли жив св. Іван Золотоустий, може навіть давніших. Роль Золотоустого могла обмежитись тільки до деякої реформи існуючої вже Літургії. Традиційне приписування йому Літургії не має під собою історичного ґрунту, а радше з пієтизму до святого постала чисто престижна рація. В кожному разі, Золотоустова Літургія належить до сирійського типу, до якого належать також анафора Апостольських Конституцій, або т. зв. Климентійська Служба Божа, Літургія св. Якова, Літургія Несторія і Літургія Теодора з Мопсуестії. З Сирії приймає цю Літургію сусідня їй Киликія та Кападокія, відтак Понт і Візантія. Спочатку візантійська Літургія була панівною лише в самій Візантії, згодом перейшла на інші суміжні області та стала панівною в цілому східно-римському ціарстві.

Історичний розвиток Літургії св. Івана Золотоустого

Історичний розвиток Божественної Літургії св. Івана Золотоустого можна розглянути при методичному поділі на три головні періоди. Перший період називаємо періодом «первісної редакції», що тривав від V до VIII ст. З цього часу не збереглося до нас жодного тексту Золотоустової Літургії. Відомості про що первісну редакцію знаходяться лише в скіпих свідоцтвах деяких письменників та істориків. В V ст. введено вже пісню «Святий Боже», в VI ст. Літургія збагачується такими додатками як пісня «Єдинородний Сину» та Херувимська пісня. В тому столітті почали читати на Літургії і символ віри.

Між VI та VIII ст. входять до Літургії антифони, а проскомидія, що була на літургії вірних, переноситься на початок Служби Божої. З цього періоду маємо одне тільки пояснення Літургії авторства св.Максима Ісповідника (†662). Це пояснення дуже коротке й подає лише загальну схему тодішньої візантійської Літургії.

Другий період розвитку Літургії — це період рукописних служебників. Він починається у VIII ст. та триває до появи перших друкованих літургіконів, тобто до початку XVI ст. Наукове дослідження цих рукописів почалось в другій половині XIX ст.

Для історії розвитку Літургії Золотоустого дуже важливим є т.зв. Барберинський список, найдавніший рукопис, що зберігається до наших часів, написаний в південній Італії між 788 та 789 роками (тепер зберігається у Ватиканській бібліотеці). Він містить текст усіх трьох Літургій в грецькій мові, як також молитви вечірні, молитви північної, утрені, чин св. хрещення, освячення води, освячення мира, храму, чини хіротонії, чин чернечої схими, чин заручин, вінчання і багато молитов на різні потреби.

У цьому списку Літургія Золотоустого приміщена на другому місці після Літургії св. Василія, а ім'я Золотоустого стоїть тільки перед трьома молитвами. В тексті подані лише священичі молитви, а немає антифонів, гімнів, ектеній. Літургія починається молитвою проскомидії, рубрик подано дуже мало.

З інших списків заслуговує на увагу Порфиріянський список, який походить правдоподібно з IX ст. та Севастіяновський список X ст. Для нас окреме значення мають найдавніші слов'янські списки — служебник Антонія Римлянина (†1147) та служебник преподобного Авраама Хутинського (†1192). Обидва ці служебники, хоч і походять з того самого століття, однак відмінні між собою. З цього можна зробити висновок, що в домонгольську добу не було обрядової єдності в Київській Русі. Те саме, зрештою, доводиться сказати й про служебники XIII та XIV ст.

Дуже важливим етапом в розвитку Літургії Золотоустого було XIV ст. В цьому столітті зустрічаємось з першою спробою реформи, що мала привести до усталення тексту і рубрик Літургії. Згадана літургійна реформа пов'язана з іменем грецького патріярха Філотея (1354-1376). Бажанням Філотея було запровадити єдність у відправі Служби Божої з причини деякого хаосу в літургійній ділянці. А причиною хаосу було одночасне існування двох богослужбових уставів візантійського обряду: студійського та єрусалимського. Студійський устав, як устав великої церкви св. Софії в Царгороді, від XII ст. почав поступатись перед єрусалимським, що в цей час з Антіохії та

Єрусалиму переходить до різних монастирів Візантії, особливо на гору Афон. Успіх у поширенні завдячує єрусалимський устав багатству рубрик.

Некорисному для Церкви станові справ мусів зарадити патріарх Філотей опрацюванням власного уставу. При тому патріарх Філотей пішов по лінії єрусалимського уставу, а виключив студійський. Устав прийнявся тільки поволі у візантійсько-грецькій Церкві та прийшов на Україну. Він став в наступні століття справді загальноприйнятим у нас, і тільки з малими й незначними змінами є тим самим текстом, що його уживаємо нині, а з ним вініс інші візантійські обрядові розгалуження. Найбільшою заслugoю цього уставу було докладне устalenня чину проскомидії та взагалі всіх рубрик на Божественній Літургії. Устав Філотея впровадив на наших землях, а також у Московії, київський митрополит Кипріян Цамвлак, що сам походив з Болгарії та був добрым приятелем патріарха Філотея.

Рукописні й друковані служебники

Друковані служебники початку XVI ст. та пізніших часів остаточно усталюють тексти й обряди Золотоустової Літургії так, що сьогодні маємо в основному три різні редакції: грецьку, українську та російську. Перше старослов'янське видання служебника було здійснене у Венеції 1519 року, за редакцією ієромонаха Пахомія та стараннями сербського воєводи Божидара Вуковича. А перше видання грецького служебника побачило світ сім років пізніше в Римі. Це видання зладив за наказом папи Климента VII Димитрій Дука 1526 року. Слов'янські видання почали підготовляти згодом в Київській митрополії. Так перше видання слов'янського служебника в нашій Київській Митрополії з'являється у Вільні 1583 року та у Стрятині 1604 року, а на Московщині 1602 року в Москві. Видавнича діяльність XVII та XVIII ст. дуже плідна. У нас видають служебники та взагалі церковні книги: у Вільні, Києві, Львові, Супраслі, Уневі, Почаєві, Чернігові тощо.

Друковані служебники не одразу застутили місце рукописних. Ще довгий час рукописні служебники були в ужитку. Щодо характеристики перших друкованих Служебників, то треба зазначити, що не було в них спільноті. Видавці друкували книги часто без дозволу церковної влади. Багатьом ішлося про зиск та заробіток. На таких видавців гірко нарікав митрополит Могила, називаючи їх недоуками, «чорнілом

мажущими, ума же не імущими». Щойно в XVII ст. бачимо намагання до контролю над друкованими виданнями.

Якщо поглянути на грецькі служебники, то вони в загальному показують одну спільну лінію та ґрунтуються на уставі патріярха Філoteя, мають малу кількість рубрик. До цього греки були завжди проти нововведень до тексту та рубрик. Тому грецьку редакцію вважали зразковою. Окреме місце мають венеціянські видання, що користувалися великою повагою як в Римі, так і на Русі-Україні. Однак і вони не були бездоганні, бо базувались інколи на слабших рукописних виданнях. Перше офіційне видання грецького служебника датується щойно 1895 роком, коли грецький священик Макарій Танталідес упорядкував, згідно з наказом царгородського патріярха, правильне видання ієратікона.

Щодо слов'янських видань служебників, то вони були ще менше однообразні й правильні. Треба було зробити обрядову реформу. Її заходились робити два церковні мужі: митрополит Петро Могила (†1647) та патріярх Нікон (1652-1667). Обох їх можна вважати авторами двох слов'янських редакцій: української та російської. Нікон при своїй реформі взяв собі за зразок видання митрополита Могили.

Митрополит Могила видав 1629 року «Літургіяріон сієсть Служебник», оснований на грецькому оригіналі та кращих слов'янських списках. Свій служебник Могила дав перед друком до перевірки ієпархії, зібраної в Києві на соборі під проводом православного митрополита Йова Борецького, що й назвала цей служебник «чистим і без усякого порока» та його «соборно прийняла, цілуvalа, ухвалила й затвердила». Могила усунув із служебника багато ортографічних похибок та помістив чимало рубрик, крім цього попередив служебник відомою передмовою з-під пера ієромонаха Тараса Земки. Могилянські служебники користувалися великою популярністю як між православними, так і між католиками, та були часто передруковані без змін в Києві та у Львові.

Обрядова реформа Нікона була більш голосна за могилянську, бо вона викликала на Московщині т. зв. розкол. По упадку Царгороду (1453) московська митрополія стала щораз сильніше звільнюватися від впливу царгородського патріярха, а в обряди Московії потрапило тоді чимало місцевих нововведень, а то й помилок, перекручень та додатків. Ще сто років перед Ніконом так званий Стоглавий собор в Москві задумав провести обрядову реформу. Перші спроби поправити богослужбові книги датуються щойно за патріярхів Йони (1618), Філарета (1618-1633) та Йосифа (1642-1652), однак без значного успіху. Нікон дійшов до переконання, що базою для поправки літургійних

книг мусять бути грецькі зразки, а не виключно московські рукописи. Прихильником реформи був і сам цар Олексій. Нікон провів реформу енергійно, з чималими труднощами, і хоч сам мусів устути з престола, то його справа втрималася так, що всі служебники по 1666 році точно дотримуються Ніконової редакції. Ніконська реформа стала не лише панівною на Московщині, але була накинута пізніше українській православній Церкві, коли 1686 року Київська митрополія була підпорядкована московському патріархові. Могилянська реформа утрималася натомість на Західній Україні.

Розвиток Літургії по Берестейському Синоді

З'єднання, чи вірніше, відновлення єдності з Апостольським Престолом на Берестейському Синоді 1596 року ні в чому не заторнуло дотогочасного обряду української Церкви. Українці-католики надалі зберігали свій давній обряд, а полемічні твори перших десятиліть Унії не заторкують обрядового питання. Перше католицьке видання служебника вийшло з друкарні Лева Мамонича у Вільні щойно 1617 року і незначно відрізнялось від православних видань того часу. У цьому служебнику міститься «Наука іереям», що виявляє деякий вплив католицьких підручників моральної богословії та рубрик латинського служебника. Ті вказівки зібрали невідомий автор з підручників догматики та моральної богословії й пристосував їх до потреб нашого обряду.

Цю «Науку іреям» включив сам Петро Могила до свого требника 1646 року видання в дещо зміненому та поширеному виді. З могилянських видань переходить вона й до московських служебників і дістает там назву «Учительное ізвістіє». В першій половині XVII ст. немає ще мови про будь-які зміни в Службі Божій, що могли б виявляти латинські впливи. Навпаки, були це часи світлої доби Іпатія Потія, св. Йосафата, митрополита Рутського, ієрархів консервативних в обрядовій ділянці. З цього часу маємо лише один приклад зміни в Службі Божій, але такий, що кожному самозрозумілій, а це поминання Вселенського Архиєрея, Папи Римського, на тих усіх місцях, де колись Київський митрополит згадував Царгородського патріарха. Це поминання папи вважалось природним виявом догматично-правного з'єднання з Апостольським Престолом і підпорядкування Української Церкви верховній владі Римських Архиєреїв.

Щойно за п'ятдесят років по відновленні єдності з Римом починає помалу запроваджуватися, передусім по монастирях, практика

читаної Служби Божої, без співучасті диякона, без співців та деяких обрядів, притаманних співаній Літургії. Про звичай цей маємо перше свідоцтво в полемічному творі Касіяна Саковича «Епанортозіс албо Перспектива». Сакович оповідає, що він сам почав служити читану Службу Божу, коли був католицьким архимандритом в Дубні. За цей його крок почали ремствувати на нього як православні, так і католики. Взагалі приватна практика відправи Служби Божої з'являється щойно в другій половині XVII ст. Але жодне видання служебників XVII ст. не подає ще уставу обрядів, як таку Службу Божу відправляти. На Замойському Синоді (1720) є, щоправда, згадка про читані Служби Божі, але Синод сам не зайняв до цієї справи офіційної позиції, ані не узаконив існуючого вже тоді звичаю щодо відправи тих читаних, чи як деякі кажуть, тихих, часто приватних, Служб Божих. Щойно в служебнику, виданому в Уневі 1733 року та в Почаївському служебнику 1755 року знаходимо устав про те, як відправляти читану Службу Божу. Однак і ті служебники не мали підтримки з боку ієархії й були радше приватними виданнями.

Спроби віправити видання служебника

Обрядові складності XVII ст. щільно пов'язані з долею Української Католицької Церкви, що переживала тяжкі напасти з боку її ворогів. Про них говорить історія Церкви, сама історія християнства на Україні в ці прикрі часи. Та одною з перших причин браку обрядової єдності її деяких нововведень в Українській Католицькій Церкві XVII ст. був брак єдиного її усіх зобов'язуючого видання богослужбових книг. Отже, нове видання Служебника стало просто пекучою потребою. Старався вже про це видання митрополит Гавриїл Коленда (1666-1674), але властиво взявся за справу його наступник — митрополит Кипріян Жоховський (1674-1693). Для цього була скликана комісія, до якої належав сам митрополит Жоховський, як також єпископ Яків Суша, єпископ Лев Слюбич-Заленський, єпископ Маркіян Білозор та деякі вчені священики. Однак ця комісія не виконала свого завдання, а розпалась через розбіжність думок та інші причини.

Новий служебник з'явився у Вільні та був особистим твором митрополита Жоховського. Крім тексту трьох Служб Божих додано до нього ще й апостоли та євангелія, як і служби рухомих та нерухомих свят та спільні служби. В цей спосіб вийшло перше у нас видання т. зв. великого служебника, що був наслідуванням грецько-італійського видання Криптоферратських ченців 1683 року.

В служебнику митрополита Жоховського зустрічаємо вже деякі рубрики, які взято просто з латинського служебника. Там є приписаний додаток «і Сина» в символі віри, згадується про поклін на «і волплотився», є згадка про вживання наплечника тощо. Служебник Жоховського подав також припис, щоб всі священики поминали на Літургії Вселенського Архиєрея, бо до того часу не було одностайності, а бувало так, що папу поминав лише митрополит, єпископи поминали митрополита, а священики митрополита та єпископа, до юрисдикції якого належали. Служебник Жоховського не був однак таким виданням, яке б хотів мати Єпископський Синод 1683 року і не вважався офіційним виданням, бо Замойський Синод навіть про нього не згадує.

Замойський Синод (1720) має в українській Церкві велике значення, бо через свої постанови підніс він її престиж. А в обрядовому питанні мав нелегке завдання, бо мусів зайняти позицію до існуючих вже нововведень, а також брати до уваги потреби новоз'єднаних спархій: львівської, перемиської та луцької, в яких обряд був ще чисто доберестейський, чи радше могилянський.

В першу чергу Замойський Синод упорядкував чини св. таїн. У відправі Служби Божої вирішив чотири питання: 1. Прийняв поминання Римського Папи; 2. Прийняв до символу віри додаток «і Сина»; 3. Заборонив уживати губку на Службі Божій для витирання чаши, а приписав рушничок; 4. Скасував т. зв. теплоту, тобто доливання теплої води до чаши перед св. причастям.

До всіх інших практик, відомих вже тоді в нашій Церкві, Синод поставився із зрозумінням, отже, не заборонив читання Служб Божих, але й не унормував способу їхнього читання. Зрештою Замойський Синод стрався зберегти український обряд в його первісній чистоті й вирішив, що на майбутнє спархіяльний єпископ не має права давати дозволу на друкування богослужбових книг, а видання мають бути впорядковані за дорученням Синоду та й передані на розгляд Апостольському Престолові. Замойський Синод доручив митрополитові підготувати до видання служебник і требник, видрукувати їх за попередньою згодою Апостольського Престолу й таке, виправлене, нове видання вислати до всіх спархій церковної Київської провінції. Взагалі Синод бажав покласти край нововведенням в обрядах Служби Божої та інших богослужб. Після Замойського Синоду почала свою працю літургійна комісія. Але мало маємо наслідків її діяльності. Служебник виданий в Супраслі 1727 року не мав попереднього ухвалення Апостольського Престолу. Інші книги знову виходили за згодою місцевих єпископів без дозволу митрополита. Брак єдності відчувався надалі.

Обрядове питання по Замойському Синоді

Поява різних видань і брак одного спільногого й типового для всіх видання богослужбових книг, негативно позначились на подальшому обрядовому розвитку в Українській Церкві. До книг, виданих за дозволом поодиноких місцевих єпископів, включали часто практики й рубрики просто запозичені з Римського служебника. Деякі служебники приписують священикам поклони на «і втілився», рознесення рук на «Мир всім», переношення служебника з одного боку трапези на другий, складання рук на латинський спосіб, а навіть прихилення колін замість поклону. До тих і подібних обрядів та практик додавали священики самочинно інші звичаї, а в наших церквах почали з'являтися органи, дзвінки. Почали пересувати престоли до стіни, усувати іконостаси, обтинати фелони на взір латинських, замість поясів уживати шнурки, занедбувати уживання просфор, а відправляти на засушених агнцях. Деякі священики помилково вважали, що при уподібненні українського обряду до латинського вони відсунуть від себе підозріння схильності до православ'я та виявлять прихильність до католицької Церкви. До того ж сусіднє латинське духовенство ставилось вороже до українського обряду й висміювало його, а навіть представляло у неправдивому свіtlі обрядові питання нашої Церкви перед Апостольським Престолом.

Треба, однак, сказати, що більшість духовенства XVIII ст. не була прихильна до такого роду нововведень. Виникла навіть думка скликати провінціяльний синод для упорядкування обрядового питання. Підготовкою Синоду зайнявся митрополит Пилип Володкович (1762–1778), однак суворі обставини часу, до того ще й спротив польського короля, звели нанівець цей намір і синод не відбувся.

Ta попри всі труднощі почався поворот на краще. В Римі видано тоді відомий грецький евхологіон, затверджений папою Венедиктом XVI 1754 року. Евхологіон цей видано було за кращими грецькими зразками та й в нас став він приводом до обрядової реформи, яку на кінці XVIII ст. хотів перевести в нас полоцький архієпископ Гераклій Лісовський. Проект обрядової реформи архієпископа Гераклія Лісовського викликав живе зацікавлення як в Римі, так і між українським духовенством. Лісовський взявся передусім за переклад евхологіону Венедикта XVI, бо бачив, що Апостольський Престол ставить цю працю за передумову подальших реформ.

Обрядові питання в XIX ст.

Дев'ятнадцяте століття було сумним в історії української Церкви з огляду на переслідування її московськими царями. В зв'язку з цим, справа обрядової реформи, такої необхідної, набрала іншого характеру. Українці були свідомі того, що Москва вирішила знищити католицьку віру й мала свій погляд на українське католицтво, як на «зраду православ'я». Православна Москва, отже, терпіла ще в своїх володіннях латинський обряд, але існування католицької Церкви з українським обрядом вона не могластерпіти. Почались таким чином переслідування католиків, насильне приєднання їх до московської Церкви, а разом з тим т. зв. чистка обряду.

Це псевдовозз'єднання «уніятів» було ділом трьох відступників: Йосифа Семашка, Антонія Зубка та Василія Лужинського. Всі вони перед формальним переходом на православ'я взялись до обрядової реформи між католиками. Метою тієї реформи зовсім не було відновити український обряд з часів Берестейської Унії, або втілити в життя могилянську реформу, але просто накинути московський обряд, в його найновішому виді. По такій чистці сам переход на православ'я був вже тільки формальним актом в лютому 1839 року: три спархії давньої Київської митрополії — Віленська, Пороцька й Берестейська — були насильно переведені на московське православ'я.

Після ліквідації Унії на Литві й Білорусі прийшла черга на таке саме насильницьке знищенння її на Холмщині й Підляшші 1875 року. З'явилися знову такі люди як Маркіл Попель, Філіп Дячан, Лука Цибак та інші, що вже не лише обрядовою «чисткою», але підступом та насильством доконали знищенння Української Католицької Церкви на північних землях України.

Обидві ці насильницькі обрядові чистки викликали виразне засудження з боку Ап. Престолу, спочатку за папи Григорія XVI, а пізніше за папи Пія IX. Вселенські архиєреї виразно засуджували будь-яку самочинну й незаконну реформу в Літургії.

В Галичині процес латинізації українського обряду ніколи не зайдовував так далеко, як на Холмщині чи Білорусі, однак, у зв'язку з сильним московофільським рухом і тут розгорнулися сильні обрядові дискусії. Щоб зарадити невідрядним церковно-обрядовим відносинам вже галицький митрополит Григорій Яхимович (1860-1863) постановив скликати провінціяльний синод. Він також заборонив запроваджувати самочинно які-небудь обрядові зміни та реформи. Обрядовий хаос, що існував віддавна, з тим не припинився. Край йому в значній мірі поклав Львівський Собор. Тим часом провінціяльний

синод Галицької Церковної Провінції відбувся щойно 1891 року у Львові. Передсоборна літургійна комісія з о. Ісидором Дольницьким на чолі виготовила окремі постанови для запровадження богослужбової єдності. Цілий п'ятий розділ постанов був присвячений відправі Божественної Літургії.

Однак цей п'ятий розділ не було заслухано на Соборі. Вправді його було приміщено між синодальними постановами, але деякі почали сумніватись в його обов'язковості. При перевірці постанов Собору в Римі, референт обрядових справ єпископ С. Стефанополіс відкинув цей розділ і наступне затвердження постанов Собору з боку Апостольського Престолу не стосується п'ятого розділу. Та все таки існувало загальне переконання в нас, що цей розділ є правосильний.

На основі цього п'ятого розділу здійснено було у Львові 1905 року нове видання служебника, що відзначається докладністю рубрик та поверненням до старих традицій. У підготовці служебника визначну роль відіграв о. Ісидор Дольницький. З інших літургійних книг, що з'явились по Львівському Соборі, на окрему увагу заслуговує видання евхологіона, тобто великого требника, над виданням якого працювала окрема комісія, під проводом митрополита Андрія Шептицького, а над самим виданням працював священик-літургіст Тит Мішковський.

Обрядовий рух ХХ ст.

Після першої світової війни обрядові питання в Українській Церкві стали дуже актуальні. З різних причин почалися дискусії на тему обрядової реформи між прихильниками повернення до первісних традицій та прихильниками дотримання існуючих вже нововведень. Дискусія була навіть досить гострою, але вона не мала якихось політичних чи взагалі нецерковних мотивів. Всі дискутанти були добре патріоти й добрі сини своєї Церкви. Зрештою тоді в цілому світі вже відбувалася зміна в поглядах на всі проблеми Сходу. Почали брати до уваги нові методи унійної праці. Західні вчені богослови, історики, літургісти почали вивчати історію, літературу, мистецтво, археологію християнського Сходу.

В такому становищі обрядова реформа стала предметом нарад кількох конференцій українського Єпископату, а саме 1927, 1929 та 1930 років. На жаль і між нашими ієрархами не було спільної думки й погляду щодо обсягу, зasad й запровадження обрядової реформи. Розбіжності в поглядах виявилися, зокрема 1929 року, коли було видано новий служебник у Львові, що не знайшов загального визнан-

ня. Також в працях літургійної комісії, скликаної у Львові для реформи обряду виявились велики розбіжності поглядів і думок. Тому для належного впорядкування обрядових справ ієрархи Галицької митрополії звернулись до Апостольського Престолу з проханням верховною владою вирішити її видати літургійні книги для нашої Церкви.

Апостольський Престіл прийняв до відома прохання галицького єпископату і дня 10 січня 1938 року на пленарному засіданні Священної Конгрегації для Східних Церков постановлено було видати церковні книги для вжитку українців-католиків. Була скликана окрема комісія, під проводом секретаря Священної Конгрегації для Східних Церков, кард. Євгена Тіссерана. Комісія почала негайно свою діяльність і першим результатом її був служебник, який побачив світ 1942 року. Сама Служба Божа св. Івана Золотоустого була видана два роки раніше.

Як доповнення до рубрик служебника видано у Римі «Устав вечірні, утрені й Божественної Літургії», в якому до найменших подробиць подано обрядові приписи й рубрики, що мають бути дотримані в українському обряді на відправах. За десять років праці літургійна комісія видала такі книги, крім Служебника: Євангелію, апостола, малий требник, часослов, а інші книги підготовляє до друку. Хоча римське видання ще не закінчене, все-таки вже тепер можна зробити деякі зауваги щодо його характеру.

Передусім римське видання є за благословенням Вселенського Архиєрея і є урядовим виданням богослужбових книг українського обряду. А тому, що всі дотеперішні наші видання упродовж історії не були офіційними, загальними виданнями, незважаючи навіть на дозвіл церковної влади, то це видання є справді першим урядовим виданням.

Римське видання окреме й відмінне від інших видань, призначених для відгалужень візантійського обряду. Через те видання Апостольський Престіл визнав окремішність та відмінність українського обряду від інших обрядів. Римське видання старається відповісти богослужбовим практикам, рубрикам та літургійним текстам давньої української традиції. Комісія надала перевагу тим богослужбовим практикам і текстам, що були в нашій Церкві ще до Берестейської Унії. Вона зберегла водночас ті всі обряди, що були притаманні київській традиції, попри те, що не мають їх інші відгалуження візантійського обряду.

Важливим є і те, що римське видання спрямоване до обрядової єдності, яка завжди залишалась пекучою проблемою Української Церкви. Воно йде в своїй праці за кращими грецькими зразками, на яких базувався вже грецький евхологіон папи Венедикта XIV і тим

виявило, що українські книги більші до грецьких оригіналів, ніж московські. Врешті це видання є і урядовим запереченням т. зв. латинізуючої практики, що мала місце у нас в останні часи. При тому Апостольський Престіл вирішив запроваджувати реформу поволі, а не поспішно й раптово. Тільки складні історичні умови, в яких перебувала наша Церква, не дозволили належно втілити в життя цю важливу реформу Апостольського Престолу так, як цього треба було на Україні. Вона переведена частково в Українській Церкві поза її історичною територією.

Пояснення і коментарі до Божественної Літургії

Літургійні коментарі описують, як виглядало чи виглядає обрядове оформлення поодиноких складових частин Служби Божої. Тому їх вони є вагомим джерелом пізнання Божественної Літургії. В них знаходимо традиційне навчання про Службу Божу, як і символічне пояснення різних обрядів.

В патристичну добу (IV-VIII ст.)

З патристичної доби не залишилось нам багато коментарів та й ті, що їх маємо переважно — короткі й загальні літургійні пояснення.

Найдавніше пояснення Служби Божої залишив св. Кирило Єрусалимський (†386). Він пояснює, щоправда, Літургію Єрусалимської Церкви, тобто Літургію Якова апостола. Однак згадана Літургія мала вплив на візантійську й тому пояснення важливе для нас і сьогодні. Пояснення обмежується літургією вірних. Воно коротке, змістовне та чітке.

Далі можемо пригадати коментар Псевдо-Діонісія, що жив правдоподібно у V ст. Його богословсько-містичні твори мали величезний вплив на пізнішу як східну, так і західну богословську думку. На цих творах, повних філософських думок з містичним забарвленням, створилася ціла богословська школа.

Пояснення Літургії Псевдо-Діонісія відзначається богословсько-спекулятивним характером. Воно коротке, досить складне і подекуди не до кінця зрозуміле. Псевдо-Діонісій є засновником символічного тлумачення Літургії. Згадуване пояснення є частиною його твору «Церковна ієрархія». В цьому творі автор поділяє цілий світ на ієрархію небесну й земну, що є — одна й друга — відблиском Божої краси

та досконалості. Земне існування має свій минаючий, символічний зміст. Дійсним і повним буттям є сам Бог. Обряди Літургії є етапами на шляху до Бога, а за допомогою символів душа поєднується з самим Божеством, стає учасницею Божого світла й Божого життя. Отже, таке символічне пояснення Літургії має у Псевдо-Діонісія і аскетично-містичне забарвлення.

По лінії Псевдо-Діонісія написав своє пояснення також св. Максим Ісповідник (†662) п. н. «Містагогія». Св. Максим був вірним учнем Псевдо-Діонісія, його коментатором. Це пояснення для нас важоме тим, що воно є першим і найдавнішим поясненням візантійської Літургії.

Згадати тут треба ще короткий трактат тлумачення Літургії пера св. Анастасія Синаїта (†700) та слово про Службу Напередосвячених Дарів св. Теодора Студита (†826).

Візантійсько-грецькі пояснення

Спочатку треба згадати твір *Містична теорія*, що його приписують св. Германові, царгородському патріярхові (†740). Це літургійне пояснення збереглось до нас в багатьох списках, які однак різняться між собою. Германове пояснення Літургії базується на концепції Служби Божої як символічної хронології життя Ісуса Христа на землі, Його смерті, воскресіння і Вознесіння на небо. Служба Божа в своїх обрядах — це символічне зображення всіх важніших подій з історії відкуплення. Вона, ця теорія, прикувала своїм чаром всіх пізніших коментаторів Літургії.

Дуже подібними до *Містичної теорії* є літургійні пояснення Псевдо-Софронія і Теодора з Антиди. Описані в коментарі літургійні обряди вказують на XII та XIII ст.

Найважливішим літургійним коментарем візантійсько-грецької доби є пояснення Літургії Миколая Кавасила й Симеона Солунського. Миколай Кавасила (†1363) був світською людиною з високим богословським знанням і безперечно належить до кращих візантійських богословів та містиків. Його пояснення Літургії багате цитатами Св. Письма та Отців, має солідну богословську основу, добрий виклад, виразно розрізняє символічний та практичний бік обрядів Служби Божої. Кавасила вперше порушив справу епіклези, тобто що не лише слова Христові, але й молитва на прикладання Св. Духа є освячуючою формою на Службі Божій.

Пояснення Симеона Солунського не мають, щоправда, богословської глибини Миколая Кавасили, однак, вони становлять перший систематичний виклад цілої богослужби. Симеон став великим авторитетом для пізніших коментаторів Служби Божої через стисливість та чіткість своїх думок. Він є першим літургістом на візантійському Сході. В часи Симеона Солунського писали ще про Літургію два візантійські богослови: Вікаріон Нікейський та Марко Євгенікос, митрополит ефеський.

Наступне пояснення Служби Божої грецькою мовою з'явилось щойно в XVI ст., автором якого був священик Іван Натанаїл. Назва його пояснення — «Божественна Літургія з поясненнями різних учителів». Твір цей не був оригінальним, і увійшов пізніше як основа до літургійного пояснення, виконаного за наказом московського патріярха Нікона, т. зв. «Скрижалі».

З XVII ст. маємо декілька грецьких коментарів, з яких на особливу увагу заслуговує пояснення Миколи Булгаріса. Воно оригінальне літературною формою як свого роду літургійний катехизис, бо має питання і відповіді.

З XVIII ст. знане одне грецьке пояснення Константина Дапонтес Кайсаріоса (†1784), натомість грецька літургійна література XIX ст. відзначає кілька імен, як Дмитра Дарбареса, Ромпотеса, Мезолараса, Мини Хамадопулуса, Івана Мартіноса і Вартоломея Георгіядаса, що подають не лише пояснення Служби Божої, але систематично викладають ціле богослужіння.

Слов'янські пояснення Літургії XII-ХХ ст.

До найдавніших літургійних пояснень Служби Божої на Русі-Україні належить тлумачення св. Кирила Єрусалимського, яке знаходимо в рукописах XII ст. Відоме також, бодай в уривках, пояснення св. Максима Ісповідника.

В рукописах XVI ст. знаходимо пояснення Служби Божої п. н.: «Слово істолкованное о святой і соборной апостольстї церкви», або «Служба толковая Іоанна Златоустого, сихіев толк», або просто «Служба толковая». «Служба толковая» мусила бути широко відома, бо на неї покликається Стоглавий Собор (1551). За своїм змістом «Служба толковая» поділяється на три частини: пояснення храму, пояснення проскомидії, пояснення самої Літургії. В цілості це компіляція різних джерел із великою домішкою апокрифічно-містичного елементу.

Нова доба в історії літургійних пояснень починається у нас з XVII ст. Перше пояснення Служби Божої дав чернець Тарас Земка, проповідник та видавець печерських видань за Петра Могили. Його пояснення вийшло як передмова до служебника Петра Могили 1629 року. Воно багате на цитати з творів свв. Отців та є дійсно гарним літургійним трактатом.

Великого розголосу здобуло собі пояснення пов'язане з реформою Нікона під назвою «Скрижаль». Є це твір грецького священика Івана Натанаїла, що його прислав до Москви, за бажанням патріярха Нікона, царгородський патріярх Паїсій. На слов'янську мову переклав Натаїлове пояснення український чернець Єпіфаній Славинецький (†1675). Це пояснення видано було в Москві 1656 року. До початку XIX ст. «Скрижаль» була виключчним підручником пояснення Служби Божої в Московщині.

Десять років появі «Скрижалі» вийшло нове пояснення Служби Божої, якої автором був українець, ігumen Теодосій Сафанович. Воно з'явилося в Києві 1667 року, тодішньою книжною мовою, а рік пізніше — у слов'янському перекладі в Москві. Книга Сафановича має розділи про церкву, про священні ризи, пояснення проскомидії, пояснення Літургії, всенічної, вечірні. Виклад Сафановича набагато вартісніший під літературно-богословським поглядом від пояснення «Скрижалі». Про популярність книги свідчить і те, що вона була двічі перевидана в Уневі 1670 та 1674 року, хоч в обох цих виданнях не знаходиться імені Сафановича.

У XVIII ст. маємо два тлумачення Служби Божої. Одне з них катольцьке, видане у Почаєві 1768 року, у збірці проповідей під назвою «Народовіщаніє іли слово ко народу католіческому», друге — православне, митрополита петербурзького Гавриїла Петрова (†1801), вийшло друком в Петербурзі під назвою «О служенії і чинослуженіях православнія грекоросійскія церкви».

Католицьке пояснення невідомого почайського ченця назвати можна першою спробою науково-історичного пояснення богослужіння. Автор подає традиційне символічне пояснення богослужіння, але й намагається показати історично-практичний бік обряду.

XIX ст. може похизуватись досить великим числом літургійних коментарів, а навіть підручниками літургіки. Згадати треба в першу чергу твір нижгородського архиєпископа Венямина Румовського Краснопевкова (†1811), який здобув собі дуже велику популярність через видання т. зв. «Нової Скрижалі». Перше видання з'явилося 1803 року та витримало принаймні сім перевидань. В ній відчувається значний вплив творів Симеона Солунського.

Через рік по виданні «Нової Скрижалі» з'явилося в Москві пояснення Служби Божої Івана Дмитрієвського (†1829) під назвою «Історическое, догматическое і таинственное ізъясненіе на Літургію». Твір вимагав від автора великого вкладу праці, в ньому багато історичних заміток про постання поодиноких обрядів, виклад — глибокий та змістовний.

З православних видань треба ще відмітити тут бодай Устав Константина Нікольського під назвою «Пособіє ко ізученію устава православной церкви», що є вдалим практичним підручником для вивчення обрядів та церемоній, як також твір С. Булгакова «Настольная книга для священно-церковнослужителей».

В половині XIX ст. з'явився на Зах. Україні твір Михайла Малиновського — пояснення, написане старослов'янською мовою, але в багатьох місцях переплетене довгими цитатами з німецьких богословських та проповідницьких творів. Пояснення це властиво запозичене від Дмитрієвського з тою хибою, що автор малозрозумілий у викладі та в розподілі матеріалу.

Кращим є пояснення Служби Божої Олександра Духновича, видане в Будимі 1851 року. В поясненні Духновича помітно значний вплив «Нової Скрижалі». Мабуть під впливом православних авторів, Духнович приписує силу освячення епіклезі, а не словам Христовим. В другому виданні його книги ця частина просто відсутня.

У Львові 1861 року видано було добрий підручник Маркела Попеля. Сталось це в часи затяжної обрядової полеміки, яку розпочав Іван Наумович, тому в літургіці Попеля не бракує випадів проти «латинізуючих» практик в українському обряді.

Перший наш дійсно науковий підручник літургіки — це книга єпископа Юліяна Пелеша. Літургіка становить в ній другу частину відомого твору «Пастирское Богословіє» і має понад 600 сторінок. Твір побудував Пелеш за західно-европейськими зразками. Література пильно використана, тлумачення Служби Божої добре опрацьоване.

Обов'язково належить згадати ім'я о. Ісидора Дольницького, нашого літургіста й обрядового «законодавця» часів Львівського Собору та першої чверті цього століття. Його праці здебільшого видані літографом, лише деякі друком.

Добрі пояснення Літургії дають на початку ХХ ст. закарпатські священики в своїх типиках: Олександр Микита, Симеон Сабов, Юрій Мікулаш, Павло Бігун і Микола Руснак.

Знову ж з галицьких авторів треба згадати Атанасія Левинського, Л. Лужницького та Т. Мишковського. Пояснення о. Т. Мишковського заслуговує на увагу, бо автор значно сприяв своєю працею кращому

розумінню молитов Божественної Літургії, як також подав цінні зауваги до чисто обрядового боку Літургії, її церемоній. В книзі помітна, однак, полемічна тенденція, бо автор належав до прихильників чистоти обряду та й був гострий у висловах. Книжка, однаке, зі всіх боків подає багато матеріалу і цінна та корисна для кращого зрозуміння духа нашої Літургії.

Про інші видання, праці, статті тощо є згадка у бібліографії, в якій подані, крім наших, західноєвропейські автори, що писали або про візантійський обряд як такий, або про всі східні обряди, способи відправи Божественної Літургії та інших богослужб.

Розділ IV

ПРОСКОМИДІЯ

Вступні відомості. — Приготування священнослужителів. — Приготування святих Дарів.

Вступні відомості

Назва проскомидії походить від грецького слова «проскомідзо», тобто приношу, жертвую. Йдеться про жертвування євхаристійних елементів: хліба й вина, тобто тих євхаристійних приношень, що в подальшому ході Служби Божої силою слів освячення перетворюються на Тіло й Кров Ісуса Христа.

Інша назва проскомидії — «протезіс», що в давніх книгах передається слов'янським словом «предложеніє», тобто приношення. Ця назва збереглася до наших часів. Назву приношення має нині й трапеза, на якій відправляється проскомидія. Також молитва на кінці підготовки святих дарів має назву — молитва приношення. В латинському обряді ця частина Служби Божої називається «офферторіум», або приношення.

Своїм походженням проскомидія сягає апостольських часів. Вірні, збираючись на богослужбу, приносили з собою хліб та вино, а крім цього олію, мед, овочі тощо. Свої дари вірні передавали дияконам, а вони клали їх у святилищі на окремому столі приношення — протезіс. Служитель Літургії відчитував над принесеними дарами молитву, в якій просив Господа, щоб благословив тих, що принесли дари.

Частина приношень служила потребам братолюбних столів, тобто агале.

Важко сказати, коли давньохристиянський звичай приносити дари вийшов з практики. Це сталося, імовірно, у V та VI ст. А навіть, коли всенародне дароприношення вийшло з практики, то цісарі мали привілей особисто приносити до святилища дари. В кожному разі, з бігом часу проскомидія стала радше обрядом самого священика та диякона її пересунулась зі свого місця, з літургії вірних, на початок Служби Божої. А що первісним місцем проскомидії була колись саме Літургія вірних, маємо докази в старих документах. Заповіт Г.Н.І.Х. має між іншими заборону приймати на Літургії приношення від оглашених. Так, отже, дароприношення в давнину було початком літургії вірних. Після дароприношення слідувала анафора, тобто євхаристійний канон Служби Божої. Коли в Церкві не було вже оглашених як окремого стану, то її проскомидію пересунено на самий початок Літургії. Сліди про це знаходимо в найдавнішому нам відомому документі, Барберинському списку VIII-IX ст.

Нині проскомидія відправляється не на святій трапезі, але на проскомидійнику. В давнину обряд її був простий. Барберинський список подає лише молитву приношення з рубрикою, що ця молитва читається в захристії, коли священик кладе на дискос хліб. Також в найдавніших поясненнях Служби Божої не зустрічаємо широко розвинутих обрядів проскомидії. За їх описом проскомидія складається з обряду підготовлення жертвового хліба, з обряду вливання до чаши вина та молитви приношення.

Розвиток обрядів і текстів проскомидії зауважуємо у списках X і пізніших століть. Тоді зустрічаємо вже різні короткі молитви, взяті з псалмів. Входить у практику звізда для охорони жертвового хліба на дискосі. У XII ст. маємо вже обряд вирізування частиць хліба її жертвування їх на честь Пресвятої Богородиці та святих. Згодом долучається ще вирізування частиць за живих та померлих.

В XIII та XIV ст. тексти проскомидії осягають вже повного розвитку, але водночас виявляється брак єдності у проскомидійному чині. Щоб допровадити до єдності, царгородський патріярх Філотей (1354-1376) уклав *Устав*, в якому точно описав та визначив як обряди проскомидії, так і спосіб вирізування Агнця і малих частиць, усталив тексти поминання святих та взагалі запровадив порядок і систему в чин проскомидії.

Устав патріярха Філотея запровадив у нас київський митрополит Кипріян (†1406), а згодом друковані служебники дали проскомидії

остаточне оформлення, що тільки в незначних пунктах відбігає від сучасних обрядів.

Проскомидія має подвійне значення й два завдання: підготувати спочатку самого служителя до відправи Служби Божої, а разом з тим підготувати й євхаристійні дари. І тоді, коли в давнину текст молитов для підготовки служителя був дуже короткий, він нині досить розвинений та має завданням відповідно настроїти священика до священнодій. Воно є одночасно безпосереднім підготуванням служителя, бо попереднє підготування він зобов'язаний зробити раніше, ввечері й уранці, коли час приносити Безкровну Жертву.

Насамперед ієрей, готуючись до божественного служіння, повинен бути замирений з усіма, не мати нічого ні на кого.

По-друге, належить йому мати сердечне вболівання за гріхи хоч би й легкі, щоденні, малі. І коли, хоч і в малому, мучить його сумління, то нехай висповідається перед духовним отцем і від нього прийме розгріщення. Коротко кажучи: все, що треба для чистого від гріхів сумління, нехай ієрей намагається мати. Серце своє нехай очистить від усякої любові чуттєвої й від хотінь та тілесних насолод, противних любові Божій, а почуття свої, хоч би вони були скеровані й у незабороненому напрямі, нехай стримає розсудливими вправами.

По-третє, нехай має добрий і невимушений намір послужити Господеві в преподобії й правді, в усі дні життя свого. Цей невимушений намір нехай доведе у свій час добрими справами.

По-четверте, нехай міцно збуджує голод і спрагу до божественної Поживи й Пиття в душі й серці подвійним роздумуванням: спочатку про велич цієї Пребожественної Таїни, бо в ній дійсно Цар і Творець усього видимого і невидимого творіння, Христос Бог і Людина, невидимо, під видимими видами хліба й вина, в поживу вірним лежить і воїстину дається. І (nehay zбуджує) користю та придбанням, що від неї походить, бо хто достойно служить та причащається Божествених Таїн, той не лише одержує відпущення гріхів, але й сподобляється освячення та благодаті, бо поєднується з Христом, що є невичерпним джерелом освячення і благодаті.

Потім нехай збуджує недостатністю та потребою своєї духовної убогості, бо всякий, хто до цього скарбу прибігає, той дійсно одержує велике багатство божествених дарів і доповнює недостатність свого духовного у보ztва.

Далі нехай з безсумнівною вірою приступить до причастя Пречистих і Життєдатних Таїн Тіла й Крові Христових, щоб ними поживити душу. Такий невимушений намір і віру повинен мати не лише ієрей та диякон, але й кожний, хто хоче достойно причаститися.

Ієрей чи диякон, що хоче служити Літургію, повинен до цього мати зокрема добрий намір служити на славу Бога, що в Трійці Святій прославляється, та на честь усіх святих, що в небесному раї веселяться; також на добро й відпущення гріхів собі й всім вірним Божим, що є на землі, чи в православній вірі побожно спочили; також за всіх, зокрема живих і померлих, що доручили йому молитись за них, і за добрий стан Святої Соборної Апостольської Церкви. Божественну Літургію він повинен відправляти за уставом Господнім і звичаєм святої Церкви, у своєму святому обряді, як таїну, що освячує і, як Жертву, що Бога вмилостивлює і нас очищує від гріхів.

По-п'яте, нехай намагається з великою гідністю і глибоким смиренням приступити до цієї Божественної таїни, думаючи про велич, милосердя й безмірну чистоту Господа Бога, а водночас — про свою негідність, скверність і неміч, бо при такому роздумуванні людина знайде велику благодать і радість.

Про речовину Тіла Христового

Речовина таїни Тіла Господа нашого Ісуса Христа є хліб з чистого пшеничного борошна, замішаний на простій, природній воді й добре спечений, кvasний, несолений, свіжий і чистий, що має властивий смак і приемний та придатний до споживання. Бо хліб, який буде й пшеничний, але не матиме перелічених тут прикмет, ніяк не може бути матерією або речовою Тіла Христового, тому ніхто на такому хлібі нехай не служить.

Всякий інший хліб, крім пшеничного, кvasного, із зерен інших рослин, речовою Тіла Христового бути не може. Ієрей, що насмілиться над хлібом з інших зерен служити, або коли той хліб буде, хоч з пшеничного борошна, кvasний і на природній воді приготовлений, але з додатком молока, масла чи яєць, або ж ними помазаний, чи нарешті цвілий, запліснявілий, згірклій, або черствий чи гнилий — такий ієрей тяжко згрішить і за це великій карі підпадає, а саме таїнство, на такому хлібі довершене, не відбудеться.

Про речовину Крові Христової

Речовина Крові Христової є вино від плоду лозового, тобто з грана виноградної лози виточене. Це вино повинно мати властивий смак і запах, бути приемним до пиття і чистим, не змішаним з будь-яким іншим напоєм, а лише з гран виноградних. На проскомидії належить

влити до вина трохи води, а по освяченні тайн — води теплої, як то велить чин.

Вином не є і бути не можуть усі, без винятку, соки, витиснені з різних овочів та ягід, як от, наприклад: яблучний, грушовий, вишневий, терновий, малиновий та інші, подібні їм.

Коли ж хто насмілиться, крім самого вина виноградного, інших соків уживати або ж послуговуватись виноградним вином уже скислим, що обернулося на оцет, або ж таким, що має якісь домішки, то ніяк тайнства не довершить, а лише тяжко згрішить і підпаде церковній карі.

Коли ж і на проскомидії ієрей, промовляючи слова: «І зараз витекла кров і вода», води трохи не вліє, згрішить смертельно, як переступник церковного передання.

Вливати воду до чаши на проскомидії або по освяченні треба з великою обережністю, щоб не змінити властивого смаку вина на водяний, бо в такому вині, що придбає водяний смак, не звершиться таїна, і тому ієрей тяжко, смертельно при цьому згрішить.

**ПРО ВИПАДКИ,
які можуть статися при служенні Літургії
в речовинах, у відправі і з служителями**

В речовині Тіла Христового

В речовині Тіла Христового, тобто хлібі, може статись ось що: коли ієрей, служачи, довідається перед освяченням, що хліб на престолі, приготовлений на дискосі для освячення, є гнилий, або з житнього борошна чи якогось іншого, або трошки цвілій, то зараз же нехай відкладе й візьме інший, свіжий та чистий пшеничний і скаже над ним стих: «На спомин Господа й Бога...» та все інше проскомидійне, що над агнцем; нехай виймає агнця, як звичайно, і, поклавши його на св. дискосі, нехай приносить в жертву й простромлює. Після того нехай почне й освятити від того місця перед освяченням, від якого припинив відправу, і так звичайно Службу відправить.

Якщо про це довідається перед виголосенням самих божественних слів, то, сказавши все проскомидійне, нехай править Службу далі, починаючи словами молитви: «З цими блаженними силами і ми...» і далі все за порядком нехай відправить.

Так само нехай робить і тоді, коли по проскомидії перед Великим Входом, або по Вході на дискосі в будь-який спосіб не буде агнця й ієрей не зможе віднайти його.

Коли ж таке станеться після освячення, то нехай ієрей робить так, як сказано, і взявши іншу свіжу просфору, нехай все проскомидійне над нею промовить, нехай вийме агнця і, почавши від молитви: «З цими небесними силами і ми...», нехай освятить, як звичайно, і Службу відправить.

Перший же Агнець, після причастя Божественного Тіла й Крові, нехай споживе на початку із залишками Божественних Таїн.

Коли ж довідається, що просфора не відповідна, під час самого причастя, споживши частицю, то нехай зробить так: взявши свіжу пшеничну просфору й прочитавши над нею все проскомидійне, нехай вийме агнця, принесе в жертув й простромить та від цього місця: «Він прийшовши й діло нашого спасіння виконавши, в ночі, в яку його видано» говорить (над чашею нічого не говорить, бо вже все було сказано). Читаючи ж молитву: «Тому і ми, споминаючи цю спасенну заповідь...» та «Твоє від твоїх...», нехай піднесе тільки дискос з Божественным Агнцем. Також, читаючи молитву: «Ще приносимо Тобі...» та: «Господи, що Пресвятого Твого Духа...» із стихами над агнцем нехай говорить для доконання освячення: «І сотвори ото хліб цей дорогоцінним Тілом Христа Твого, перетворивши Духом Твоїм Святым». Нехай читає молитву: «Щоб були причасниками...». Усе це потиху нехай проказує, нічого не виголошуючи другий раз, і так нехай причаститься Божественного Тіла й Крові Христових і за порядком нехай закінчить Божественну Службу.

А коли перед освяченням побачить, як було сказано, що хліб не є придатним до відправи на ньому Таїні Тіла Христового, а іншого, хліба не можна знайти, то зараз же нехай припинить відправу.

А коли про це довідається по самому освяченні, то нехай не припиняє відправи, а тайство довершить.

Бажаючи уникнути всіх цих випадків, а найбільше — смертельного гріха, нехай ієрей наглядає над тими, що печуть просфори,— щоб пекли їх з чистого пшеничного борошна, а не із затхлого та смердючого, чи іншого непридатного, а при цьому нехай завжди має зйому запасну просфору.

Також на просфорі черствій, давній, ніколи нехай не насмілюється правити. Ще не починаючи проскомидії, ієрей нехай візьме в руку просфору й спробує її якість, а для кращого пересвідчення одну нехай розломить. Побачивши, що хліб придатний — без всякого сумніву й тривоги, з чистим і спокійним сумлінням може служити Літургію.

Про випадки в речовині Крові Христової

Коли ієрей по освяченні Тіла, але ще перед освяченням Крові побачить, що нема в чаші вина, а тільки вода, то нехай вилиє цю воду в чисту й порядну посудину і зараз же влиє вина й трохи води, проказуючи: «Один з воїнів списом бік його проколов...». Далі нехай починає від цих слів: «Так само і чащу по вечері...» та інше.

Коли ж по виголошенні слів побачить, що нема вина в св. чаші, а лише вода, то нехай робить так само й говорить, як було зазначено. Коли ж про це довідається під час самого причастя, то нехай вилиє воду до іншої посудини, а в чашу влиє вина і трохи води, проказуючи: «Один з воїнів списом...» та інше. І від слів починає: «Так само і чащу по вечері, кажучи: Пийте з неї всі....» (Це все проказує тихо). Також молитву: «Тому то й ми, споминаючи...» і, підносячи чашу, говорить: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо...» і молитву: «Ще приносимо Тобі що духовну...». Залишивши те, що треба промовляти над святым Хлібом, говорить: «А те, що в чаші цій...» і, благословляючи тільки чащу, нехай говорить: «Перетворивши Духом Твоїм Святым» і решту всіх молитов до причастя. Так причастившись, нехай відправить звичайно Божественну Літургію.

Воду ж цю, по закінченні Божественної Літургії та по спожитті решти Божествених Таїн, нехай влиє до святої чаші й споживе.

Коли на проскомидії ієрей забуде додати води до вина у святій чаші й про це згадає перед освяченням св. чаші, то нехай влиє зараз же трохи води, промовляючи: «Один з воїнів списом бік його проколов і зараз витекла кров і вода. І той, хто бачив засвідчив і правдиве свідчення його». Коли ж не влиє, згадавши, що не влив, то смертельно згрішить.

Коли ж про це згадає по освяченні, то нехай воду не вливає, а влиє звичайної теплоти в свій час.

Тому треба ієреєві й дияконові, коли вливає вино, пильно остерігатися всіх цих випадків, щоб через своє недбалство не згрішити смертельно. Має він пильнувати, щоб вино було не оцетове, не запліснявіле, не гниле й чим-небудь не осквернене, бо коли побачить його непридатність, то служити на такому вині нехай не насмілюється. Нехай пам'ятає, що всім християнам належить думати про те, як найкраще догодити Богові. Зі страхом, сказав Господь, спасіння своє чиніть. Тому ієреї, які легковажать цим страшним своїм служінням, виконуючи його невправно й неблагочинно, мають великий гріх і тяжко постраждають.

Приготування священнослужителів

Молитви священика перед іконостасом

У списках XI ст. зустрічаємо скрізь молитву «Господи, низпосли руку Твою», бо ця молитва є найважливішою між усіма молитвами, які читає священик перед входом до святилища. В XIII ст. приписані й три поклони. Сучасний вид молитов — дещо пізніший, навіть з XV і XVI ст. В Ісидоровому служебнику читаємо такий вступ: «Времени же наставшу, по єже створити настоящему (тобто настоятелеві), рекше ігумену, обычний поклон, входять в церков со дияконом і сопроводжують вкупі ко востоком поклони три, также ко правой страні поклон един і ко лівой такожде. І тако отходять малими дверима ко жертвенному, глаголаше к себі молитву сию: Господи низпосли руку твою с высоти жилища твоєго, і укріпи мя ко предлежащей службі твоєй, яко да неосужденно предстану страшному судищу твоєму і безкровную жертву совершу. Яко твоя есть держава і твоє есть царство і сила і слава, Отця і Сина і Святого Духа, нині і присно і во віки, амінь»¹⁶.

Священик з дияконом вклоняються тричі до сходу, а відтак — братії праворуч і ліворуч й одразу відходять до святилища. Перед іконостасом не читають жодних вступних молитов. Ці молитви, до речі, так як вони нині подані в книгах, є новітнього походження, сягають XVII, а найраніше XVI ст. У виданні Димитрія Дукаса і в евхологіоні Гоара не знаходимо слідів цих молитов, а в них лише міститься одна молитва, а саме «Господи, низпосли руку твою».

Немає також згадки, аби священик та диякон, входячи до святилища, читали псалом 5 або бодай деякі його стихи, починаючи від слів: «Увійду в дім твій, поклонюся храмові святому твоєму, в страсі перед Тобою»¹⁷.

Звичай читати 5-й псалом при вході до святилища — пізніший від XV ст., а в книгах бачимо велику різноманітність щодо добору стихів псалма. Видання московського патріарха Нікона містять текст цілого 5-го псалма. Літургікон митрополита Могили має лише два стихи, 8-й та 9-й, до слів: «Ісправи пред тобою путь мой». Українські католицькі видання містять текст псалма, починаючи від 1692 року. Сто років по Берестейському Синоді зберігали традицію XV ст. А коли в

¹⁶ Ісидорів літургікон, стор. 113.

¹⁷ Goar J., *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Graz 1960, p. 48.

пізніших виданнях з'явився текст псалма, то однаково в католицьких і православних церковних книгах.

З бігом часу вступні молитви стали складовою частиною обряду так, що кожний священик читав їх. Римський Устав Богослужень, виданий за благословенням Священної Конгрегації для Східних Церков, припускає однак, що у випадку браку часу на прочитання всіх підготовчих молитов перед іконостасом, священик може залишити їх, але повинен відчитати молитву: «Господи, низпосли руку твою», а увійшовши у святилище, нехай читає псалом «Увійду в дім твій», потім робить поклін перед престолом і цілує св. Євангелію та, якщо є звичай, і св. хрест¹⁸.

Підготовкою до відправи Божественної Літургії було в давнину, як і тепер, церковне правило: вечірня, повечір'я, північна, утреня. Та крім цього церковні книги містять ще окремі канони й молитви перед служінням Літургії. До того ж прийшов звичай безпосередньо перед початком Літургії відчитувати ще окремі молитви перед іконостасом. Упорядковані ці молитви були вже в XVI та XVII ст. Але їх раніше були вони в рукописних списках, в різному порядку та різно дібрани. Молитовник-служебник XVI ст., виданий П. Ковалівим, подає наступні молитви, кажучи: «Єгда ієрей хочеть літургісати, і абіс входя в церков покланяніє творить трижды наколіну, глаголюще тропар: Пречистому образу покланяємся. Псалом 14, Господи, кто обитает. Псалом 22, Господъ пасеть мя. Псалом 50, Помилуй мя, Боже. Святый Боже, Пресвятая Тройце, Отче наш. Тропар: Помилуй нас, Господи, помилуй нас. Милосердія істочник отверзи нам двері. Господи помилуй, 12. Так же молитву глаголеть ієрей за ся: Владико Господи Иисусе Христе Боже вседержителю не хотят смерти грішником». Потім читає священик молитву «за входящия в церков; Благодітелю всіх і твари всякоя содітелю», молитву за живих і мертвих «Господи Боже істинний, услишавий вся уповающая на тя» і вкінці молитву ze себе «Молю тя Господи отими от мене беззаконія моя». Молитва «Владико Господи Иисусе Христе Боже вседержителю не хотят смерти грішником» приміщеня в нашему святительському служебнику на стор. 12, як одна з молитов архиерея перед іконостасом. Так само наш архиєратикон має молитву «Благодітелю всіх і твари всякоя содітелю». Її читає ще нині святитель перед великим входом, як священики й диякони несуть чесні дари. Елементи двох інших молитов і обидва псалми також подані в нашему архиєратиконі, перед текстом Божественної Літургії. Як молитви, так і псалми

¹⁸ Устав богослужень, Рим 1942, стор. 107.

ці читає нині святитель в келії, коли почує голос дзвонів, що звіщують початок архиерейської служби¹⁹.

Список не говорить нічого про цілування Євангелії, як не згадує також нічого про цілування ікон. Обряд цей, однак, у XV ст. в Київській митрополії був не тільки практикований, але забирає багато часу в підготовчій частині священика до відправи Божественної Літургії. А. Петровський, перевіривши різні списки того часу, стверджує, що священик по вступних молитвах перед іконостасом цілував ікону Спасителя, читаючи молитву: «Господи Ісусе Христе, іже сим образом явися на землі», а цілуючи Богородичну ікону, молився: «Пресвята Богородице, не забуди люди твоя». Потім цілував також ікону Благовіщення на святих дверях і читав тропар свята: «Днес спасенія нашого главизна і єже от віка таїнство являємо». Цілував також ікони святих і читав відповідні тропарі. А тоді щойно входив у святилище, кажучи: «Господи, низпосли руку твою от святаго жилища твоєго». Перед престолом читав священик ще деякі молитви²⁰.

Як вже вище сказано, рукописний літургікон митрополита Ісидора нічого не згадує про цілування св. Євангелії, а про поклони перед престолом каже щойно тоді, коли служителі взяли до рук стихарі: «Пришедшe же в олтар, приемлютъ в рукахъ своихъ кажди стихаръ свой, и сотворять поклони три ко востокомъ предъ святымъ престоломъ, и глаголеть кажди къ себѣ: Боже очисти мя грѣшнаго и помилуй мя. Такоже приходить ко священику дияконъ, держа въ десной руцѣ стихаръ со ouarem и мало главу преклонъ глаголеть тихи гласомъ: Благослови, владико. Священикъ же благословляеть его глаголя: Благословенъ Богъ нашъ, всегда нині и присно и во віki віковъ, амінь — тихо такоже гласомъ. Такожде отходить о себѣ дияконъ ко страні и облачиться во стихаръ моляся сице: Да возрадується душа моя о Господі»²¹.

¹⁹ Порівняй: Ковалів П., Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст., Нью-Йорк 1960, стор. тексту 1 на звороті 5-а; Служебник святительський, видання о. А. Бачинського, стор. 1-14 та 28.

²⁰ Petrovski A., *Histoire de la rédaction slave de la Liturgie de S. Jean Chrysostome*, ХРЫСОСТОМИКА, Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, Roma 1908, pp. 894-895.

²¹ Ісидорів літургікон, стор. 114. Деякі рукописи приписують дияконові, накладаючи оара на ліве рамено, промовити тричі: «Свят». Такий напис зустрічаємо ще й нині на дияконських оарях.

Одягання священних риз

Вживання священних риз при відправі Божественної Літургії давнє і датується вже III ст. Сама форма їх вказує на старовинний одяг, знаний римській імперії, бо стихар нагадує римську туніку, а фелон — подорожній плащ чи накидку. На форму й розвиток деяких риз мав вплив той одяг, що його носили поганські жерці, імператори, а передусім старозавітні священики.

Священик і диякон вдягаються в ризи по правому боці святилища, або в захристії, тихо й з усяким благоговінням. Коли диякон одягне на себе священні ризи, підходить до ієрея, а він благословляє їх.

Диякон, крім стихаря та оара, що його перевішує через ліве рамено, накладає на руки нарукавники. Пізніші наші видання служебника, як Почаївський (1788), Перемиський (1840), Львівський (1905 та 1929) згадують про звичай нарукавників у диякона, як про грецький звичай та свого роду застосування собі, що увійшло з практичного погляду, а саме для більшої свободи рук. Та самі широкі рукави підрясника не були достатньою причиною запозичення собі нарукавників. У кожнім разі, з уставом патріярха Філотея увійшов і на Україні звичай дияконських нарукавників і його нині дотримується літургікон, виданий в Римі ²². Після вбирання диякон іде до жертвника та приготовляє там посуд до Божественної Жертви: дискос, чашу, покровці: «Таке отшед в жертвеник благоукрашаетъ святая и святое убо блюдо поставляеть от лвоя страни, святий же потир от десноя, и святия покровцы по странам» ²³.

Священик одягає на себе спочатку стихар і читає молитву: «Нехай радіє душа моя в Господі», тобто ту саму, що й тепер. Натомість при одяганні епітрахиля мовить: «Ємше Ісуса і связавше і предаша і понтийскому пилату ігемону». Отже, маємо вже в Ісидоровому літургіконі слід страсних молитов при одяганні священних риз. Ці молитви з часом так розвинулись, що з'явився відповідний стих до кожної священної ризи. Митрополит Могила примістив їх дрібним друком в своєму літургіконі на стор. 111 і далі, додаючи: «Сие от старих російских зводов, воспоминанія ради страданій Христовых і увіднія, что каждо священная одежда знаменует, прилично приложися. Аще хочеши, глаголи се» ²⁴. Молитви ці увійшли до наших архиєратиконів,

²² Устав богослужень, стор. 53.

²³ Ісидорів літургікон, стор. 115.

²⁴ Молитовник-служебник XIV ст. не подає жодних молитов для священика та диякона на одягання священних риз. Це вказує, що рукопис передає тра-

як книг більш консервативних від інших їх читають ще нині наші святителі потиху, в той час, коли урочисто одягаються на троні. Протодиякон співає звичайні стихи, що супроводжають одягання священних риз²⁵. Нічого не говориться в цьому місці про вмивання рук, бо руки вмивав священик перед великим входом, на Херувимській пісні так, як це нині є на архиєрейській службі²⁶. Також немає згадки про набедренник, ознаку вищого достоїнства в церкві. Його поширення на сході також належить до пізнішого часу.

Одяг священнослужителя

Священнослужитель має бути в підряснику, на який одягаються священні ризи. Забороняється одягати священикій одяг на світський. Кожна риза має своє символічне значення, на яке вказує молитва при одяганні, а саме підризник, а в диякона стихар,— це символ чистоти душі і духовної радості. Дияконський орап — символ ангельських крил для служіння Богові. Епітрахиль — благодать священства, і тому без епітрахилля не відбувається жодна служба священика. Нарукавники символізують Божу силу для служіння Церкві. Пояс — готовність священнослужителя до служіння. Фелон — символ багряниці, в яку одягнули Христа воїни, а в духовному розумінні означає «ризу правди», тобто білий одяг новоохрещеного, символ чистоти від усякого гріха. Набедренник — меч духовний, зброя слова Божого. Митра — це кідар старозаконних архиереїв, що нагадує терновий вінець на голові Ісуса Христа й означає духовну владу. Саккос має значення ризи священика. Омофор — символ заблудлої вівці, яку Добрій Пастир бере на свої плечі й приєднує до свого стада;. Жезл, або посох — знак влади єпископа, архимандриста чи ігумена.

Всі будні відправи, як вечірню, утрено, північну, часи, повечір'я та молитовне правило священик служить в самому епітрахилі. Не одяг-

дицію раніше від XIV ст., в якому відомі вже молитви на одягання, хоч і відмінні від тих, що читаються сьогодні. Петровський А., цит. твір, стор. 896.

²⁵ Архиєратикон, виданий о. А. Бачинським, стор. 14 і далі.

²⁶ Старі списки не є узгоджені щодо часу вмивання рук священика. Одні приписують вмивання рук перед проскомидією, інші — після проскомидії, чи радше перед великим входом. Умивання рук на великому вході подає молитовник-служебник XIV ст. відразу по молитві священика «Нікто же достоїн от связавшихся плотскими похотьми іли сластями». Умиваючи руки, ієрей мовить: «Умію в неповинних руці мої...» — до самого кінця, тобто до слів «нога моя ста на правоті, во церквах благословлю тя, Господи». Порівняй: Петровський А., цит. твір, стор. 897 та Ковалів П., Молитовник-служебник, стор. тексту 18, на звороті - 19.

нувши епітрахилля, священик не сміє проходити через святі двері та через місце між престолом і святыми дверми.

В епітрахилі й фелоні священик відправляє всенічну, вечірній утрені свят, крім окремих випадків, коли церковний устав приписує вбиратися в усі ризи.

В усіх ризах священик служить св. Літургію й ті відправи, для яких церковний устав вимагає повного убрання, як винесення св. хреста, плащаниці та інші. В такому убранині священик не може ходити по церкві для розв'язання справ, які не належать до відправи.

Митри, які одягають і скидають архимандрити й митрофорніprotoіереї, не завжди однаково одягаються з архиєреєм, а саме без митри на вечірні читають світильні молитви, чинять вхід з кадилом і виголошують прокімен; на утрені без митри читають утренні молитви й Євангелію; на Літургії скидають митру на малий вхід, на час читання Євангелії, на Херувимську пісню і великий вхід до єктенії за святі Дари, на час Євхаристії від слів «Благодарім Господа» і до ви-голосу: «Найперше пом'яни, Господи», на «Отче наш», на час причастя священнослужителів аж до подячної єктенії після причастя вір-них, а також на споживання святих Дарів.

Барва риз

Церковні правила вимагають, щоб ризи були чисті, цілі, з матеріялю доброї якості (оксамиту, шовку, полотна та інших), темних кольорів на час постів і світлих на час свят. Де є можливо, то ризи бувають на Великдень срібnobілі, а на свята господні й на неділі — золотого, жовтого або рожевого кольору з візерунками з хрестів, винограду чи виноградного листя; на богородичні свята — сині або білі; на свята святих Сил Небесних — білі; в дні святителів — блакитні; в дні преподобних, в Квітну неділю і на Зелені Свята — зелені, а в свята мучеників і в недільні дні В. посту — червоні або темнофіалкові; червоні ризи — на час відправ В. посту, крім суботніх і недільних, й на Страсний тиждень, крім В. четверга й В. суботи на Літургіях.

Приготування чесних дарів

По одягненні священних риз священик відправляє проскомидію, тобто приготовляє чесні дари, хліб та вино. Приготування відбувається на окремому столі, що називається бічним жертвовником. «І тако-

облекся приходить ко жертвнику і став с дияконом пред жертвником творять оба поклони три. І диякон молиться ко себі сице: Боже, очисти мя грішного і помилуй мя. Священик же такоже ко себі моляся глаголет: Іскупил єси нас от клятви законния честною твою кровю, распеня на кресті і копієм прободеся, бесмертіє істочи чловіком, Господи, слава тебі»²⁷. Цей обряд — той самий і в сучасному літургіоні.

Проскомидія, приношення, зображає передусім тайство Різдва Христового. А що народження Спасителя було одночасно й приготуванням Його до смерті за гріхи світу, то й на проскомидії згадуються слова старозавітних пророцтв про страждання і смерть Христа Господа.

Проскомидія не є нічим іншим, як приготування до самої Божественної Служби. З нею зв'язаний спогад про початкове життя Христа, що був підготовкою до Його подвигів у світі. Вона вся відбувається у вівтарі при зачинених дверях, при засуненій завісі, невидимо від народу, як іувесь початок життя Христа пройшов невидимо для народу. Для тих, які моляться, читаються в цей період часи — збір псалмів і молитов, що читалися християнами в чотири важливі для християн пори дня: година перша, по нашему численні шоста вранці, коли розпочинався для християн день; година третя, коли було Зіслання Святого Духа; година шоста, коли Спаситель світу був підвішений на хрест; година дев'ята, коли він віддавав свій останній подих. Так як нинішньому християнинові, через брак часу та пильні обов'язки, немає змоги творити ці молитви в означені години, тому вони об'єднані й читаються в указаній способі.

Наблизившись до бічного жертівника, трапези приношення, що знаходиться у ніші стіни, ієрей бере з нього одну з просфор для того, щоб віddілити ту частицю, яка стане пізніше тілом Христовим — середину з печаткою, означеновою написом: IC, XC, NI, KA, тобто всепереможним іменем Ісуса Христа. Так він цим віddіленням хліба від хліба знаменує віddілення плоті Христа від плоті Діви — народження Безплотного у плоті. Роздумуючи, що народжується Той, Який приніс у жертву Себе за ввесь світ, з'єднує неминуче думку про саму жертву та приношення і дивиться на хліб, як на агнця, принесеного для жертви, на ніж, котрим повинен віddілити, як на жертвний ніж, який має подобу списа, на згадку про список, що ним було проколено на хресті тіло Спасителя. Не супроводжує він тепер своїх дій ані словами Спасителя, ані словами свідків тогочасних, не переносить себе в минуле — в той час, коли сталося це приношення в

²⁷ Ісидорів літургіон, стор. 116.

жертву — те ще попереду, в останній частині Літургії. І до цього майбутнього він звертається здалеку прозріваючи думкою, чому і супроводжує всю священнодію словами пророка Ісаї, який здалеку, з пітьми віків, передбачив майбутнє дивне народження, жертвоприношення і смерть та возвістив про те з ясністю незображененою. Встромлюючи спис в правий бік печаті, промовляє слова Ісаї: «Немов ягня на заколення ведено його».

Диякон, який дотепер спостерігав побожно все, виконуване іереєм, то нагадуючи йому про починання священнодійства, то проказуючи про себе: «Господеві помолімся» при всякій його дії, нарешті вливає вина й воду в чашу, з'єднавши їх разом і попросивши благословення в іерея. Ось так приготовані вино й хліб перетворюються потім під час вищої священнодії.

Виконати обряд первісної церкви та святих перших християн, приступає священик до інших просфор, щоб віddіливши від них частиці на згадку про них, покласти на тому самому дискосі, біля того самого святого хліба (втілення самого Господа). Адже самі первісні християни горіли бажанням бути всюди із своїм Господом. Взявши в руки другу просфору, віddіляє від неї частицю на згадку Пресвятої Богородиці та кладе її на праву сторону святого хліба, промовляючи із псалма Давида: «Стала цариця праворуч тебе, в ризи позолочені одягнена, прикрашена».

Потім бере третю просфору на згадку про святих, і тим самим списом віddілює від неї дев'ять частиць в три ряди, по три в кожному. Віddілює першу частицю в ім'я чесних небесних сил безтілесних, другу — в ім'я Івана Хрестителя і в ім'я інших пророків, третю — в ім'я апостолів. Цим закінчує перший ряд і чин святих. Потім священик віddілює четверту частицю в ім'я святих отців, п'яту — в ім'я мучеників, шосту — в ім'я преподобних і богоносних отців та матерів. Закінчує так другий ряд і чин святих. Відтак відокремлює сьому частицю в ім'я чудотворців і безсрібників; восьму — в ім'я богоотців Йоакима й Анни та святого дня; дев'яту — в ім'я Івана Золотоустого або Василія Великого, залежно від того, чия служба відправляється. Так закінчує третій ряд і чин святих і складає всі дев'ять віddілених частиць на святий дискос біля святого хліба по ліву його сторону. І Христос являється між своїх найближчих, во святих перебуваючи зріться видимо серед своїх. Священик, беручи в руки четверту просфору на поминання всіх живих, віddілює від неї частиці в ім'я святішого Вселенського Архиєрея Папи Римського, в ім'я блаженнішого Верховного Архієпископа, Митрополита й Єпископа, чиїх область, і в ім'я всіх живущих православних християн, відтак кожного поіменно, кого заоче пом'янути, цих котрі просили їх

згадати. Після цього бере ієрей останню просфору, відділює від неї частиці на спомин всіх померлих, прохаючи в той самий час про відпущення їм гріхів, починаючи від ктиторів храму, архиєрея, що його рукоположив, якщо він вже знаходиться в числі померлих, і до останнього з християн, відділюючи окремо в ім'я кожного, за кого його просили або він сам забажає відділити. Наприкінці усього прохає і собі відпущення у всьому, і так відділює частицю за самого себе. Всі частиці кладе на дискос біля святого хліба. Таким чином, навколо цього хліба, цього ягняти, знаменуючого самого Христа, зібрана вся Церква Його — і тріумфуюча на небі, і воююча тут на землі. Син Чоловічий являється між людьми, задля яких Він втілився і став людиною.

Взявши губку, священик обережно збирає нею крихітки на дискосі, аби нічого не пропало від святого хліба і все пішло на утвердження.

Віддалившись від жертвовника, вклоняється ієрей, начеб він вклоняється самому втіленню Христовому, і вітає в цьому вигляді хліба, що на дискосі, появу Небесного Хліба на землі, вітає його кадженням тиміаму, поблагословивши спочатку кадило і читаючи над ним молитву: «Кадило тобі приносимо, Христе Боже наш, як присмій запах духовний; Ти ж прийми його в пренебесний Свій жертвовник і пошли нам благодать пресвятого Твого Духа».

Уесь переноситься гадкою ієрей в часи, коли стало Різдво Христове, повертаючи минуле в сучасне, і дивиться на цей бічний жертвовник, як на таємний вертеп, у якому на той час переносилось небо на землю. Небо стало вертепом, а вертеп — небом. Покадивши звізу (две золоті дуги із зіркою) і поставивши її на дискос, дивиться на неї, як на зорю, що сяяла над Дитятком, супроводжуючи словами: «І прийшла зоря і стала над тим місцем, де було Дитя». Ієрей дивиться на святий хліб, відділений на жертвоприношення, як на Новонародженого немовлятка, на дискос — як на ясла, в яких лежало немовлятко, на покрови — як на пелени, покриваючі немовлятко. Покадивши перший покровець, покриває ним святий хліб з дискосом, промовляючи псалом: «Господь царює, у велич Він зодягнувся; одягнувся Господь у силу й опоясався» — псалом, в якому оспівується дивна висота Господня. Покадивши другий покровець, покриває ним святу чашу, промовляючи: «Доброта Твоя, Христе, вкрила небеса і хвали Твоєї повна земля». Взявши після цього великий покровець, тобто святий воздух, покриває ним і дискос, і чашу разом, благаючи Бога, щоб покрив нас захистом крил Своїх. І відійшовши від проскомидійника, священик і диякон вклоняються святому хлібові, як вклонялися пастирі й царі Новонародженному немовляті, і кадить

ієрей перед вертепом, зображену і цим кадженням той приємний запах ладану і смирни, які були принесені разом із золотом мудрецями.

Диякон, як і дотепер, служить уважно ієрею, то промовляючи при кожній дії: «Господеві помолімся», то нагадуючи йому про початок самої дії. Нарешті приймає з рук його кадильницю і нагадує про молитву, що її слід возвести до Господа про ці для Нього наготовані дари, словами: «За приготовані чесні дари Господеві помолімся». І священик розпочинає молитву. Хоч дари ці не більш, як приготовані для самого приношення, але тому, що віднині вони вже ні на що не можуть бути вжиті, то й читає священик для себе самого молитву цих приготованих до приношення дарів: «Боже, Боже наш». І творить, услід за молитвою, відпуст проскомидії, а диякон кадить приношення і потім навхрест — трапезу. Думаючи про земне народження Того, Хто народився перед усіма віками, будучи присутнім завжди, всюди і скрізь, вимовляє потиху: «У гробі плотю, а в аді з душою як Бог, в раю ж із розбійником, і на престолі був еси, Христе, з Отцем і Духом, все наповняючи, неописаний».

Відтак виходить із вівтаря з кадильницею в руці, щоб наповнити благоуханням всю церкву і вітати всіх, що зібралися на святу трапезу любові. Це кадження виконується завжди на початку відправи, як і в домашньому житті усіх древніх східних народів пропонувалися всякому гостеві при вході омивання і паходці. Звичай такий перейшов повністю на цю учути небесну, на Тайну Вечерю, що носить ім'я Літургії, в якій так дивно сполучилося служіння Богові із служінням близньому, якому приклад подав сам Спаситель, що всім послугував і омив ноги. Кадячи і вклоняючись однаково всім, і багатому, і бідному, диякон, як слуга Божий, вітає їх всіх, як найлюб'язніших гостей Небесного Господаря, кадить і вклоняється в той самий час образам святих, бо і вони гості, що прийшли на Тайну Вечерю: у Христі всі — живі і нерозлучні. Приготувавши, наповнивши паходами храм і повернувшись до вівтаря та знову покадивши його, кладе нарешті кадильницю на своє місце, підходить до ієрея, і обидва разом стають перед святым престолом.

Ставши перед святым престолом, священик та диякон тричі вклоняються і, готовучись розпочати властиве священнодію Літургії, прикликають Духа Святого, бо усе служіння їх повинно бути духовним. Дух — учитель і напутник молитви.

Молячи Святого Духа, аби вселився в них і, вселившись, очистив їх для служіння, священик і диякон двічі проказують пісню, якою вітали ангели Різдво Ісуса Христа: «Слава во вишніх Богу, і на землі мир, в людях благовоління».

Після цієї пісні відхиляється церковна завіса, яку відхиляється лише тоді, коли слід піднести думку тих, що моляться до вищих духовних понять. Тут відхилення горніх дверей знаменує, вслід за піснею ангелів, що не всім буде явлено Різдво Христове, що довідалися про нього лише ангели на небесах, Марія з Йосифом, волхви, які прийшли вклонитися так, як передчували це пророки. Священик і диякон мовлять в собі: «Господи, губи мої відкриєш, і уста мої сповістять хвалу Твою». Священик цілує св. Євангелію, диякон цілує св. трапезу й нагадує нахилом голови про початок Літургії. Трьома пальцями підносить орап свій і звертається до ієрея: «Прийшов час, щоб служити Господеві, владико, благослови», а священик благословляє його словами: «Благословенний Бог наш».

Диякон, гадаючи про служіння, яке на нього чекає, в якому належить уподобитися ангельському літанню, від престолу до народу і від народу до престолу, збираючи всіх в єдину душу, бути святою збуджуючою силою і, відчуваючи негідність свою для такого служіння, молить смиренно ієрея: «Помолися за мене, владико». «Нехай Господь направить стопи твої», — йому відповідає на те ієрей.

— Пом'яни мене, владико святий.

— Нехай пом'яне тебе Господь Бог у царстві своєму...

Тихо підбадьореним голосом диякон промовляє: «Амінь» і виходить з вітаря північними дверима до народу. Ставши на амвоні, що знаходиться напроти святих дверей, повторює ще раз: «Господи, губи мої відкриєш».

Властивим та головним завданням проскомидії, як ми бачили, є підготовка евхаристійних дарів. Це приготування починається обрядом вирізування і жертвування Агнця. Перед проскомидійником священик вклоняється тричі й читає митареву молитву, а відтак тропар В. п'ятниці «Викупив Ти нас від клятви законної чесною Твоєю кров'ю».

Слідує вирізування і жертвування Агнця, описане точно так у самому служебнику, як і в церковному уставі богослужіння. Так як воно сьогодні відбувається, подають документи лише з X ст. Спочатку священик клав на дискос цілий хліб та вливав до чаши вино з водою без жодних супроводжуючих молитов. В документах IX-X ст. знаходимо згадку про вживання ножа, тобто копія. Вслід за тим розвинувся цілий обряд вирізування Агнця в супроводі слів пророка Ісаї, які й цілому обрядові надали символічне значення. Треба зазначити, що мало є таких гарних обрядів в Службі Божій, з такою глибокою і гарною символікою, як саме обряд вирізування Агнця. Ці обряди дуже унаочнюють головну правду християнської віри про Службу Божу.

З обрядом вирізування хліба пов'язаний обряд жертвування вина й води. Звичай домішувати води до вина є ще старозавітного походження. Як відомо, жиди ніколи не пили чистого вина, тільки розчиняли його водою. На Тайній Вечері мусів і сам Ісус Христос уживати вина, розчиненого водою. Того ж звичаю, певно, дотримувались і апостоли.

Святі Отці пояснювали домішку води до вина також символічно. Вино й вода символізують, на думку Отців, кров та воду, що випили з ребра Христового, коли римський сотник списом простромив бік Христовий.

Вино й вода символізують також дві природи в Ісусі Христі — Божу та людську. Це останнє пояснення було використане візантійськими полемістами проти вірменів, які уживали чистого, незмішаного вина.

Жертвування євхаристійного Агнця і молитва приношення є найважливішими та найдавнішими частинами проскомидії. Зокрема молитва приношення є властивим осередком та ядром цілої проскомидії, бо тут священик приносить Богові святі Дари та просить, щоб вони були прийняті.

Словеса молитви приношення є найкращим доказом того, що вона походить ще з тих часів, коли в Церкві практикувалося всенародне дароприношення. Молитва називає Христа «небесним хлібом» та «поживою цілого світу».

Давно молитва приношення була закінченням проскомидійних обрядів і молитов. Нині після цієї молитви приношення є ще відпуст, а потім тропар, який взято з богослужби В. суботи: «У гробі плотю». Цей тропар увійшов до чину проскомидії щойно у XIV ст. Його вже має устав патріярха Філотея. Тропар має глибокий догматичний зміст, бо говорить про незображену тайну Христової всюдиприсутності та про нерозривність іпостатичної злуки Божої і людської природи в Христі. Автором тропаря мав би бути св. Іван Дамаскин.

Як сказано вгорі, посуд до відправи Божественної Літургії, а також і покровці, підготовляє диякон. Щойно пізніші видання деяких служебників, в тому ж служебник митрополита Андрія 1929 року, приписують священикові приготувати посуди, чашу та дискос. Виданий в Римі *Літургікон* та *Устав Богослужень* йдуть за старою практикою, відомою в часи Ісидора.

В Ісидоровому *Літургіконі* виразно говориться про п'ять просфор, тобто хлібців, які уживає священик для відправи Служби Божої. Богослови та літургісти вбачають в числі п'яти хлібів також символічний зміст, а саме згадку про чудесне помноження п'яти на пустелі, прообраз Пресвятої Євхаристії. Римський *Літургікон* і нині ще має

рубрики щодо уживання п'яти просфор, хоч в *Уставі Богослужень* виразно сказано, що звичай п'яти просфор неконечний, а вільно вживати одного лише хліба для кількох літургій. Однак на кожній Літургії священик зобов'язаний викроювати хліб та виймати частини так, начебто хліб був цілий, закинувши уживання засушених агнців і не користуючись агнцем, ані частинами, накраїними раніше тим, хто прислуговує²⁸.

В часи відомої реформи патріярха Нікона вживали вже, замість п'яти, аж сім просфор. З двох останніх викроювали частину за патріярха та за імператора. Уживання семи просфор до відправи Божественної Літургії послужило за одну з причин розколу старовірів. Та без огляду на непорозуміння щодо числа просфор, треба знати, що як тепер, так і в давнину в церковних документах було свого роду широке розуміння справи. Петро Хартофілякс, візантійський правник XI ст., стверджує, що можна відправляти Божественну Літургію і на одному тільки хлібі, але лише тоді, коли не припадає свято величного святого, ані немає окремого поминання померлого²⁹.

Перед тим, як священик візьме до рук просфору, промовляє: «Благословенний Бог наш завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь». «Таже приємлеть ієрей в лівої руці просфору, в десній же святоє копіє і знаменаєть з ним трижда верху просфури крестообразно на знамени просфури глаголя сице: «Во воспоминаніє Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа. І сице назнаменуя трижда тожде глаголеть.

Також вонзеть копіє в лівой страні знаменія просфури і ріжка глаголеть: Яко овча на заколеніс ведеся. Десную же страну ріжка глаголеть: І яко агнець прямо стрегущему безгласен, сице не отверзаєтъ уст своєх. На горній частині просфури глаголеть: Во смиреніє єго суд єго взяется. На долней же часті глаголеть: Род же єго кто ісповість.

Диякон же на коємждо прерізаніє глаголеть: Господу помолімся, держай урад свой десною свою рукою. Потомже глаголеть диякон: Возми, владико. І священик влож копіє от лівоя страни просфури вземлеть святий хліб глаголя сице: Вземлется от землі живот єго. І положив єго взнако на святім блоді, глаголющу диякону: Пожри, владико і закалаєть єго священик крестообразно глаголя сице: Жреться агнець Божий, вземляй гріх міру за мірський живот і спасеніє.

І аще убо не тепла будеть просфура, обращаеть єго ниць. Пробадаєтъ єго в десную страну глаголя: Єдин от воїн копієм ребра ему

²⁸ Устав богослужень, стор. 107-108.

²⁹ Грецька патрологія, т. СXIX, 1904.

отверзе, і аби є ізиде кров і вода і видівий свидітельства і істинно єсть свидітельство его. Диякон же вливається в святий потир вино й воду, рек первіє ко священику: Благослови, владико»³⁰.

При викроюванні агнця диякон бере активну участь, бо в часі кожного різання говорить слова: «Господеві помолімся»³¹. Також до диякона належить вливання вина й води до чаши, звичай, що його знаходимо й нині в літургіконі римського видання. Евхологіон папи Венедикта XIV також виразно вказує дияконові вливати до чаші вино й воду. Деякі літургікони не забувають додати ще й примітки «мало води», мабуть з тої причини, що деякі диякона вливали забагато води до чаші.

При обряді вирізування агнця є ще окрема згадка про просфору, якщо вона свіжа, тобто приготована того самого дня. «Аще ли же якоже прежде сказахом тепла будеть била просфура, не обращаеть святий агнець ниць, яко да не упустить воду от долі лежа на святом блюді, то тако взнака пробадаєсь его і стойть тако даже до переноса великаго і тогда, внегда хотя подвигнути святая, подвижеть мало покров і обращаеть святий агнець ниць і тако воздвижетъ на главу»³².

З другої просфори вирізує священик частицю на честь Пресвятої Богородиці, кладе її з лівого боку від святого хліба та й говорить: «В честь і память преблагословенній владичиці нашей Богородиці і приснодіві Марії, сяже молитвами приими, Господи, жертву сию в пренебесний твой жертвеник».

Частиці на честь святих, взяті з третьої просфори, кладе священик по тому самому лівому боці, що й частицю на честь Богородиці. Між іменами святих в Ісидоровому літургіконі та сучасному літургіконі римського видання є деякі відміні. Між святыми, що згадуються в Ісидоровому літургіконі, а імена яких тепер не згадуються, є вже в ряді святителів Петро, новий, царгородський чудотворець, між преподобними — Атанасій Атонський, Теодосій спільножитель та Іван Ліствичник, а крім цього є імена святих жінок, великомучениць: Теклі, Варвари, Киріаки, Євфимії, та преподобних жінок: Пелагії, Теодосії, Анастасії, Євпраксії, Февронії та Феодули.

Натомість між святыми немає жодної згадки про Кирила й Методія, учителів слов'янських. Апостоли згадані загально, а не згадуються поіменно святі верховні апостоли Петро й Павло. Те саме

³⁰ Ісидорів літургікон, стор. 116-117.

³¹ Goar J., op. cit., pp. 49-51.

³² Ісидорів літургікон, стор. 118.

стосується й безкорисних лікарів. Про св. Стефана сказано, що він першомученик і першослужитель.

Отже святі, згадані в Ісидоровому літургіоні не втратили своїх місць не лише в пізніших виданнях, але й у сучасному літургіоні. Натомість в XVI та XVII ст. увійшли до московських видань деякі святі, почитані на Московщині, що не можуть мати вступу до ряду святих, згадуваних у наших книгах, на проскомидії. До них належить московський митрополит Йона, противник кардинала Ісидора. Патріярх Нікон додав до списку імен на проскомидії Пилипа II, московського патріярха, що його наказав вбити Іван Лютий 1569 року за те, що дорікав йому за неморальне й святоокрадське життя. Інші святі, властиві московським книгам, були включені до проскомидії щойно на синоді 1547 року. Незважаючи на те, що автори різних видань впроваджували впродовж віків деякі нових святих до тексту проскомидії, в українських виданнях не знаходимо імені святого Володимира. Немає його навіть у київському виданні 1893 року. Теперішній наш літургіон, виданий у Римі, на проскомидії св. Володимира не згадує. Натомість в московському виданні згадується і св. Володимир.

Імена святих, згадуваних на проскомидії, мають деяку подібність до списку, що його подає ектенія на литії або відпуст на великому повечір'ї у святій Піст. Тому й деякі кодекси, напр. Ватиканський ч. 573 XIV ст. та Паризький ч. 2059 XV ст., вимагають також на проскомидії згадувати чесний хрест. Поминання чесного хреста є й у венеціянському виданні літургіона 1554 року та у нашему стрятиринському виданні 1604 року. Митрополит Петро Могила усунув згадку про святий хрест зі свого видання. Теперішній римський літургіон не має згадки чесного хреста на проскомидії так, як не було згадки про нього в Ісидоровому списку.

Хоч про частицю на честь ангелів говорить чимало грецьких рукописів часів грецького патріярха Миколи III Граматика (1084-1111), в Ісидоровому літургіоні немає про ангелів жодної згадки. В інших наших рукописах згадується частка на честь ангелів й поіменно називаються архангели Гавриїл та Михаїл. Патріярх Нікон усунув згадку про ангелів, бо не знаходив її у венеціянських виданнях. Наш римський літургіон згадує ангелів на початку, коли священик викраює частиці з третьої просфори на честь святих.

При перегляді імен святих на проскомидії треба мати на увазі, що первісна проскомидія не мала взагалі імен святих. Нині вони є у всіх відгалуженнях візантійського обряду. Щодо імен святого Кирила й Методія, то вони ввійшли до літургійних книг щойно по проголошенні папської енцикліки Лева XIII *Grande Munus* дня 30 вересня 1880

року. Ім'я святого священномученика Йосафата увійшло до наших книг щойно по проголошенні його блаженним 16 травня 1643 року папою Урбаном VIII.

З четвертої просфори священик викрає частини за живих. «Тоже приєм іншу просфору глаголеть: І о всем епископстві православних. І о архієпископі нашем, імярек. Честна пресвітерства, єже о Христі дияконоства і всего священьского чина, і взем часть полагаєть таможде».

Потім поминає царів і князя: «і всіх благочестивих христолюбивих князей наших, іже руською землею пекущимися і о воєх і о всіх православних християнь».

Окрема замітка каже про те, як класти частини в монастирі за ігумена, отців і всю монастирську братію³³.

Останню просфору кладе священик за померлих. «І паки приєм просфору глаголеть сице: О памяти і оставленії гріхов блаженних создатель обителі сея, іли храма сего. Тоже поминаєт поставльшаго і архієрея. О памяти і оставлеными гріхов блаженних і приснопамятних царей і благочестивих блаженних патріарх і весь святительский собор помяни, Господи»³⁴. Не згадується, щоб ієрей клав частину також за себе. Натомість говориться про те, що священик має позбирати всі дрібні крихти, щоб нічого не впало з блюдця. «І прием финік сбираєт крошки около святого блюда такожде і части вся около святого хліба»³⁵.

В молитовнику-служебнику XIV ст. участь диякона при підготовуванні святих дарів на проскомидії майже непомітна. Це тому, що й проскомидія в цьому списку коротша, ніж в Ісидоровому літургіконі. Священик «взем просфору і прекрестить крестообразно глаголя се: Воспоминаніє творим Господа нашого Ісуса Христа іже на тайній вечері. І положь просфору на блюді дорнім, ріжа глаголеть: Яко овча на заколеніє веден бисть. Вторую страну ріжа глаголеть: Яко агнець прямо стригущему безгласен. Третю страну ріжа глаголеть: Тако не отверзаєт уст своїх во смиренії своєм. Четвертую страну ріжа глаголеть: Суд єго взяєт, а род єго кто ісповість. Обрізвая около дори і виймая агнець на руку глаголеть: Яко вземлется от земля живот єго. І приглашаєт: Амінь. І положить знак на руці, ріжа от себе глаголеть: Жреться і закалася агнець божий, вземлай гріхи всего міра, амінь. І полагая агнець на дискосі глаголеть: Се полагаєт агнець божий, вземлай гріхи всего міра, амінь. І взем вино в

³³ Ісидорів літургікон, стор. 120.

³⁴ Петровський А., цит. твір, стор. 893.

³⁵ Ісидорів літургікон, стор. 121.

праву руку, а воду в лівую, і воздвиг обое горі, глаголеть: Соєдненіс Святаго Духа, амінь. І обое вливая глаголеть: Єдин от воїн копієм єму ребра прободе і абіс ізіде кров і вода. І видів і свидітельствова, яко істинно єсть свидітельство єго. І показая перстом на потир і на предлежащий агнець глаголеть: Яко тріє суть свидітельствующи: дух, кров і вода, тріє во єдино суть. Глаголеть трижды: Амінь»³⁶.

В XV ст., як вже зазначалось, не було спільної опінії щодо числа просфор. Уживали звичайно п'ять просфор, але деякі рукописи вказують, що могло бути й сім просфор, з яких одна була призначена для патріярха, інша для царя, або тільки шість, а то й три просфори. Хоч в молитовнику-служебнику XIV ст. проскомидія коротка, згадується, однак, про п'ять просфор. Беручи другу просфору, священик говорить:

«Прийми, Господи, приношеніс се в честь і славу пресвятій госпожі владичиці нашей Богородиці і приснодіві Марії, єяже молитвами спаси души наша.

Таже: Прийми, Господи, приношеніс се в честь і славу святих небесних сил Михаїла і Гавриїла. Іоанна предтеча. І святих верховних апостол Петра і Павла, іхже молитвами спаси души наша.

Такожде і святому в честь.

А се о здравії: Прийми, Господи, приношеніс се в честь і славу за раба своєго, імярек, о здравії, о спасенії і о отпущенії гріхов. Такожде і за болящих.

А се за упокой: Прийми, Господи, приношеніс се за раба своєго усопшаго, імярек, о отпущенії гріхов волних і неволних. І покой душу єго в місті світлі, ідже присвіщаєт світ лица твоєго.

І по сем диякон возмет кадильницу, а поп глаголет молитву сю над кадилом: Кадило приносим пред тя Господи Боже наш»³⁷.

Потім диякон вкладає тиміям в кадильницю, а священик читає молитву: «Кадило приносим ти Христе Боже наш в воню благоухання, єже приєм в пренебесний свой жертвовник, низпосли нам благодать Пресвятого твоєго Духа. Священик покадив звізду полагаєть верху святого хліба глаголя сице: І пришедши звізда ста верху ідіже бі отроча». Потім покриває чесні дари покровцями³⁸.

Далі є цікава замітка, що священик і диякон складають руки хрестоподібно на грудях і вклоняються святым дарам, кажучи: «Бла-

³⁶ Ковалів П., Молитовник-служебник, стор. тексту 5-6.

³⁷ Ковалів П., там же, стор. тексту 6, на обраті - 7.

³⁸ Ісидорів літургікон, стор. 122.

гословен Бог іже сице ізволивий і всегда і нині і присно і во віки віков, амінь».

І відразу говорить: «Господу помолімся». А ієрей — молитву кадила: «Кадило Тобі приносимо, Христе Боже наш, як присмний запах духовний, Ти ж прийми його в пренебесний Твій жертовник, і пошли нам за те благодать Пресвятого Твого Духа».

Диякон: «Господу помолімся». Ієрей, покадивши звізду, ставить її над святым хлібом і мовить: «І прийшла звізда, стала зверху, де було Дитя».

Диякон: «Господу помолімся». Ієрей, покадивши перший покровець, покриває святий хліб з дискосом і мовить: «Господь воцарився, в красу одягнувся, одягнувся Господь в силу й опоясався. Він бо утвердив вселенну, вона не порушиться. Від тоді готовий престіл Твій, від віку Ти єси. Піднесли ріки, Господи, піднесли ріки голос свій. Піdnімуть ріки рокіт свій від шуму вод многих. Дивні хвилі морські, дивний на висотах Господь. Свідоцтва Твої вельми вірні. Домові Твоєму, Господи, належить святість на довгі дні».

Диякон: «Господу помолімся. Покрий, владико». Ієрей, покадивши другий покровець, покриває святу чашу і мовить: «Вкрила небеса доброта Твоя, Христе, і хвали Твої повна земля».

Диякон: «Господу помолімся. Покрий, владико». Ієрей кадить покров, тобто воздух і, покриваючи обидва, мовить: «Покрий нас покровом крил твоїх, віджени від нас усякого ворога й супостата, умири наше життя, Господи, помилуй нас і світ твій і спаси душі наші, бо Ти благий і чоловіколюбець».

Тоді ієрей, взявши кадильницю, кадить предложення і мовить: «Благословен Бог наш, що так ізволив». А диякон каже: «Завжди і повсякчас, і на віки віків. Амінь». І обидва благоговійно вклоняються.

Тоді диякон мовить: «За предложені чесні дари Господу помолімся». Ієрей бере кадильницю і проказує молитву предложення: «Боже, Боже наш, Ти, що послав небесний хліб, поживу всьому світові, Господа нашого і Бога Ісуса Христа, спаса і збавителя і благотворця, що благословляє і освячує нас, сам благослови предложення оце й прийми його в пренебесний Твій жертовник. Пом'яни, як благий і чоловіколюбець, тих, що принесли і тих, за яких принесено, і нас неосудними збережи в священнодійстві божественних Твоїх тайн. Бо святе й прославлене пречесне й величне ім'я Твоє, Отця і Сина, і Святого Духа, нині і завжди, і на віки віків. Амінь». І після цього творить відпуст.

По відпусті диякон кадить святе предложення. Відтак виходить і кадить святу трапезу хрестоподібно навколо, мовлячи: «У гробі

плоттю, в аді з душею як Бог, а в раю з розбійником, і на престолі був єси, Христе, з Отцем і Духом, все наповняючи, неописаний. Також псалом 50.

Покадивши святилище, намісні ікони, крилоси й людей, входить диякон знову у святий вівтар і, знову покадивши святу трапезу та іерея, кладе кадильницю на своє місце, а сам підходить до іерея.

Ставши разом перед святою трапезою, вклоняються іерей і диякон тричі, молячись і кажучи: «Царю небесний, утішителю, Душі істини, що всюди єси і все наповняєш, скарбе дібр і життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, благий, душі наші». Відтак: «Слава во вищих Богу і на землі мир в людях благовоління» (2), «Господи, губи мої відкрой, і уста мої сповістяй хвалу Твою».

Тоді цінують: іерей — книгу св. Євангелії, а диякон — св. трапезу. Після цього диякон, схиливши свою голову перед іереєм і тримаючи орап трьома пальцями правої руки, промовляє: «Час правити Господеві, владико, благослови». Іерей, знаменуючи його, мовить: «Благословен Бог наш завжди, нині і повсякчас, і на віки віків». Тоді диякон: «Помолися за мене, владико». Іерей: «Нехай направить Господь столи твої». І знову диякон: «Пом'яни мене, владико святий». Іерей: «Нехай пом'яне тебе Господь Бог в царстві своїм завжди, нині і повсякчас, і на віки віків». Диякон: «Амінь».

Вклонившись, виходить диякон північними дверми. Святі двері на вхід не відчиняються. Ставши на звичайному місці, напроти святих дверей, вклоняється з побожністю тричі, молячись потиху: «Господи, губи мої відкрой і уста мої сповістяй хвалу Твою. І після цього починає: «Благослови, владико», а іерей починає: «Благословенне царство».

Належить знати, що якщо іерей служить без диякона, то нехай не говорить дияконських слів на проскомидії і на літургії перед Євангелією, а також не говорить: «Благослови, владико», «Проколи, владико», «Час правити», а тільки ектенії і приношення за чином.

Коли соборно служать кілька священиків, проскомидію відправляє один іерей, а інші служителі нехай окремо нічого не мовлять.

Якщо буде архиєрейське служіння, іерей починає проскомидію як звичайно, кладе частиці Богородиці й святих, а потім покриває святый дискос і святу чашу воздухом, нічого не кажучи. А коли співають Херувимську пісню, сам архиєрей, перед великим входом, закінчує проскомидію.

*Розділ V***ЛІТУРГІЯ ОГЛАШЕННИХ**

Загальні відомості. — Єктенії. — Антифони. — Малий вхід. — Трисвяте.

Загальні відомості

Після кадження святої трапези, святилица, храму вірних та священика, диякон стає поруч священика перед св. трапезою, тричі вклоняються та читають молитву «Царю Небесний». Потім читають «Слава во виших Богу» (2) і «Господи, губи мої відкриєш». Тоді священик цілує Євангелію, а диякон³⁹ — св. трапезу³⁹.

Діалог між священиком і дияконом перед початком Літургії оглашених в давні часи ні в чому не був відмінним від теперішнього звичаю. Диякон по закінченні діалогу робить поклін і виходить північними дверми на амвон та й тричі там вкланяється і каже: «Господи, губи мої відкриєш». І після того підносить правою рукою кінець оаря вгору та голосно співає: «Благослови, владико». Священик починає голосно: «Благословенне царство Отця і Сина, і Святого Духа». Потім іде велика, або мирна єктенія⁴⁰.

Після 2-го антифона та малої єктенії «диякон же поклон сотворив, якоже і предріхом, входить во святий олтар і стоїт тамо піваемим блаженном. Єгда же прийдуть півци піти славу, приходить ієрей с

³⁹ В Молитовнику-служебнику XIV ст. обряд на початку літургії оглашених короткий. По приготуванні й покритті святих дарів покровцями, священик «прекрестив обое кадилом, глаголеть: Дому твоєму подобається святиня Господи в долготу дній, і нині, і присно, і во віки віков. І поклоншеся пред трапезою трижды і речет диякон: Благослови, владико. Поп: Благословенно царствіє Отца і Сина і Святого Духа. Слідус мирна єктенія: Миром Господу помолімся». Ковалів П., Молитовник-служебник, стор. тексту 8 на зв.

⁴⁰ Ісидорів літургікон, стор. 125-126.

дияконом пред святою трапезою і творять поклон оба таже прієм ієрей святоє Євангеліє дасть диякону і тако ісходять малими дверма, творять малий вход. І пришедші і ставше на обычнім місті прекланяють оба глави своя і диякону рекшу тихим гласом: Господу помолімся, держай вкупі і орар свой треми персти десння руки, глаголеть священик молитву входную втай. Тойже скончавши, глаголеть диякон іереови тихим гласом: Благослови, владико святий вход, показуя убо ко востоком с оуарам».

Літургія оглашенніх починається великою, мирною єктенією. В ній молимося про мир для Церкви і для світу, про згоду і любов, за всіх і вся. Серце Церкви стається тут широким у всеохоплюючій молитовній далечині. Всі в любові поручають себе Христові Господеві.

В той час, коли священик читає тихі молитви, які говорять про славу Божого царства в Церкві й які випрошують з висот повноту світлого пізнання Бога для громади, хор співає псалми хвали й радості. Ці псалми, або антифони завжди є перериваються приспівами. Перший антифон величав добродуту Бога віршами хвалительного псалма «Благослови, душа моя, Господа». Коли хор співає псалом, вірні переплітають його благальним закликом: «Молитвами Богоодіці, Спасе, спаси нас».

Усі ці молитви мають на меті підготувати до сприйняття Святого Слова. Боже слово є самий Логос (ό Λόγος τοῦ Θεοῦ). У Св. Письмі виступає він (Λόγος) перед тріумфуючою громадою. Тому, вже при кінці другого антифона, хор співає славний гімн «Моногенес» (ό μονογενὴς ϒἱὸς καὶ Λόγος), похвальну пісню цісаря Юстиніана, на честь втіленого Слова, яка поєднує в собі ясність догматичного зору з величиною красою поетичного вислову: «Єдинородний Сину і Слове Божий, бессмертний Ти, і зволив Ти спасіння нашого ради воплотитися від святої Богородиці і приснодіви Марії, незмінно ставши чоловіком. І розп'яtyй був ти, Христе Боже, смертью смерть подолав. Ти один з Святої Тройці, рівнославимий з Отцем і Святым Духом, спаси нас».

В неділі й великі свята замість третього антифона співається вісім блаженств Нагірної проповіді. Ці блаженства підкреслюють, що всі вірні, які відзначають свято, стоять вже в колі блаженних і беруть участь у вічному житті. В такий спосіб підготована громада може тепер зустрічати Господа слави, що його символізує книга св. Євангелій. Диякон урочисто несе її в своїх руках і кличе: «Премудрість». Сама Божа мудрість, від Отця роджене Слово, епіфанічно сяє у благовістуванні і сповняє всі серця Божим сяйвом. Слово тут розуміється сакраментальною потугою, історично-спасеною керигмою (κήρυγμα), яка наново робить дієспроможним в історії доверше-

ний спасений чин. Всі низько схиляють голови перед святою книгою, яку диякон кладе на престіл. А хор співає трисвяте: «Святий Боже, святий кріпкий...», а під час цього священик прославляє страшну велич цієї хвилини, в якій ми насмілюємося стояти при престолі слави.

Кульмінаційний пункт цієї частини Служби Божої, що сповнена читанням Священнописання надходить виголошення слова Св. Письма, в якому Христос, саме Слово, нас доторкає. Доки, однак, дійде до читання апостола й Євангелії, Літургія ще раз накреслює величну сцену. Вона неначе ще не може відважитися поставити між нами святе Слово. Тому вона заклинає апокаліптичну велич хвилини. Так як в Одкровенні Агнець бере книгу спасених таїн з рук Того, що царствує, так само стойть громада перед славою неописанного й неосяжного Бога. Священик і диякон переходят за престол на місце, де знаходиться трон — там Божество вважається присутнім. Як у видінні сяє слава Вічного, коли диякон говорить: «Благословений, хто йде в ім'я Господне», а священик: «Благословений Ти на престолі слави царства Твого, що сидиш на херувимах, завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні».

По читаннях слідує Служба катехуменів з великою ектенією, ще досьогодні питомий відпуст катехуменів. В той час, коли священик готується до Літургії вірних і розгортає ілітон, диякон виголошує: «Оглашенні вийдіть». Правда, сьогодні вже більше не є присутні жодні катехумени, та все ж таки ще лунає й надалі від століть голос перестороги. Змістом цієї архаїчної відпустової форми є особливе підкреслення зворушливої величі, святості й гідності Божої Жертовної Служби, яку лише святі — «довірені» — можуть довершувати. Так відпуст катехуменів впроваджує до літургії вірних, які є свідомі свого високого привілею — сміти наблизитися до Господа. Тому священик читає тиху молитву благословення за вірних, в якій він величає «Бога Сил», що робить нас гідними стояти при його святому престолі.

Ектенії

Друга частина Літургії називається літургією оглашених, або радше літургією слова. Як перша частина, проскомидія, відповідна початку життя Христа, Його народженню, явленому тільки ангелам та небагатьом людям, Його дитинству і перебуванню приховано до часу появи у світі, так друга відповідає Його життю в світі поміж людей, яким оголосив Він слово істини. Називається вона літургією

оглашенню тому, що в початкові часи християн до неї допускали і тих, які щойно готувалися стати християнами, але не прийняли св. хрещення і знаходились в числі оглашених. При цьому сам образ її священодій, складаючись із читання пророків, апостола і св. Євангелії, є вже переважно огласний.

Ієрей розпочинає Літургію проголошенням з глибини вівтаря: «Благословенне царство Отця, і Сина, і Святого Духа». Так як через втілення Сина стало світові очевидно таїнство Трійці, то саме тому триразове проголошення попереджає і передосяє початок всяких дій, і той, хто молиться, відрікшися від усього, повинен з першого разу поставити себе в царстві Трійці.

Стоячи на амвоні, обличчям до святих дверей, зображені собою ангела, побудника людей до молитов, піднісши трьома пальцями правої руки вузьку стрічку оара, подобу ангельського крила, диякон закликає молитися ввесь присутній народ тими самими молитвами, якими незмінно, від апостольських часів, молиться Церква, починаючи від молитви за мир, без якої не можна молитися. Збір богомольців, намагаючись перевтілити свої серця у згідно настроєні струни органа, по яких повинен ударяти кожний заклик диякона, співає разом із хором співців: «Господи, помилуй».

Стоячи на амвоні, тримаючи молитовний оар, що зображує крило ангела, скеровуючого людей до молитви, диякон закликає молитися за понадвищий світ і спасіння душ наших, за мир цілого світу, достаток святих Божих Церков і єдність усіх, за святий храм і тих, що входять до нього з вірою, благоговінням і страхом, за церковну і світську владу, за місто, за святиню, в якій служиться Літургія, за добре поліття, за рясноту плодів земних, за часи мирні, за перебуваннями у плаванні, подорожі, недужих, страждаючих, полонених та за спасіння їх, за врятування їх від усякого смутку, гніву й нужди. І збираючи все цим всеохоплюючим ланцюгом молитов, що називається великою ектенією, на кожний її окремий заклик збір богомольців відповідає разом із хором: «Господи, помилуй».

На означення безсилості молитов наших, яким бракує душевної чистоти і небесного життя, закликає диякон, згадавши про тих, котрі вміли ліпше віднас молитися, передати самих себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові. В ширшому бажанні передати самих себе і один одного, і все життя Христу Богові, як уміли це робити разом з Богоматір'ю святі й ліпші від нас, кличе вся церква: «Тобі, Господи». Ланцюг молитов закінчує священик потрійним словослов'ям, яке червоною ниткою проходить крізь всю Літургію, розпочинаючи і закінчуєчи кожне її дійство. Збір вірних відповідає стверджу-

ючи: «Амінь» — «Нехай буде». Диякон сходить з амвону і починається співання антифонів.

Антифони

Антифони — пісні, вибрані із псалмів, пророчо зображаючі прихід у світ Сина Божого,— співаються поперемінно обома сонмами на обох крилосах.

Славословний псалмоспів був завжди однією з головних частин християнського всенародного богослужіння, подібно, як це було і в старозавітній богослужбі. Ці псалмоспіви називаємо сьогодні антифонами або зображенальними. Йдеться тут про вибрані вірші псалмів, при тому, що після кожного з них співається приспів. Маємо антифони святкові й повсякденні, як правило, три. Взято їх звичайно з однієї катизми, лише на свято Воздвиження Чесного Хреста вірші кожного антифона взято з іншої катизми, а на Переображення Господнє навіть поодинокі антифони складаються з віршів різних псалмів. В антифонах царює славословний зміст, і тому підібрані до цього відповідні псалми, а святкові антифони мають зміст, відповідний до свята.

Наши устави стверджують, що в неділю, а також в деякі свята, співаються замість антифонів два славословні псалми катезохін, а саме псалом 102 «Благослови, душа моя, Господа» і псалом 145 «Хвали, душа моя, Господа», а замість третього антифона співається «Блаженні». Два перші псалми називаються зображенальними тому, що вони, як і «Блаженні» співаються на обідниці, що має також назву зображенальної й відправляється після часів, передусім в алітургійні дні або тоді, коли нема відправи Служби Божої.

Львівський Синод 1891 року постановив співати в парафіяльних церквах антифони повсякденні чи святкові, а зображенальні залишились радше в ужитку монастирських храмів.

При доборі недільних антифонів зроблено так, що два перші взято з Великодня, а третій — повсякденний, але з воскресним припівом: «Спаси нас, Сину Божий, що воскрес із мертвих».

Після «Слава, і нині», на 2-му антифоні співаємо пісню «Єдинородний Сину». В пісні цій прославляється іпостасне поєднання божої і людської природи в Ісусі Христі. Пісня має наочно протинесторіянський і противенофізитський характер і походить з VI ст.

Доки триває спів 1-го антифона, священик молиться у святилищі тихою молитвою, а диякон стоїть в молитовній поставі перед іконою

Спасителя, піднісши орап трьома пальцями руки. Коли закінчиться співання 1-го антифона, виходить він знову на амвон закликати збір тих, що моляться, словами: «Ще і ще в мирі Господеві помолімся».

Вірні голосно відповідають: «Господи, помилуй». Звернувши погляди на лики святих, диякон закликає знову пригадати Богоматір і всіх святих, віддати самих себе і один одного, і все життя Христу Богові. Збір голосно відповідає: «Тобі, Господи». Священик виголосом закінчує, а стверджуюче «Амінь» проголошує вся церква. Починається спів 2-го антифона.

Під час 2-го антифона священик у вівтарі молиться тихою молитвою. Диякон стає знов у молитовній поставі перед іконою Богородиці, тримаючи орап трьома пальцями руки, а по закінченні співу, піднімається він знову на амвон і звертається до ликів святих, закликаючи, як раніше: «Ще і ще в мирі Господеві помолімся». Збір відповідає: «Господи, помилуй». Диякон: «Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю». Вірні у відповідь: «Господи, помилуй». Підвівши очі на лики святих, диякон продовжує: «Пресвяту, пречисту, преблагословенну...», а по відповіді вірних: «Тобі, Господи», священик славослов'ям закінчує моління. Вся церква відповідає: «Амінь». Диякон сходить з амвону. А священик у святилищі молиться тихою молитвою.

Малий вхід

Диякон вертається у святилище південними дверми. Тут відчиняються святі двері.

Півці співають 3-й антифон або «Блаженні», якщо неділя. Коли співці дійдуть до «Слава», священик і диякон, що стоять перед св. трапезою, роблять три малі поклони. Тоді священик бере св. Євангелію, дає її дияконові й опускає фелон. Від правого боку обходять обое св. трапезу й, вийшовши північними дверми, попереджувані свіченосцями, роблять малий вхід. Прийшовши до святих дверей, свіченосці стають по протилежних боках: один — біля ікони Богородиці, а другий — Спасителя, священик — посередині, а диякон — попереду нього праворуч, обидва схиляють голови й диякон тихим голосом каже: «Господеві помолімся», а священик читає потиху молитву входу: «Владико Господи Боже наш».

По закінченні молитви, диякон тихим голосом звертається до священика, тримаючи трьома пальцями орап і вказуючи правицею на схід: «Благослови, владико, святий вхід». Священик благословляє до

сходу і каже: «Благословенний вхід». Тоді диякон подає священикові св. Євангелію для цілування. Коли закінчиться останній стих антифона чи «Блаженних», диякон виходить на середину і, ставши перед священиком, підносить руки і, показуючи св. Євангелію, виголошує: «Премудрість, прости».

Перед цим, з крилосу голосно проголошуються блаженства, що проголосили в сучасному віці пізнання істини, а в майбутньому вічне життя. Збір вірних, кличучи закликом розважного розбійника, завоївавшого до Христа на хресті: «У царстві Твоїм пом'яни нас, Господі».

«Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне» — вбогі духом, це не чванливі, які не надіються цілковито на розум.

«Блаженні плачучі, бо вони втішаться» — якіплачуть ще більше за власні недосконалості та гріхи, ніж від образу та кривд, їм заподіяних.

«Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю» — не маючи гніву супроти будь-кого, всевибачаючі, люблячі, зброя яких — всеперемагаюча смиренність.

«Блаженні голодні та спраглі справедливості, бо вони наситяться» — прагнучі небесної правди, жадаючі відновити її раніш в самих собі.

«Блаженні милосердні, бо вони помилувані будуть» — співстраждаючі за кожного брата, ті, що в кожному прохаючому бачать самого Христа, за нього прохаючого.

«Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать» — як у чистому дзеркалі заспокоєніх вод, не скаламучених ні піском, ні мулом, відзеркалюється чисто небесна баня, так і в дзеркалі чистого серця, не скаламученою пристрастями, вже немає нічого людського, і образ Божий в ньому відзеркалюється один.

«Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» — подібно самому Сину Божому, який зійшов на землю для того, щоб внести мир в наші душі, так і ті, хто вносить мир і замирення в доми — істинно Божі сини.

«Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство небесне» — вигнані за проголошування правди не самими устами, але запахом приємним всього свого життя.

«Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи, Мене ради. Радійте і веселітесь, бо нагорода ваша велика на небесах» — заслуга їх потрійна: перше, що вже самі по собі вони були чисті; друге, що, бувши чистими, були засуджені; третє, що бувши засудженими, раділи, що потерпіли за Христа.

Збір вірних слізно повторює вслід за читцем чи хором ці слова Спасителя, в надії на вічне життя в майбутньому віці.

Тепер урочисто відчиняються святі двері, неначеб пра́ма самого царства небесного, і очам всіх зібраних являє ся очий престол, як оселля Божої слави і верховне училище, звідки сходить на нас пізнання істини і сповіщається вічне життя. Приступивши до престолу, священик і диякон беруть з нього Євангелію і несуть її до народу не святыми дверми, а бічними, що нагадують двері в тій бічній кімнаті, з якої в перші часи виносились книги на середину храму для читання.

Збір вірних дивиться на Євангелію, несену руками смиренних служителів Церкви, неначеб на самого Спасителя, що сходить вперше на діло божественної проповіді: сходить він через вузькі північні двері, якби невідомий, на середину храму, аби, показавшись усім, повернутися у святилище через святі двері. Слуги Божі посеред храму зупиняються і схиляють голови. Ієрей молиться тихою молитвою, щоб той, що встановив на небі воїнства ангелів і чини небесні на служіння слави Своєї, повелів тепер тим самим силам і ангелам, що співслужать, звершити разом з ними вхід до святилища. А диякон, показуючи молитовним орапем на святі двері, говорить йому: «Благослови, владико, святий вхід». Давши поцілувати йому св. Євангелію, диякон несе її у вівтар, в святих дверях зупиняється і, піднісши її руками вгору, проголошує: «Премудрість», знаменуючи цим, що Слово Боже, Його Син, Його Вічна Премудрість благовістилися світові через Євангелію, яку він тепер підніс своїми руками. І вслід за тим проголошує: «Прості! тобто, піднесіться духом, звільніться з обіймів лінощів, від байдужого стояння. Збір вірних, піднісши духом, кличе разом із хором: «Прийдіте, поклонімся і припадім до Христа. Спаси нас, Сину Божий, ...співаємо Тобі: Алилуя».

Значення гебрайського слова «Алилуя» — «Господь іде», «хваліте Господа». Ale так, як, за розумінням священної мови, в слові «іде» охоплено й сучасне, й майбутнє, тобто іде Той, що прийшов і Той, що приходить, то, знаменуючи вічний прихід Божий, це слово супроводжує щоразу ті священнодії, коли сам Господь сходить до народу в образі Євангелії чи святих дарів.

Євангелія, возвістивши слово життя, кладеться на престіл. На крилосах лунають або пісні на честь святого, день якого відзначає Церква за те, що він уподобився до тих, яких поіменував Христос в прочитаних блаженствах, і що живим прикладом власного життя показав, як підноситися за Ним услід у вічне життя.

По відспіванні тропарів надходить час трисвятої пісні. Попросивши на нього в ієрея благословення, диякон показується в святих дверях і, поводячи орапем, подає знак співцям. Урочисте й голосне трисвяте

наповнює цілу церкву. Воно складається в цьому потрійному зверненні до Бога: «Святий Боже».

Трисвяте

По відспіванні тропарів приходить час трисвятої пісні. Цю пісню-гімн попереджає молитва, яку священик читає тихо і яка називається молитвою трисвятої пісні. Ця молитва не була складовою частиною первісної Літургії. Постала вона правдоподібно на кінці V ст., як вступ до пісні трисвятого. Найдавніший текст її знайдено в списку VIII ст. Вона є начеб проводженням молитви малого входу та розвиненням її провідної думки та змісту. Складається вона здебільшого з уривків Св. Письма та відзначається великою урочистістю. Це тому, що вона є першою молитвою, колись священика, а нині святителя перед св. трапезою. Вона має деяку подібність до тієї молитви, яку священик читає перед освяченням, а саме перед піснею «Свят», а також і до молитви, що читається під час співання Херувимської пісні. Провідною думкою всіх цих молитов є викликати в душі священика почуття святого натхнення до його служби та нагадати, що його священна дія — це не звичайна служба, але наслідування служби ангелів, що зі страхом та трепетом служать перед престолом Божим, як на це вказує молитва трисвятої пісні.

Молитва трисвятої пісні є лише вступом до самої пісні: «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас». Історія цієї пісні нам достатньо відома і про початок її маємо багато свідоцтв, хоч деякі з них змішані з легендарними оповіданнями. Першу історичну згадку про походження пісні трисвятого подають нам акти Халкедонського Собору 451 року. Однак там нічого не згадується, хто був автором трисвятого. Візантійські церковні історики записали нам про походження трисвятого цікаве оповідання, пов'язане з великим землетрусом, що стався в Царгороді за часів патріярха Прокла (434-446). Населення мусіло залишити місто і з тривогою молило Бога про рятунок. Під час цього всенародного моління один хлопець, піднесений неземною силою вгору, мав видіння ічув, як ангели співають Богові гімн трисвятого. Тоді ввесь народ зачав співати пісню «Святий Боже» і землетрус припинився.

А сирійські джерела приписують постання гімну «Святий Боже» Йосифові з Ариматеї та Никодимові, немовби ці два мужі співали «Святий Боже», несучи Христа до гробу. Під словом «трисвяте», по-староукраїнськи «трисвятоє», як на Божественній Літургії святого

Івана Золотоустого, так також і на Літургії св. Василія Великого, розуміємо пісню: «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас». А в чинах вечірні, повечір'я, північної, утрені й часів та в інших богослужбах розуміємо під цією назвою першу частину т. зв. початку звичайного, тобто крім пісні «Святий Боже» також «Пресвята Тройце», «Господи, помилуй» та «Слава, і нині».

Співаючи так часто на наших богослужбах пісню «Святий Боже», ми просто звикли до неї та їй не приходить нам на думку глибше замислитись над її змістом, її початком та її складовими частинами. Зрештою одна стихира, а саме стихира на свято П'ятдесятниці, пояснила нам зміст трисвятого і то так категорично, що ми навіть не задумуємось над тим, чи можливий ще інший зміст та початок пісні. Згадана стихира говорить ось що: «Святий Боже, вся содіавий Сином, содійством Святого Духа; Святий кріпкий, імже Отця познахом і Дух Святий приде во мір; Святий безсмертний, утішительний Душа, от Отця ісходяй і в Сині почиваяй, Тройце Святая, слава Тебі» (Квітна тріодь, П'ятдесятниця, вечірня стихира на стиховні). Згадана стихира виразно заявляє, що пісня «Святий Боже» є на честь Пресвятої Трійці, трьох Божих Осіб, Отця, Сина і Святого Духа. Та все ж вона нам не говорить, чому Бога Отця називаємо просто Святий, а Сина — Кріпкий, а Святого Духа — Безсмертний.

Інший документ, що пояснює тринітарне значення пісні «Святий Боже» — це прописане для Східних Папою Урбаном VIII, визнання віри. Там говориться ось що: «Чту такожде і приємлю вселенськія Собори... Іже в Халкедоні, четвертий в ряду..., імже осуждається нечестивая ересь, іже ко Трисвятому от Ангел преданному і на предреченні Соборі Халкедонстім воспітому: Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас — прилагавших Распинийся за ни, і тако Божественное естество тріех лиц страсно бити пропіщаювавших і смертно». Отже, в визнанні віри ми визнаємо, що пісня «Святий Боже» є на честь Трьох Божих Осіб.

Якщо дивитись на історичні початки й розвиток пісні трисвятого, то на основі документів не можна зайди далі, як до Халкедонського Собору, що відбувся 451 року. Самі ж досліди над текстом пісні та причиною її постання ще тим ускладнені, що вони тісно пов'язані з т. зв. христологічними суперечками, що мали місце на Сході в перші століття. Існує один відмінний варіант пісні трисвятого, що має додаток: «Що був розп'ятий за нас», відноситься, отже, до другої Божої Особи, до Ісуса Христа, та звучить так: «Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, що був розп'ятий за нас, помилуй нас». Пісня «Святий Боже», із згаданим додатком, «що був розп'ятий за нас» в правовірному розумінні може відноситись лише до Другої

Божої Особи, а ніколи до Пресвятої Трійці. Випливає, отже, що пісню «Святий Боже», яку ми співаємо на честь Пресвятої Трійці й розуміємо її як таку, що прославляє три Божі Особи, деякі розуміють інакше, а саме як пісню на честь Спасителя, Ісуса Христа. В такому розумінні навіть латинська Церква співає її у В. п'ятницю в часі адорації-почитання чесного й животворного хреста. Так, отже, питання про «Святий Боже», наскільки воно має тринітарний або христологічний зміст, донині лишається нерозв'язаним і варте окремої історично-літургійної студії.

Найновіша література на цю тему не така численна. Те саме стосується і попередніх століть, передусім двох останніх⁴¹. Найшире та найглибше говорить на цю тему І. М. Ганзенс, Т. І., професор Папського Григоріянського Університету в Римі⁴². В своєму науковому творі зібрав він всі дотепер відомі історичні свідоцтва про «Святий Боже» та критично розглянув їх. В нашій студії доводиться хіба додати дещо з того матеріалу, що знайшовся в інших авторів, особливо в класичному літургійному творі Брайтмана.

Пісня «Святий Боже» відома всім східним літургіям. Майже завжди співають її в другій частині Служби Божої, тобто в літургії оглашених, відразу по малому вході, по вході з Євангелією. Згадуючи про символи поодиноких обрядів, св. Герман, царгородський патріярх (715-729) казав, що малий вход представляє символічно виступ Христа як Учителя⁴³. В дійсності був це в давнину урочистий вход святителя до храму. Вказує на це між іншим і текст молитви входу: «Владико Господи Боже наш, Ти установив на небі чини і воїнства ангелів і архангелів на служіння Твоєї слави, тож вчини із входом нашим, щоб був входом святих ангелів, які співслужать з нами і разом з нами славословлять Твою добруту»⁴⁴.

Літургійна співдія ангелів, про яку мова в молитві входу, пояснює, чому пісня трисвятої стоїть саме на цьому місці літургії оглашених. В Божественній Літургії, згідно з поясненням Отців, невидимо беруть участь ангели. Ангели в небі співають безперервно трисвяту пісню: «Свят, Свят, Свят Господь Саваот». А на літургії вірних у храмі містично сполучуються з небесними силами й тут на

⁴¹ Bardenhewer O., AL IV 299 ff.; *Jahrbuch fuer Liturg. Wiss.*, 1922, seite 2-4; 1930, seite 169-174.

⁴² Johannes Michael Hanssens, S.J., *Institutiones Liturgicae, de ritibus orientalibus*, tom. III. De Missa ritum orientalium, Pars II, Romae 1932.

⁴³ Liturgischer Kommentar des Hl. Germanus v. Konstantinopel, 24, hrgb. von N. Borgia, p. 21.

⁴⁴ Chrysostomusliturgie - Gebet des kleinen Einzugs, Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1846, p. 368.

землі грішними устами співають ту саму пісню. Тому і в 1-му листі св. Клиmenta до Корінтян читаємо ось таку молитву: «Творім волю Божу й погляньмо на ангельські хори, як вони стоять перед Ним і служать. Бокаже Писання: Тисячі тисяч Йому служили й силенна безліч перед Ним стояла» (Дан. 7,10) і вони кликали: «Святий, Святий, Святий Господь Сил, вся земля повна його слави» (Іс. 6,3). Так і ми однодушно зібрали на одному місці, кличено побожно одними устами, щоб отримати велику й пребагату милість»⁴⁵.

Як пісня «Свят», звана також великим трисвятим, впроваджує вірних у найважливішу частину Літургії, бо безпосередньо попереджає слова освячення, так пісня «Святий Боже» вводить у найважливішу частину літургії оглашених, а саме в читання Святого Письма Нового Завіту.

Пісня трисвятого була відома в давнину і в Галіканській Літургії. Впроваджено її було на Соборі у Вайсон 529 року⁴⁶. Її співали під час процесії з Євангелією, тобто на нашому «малому вході»⁴⁷.

Початки трисвятого за найдавнішими відомостями

Треба передовсім виразно розрізнати форму пісні «Святий Боже», що її нині співаємо та ті елементи, з яких вона складається. Про повний текст трисвятого, коли та як він постав, маємо дві відомі оповіді.

1. До часу Прокла (344-446), царгородського патріярха, пісня «Святий Боже» була невідома. Та під час великого землетрусу ангели оголосили що пісню людям, не безпосередньо, але через одного побожного юнака. Таке оповідання знаходимо в одному листі патріярха Акакія Царгородського (471-499)⁴⁸. Оповідання патріярха Акакія перевопідають майже всі грецькі історики, між іншими ігумен Теофан (IX ст.)⁴⁹, Анастасій Бібліотекар (IX ст.)⁵⁰, Кедренус (XI ст.)⁵¹, Никифор Калліст (XIV ст.)⁵², а в першу чергу Іван Дамаскин (VIII

⁴⁵ Funk F.X., *Die apostolischen Vaeter*, Tuebingen 1906, B.51, 25-35.

⁴⁶ Канон 3.

⁴⁷ Nickl, *Der Anteil des Volkes an der Messliturgie im Frankenreiche*, Innsbruck 1930, p. 25 ff.

⁴⁸ Mansi, 7. 1121 D.

⁴⁹ Chronographia ad ann. Graecor. 593, P.G., 108, 244.B.,248.A.

⁵⁰ Historia Ecclesiastica, 1226.A.

⁵¹ Ibid., I.XIV, c. 46, P.G., 146, 1217.BC.

⁵² Ibid., I.XVIII, c. 51, P.G., 147, 436.A. – 437.A.

ст.) в його творі «Про православну віру»⁵³ та в листі до архимандрита Йордана⁵⁴, в якому говорить про пісню Трисвятого.

Хоч оповідання про великий землетрус і чудесне проголошення пісні трисвятого переповідають поважні й численні історики, то історичності в ньому мало. Немає ніде джерельної згадки про землетрус в сучасників Прокла, хоча того роду явища природи старовинні спостерігали і занотовували досить докладно.

2. Інше оповідання про початок пісні трисвятого знаходимо в творі-коментарі монаха Йова (VI ст.) «Про втілене Слово»⁵⁵. Монах Йов підтримує погляд одного наверненого на християнську віру жида, що пісня «Святий Боже» взята з богослужби жидівської синагоги. Існує бо велика подібність між текстом «Святий Боже» та молитвою «Кедуша»⁵⁶. На думку монаха Йова, чи радше того вихрещеного жида, пісня «Святий Боже» складається з ангельського оклику Серафимів «Свят» (Іс. 6,3) та зі слів 41-го псалма, а саме: «Возжада душа моя ко Богу Кріпкому, Живому» (Іс. 41,3). Тільки слово «Живий» в позитивному розумінні замінено на слово «Безсмертний».

Таким поясненням був задовільнився навернений жид. Але не зовсім був задовільнений ним монах Йов, а за ним інші дослідники пісні «Святий Боже». Та все ж не бракувало в пізніші часи дослідників, що таки в текстах Святого Письма шукали елементів трисвятого. В XIV ст. вчений літургіст Микола Кавазілас⁵⁷ стверджує: «Цю пісню колись співали ангели, а взята вона з книги святих псалмів Пророка. Церква Христова прийняла її і присвятила Пресвятій Трійці. Слово „Свят“, що його тричі виголошуємо, походить від ангелів, а слова „Бог Кріпкий, Безсмертний“ походять від блаженного Давида, що каже: „Возжада душа моя ко Богу Кріпкому, Живому“». Так прийняті та злучені слова мають ще додаток прохання. Маю на думці слова «помилуй нас», що їх додала Церква, яка проповідує і визнає Єдиного в Трійці Бога, а все це для того, щоб показати згоду між Новим і Старим Завітом та й з іншого боку, щоби показати один спільний хор ангелів та людей, що творять одну Церкву через прихід Христа.

Лишаючи на боці оповідання про початок трисвятого, переїдемо до розгляду мовного аспекту. Почнемо від кінця.

⁵³ *De fide orthodoxa*, I.III, c.10, P.G., 94, 1021.AB.

⁵⁴ *Epistula ad Jordanum Archimandritam de Hymno Trisagio*, 6, P.G., 95, 37.B.

⁵⁵ Iobius Monachus, *De Verbo Incarnato commentarius*, I.VI, c. 25, apud Nestorium (451), *Bibliotheca*, cod.222 MS 103, 772.

⁵⁶ Rabb. Davide Panzieri, *Preghiera Serale e Vespertina del Sabato e delle tre festività secondo il rito italiano*, Roma 1940, p. 118.

⁵⁷ *Liturgiae Expositio*, c.20, p. 150, 412-414.

Закінчення трисвятого «помилуй нас» вказує на текст єктеній, що такі численні у візантійській богослужбі. Отже, можна зробити висновок, що «Святий Боже» має не лише славословний, але також і молитовний характер. Але все ж не можна оминути питання, чи заклики «Святий Боже», що в нашій слов'янській мові мають виразну кличну форму, мали таку саму кличну форму у грецькому оригіналі. В грецькій мові називний відмінок і клічний співпадають. Латинський переклад залишив називний відмінок.

Елементи трисвятого у Св. Письмі

Святий – Гагіос

Слово „Святий“, „Гагіос“, старе й його знаходимо вперше в книзі Виходу, тобто в другій книзі Мойсея⁵⁸. Інколи воно вживається для означення місця культу, інколи як атрибут часу. Та передовсім це слово відноситься до Божого імені. В пророка Амоса читаємо, що Бог присягається на свою святість⁵⁹. Слово це часто зустрічається у всій релігійній літературі, особливо там, де мова йде про священиків, про їхню службу. На шапці старозавітного архиєрея були написані слова: «Кодеш ля Ягве», тобто Святий Господеві. В псалмах та в пророків щораз виразніше бачимо той перехід поняття святості від речової до особової. Нарешті поняття святості стає тотожним з поняттям Божества⁶⁰. Пророки в своїх писаннях створюють окреме богослов'я, в якому Бога прямо називають Святым. Алогей цього розвитку — в пророка Ісаї. У нього поняття „святий“ є центральним пунктом всіх богословських міркувань. Бог являється пророкові як Святий. Ісаїя має видіння, чує трисвяту пісню «Свят», бачить Бога в його безмежній святості, тремтить, бо свідомий, що він грішна людина, боїться смерті, бо переконаний, що хто грішними очима побачить Бога, той помре. З поняття святості Бога Ісаї творить новий термін і уживає його часто, а саме назву «Святий Ізраїль»⁶¹. Подальший розвиток подають псалми, де слово „святий“ уживається неодноразово в особовому розумінні⁶². Значне місце відіграє культ в житті

⁵⁸ Вих. 3,5.

⁵⁹ Ам. 4,2.

⁶⁰ Пс. 32,21; 103,1.

⁶¹ Пс. 77,41.

⁶² Пс. 71,22; 89,19.

народу, обряди в єрусалимській святині. В святині мешкає Бог, там можна «бачити» Бога в хмаринці над кивотом⁶³. Нарід має, отже, тугу за святынею, робить прощі до святого Міста, складає жертви на святыню.

Через Філона та Йосифа Флавія поняття святості переходить до новіших рабінських шкіл. Звідси до творів Отців: Теодорета, Кирила Єрусалимського. Ці атрибути дають Богові кат'екзохен, бо по своїй природі Бог є Святий⁶⁴.

Кріпкий – Ісхирос

Слово „Ісхирос“ зустрічаємо не тільки в книгах Святого Письма Нового Завіту, але також в грецькому тексті Старого Завіту, в Сімдесятюх. Так у книзі Второзаконня (10,17) сказано, що Бог є великий і кріпкий — «Мегас ке Ісхирос». Також в книгах Царів зустрічаємо цей вислів. В 7-му псалмі, 12 вірш, є мова про справедливого й сильного Бога Суддю: Теос Крітіс Дікаіос ке Ісхирос. В Новому Завіті говорить Іван Хреститель, що Христос є сильніший (Ісхироторос) від нього (Мт. 3,11). В Одкровенні св. Івана (18,8) Бог є той сильний Володар, що всьому приказує, над усім володіє і буде все судити. Також ангели, як слуги Божі й знаряддя в руках Божих є сильні (Од. 5,2). Термін «Ісхирос», отже, часто вживається у книгах Святого Письма як Старого, так і Нового Завіту.

Безсмертний – Атанатос

В книгах Старого Завіту жодного разу не зустрічається цей вислів у відношенні до Бога. Псалом 41, коли говорить про Бога Святого й Кріпкого, уживає ще й третього епітету — Живий.

В листі св. Павла до Тимотея говориться, що Бог один має безсмертність (атанасіян)⁶⁵. Але час написання згаданого листа припадає на високий розвиток геленістичної культури й св. Павло уживає цей вислів бодай раз. Йдеться тут про вищий ступінь мовного розвитку, коли з'являється т. зв. «алфа пріватівум». Письмо Старого Завіту уживає простого вислову, притаманного сучасним йому семітським

⁶³ Пс. 27,4.

⁶⁴ Theodoretus, Serm. 3, t. 4, p. 523.

⁶⁵ Cyril von Jerusalem, Katech. der Neugetauften 5, s. 224 und zum Isaia 49, s. 666. Jobius Monachus, in Photii Bibliotheca, Cod. 222, s. 605.

народам. Так в давнину не говорили, наприклад, «недобрий», але пря-
мо «злій», а замість «невеликий» — «малий».

Та не вдаючись задалеко у філологічні міркування, треба зазна-
чити радше, що термін «атанатос» є відомий в часи геленістичної
культури. Гомер називає богів «атанатої», божественими мешкан-
цям Олімпу дає він назву «атанатос»⁶⁶.

Грецька філософія і поганське богослов'я знали отже вислів
«безсмертний». Вплив геленістичної культури на християнське бого-
слов'я був значний і тому появився таких термінів як «безсмертний»
(атанатос) в творах Святих Отців, та й вже в самого апостола Павла,
вихованого в грецькій культурі, зрозумілій. Це тимбільше, що в
Євангелії та в листах апостолів говориться вже не лише про те, що
Бог є вічний, але також і про те, що людська душа є безсмертна
(Мт.10,28; Євр. 9,27; Кор. 13,12).

Бог – Живий – Теос – Зоон

Як вже зазначалось, слова «безсмертний» не знаходимо ніде в Св.
Письмі. Натомість знаходимо слово «живий». Це слово є рівнозначне
слову «безсмертний». І тому в етіопській Літургії ці обидва терміни
вжиті в цікавий спосіб, а саме подвійно один поруч другого. Текст
трисвятого в етіопській Літургії отже звучить: «Святий Боже, Свя-
тий Кріпкий, Святий Живий-Безсмертний, помилуй нас, Господі»⁶⁷.
Це не означає, що в етіопів форма трисвятого давніша. Навпаки, вона
новіша, а слова „живий“ та „безсмертний“ ужиті тут синонімно. Про
Бога Живого, в протиставленні до мертвих поганських ідолів, гово-
риться не лише в Старому Завіті, але також і в Новому (Мт. 16,16;
26,23; 1 Кор. 1,12; 1 Кор. 6,16; Євр. 12,22).

Помилуй нас

Оклик-молитва «Помилуй нас» такий давній, як давня людина і як
взагалі є молитва людини до Бога. Тим окликом починається 50-й
псалом. Він вживається в прилюдних та приватних молитвах. Щі слова
є в Новому Завіті, бо ж недужі й грішники зверталися до самого Спа-
сителя (Мт. 15,22; Лк. 18,38 та ін.).

⁶⁶ Thes. gr. Linguae, vol. I, p. 809, IV, p. 306.

⁶⁷ Hyatt H.M., *The Church of Abyssinia*, p. 186.

стиянська література повна цих висловів, в першу чергу — я. Досить згадати ектенії, збережені нині у всіх обрядах. На єкі прошення ектеній народ відповідає: «Господи, помилуй».

Трисвяте в книзі Одкровення

що текст трисвятого завдячує своєю остаточною формою янському піснеписцеві, то все ж виразні його елементи, а то й іа композиція міститься таки в Св. Письмі. Згадати хоч би запостола Павла в листі до Тимотея ⁶⁸. Але особливе місце восьмий стих в четвертому розділі Одкровення: «Чотири ті мають кожна собі по шість крил; навколо і всередині повно покою не мають ні вдень, ні вночі, промовляючи: «Святий, святий Господь Бог Вседержитель, хто був і хто є і хто єтъ».

ана нижче таблиця вказує на подібності між окликами-піснею а текстом трисвятого.

КНИГА ОДКРОВЕННЯ	ТРИСВЯТЕ
Святий, Святий, Святий /Господь/ Бог	Святий Боже
Вседержитель	/Святий/ Кріпкий
Що був і є, і приходить	/Святий/ Безсмертний

Елементи трисвятого в псалмі 41

ється чи не найважливішим місцем у Св. Письмі, що містить елементи трисвятого є псалом 41, а саме його 3-й стих: «Возуша моя ко Богу кріпкому, живому».

І. 1,17: «Цареві віків, нетлінному, невидимому, єдиному Богу, честь і віки вічні. Амінь».

Але цього місця не досить для композиції пісні «Святий Боже». Для підтримки їому мусіли прийти ще інші елементи, а саме трикратне «Свят» з книги пророка Ісаї, як пісня слави, що її співають Серафими (Іс. 63). Літургія додала на кінці слова «Помилуй нас» і так пісня набула також молитовного характеру.

Висновки

Аналіз трисвятого веде нас до наступних висновків:

1. Елементи трисвятого є в книгах Старого й Нового Завіту, отже, пісня має свій початок в Священному Писанні, а тим самим від найдавніших часів відома була християнській літургії.
2. Ця пісня має подібний приклад в щоденній єврейській літургії, а саме в пісні «Кедуша» (Святий).
3. Хоч і початок трисвятого, в такій формі, як він нині є, непевний, то пісня походить з часів V ст. Однак знані документи не сягають далі, як до Халкедонського Собору.
4. В нашій Літургії її треба розуміти як пісню на честь Пресвятої Трійці, хоч і не виключено, що первісне її значення — це прослава Христа Спасителя, що «був розп'ятий за нас».

Розділ VI

ТРАПЕЗА СЛОВА

Читання Святого Письма. — Єктенія і відпуст оглашених.

Читання Святого Письма

Входом своїм на горне місце, зображає ієрей вхід самого Христа разом із тілом в лоно Отче. Ієрей іде нетрепетною стопою, проголошуючи: «Благословенний, хто йде в ім'я Господнє», і на закликання диякона: «Благослови, владико, горне сидіння», благословляє його, проголошуючи: «Благословенний Ти на престолі слави царства Твого».

І сідає на горному місці біля сидіння, призначеного для архиерея. Звідси, як Божий апостол і його намісник, обернувшись обличчям до народу, підготовляє він увагу до слухання наступного читання апостольських послань.

Читець з книгою апостола в руці виходить на середину храму. Закликом: «Будьмо уважні» диякон закликає всіх присутніх до уваги. Священик посилає з глибини вівтаря і читцеві, і всім присутнім бажання миру, а вірні відповідають священикові тим самим. Але тому, що служіння його повинно бути духовним, подібним служінню апостолів, які говорили не свої слова, а сам Дух Святий говорив їхніми устами, то не говорять: «Мир тобі», але: «Духові твоєму». Диякон проголошує: «Премудрість». Голосно, виразно, аби кожне слово було всім чутно, починає читець, старанно серцем сприймаючи, душою шукаючи, розумом міркуючи над внутрішнім змістом читаного, вчуваються присутні, бо читання апостола служить сходами для кращого зображення читання євангельського. Коли читець закінчує читання, ієрей проголошує йому із вівтаря: «Мир тобі». Диякон проголошує: «Премудрість, будьмо уважні». Хор співає «Алілуя», сповіщаючи наближення Господа, який іде говорити до народу устами Євангелії.

З кадилом в руці йде диякон наповнити паощами храм, назустріч ідучого Господа, нагадуючи кадженням про духовне очищення душ наших, з яким повинні вислухати запашні слова Євангелії. Священик у вівтарі молиться тихою молитвою, щоб засяяло у серцях наших світло божественної розсудності і відкрились очі наші для зображення євангельських проповідань. За засяяння того ж світла в серцях своїх моляться присутні тихою молитвою, готовуючись слухати. Попросивши благословення в іерея і одержавши від нього напуття: «Бог, молитвами святого, славного, всехвального апостола і євангелиста (ім'я), нехай даст тобі слово благовістити силою великою для сповнення Євангелія возлюбленного Сина Свого, Господа нашого Ісуса Христа», диякон підіймається на амвон, разом з несенним світильником, що символізує всепрощаюче світло Христове. Священик у вівтарі проголошує до зібраних: «Премудрість, прості, вислухаймо святого євангелія. Мир всім». Хор відповідає: «І духові твоєму». Диякон розпочинає читання.

Побожно склонивши голови, якби слухаючи самого Христа, промовляючого з амвону, всі намагаються прийняти серцями насіння святого слова, яке устами служителя розсіває сам Сіяч Небесний. Не тими серцями, котрих уподоблює Спаситель землі при шляху, на яку хоча і падає насіння, та швидко буває розкрадене птахами — налітаючими злими помислами, не також серцями, які уподоблює Він кам'янистому ґрунтові, лише зверху прикритому землею, які хоча й

охоче сприймають слово, але слово не пускає глибоко корені, бо немає глибини сердичної, і не тими також серцями, котрі уподоблює Він необробленій землі, глушеній бур'янами, на якій хоча й сходить насіння, та швидко виростаючі тут таки разом з ними бур'яни трудів і турбот віку, бур'яни спокус, незчислимі принади світського умертвляючого життя з його оманливими вигодами, заглушають ледве підняті паростки — і насіння залишається без плоду, а тими всесприймаючими серцями, які уподоблює Він гарному ґрунтові, що дає плід — одне сто, друге шістдесят, а інше тридцять, котрі все, прийняте в себе, повертають в родині, в службі, в праці, у відпочинках, у розвагах, з людьми в бесідах і на самоті з самим собою. Тобто, кожний віруючий прагне бути тим, який і слухає, і творить разом, котрого обіцяє Спаситель уподобити мужеві мудрому, будуючому храмину не на піскові, а на камені так, що якби ось, по виході із церкви, налетіли на нього дощі, ріки й вихори всіх бід, його духовна храмина залишилася б непорушною, як фортеця на камені. По закінченні читання, священик у вівтарі звіщає дияконові: «Мир тобі, що благовістуєш».

Підводячи голови, присутні з почуттям вдячності відкликають разом із хором: «Слава Тобі, Господи, слава Тобі». Стоячи в святих дверях, священик перебирає від диякона Євангелію і кладе її на престіл, як Слово, що вийшло від Бога і до Нього повернулось. Вівтар, що втілює вищі горні сеління, зникає з очей — двері святі зачинаються, горні двері завішуються, знаменуючи, що немає інших дверей в царство небесне, крім відкритих Христом, що з Ним лише можна ввійти в них: «Аз єсмь двері».

Тут звичайно в первіні часи християнства була проповідь, велися пояснення і тлумачення прочитаних евангелій. Та тому, що проповідь в нинішні часи виголошується здебільшого на інші тексти і не служить поясненням прочитаного евангелія, то, щоб не руйнувати стрункого ладу і зв'язку священної Літургії, вона переноситься на кінець.

Зображаючи ангела, що збуджує людей до молитов, диякон іде на амвон закликати присутніх до молитов ще сильніших, ще умільніших.

У нашому українському обряді маємо два читання: з апостольських листів та з Євангелії. У вірменському обряді є, крім вищезгаданих, ще читання з книг пророків. В сирійсько-антioхійському обряді — 6 читань: три зі Старого Завіту, одне з Апостольських Діянь, одне з апостольських листів та одне з Євангелії; в маронітському обряді — 2 читання: з апостола та з Євангелії. В халдейському обряді — 4: два зі Старого Завіту, одне з апостола, а одне з Євангелії. В коптійському та етіопському обрядах — 4: одне з послань апостола Пав-

ла, друге з т. зв. католицьких листів, третє з Апостольських Діянь, четверте з Євангелії.

Читання зі Старого Завіту бувають в нас лише на Службі Наперед-освячених Дарів, а також на Службі Божій св. Василія Великого, якщо вона відправляється разом з вечірнею.

Читання Святого Письма увійшло в християнську богослужбу з синагоги. В синагозі читали з Книги Закону, тобто П'ятикнижжя Мойсея та з Пророків. Під цією другою назвою розуміли в давнину майже всі інші книги Старого Завіту. Перед читанням цих книг співали псалми.

Св. Письмо на Божественній Літургії є серцем та ядром гомілетьно-дидактичного богослужіння. Всі інші складові частини Літургії оглашенних: ектенії, антифони, «Єдинородний Сину», тропарі й кондаки, «Святий Боже» є або подальшим лише приготуванням або обрамленням для читання Божого Слова.

Християнська історія знає документи, що відносяться до читання Св. Письма. Вже св. Юстин Мученик в своїй Апології згадує нам про читання Св. Письма: «В день сонця, тобто в неділю, збираються всі, що живуть по містах і по селах на одне місце і тут читаються писання апостолів і пророків так довго, як на це дозволяє час. Коли ж закінчиться читання, настоятель має до присутніх настанову, в якій заохочує присутніх дотримуватися того, що було прочитане»⁶⁹.

Подібне свідоцтво маємо в Тертуліяна, відтак в Оригена, в св. Кирила Єрусалимського, св. Василія Великого, в Апостольських Конституціях, у св. Івана Золотоустого та в інших Отців і письменників давнини.

В перші сторіччя не було виробленої та усталеної системи читання Св. Письма. Добір уривків залежав від церковного служителя, що провадив богослужіння. Але вже в IV та V ст. починає витворюватися певна система в порядку біблійних читань. Св. Іван Золотоустий в одній гомілії радить слухачам, щоб читали вдома ті уривки Св. Письма, що будуть читані й пояснені в наступну неділю в церкві.

Система біблійного читання ґрунтується в нас на засаді т. зв. рядового або тяглого читання. Згідно з переданням, велику заслугу в усталенні біблійних зачатій мав св. Софроній, єрусалимський патріярх (VII ст.). Кінцевою фазою формування треба вважати часи св. Івана Дамаскина, також св. Теодора Студита. З іменем св. Теодора пов'язаний студійський устав не лише літургійного, але й монастирського життя.

⁶⁹ Апологія, гл. 67.

Обряд входу ієрея на горне сидіння і читання апостола та Євангелії виразно подається у найдавніших списках. В Ісидоровому літургіконі читаємо про те, що по малому вході є молитва трисвятого, пісня «Святий Боже» і по ній йде священик з дияконом на горне сидіння. Звідси священик виголошує: «Мир всім», а хор співає прокімен, а після цього читець читає апостола. Кадження перед Євангелією диякон починає на кінці читання апостола. Виглядає, що диякон не кадив тут цілого храму, а лише св. трапезу, святилище та священика.

«Кадить около святою трапезу таже олтар весь і священика. І по сем кадило отложив, приходить ко ієрею і поклонъ ему главу, держай орар треми персти глаголет: «Благослови, владико, евангелиста, імярек». Священик же назнаменуя его глаголеть: «Бог за молитви святаго апостола евангелиста, ім'ярек, дастъ ти глагол сже благовістити силу многу». І диякон рек: «Амінь», і поклонися ему отходить і став пред святою трапезою і поклонься со благоговініем, пріємлетъ святое Євангеліе і ісходить святыми дверми і отходить во уреченое місто і станеть тамо, предходящим яві яко обойм свічником».

Помітне те, що на читанні Євангелії священик стояв за св. трапезою, на горному сидінні так, як це нині лишилось ще на архієрейських службах. Звідтам священик виголошував слова: «Премудрість, прості, вислухаймо святого Євангелія». Якщо був другий диякон, то він виголошував ці слова. По закінченні читання Євангелії диякон віддавав книгу священикові в святих дверях та й співав потрійну ектенію. По потрійній ектенії наступала ектенія за оглашених та відпуст оглашених словами: «Єлико оглашеннї, ізидіте».

Читання Св. Письма попереджали віддавна ряд виголосів, між якими найбільш відомий, сьогодні у всіх обрядах уживаний, виголос «Мир всім». Цей виголос властиво належав до тих, що попереджали не лише читання, але всяку службу. Про нього то й згадує св. Іван Золотоустий: «Коли входить настоятель до церкви, каже зараз же: «Мир всім»; коли повчає народ — «Мир всім»; коли благословляє — «Мир всім»; коли довершується жертва — «Мир всім». Так само і представник африканської Церкви, св. Августин, виразно підтверджує слова Золотоустого: «Ми вийшли до народу, церква була повна і лунали радісні голоси — «Богу слава, Богу благодаріння, ніхто не мовчав, тут і там лунали оклики. Я привітав народ і всі ще раз закликали. А коли настала мовчанка, почалось урочисте читання божествених книг». Та й в інших місцях у св. Івана Золотоустого, інших Отців знаходимо підтвердження, що при вході до храму єпископ чи священик мав звичай привітати присутніх привітом миру. Тут практика Східних Церков і Західної Церкви була однакова. Карthagінський Собор 419 року забороняє читцям тим привітом поздоровляти народ,

а з цього можна зробити висновок, що спочатку читці виголошували: «Мир всім», доки цьому привітovі не надано було сакраментального характеру. Тоді вже міг його виголошувати лише єпископ чи священик. Сьогодні навіть диякон не може виголошувати цих слів перед читанням св. Євангелії чи при інших нагодах, а лише священик⁷⁰. Привіт «Мир всім» є чисто біблійного походження. Досить згадати тут появу Христа Апостолам, коли ввечері, одразу по своєму воскресінні, став посеред них в єрусалимській горниці і промовив: «Мир вам»⁷¹.

По прочитанні Євангелії говорить священик до диякона: «Мир тобі, що благовістуєш». Хор: «Слава Тобі, Господи, слава Тобі».

Диякон приходить до святих дверей і віддає священикові загорнену Євангелію, а він цілує її та кладе посередині престолу, перед кибитом, або приміщує на правому боці св. трапези. Святі двері знову зачиняються.

Диякон стає на звичайному місці і починає: «Промовмо всі». Священик читає потиху молитву «Господи Боже наш».

Словами: «Промовмо всі з усієї душі» закликає диякон, піднісши трьома пальцями молитовний орап; і, підносячи молитви над свої помисли, усі співають: «Господи, помилуй». Поглиблюючи моління потрійним проханням про помилування, диякон повторно закликає молитися за всіх людей, перебуваючих у всіх ступенях, званнях і посадах, починаючи з вищих, де тяжче людині, де їй більше перешкод і де їй потрібна допомога Божа. Кожний із зібраних, знаючи, у якій великій мірі благодійність багатьох залежить від того, чи вища влада виконує належно свої обов'язки, молиться старанно за те, щоб їх напоумив і настановив виконувати чесно свої обов'язки і всякому подав би сили пройти чесно свій земний шлях. За це моляться всі старанно, промовивши вже не раз тричі «Господи, помилуй». Уесь ланцюг цих молінь називається сугубою єктенією, або єктенією старанного приліжного моління, і священик у вівтарі перед престолом сумлінно молиться за прийняття спільніх поглиблених молінь, а сама молитва його називається молитвою приліжних молінь.

Потрійна єктенія в Ісидоровому літургіоні має наступні прошення: «Рцім всі от всея душа і от всего помишленія», «Господи вседержителю», «Помилуй нас Боже по велицій милості».

Після цих трьох прошень іде молитва, т. зв. «приліжного моління». А по молитві слідує подальший текст прошень за патріархів, князя, архиєпископа.

⁷⁰ Скабалланович М., цит. твір, стор. 185.

⁷¹ Ів. 20,19.

«І аще буде монастир прилагает і се: Єще молимся о рабі божії отці нашем ігумені, імярек, і всій сже о Христі братії нашей. Єще молимся і о всіх служащих і послуживших во святій обителі сей.

Аще же есть кромі монастиря не глаголет тая, но глаголет се: Єще молимся о труждающихся, поюющих, предстоящих людий і чаючих от Тебе богатия милості. Єще молимся за всю братію і за вся християни.

Ієрей же возглашает: Яко милостив і чоловіколюбець».

Помітне є те, що при слові «християни» як в Ісидоровому літургіконі, так і в інших списках не завжди стоїть слово «православні». До речі цей термін саме почав входити в наші книги у XV ст. Старші списки його не мають, а говориться в них просто: «всіх вас християн», або і «за вся християни».

І якщо того дня нагодиться будь-яке поминання померлих, тоді вслід за потрійною єктенією виголошується єктенія за померлих. Тримаючи орап трьома пальцями руки, закликає диякон молитися про заспокоєння душ рабів Божих, котрих всіх називаємо поіменно, аби Бог простив їм кожну провину, свідому й несвідому, щоб оселив їх душі там, де праведні спочивають. А кожний із присутніх пригадує всіх близьких його серцеві померлих і промовляє в собі тричі на кожний заклик диякона: «Господи, помилуй», молячись старанно і за своїх, і за всіх померлих християн.

Єктенія і відпуст оглашених

Хоча і не часто трапляються тепер такі, які не прийняли св. хрещення і перебувають в числі оглашених, та кожний присутній, мислячи, як віддано він стоїть і вірою, і ділами від вірних, удостоюваних бути співучасниками трапези любові в перші віки християн, бачачи, як він тільки огласився Христом, але не вніс Його в саме життя, тільки й чує розум слів Його, але не виконує їх, і ще холодна його віра, і немає vognu всепрощаючої любові до брата, поїдаючої черствість духовну, і що хрещений водою во ім'я Христа, він не досяг того відродження в дусі, без якого мізерне його християнство, усвідомляючи все це, кожний із присутніх начеб ставив себе в число оглашених, і на заклик диякона: «Помоліться, оглашенні, Господеві» з глибини серця прохає: «Господи, помилуй».

«Вірні,— закликає диякон,— за оглашених помолімся, щоб Господь помилував їх. Спаси, помилуй, заступи й охорони їх, Боже, Твоєю благодаттю».

І вірні, відчуваючи, як мало вони гідні визначення вірних, молячись за оглашених, моляться за самих себе і на кожний окремий заклик диякона відповідають внутрішньо разом з хором: «Господи, помилуй». Всі схиляють голови, відповідаючи внутрішньо в серцях: «Тобі, Господи».

Священик потиху молиться за оглашених і за тих, котрих смирення душ поставило себе в лави оглашених.

По виголосі хор співає: «Амінь». А на згадку, що надійшла хвилина, коли в давнину випроваджувались з церкви оглашенні, диякон проголошує гучно: «Всі оглашенні, вийдіть» і слід за цим, підвищивши голос, проголошує вдруге: «Оглашенні, вийдіть» і потім втретє: «Всі оглашенні, вийдіть. Щоб ніхто з оглашених не залишився. Тільки вірні, ще і ще в мирі Господеві помолімся».

Від цих слів здригаються всі, відчуваючи свою негідність. Попинаючи думкою до самого Христа, що вигнав із храму Божого крамарів і безсоромних гандлярів, коли-то вони обернули на торговище Його святиню, кожний присутній прагне вигнати з храму душі своєї «оглашеного», неготового бути присутнім при святині, і кличе до самого Христа, щоб возвігнув у нім вірного, зарахованого до вибраного стада, про яке сказав апостол, що це: «Народ святий, люди оновлені», — зарахованого до тих воїстину вірних, які були присутніми при Літургії в перші віки, християн, котрих лики тепер дивляться на нього з іконостасу. І охопивши їх всіх поглядом, прикликає їх на допомогу, як братів, що моляться тепер на небі, адже надходять священніші дії, розпочинається літургія вірних.

Розділ VII

ЛІТУРГІЯ ВІРНИХ

Приготування до євхаристійного жертвоприношення і молитви вірних. — Великий вхід, херувимська пісня, обряди й символіка входу.

Приготування до євхаристійного жертвоприношення і молитви вірних

В зачиненому святилищі ієрей розкладає на св. престолі плащаницю, тобто полотно-хустку з мощами святих та із зображенням тіла Спасителя, на яку повинні бути поставлені приготований ним на

проскомидії святий хліб і чаша, наповнена вином та водою, і які з бічного жертвника принесуться тепер урочисто на очах усіх вірних. Розстеливши антиміс, на згадку про часи переслідування християн, коли церква не мала постійного місцеперебування і, не маючи змоги переносити із собою престолу, стала вживати що хустку з частками мощів і який залишився неначеб для згадки, що й нині не прикріплюється вона ні до якої виключної будови, а мов корабель ліне по хвилях цього світу, не закидаючи ніде свого якоря — її якір на небесах, він приступає до престолу так, ніби приступив би до нього вперше і ніби аж тепер готувався розпочати справжнє богослужіння. В первісні часи у християн лише в цей момент відчинявся престіл, що перед цим залишався зачиненим і завішеним через присутність оглашених, і тільки тепер розпочиналися справжні моління вірних. Ще в закритому вівтарі припадає ієрей до престолу і двома молитвами вірних молиться за очищення своє: «о неосужденном предстояні святому жертвенному», — за надбання честі йому приносити жертви в чистому свідченні сумління, читаючи першу молитву вірних.

А диякон, стоячи на амвоні, посеред церкви, зображаючи ангела, побудника до молитов, тримаючи орап трьома пальцями, закликає всіх вірних до тих самих молінь, що ними розпочалась літургія оглашених.

Дбаючи за настроєння своїх сердець в однозгідний мир, тепер ще необхідніший, всі вірні співають: «Господи, помилуй», і ще сильніше моляться за вишній мир та за спасіння душ наших, за мир цілого світу, достаток Божих Церков і з'єднання всіх, за святий храм цей і тих, що входять у нього з вірою, благоговінням і страхом Божим, за те, щоб звільнитися від всякого смутку, гніву й нужди. І кличуть ще сильніше в серцях своїх: «Господи, помилуй».

Ієрей із глибини вівтаря виголошує: «Премудрість», знаменуючи цим, що та сама Премудрість, той самий Вічний Син, що сходив під видом Євангелії сіяти слово, що навчало життя, перенесеться тепер під видом святого хліба, щоб принести у жертву за цілий світ. Піднесені цією згадкою, всі присутні спрямовують думку, готовуються до священнодій і служінь, що мають відбутися. Ієрей тихо молиться, припадаючи до престолу, такою високою молитвою: «Щоб під владою Твоєю». І відчиняються святі двері.

Під час співання Херувимської пісні диякон, взявши кадильницю і поклавши до неї тиміям підходить до священика, кажучи: «Благослови, владико, кадило» і, одержавши благословення: «Благословений Бог наш», читає 50-й псалом і кадить довкруги святу трапезу, запрестольну ікону, проскомидійник, ікони іконостасу, обидва хори і

нарід. На кінці, повернувшись південними дверми до святилища, кадить священика.

По молитві і кадженні ієрей і диякон, ставши перед святою трапезою, мовлять разом Херувимську пісню тричі, після кожного разу вклоняючись ⁷².

«Ми, херувимів тайно являючи і животворній Троїці трисвятую пісню співаючи, всяку нині житейську відкладім печаль.

Щоб і Царя всіх ми прийняли, що Його в славі невидимо супроводять ангельські чини. Алилуя, алилуя, алилуя».

Тоді відходять до проскомидійника з дияконом попереду, а ієрей кадить чесні дари, молячись тихо: «Боже, милостивий будь мені грішному». І творять великий вхід.

Великий вхід, Херувимська пісня, обряди й символіка входу

Велика молитва Жертви є знову сповнена трепетом-пошаною, який спадає на нас в цій невимовній хвилині. Хто ж властиво є гідний служити «Цареві славі»? Приносити Йому Службу є щось велике й відчайдушне, ба «щось страшне навіть для небесних сил». Нехай Господь, сам Архиєрей, який у своїй невимовній і безмежній любові до людей (філаутропіа) сам справував службу архиєрея і нам передав це почесне служіння літургійної і безкровної жертви, «сподобить нас чистим серцем і бездоганно стояти при Його святому престолі». Під час цієї молитви вірні співають Херувимську пісню, що славну пісню, яка бачить вірних як співдіючих з херувимами в таємній драмі небесної Літургії (Лειτουργία), в якій Господь-Киріос входить сам з невидимим ангельським почтом. У східному мисленні християнське життя є включене в ангельське буття. Християнське існування є небесним існуванням, воно вже стоїть позапросторово-часовим виміром і, як у видінні Одкровення, просякнуте трансцендентною

⁷² По кадженні стає диякон праворуч священика, тримаючи кадильницю перстеневим пальцем лівої руки. А священик разом з дияконом, піднісши вгору руки, проказують Херувимську пісню тричі, за кожним разом роблячи малій поклін. Потім, там де є такий звичай, священик і диякон цілують св. трапезу і, якщо хочуть, ручний хрест. Після цього йдуть просто, диякон — попереду, до проскомидійника. Там священик, прийнявши кадильницю, кадить святі дари навхрест, молячись тихо: «Боже, милостивий будь мені грішному». Закінчивши кадження віддає священик кадильницю дияконові, який тримає її одним пальцем правої руки.

могутністю. Небо й земля обіймають один і той самий порядок буття й культу. Одна єдина драма культового почитання охоплює небесну й церковну ієрархію. В церковному ладі з'явилися небесні ієрархії. Через світлі ангельські степенування і чини, з великої непорушної Тріас спливають небесні сили, які огортають всесвіт. У світлих візантійських епохах скрізь видно було образи ангелів: по церквах і домах, на вулицях і площах. Невгласаючий жар потойбічного сяива на золотому тлі опромінює їхні непорушні постаті. Урочисті відправи, царський двір, уряд, урядові титули та щоденне життя — все це разом жило подихом другого світу. Про це говорять слова: «Ми, херувимів тайно являючи (*εἰκῶνίζουτες*)». Це означає: В культовій містерії, всі є одною буттєво-могутньою епіфанією небесних світів. В службі св. Літургії піднесені ми до ангельської гідності й самі стоямо біля небесного престолу. Тут знову є думки Одкровення, які висловлюють ці істини: світовий і позасвітовий лад просякнуті преображенням сферию. Те, про що говорять видіння в Одкровенні в їх культових образах, що вірні на землі й святі на небі стоять при одному престолі, стається тут дійсністю.

Щойно тепер стає цілком зрозумілим, що означає ця процесія, яка тепер виходить. Священик і диякон з почтом інших вівтарних служителів, несучи св. дари, переходятуть урочистою процесією від проскомидійника, через храм вірних до жертовного престолу. Цей вхід має вигляд великої драматичної сцени з Одкровення. Візантійська Літургія любить драматичний перебіг не лише в сенсі чистої гри і відображення. Це не є приблизно так, начеб там, в неприступному світі, небесна Літургія проходила б у великій сценарії, а ми тут на світі лише довершували копію. Тут живе радше релігійний реалізм таємного світу. Так як тайнство культу не є тільки символом, лише уприсутненням самого Божого спасенного чину, так як святий образ, ікона, таємниче робить первісний образ видимим, а його спасенна сила стає діючою для віруючої людини, так як слово має участь в Логосі, так само літургійна драматика у своїй конкретній наочності є не лише вказівкою, але реальною, хоч і прихованою і тільки вірою осягальною дійсністю. Так як глядач Одкровення бачить дійсність, а не лише символи, так само драма культу є одночасно образною й дійсною. В сцені великого входу видно апокаліптичне відображення Царя царів, оточеного хорами небесних воїнств. Святі, хоча ще неосвячені дари, є одночасно Господом. Тут відчувається його невидима присутність. Дари, які мають статися Христовим тілом і кров'ю, є вже осяні близком ідучого Господа. Тут володіє цілковито інше поняття часу, ніж на Заході. Ціла сцена, здавалося б, є вилучена, відірвана з про-

сторово-часового порядку феноменально видимого світу. Велика Теофанія кидає свої проміння вперед. Зближається Цар всесвіту. Священики є небесним почтом Господа, а вірні представляють лики Бога прославляючих херувимів. В бого米尔ному поклоні вірні припадають до землі, представляючи ангелів, які покірно закривають своє лице. Одна старовинна обробка херубікону, Херувимської пісні, такоже: «Бо на списках ангельських сил урочисто вноситься Цар царів».

При перенесенні жертвовних дарів з проскомидійника на жертвовну трапезу, священик несе чащу, а диякон в цей час тримає дискос (δίσκος) з хлібом над своєю головою. В уявленні східної Літургії диякон є відображенням ангелів. Несення дискоса над головою мабуть пригадує херувимів Єзекіїла, які на своїх крилах несуть божий трон. Вони мовчать, коли наближається епіфанія Бога. Так само диякон повинен своїм завмерлим поглядом на вірних нагадувати мовчанку херувимів, які мовкнуть перед величністю Бога й служать йому. З'являється сам Господь, несений на ангельських руках, а велика громада оточує його разом з його відкупленими. Небеса й земля служать одну єдину священнослужбу. Служителі, поручаючи себе взаємно Господу, приходять до жертвової трапези, яку почитається як життедайний гріб Господа. Так як Господь воскрес із гробу, так само в хвилині Жертви стає присутньою Пасха Воскресіння. Понад кожною Службою Божою світить світлість Анастазіс (Ανάστασις). Про це говорять предивні слова Літургії: «О, Христе! Гріб Твій, джерело нашого воскресення, з'явився правдиво життедайний, кращий від раю, пишніший, як кожна царська палата».

Святі двері відчиняються на середині молитви так, що ієрея можна бачити ще в молитві із рознесеними руками. Диякон із кадилом у руці входить приготувати шлях Цареві всіх і щедрим кадженням піднімає хмари кадильних паоощів, посеред яких пронесеться Носимий херувимами, також нагадує всім про те, щоб «ісправилася» їхня молитва, як кадило перед Господом, нагадує про те, щоб усі, будучи паоощами Христовими, за словом апостола, згадали про потребу бути їм чистими херувимами для піднесення Господа. А півчі на обох крилосах почнутъ від цілої церкви оцю херувимську пісню: «Ми, херувимів тайно являючи і животворній Тройці трисвятую пісню співаючи, всяку нині житейську відкладім печаль».

Стародавні римляни мали звичай новообраниго імператора виносити до народу в супроводі легіонів військ на щиті під покровом багатьох похилених над ним списів. Цю пісню склав сам імператор, що впав на коліна із всією своєю земною величчю перед величчю Царя всіх, списоносного херувимами й легіонами небесних сил: в

першопочаткові часи самі імператори смиренно ставали в лави служителів під час внесення святого хліба.

Спів цієї пісні уподібнюється співові ангелів. Ієрей і диякон, повторюючи внутрішньо в собі ту саму херувимську пісню, підходять до бічного жертовника, де була відслужена проскомидія. Приступивши до дарів, покритих воздухом, диякон говорить: «Візьми, владико».

А коли служба відправляється соборно, за участю великого числа ієреїв і дияконів, тоді один несе дискос, другий — чашу, третій — ложечку, якою причащають, четвертий — спис, що простромив св. тіло. Всі приладдя виносяться, навіть саму губку, якою збирались крихітки святого хліба на дискосі і яка унаочнює ту губку, намочену оцтом і жовчю, що нею напоїли люди Творця свого. Під спів херувимської пісні, вподоблюючись небесним силам, виступає урочистий хід, що називається великим входом.

При виді Царя всіх, несеному в смиренному образі ягняті, що лежить на дискосі, неначеб на щиті, оточеного знаряддями земних терпінь, неначеб списами незліченних воїнств і чинонаочальств, всі додолу схиляють свої голови і моляться словами розбійника, завілавшого до Нього на хресті: «Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у царстві твоїм».

Посеред храму зупиняється ввесь хід. Священик використовує цю велику хвилину, аби в присутності несучих дари пом'янути перед Господом імена всіх християн, починаючи від тих, хто має тяжкі і священніші обов'язки, від виконання яких залежить щастя всіх і власне спасіння душ їхніх. «Всіх вас православних християн, нехай пом'яне Господь Бог у царстві Своїм завжди, нині і повсякчас, і на віки віків».

Увійшовши святыми дверми, ієрей ставить святу чашу на трапезу; а святий дискос бере з голови диякона і ставить також на трапезу. Тоді скидає покровці зі святого дискосу й святої чаші, кладе на одному боці святої трапези, а взявши з рамена диякона воздух і покадивши, покриває ним чесні дари.

Великий вхід з чесними дарами в Ісидоровому літургіконі

«Херувимской же пісні піваємої, входить диякон во святий олтар, прием кадило с фимианом і пришед ко ієрееви, приемлетъ обычную

кадильную молитву, кадить святую трапезу крестообразно около і олтар весь і священика, і по сем станеть от лівия его страни, со всяким благоговінієм пожидая совершеннія молитвенного.

Той же совершені, ставше вкупі моляться херувимське, глаголюще к собі. Се глаголюще трижды, покланяються, отходять ко жертвенному предходящу диякону с кадилом і покадить святая к себі моляся сице глаголет: Боже очисти мя грішнаго і помилуй мя. Глаголяко священику: Возми, владико».

Устав Богослужень, виданий в Римі (стор. 68), зобов'язує диякона під час кадження читати тихо псалом 50, а по кадженні має він стати праворуч священика. Потім говориться і про те, що відходячи до жертвовника, священик та диякон цілують святу трапезу і, якщо хотути, також ручний хрест. Цих подробиць в Ісидоровому списку не знаходимо.

Прийшовши до жертвовника, «священик взем воздух, возлагаеть на десное рамо дияконови, глаголя сице: Возмите руки ваша во святая. Таке святий дискос, еже есть святое блюде, взем поставляеть верху глави диякона, приемше и оному со страхом и со всяким блюдением и кропостию.

Сице же священику приемшу святий потир един, тако творять великий вход, предходящу диякону держащу и кадило со святым блюдцем в едином персті десния руки и правуходящу и ні мала не-накланяюща. Сим же предходять носят свячники, и переходящим ім церков моляться оба о всіх, сице глаголюще: Помянет Господь Бог всіх вас во царствї своєм, всегда, нині і присно і во віки віков.

Входящим ім во царскія двері глаголють ко себі: Благословен, грядий во імя господнє, Бог Господь явися нам»⁷³.

В нашему списку немає, отже, згадки про поіменне поминання ієрархії, світської влади, князя, воїнства, ктиторів і доброчинців храму, а священик, як і диякон моляться тільки загальною молитвою за всіх християн.

Тому що символіка великого входу має показати урочистий в'їзд Спасителя до Єрусалиму, то обидва служителі, проходячи через святі двері, читають слова месіянського псалма: «Благословен, грядий во імя Господнє»⁷⁴.

Хоч Ісидорів список подає лише коротку форму поминання на великому вході, в XV ст. відомі були вже й деякі додатки. Священик та диякон, несучи святі дари, поминали присутніх в церкві достойників — єпископа, князя тощо. Якщо був присутнім князь, то

⁷³ Ісидорів літургікон, стор. 133.

⁷⁴ Петровський А., цит. твір, стор. 905-907.

співали: «Да помянеть Господь Бог благородство твоє». За святителя: «Да помянеть Господь Бог святительство твоє». А в монастирі: «Да помянеть Господь Бог смиреніє ваше і терпініє ваше».

Коли священик з дияконом проходив святі двері, диякон читав: «Возьміте врата, князи, ваша і внидет цар слави», а священик: «Благословен грядий во імя Господне».

Починаючи від XV ст. деякі служебники вже мають довшу молитву за владу, священиків та вірних, але служачі читають її тихо: «Помяни, Господи, обитель сію, іли град сей. Помяни, Господи, благочестивих князей наших і все воїнство. Помяни, Господи, єпископа нашого і всей священический чин. Помяни, Господи, отца нашого ігумена і всіх єже о Христі братія наших».

Увійшовши до святилища, «поставляєть священик святий потир прежде на святой трапезі і по сем взимаєт святое блюдце с глави диякона от страни стоящу і поставляєть і то такоже на святой трапезі по чину, святого потиря близь, глаголя і тропар сей: Благообразний Йосиф со древа снем пречистое тіло твоє і площаницею чистою обвив, вонями во гробі закрив положи, но воскрес во третий день, Спасе, даря мирові велю мілость».

Также покровци убо отемлеть сам священик от святаго блюдца и святаго потиря и полагаеть кроми. Воздух же прием от рама дияконо-ва и покадив того держашу диякону кадило и покриваєт ним святая. И по сем прием сам священик кадило и кадить святая трижды, глаголя сице: Ублажи, Господи, благоволеніем твоім Сиона, даже до конца псалму. Также кадило отложше, стануть оба пред святою трапезою молящеся, поклоняютъся три поклони страхом и благоговініем, также опустив священик фелонь свой и руки своя приложив крестообразно к персем и главу преклонъ пред святою трапезою, глаголеть: Благословите, святій. Диякон же главу преклонъ ко ереови глаголет: Дух Святый найдет на тя и сила вишиняго осінить тя. И паки сам ко ерееви: Помяни мя, владико святій. И священик: Помянет тя Господь Бог во царствії своєм».

Текст цього діалогу зберігся донині без змін в нашему святительському служебнику.

По великому вході диякон вклоняється священикові, дістає від нього благословення та й виходить на амвон, де співає ектенію: «Ісполнім молитву нашу Господеві»⁷⁵.

⁷⁵ Ісидорів літургікон, стор. 135.

*Розділ VIII***ПРИГОТУВАННЯ ДО ЖЕРТВУВАННЯ**

Молитва приношення. — Зміст і значення поцілунку миру. — Символ віри. — Євхаристійний діалог.

Молитва приношення

Після великого входу й перенесення св. дарів диякон, віддавши поклін священикові, виходить північними дверми і, ставши на звичайному місці, співає: «Сповім». Священик, після поставлення божественних дарів на святій трапезі, читає тиху молитву приношення: «Господи Боже вседержителю». Виголос: «Щедротами». Хор: «Амінь».

Тоді звертається священик до народу і благословляє: «Мир всім». Вірні: «І духові твоєму». Диякон: «Возлюбім один одного».

Священик вклоняється тричі й тихо мовить тричі: «Возлюблю Тебе, Господи....», та цілує святі дари так, як вони покриті: спочатку — святий дискос, потім — святу чашу, а на кінці — край св. трапези перед собою. А диякон робить три малі поклони на своєму місці й цілує свій орап там, де на ньому є знак хреста, та виголошує: «Двері, двері».

Священик підносить великий покровець т. зв. «воздух» і, тримаючи його над святыми дарами, проказує разом з народом символ віри, не вклоняючись при словах «і волітися» і, поцілувавши воздух, кладе його на звичайне місце на престолі.

Єктенія і молитва по великому вході щораз ближче ведуть до євхаристійної дії. Вівтар ще перебуває зачиненим. Священик все ще не починає жертвоприношення: ще багато чого є перед тайною вечерею. З глибини вівтаря посилає він привіт самого Спасителя: «Мир всім». Йому у відповідь: «І духові твоєму». Стоячи на амвоні, диякон, як було у перших християн, закликає всіх до взаємної любові словами: «Возлюбім один одного, щоб однодумно визнавати». Закінчення заклику підхоплює хор: «Отця і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну», сповіщаючи, що не полюбивши один одного, не можна полюбити Того, Хто ввесь сама любов, повна, довершена, маюча в одній Трійці ї люблячого й любленого. Люблячий — Бог Отець, люблений — Бог Син, і сама любов, їх пов'язуюча — Бог Дух Святий. Тричі вклоняється священик у вівтарі, потиху промовляючи: «Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь

твердиня моя і захист мій», і цілує покритий покровцями святий дискос і святу чашу, цілує край святої трапези. Скільки б не було священиків з ним у співслужінні, кожний робить те саме, а потім усі цілують один одного. Головний говорить: «Христос посеред нас». Йому відповідають: «І є, і буде». Диякона також, скільки б їх не співслужило, кожний спочатку цілує свій оар в тому місці, на якому зображене хрест, потім один одного, промовляючи ті самі слова.

Зміст і значення поцилунку миру

Раніше всі присутні в церкві цілували один одного, чоловіки — чоловіків, жінки — жінок, промовляючи: «Христос посеред нас», і тут же відповідаючи: «І є, і буде». Саме тому й тепер кожний з присутніх, збираючи в думці перед собою всіх християн, не лише присутніх у храмі, а й відсутніх, не лише близьких серцю, а й даліших від серця, поспішаючи замиритися з тими, проти яких відчував якусь нелюбов, ненависть, невдоволення — всім їм поспішає дати в думці поцилунок, проказуючи в собі: «Христос посеред нас» і відповідаючи за них: «І є, і буде»: бо без цього він буде мертвим для всіх наступних священнодій, за словами самого Христа: «Лиши дар твій і піди та замирися наперед з ближнім твоїм».

Стоячи на амвоні обличчям до всіх присутніх і тримаючи оар трьома пальцями, проголошує диякон стародавній вислів: «Двері, двері», що стосувався в давнину дверників, які стояли при вході, щоб ніхто із поган, маючих звичай порушувати християнські богослужіння, не увійшов зухвало й святотатно до церкви. Тепер він звернений до самих присутніх, аби охороняли двері сердець своїх, де вже оселилась любов, щоб не проник туди ворог любові, а двері уст і вух, щоб відкрилися на слухання символу віри, на знак чого й відхиляється завіса над святыми дверми: вона ж бо лише тоді відхиляється, коли слід спрямувати увагу розуму на вищі таїнства. А диякон закликає до уваги словами: «В премудрості будьмо уважні». Хор твердим, мужнім співом, більш подібним на скандування, співає виразно й голосно: «Вірую в єдиного Бога Отця, вседержителя, творця неба і землі...»

По виголосі: «Щедротами єдинородного Сина Твого», поздоровляє священик вірних словами: «Мир всім», а на виголос диякона: «Возлюбім один одного» приходить поцилунок миру. Народ співає в цей час: «Отця і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну».

Звичай взаємного цілування в Літургії належить до найдавніших. Вже св. Павло закликає християн до привіту поцілунком, як до символу взаємної любові й миру.

Про обряд поцілунку миру згадує св. Юстин в своєму описі Літургії. В IV ст. згадують про нього й св. Кирило Єрусалимський, св. Іван Золотоустий, Лаодикейський Собор.

В давні часи поцілунок миру не був обмежений лише до священнослужителів, але стосувався всіх присутніх. Потім вийшов із звичаю, бо перевівся звичай спільного св. причастя всіх присутніх. Може тому римська Літургія має поцілунок миру безпосередньо перед св. причастям.

Поштовхом до запровадження поцілунку миру на св. Літургії є, без сумніву, слова Христові: «Коли, отже, приносиш на жертвоніж дар твій і там згадаєш, що твій брат має щось на тебе, лиши там перед жертвоніжем твій дар, піди, замирись наперед з твоїм братом і тоді прийдеш і принесеш дар твій»⁷⁶.

Обряд поцілунку миру має повчальний зміст. Він не лише закликає вірних до взаємної любові, але й закликає любити Бога, на якій спирається любов до близького. Йдеться тут про унаочнення й заохочту до постійного застосування двох головних заповідей: любові до Бога й любові до близького.

Щодо слів «Щоб однодумно визнавати Отця і Сина, і Святого Духа», то вони пізнього походження. Знаходимо їх щойно в уставі патріярха Філотея (XIV ст.).

Цілуючи святі дари, священик читає слова псалма 17: «Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя». При взаємному поцілунку вітаються священики, а вітались колись і вірні, словами: «Христос посеред нас», і відповідають: «І є, і буде».

Наближається час великої жертвеної дії. Тепер закликається, щоб Дух Святий зійшов з висот. Це тільки в ньому довершується, бо ж наша жертва є пневматична, є подихом Св. Духа. Пневма наскрізь освячена, спасенна чинність. Тому-то мовив ієрей перед хвилиною, коли перенесені були св. дари: «Святий Дух буде з нами жертвувати по всі дні життя нашого». Дух Агапе є живою єдністю. Він є всеохоплюючою сполукою, спільним подихом дітей Божих. На знак великої любовної єдності священик робить три поклони перед покритими дарами жертвовника, цілує «великий воздух» (що називається Аер), символ Св. Духа, під час чого голос диякона звістує: «Возлюбім один одного...»

⁷⁶ Мт. 5,23-24.

Тепер вже все готове, щоб в богообязливості служити Господеві. Тільки освячені й покликані можуть брати участь у таїнственній жертві.

Символ віри

Хоч символ віри не належить до первісних складових частин Літургії, то нині вже він є у всіх літургіях, як східних, так і західних.

Причиною його впровадження є догматичні суперечки V і VI ст. Перший запровадив символ віри монафізитський патріярх Антіохії Петро Фулло (†471). За його прикладом пішов царгородський патріярх Тимотей (510-518). Читали тоді на Літургії нікейський, короткий, символ віри. Цісар Юстин II доручив замінити нікейський символ віри царгородським, тобто тим, що його нині читаємо, і він має назву нікейсько-царгородського.

На Заході запроваджує символ віри еспанська Церква на синоді в Толедо 589 року. Офіційно запровадив символ віри до римської Літургії 1014 року папа Венедикт VIII.

Римська, вірменська й мальбарська Літургії мають символ віри відразу по Євангелії, отже зараховують його до дидактичної богослужби. Інші Літургії мають символ віри перед жертвоприношенням, перед поцілунком миру. Тільки у нашій Літургії порядок відмінний.

На «Вірую» відкриваються святі дари, а священик тримає над ними воздух. Піднесення його має передусім практичне значення. Колись підносив священик воздух не на «Вірую», але на слова «Станьмо гідно».

Саме потрясення воздуха над святими дарами не має якогось символічного значення радше практичне, пов'язане з функцією т. зв. ріпід, уживаних колись і тепер на Сході.

Відсувається завіса, що затуляла половину святих дверей: священика видно при престолі, він підносить великий воздух в гору й помахує ним урочисто над жертвовними дарами, що символізує невидиме ширяння Параклита-Утішителя. Тепер співається символ віри, який треба розуміти не як розумове визнання віри, а як містичну силу і урочистий гімн в Святім Дусі. Визнання віри є тут ніби літургійною хвалою, жертвою в Дусі, бо пізнання з віри є можливе лише в богомільній доксології.

Пояснення важливіших висловів у символі віри

«Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного» — цей вислів існував ще перед Нікейським Собором (325) як термін, правдоподібно, олександрійської богословської школи ⁷⁷. Взято цей вислів з Євангелії за Іваном, де в прологі «Слово», Логос, називається світлом, то фіш.

Вислів «Бога істинного від Бога істинного» був спрямований проти аріян, які стверджували, що лише Отець є правдивий Бог ⁷⁸.

У вислові «І воскрес у третій день згідно з Писанням», помітна апологетична тенденція. Ранні християнські апологети доводили залишки правдивість християнської доктрини здійсненням старозавітних пророцтв.

Ще перед початком довгих дискусій про походження Святого Духа, зустрічаємо в східних символах віри й у текстах молитов намагання подавати велике число прикмет Св. Духа: Утішитель, Дух істини, всюди сущий, скарб дібр, податель життя. Так і в символі віри читаємо: «І в Духа Святого, Господа животворчого, що від Отця (і Сина) ісходить...». Слово «Господа» подане в грецькому оригіналі прикметниково як «κύριον» і паралельно до слів «ἄγον» і «ζωοποιόν», тобто «святого» і «животворчого». Слово «животворчого» є епітетом єгипетських символів, а безпосередньо походить зі Св. Письма ⁷⁹.

Слова «і Сина» — *Filioque* є додаток, що перший раз з'явився в Еспанії. Первісний текст звучав: «Що від Отця ісходить», згідно з текстом Євангелії за Іваном ⁸⁰. Але й цей додаток еспанських ченців, відомий в історії як велика суперечка між Сходом та Заходом про *Filioque*, не був без впливу деяких східних богословів. Вже в IV ст. є ознаки певної орієнтації на цей додаток «і Сина» так, що Епіфаній у своєму більшому символі додає по словах «від Отця ісходящаго» — «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον», «і від Сина» — «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβανόμενον».

«Що говорив через пророків» — має біблійну основу ⁸¹, а в деяких Отців, як у св. Іринея, вказує на протигностичну тенденцію ⁸².

⁷⁷ Брінктріне І., цит. твір, стор. 120.

⁷⁸ Пор. 1 Ів. 5,20.

⁷⁹ Ів. 6,63; 1 Кор. 15,45; Пс. 103,30.

⁸⁰ Ів. 15,26.

⁸¹ Пор. II Ест. 9,30; Зах. 7,12; Міх. 3,8.

⁸² Adv. Haer., I, 10,1; III, 24,4; IV, 20,8.

«В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву» — підкresлює в першу чергу єдність Церкви й цей вислів є характерним для східних символів, згідно зі словами апостола Павла в листі до Ефесян⁸³. Прикмета «святості» є найстаршою з усіх, бо знаходимо її вже в Апостольському Символі, в св. Ігнатія Богоносця та інших. За нею йде ще одна відома в давні часи прикмета Церкви, а саме, що вона соборна, по грецьки «католіке». Її також підкresлює св. Ігнатій Антіохійський. Прикмета «апостольська» дещо новіша за своїм походженням. Знаходимо її в Апостольських Конституціях коптійських⁸⁴. Спочатку цей термін стосувався церковних громад, які дійсно заснували самі Апостоли, пізніше його поширило на цілу Церкву.

Під час «Вірую» ієрей підносиТЬ воздух і тримає його над святыми дарами. Якщо будуть інші служачі священики, тоді й вони підносяТЬ святий воздух і тримаЮТЬ його над святыми дарами, похитуючи і тихо мовлячи, як і вірні, визнання віри.

Євхаристійний діалог

По закінченні Символу віри співає диякон: «Станьмо гідно, станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб святе приношення в мирі приносити». Хор: «Милість миру». Диякон, зробивши малий поклін, входить південними дверми до святилища, стає праворуч священика і, якщо треба, бере рипіду й повіває нею уважно над святыми дарами. Якщо немає рипіди, робить це малим покровцем.

Ієрей виголошує: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця, і причастя Святого Духа нехай буде з усіма вами». Вірні: «І з духом твоїм». Ієрей, обернувшись до сходу: «Вгору піднесімо серця». Йому відповідають: «Піднесли до Господа». Ієрей: «Благодарім Господа». Вірні співають: «Достойно і праведно є поклонятися Отцю і Сину, і Святому Духові, Тройці єдиносущній і нероздільній».

А ієрей молиться: «Достойно і праведно Тебе оспіувати, Тебе благословити, Тебе хвалити, Тобі дякувати, Тобі поклонятися на всяко-му місці владицтва Твого. Ти бо єси Бог несказаний, незбагнений, невидимий, неояжний, завжди сущий, і так само сущий, Ти і єдинородний Твій Син, і Дух Твій Святий. Ти від небуття до буття нас привів, і коли ми відпали, Ти знову нас підняв і не перестав творити

⁸³ Еф. 4,4-6.

⁸⁴ Гл. 46.

все, поки нас на небо не привів і майбутнє царство Твоє дарував. За все це дякуємо Тобі і єдинородному Твоєму Синові, і Духові Твоєму Святому, за всі Твої добродійства, вчинені нам, які ми знаємо і про які не знаємо — явні і неявні. Дякуємо Тобі і за цю службу, яку Ти з рук наших зволив прийняти, хоч і стоять перед Тобою тисячі архангелів і десятки тисяч ангелів, херувими і серафими, шестикрилі, багатоокі, що високо ширяють, пернаті».

Диякон бере святу звізду зі святого дискосу, робить над ним знак хреста, цілує та відкладає. Ієрей виголошує: «Переможну пісню співаючи, викликаючи, взываючи і промовляючи». А вірні, неначебто наслідуючи ангельські хори, співають: «Свят, свят, свят Господь Саваот, повне небо і земля слави Твоєї, осанна на висотах. Благословений, хто йде в ім'я Господнє, осанна на висотах».

Тоді підходить диякон, стає по правому боці, бере в руки рипіду й повіває спокійно, уважно, зі страхом, поверх святих дарів, щоб не сіли мухи чи щось подібне.

Поцілунок миру в Ісидоровому служебнику

В літургіконі митрополита Ісидора обряд поцілунку миру має деякі відмінності: по виголосі диякона: «Возлюбім друг друга, да єдино-мислієм ісповіми, священик внутрі стоя, творить поклони три, моля к себе і глаголя: Возлюблю тя, Господи, кріпость моя, Господь утврежденіє мое і прибіжище мое і збавитель мой»⁸⁵.

Після цього є цікава примітка про те, що замість цілувати дискос, чащу та край трапези, деякі цілують лише саму трапезу: «Зді же ніції єдину точію святу трапезу цілують; доволіно рекша се, якоже во святій Софії в великої церкви творимо есть, ідже і ми научихомся видівшє».

⁸⁵ Молитва священика на слова «Возлюбім друг друга» в деяких списках є дещо довща, а саме: «Возлюблю тя, Господи, кріпосте моя, Господь утврежденіє мое і прибіжище мое, і збавитель мой, Бог мой і помощник мой, уповаю на него». А ще старший звичай був починати ці слова молитвою: «Господи Ісусе Христе, любви творче, дателю благим, дажь нам рабом твоїм любити друг друга, яко ти возлюбил еси нас». Цю молитву примістив о. А. Бачинський в нашому архиєратиконі, щоправда по словах: „Возлюблю тя, Господи, кріпосте моя“, але все таки текст її зберігся в наших книгах і в наших святительських службах безперервно аж до нині. Порівняй: Петровський А., цит. твір, стор. 909-910 та Святительський служебник о. А. Бачинського, стор. 30.

Крім підкреслення звичаю великої церкви святої Софії царгородської і замітки, що інші повинні наслідувати її традицію, наш список подає інший спосіб цілування святих дарів: «І тако цілується свята тако яко суть покровена, первіс верху святаго блода, таже верху святаго потиря, конець святия трапези с преди пред собою. Цілуєт же і диякон орар свой тамо пред дверми святыми стоя і тако глаголеть: Двері, двері, мудростю воньмі. Люді: Вірую во єдинаго Бога... Потом же диякон: Станім добрі, станім со страхом, воньмі, святое возношеніе с миром приносити.

Сему от диякона глаголему, священик взимаєт воздух от святих помалу воздвигай его глаголя: Святый Боже, святый кріпкий, святый безсмертный, помилуй нас. И сего поціловав отлагаєт і возглашаєт сице: Благодать Господа нашего Ісуса Христа».

З багатьох давніх списків бачимо, що священик підносив воздух по закінченні символу віри, а піднісши його вгору, проказував три-святе. Такий обряд знаходимо і в старших друкованих пам'ятках, перших копіях грецьких оригіналів. Подає його Книга літургій, видана в Парижі 1560 року, що містить Літургію св. Якова, св. Василія та св. Івана Золотоустого. Цей обряд зберігся в деяких українських виданнях, між іншими, характерних своєю консервативністю щодо подавання текстів, аж до наших часів⁸⁶. Літургікон, виданий в Римі, не узгляднів цього парткулярного звичаю і це без будь-якої шкоди для тексту. Згадуючи тут лише один з багатьох прикладів, хочемо сказати, що деякі особливості українського обряду, обряду київської митрополії, сягають в сиву історичну давнину, вони передусім залишились в наших святительських службах, бо святителі перебирали звичай кожний від свого попередника і їх треба було належно пошанувати, навіть тоді, коли виникає потреба деякого обрядового оновлення.

Після виголосу: «Станім добрі, станім со страхом», диякон входить в святилище та стає по лівій руці священика, а не по правій, як це тепер приписує Літургікон. «Диякон же вшед і став от лівия страни священика, от святия трапези, покланяється триждя, таже согнується воздух і святия покровци і поставляєть ко єдиної страні. Священику же рекшу: «Побідную піснь», взимаєт диякон звізду і отрив на ілітоні і поставляєт со воздухом таже приходить і стоїть на десной страні. I аще убо есть рипіда, приєм єю руками і стоїть омаховая ти-

⁸⁶ А. Петровський каже, що в списках XIV ст. знайшов він текст «Святий Боже», що його священик читає відразу по символі віри перед закликом диякона: «Станім добрі, станім со страхом». Петровський А., цит. твір, стор. 908.

хо со всяким вниманієм і со страхом верху святих, яко не сісти муham іли іному котрому такову. Аще же ність рипіди, творить се с єдинім покровцев».

Так анафору (жертвоприношення) попереджає євхаристійний діалог. Євхаристійний діалог — це розмова між священиком та вірними безпосередньо перед початком євхаристійної жертви. Всі літургії, як західні, так і східні містять цей діалог, а в багатьох випадках зміст його той самий. Це доказ того, що діалог має одне, спільне джерело походження.

Найдавніші пояснення діалогу знаходимо в св. Кипріяна на Заході та в св. Кирила Ерусалимського на Сході.

В нашій Службі Божій діалог починається словами: «Станьмо гідно (по-грецьки — гарно), станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб святе приношення в мірі приносити». В сирійській Літургії диякон кличе: «Станьмо гідно, станьмо зі страхом і тремтінням, станьмо в чистоті, скромності й святості! Станьмо, брати, всі з любов'ю, з правдивою вірою, зі страхом перед Богом і споглядаймо на цю страшну жертву, що лежить перед нами, і руками священика приноситься Отцю, Господеві цілого світу, за нас усіх, для осягнення милосердя й спасіння і на жертву хвали».

Далі слідують слова: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа». Їх взято з послання св. Павла до Корінтян і містяться вони також в інших літургіях.

— Вгору піднесімо серця. Благодарім Господа.

Народ заявляє про свою готовість віддати Богові жертву подяки словами: «Достойно і праведно є покланятися Отцю і Сину, і Святому Духові, Тройці єдиносуційній і нероздільній».

Замість слів «Вгору піднесімо серця» має латинська Літургія коротший вислів: *Sursum corda*, а в Апостольських Конституціях⁸⁷ читаємо: 'Ανω τὸν νοῦν, які й Літургія св. Василія і св. Івана Золотоустого передає в іншому вигляді: «'Ανω σχῶμεντας καρδίας». Правдоподібно вислів взято з Плачу Єремії: «Levemus corda nostra cum manibus ad Dominum in coelos»⁸⁸.

Також слова «Благодарім Господа» нагадують останні тексти молитов, а саме молитву єреїв по трапезі: «Благодарім нашого Предвічного Бога»⁸⁹. Відповідь народу: «Достойно й праведно є

⁸⁷ Апостольські Конституції, VIII.

⁸⁸ Пл. Єр. 3,41.

⁸⁹ Mishnatraktat Berakhoth 7,3, Ed. Strack 16.

поклонятися» знаходить подібність у св. Павла⁹⁰ і є тією аклямациєю: «Αξιος, що в давнину відігравала значну роль. В 'Апостолік' парабоюс читаємо такі слова: «Благодаримо Тебе, Боже, через Твого улюбленого Сина Ісуса Христа».

Розділ IX

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ

Анафора, або жертвоприношення. — Молитва подяки. — Серафимська пісня «Свят». — Євхаристійна молитва освячення. — Молитва анамнези. — Епіклеза. — Поминання живих і померлих.

Анафора, або жертвоприношення

Євхаристійне жертвоприношення — це найважливіша частина Літургії. В ній довершується жертва Нового Завіту чудесним перетворенням євхаристійних дарів на Тіло й Кров Христові.

Ця найважливіша частина Служби Божої має називу «приношення», «жертвоприношення», «Євхаристія», «євхаристійна молитва» або «анафора».

Анафора в своїй основі походить від самого Ісуса Христа. Тому за Св. Письмом ця частина християнської богослужби є найважливішим священним текстом. Однак Христос не лишив нам писаної євхаристійної молитви. Він поклав тільки основу, на якій розвинувся згодом увесь євхаристійний канон.

Теперішній євхаристійний канон можна поділити на вісім складових частин, а саме:

1. Євхаристійний діалог.
2. Молитва подяки.
3. Серафимський гімн.
4. Євхаристійна молитва, або освячення.
5. Молитва анамнези.
6. Епіклеза.
7. Євхаристійне поминання.
8. Доксологія.

⁹⁰ 2 Сол. 1,3.

З цих елементів лише два походять від Ісуса Христа, а саме: молитва подяки та слова євхаристійного освячення. Інші — це додатки й доповнення святої Церкви.

Слова освячення, по-різному записали нам євангелисти-синоптики та св. Павло. Не подали вони на жаль докладного змісту молитви подяки, яку виголосив Христос перед освяченням хліба й вина. На щастя знаємо, що Христос встановив Пресвяту Євхаристію в межах старозавітної пасхальної вечері, отже мусів в цьому випадку дотримуватись приписаного обряду.

Відзначимо поодинокі фази розвитку євхаристійного канону. Першою фазою є апостольський вік — кінець I та початок II ст. Апостоли та їхні безпосередні наступники робили те, що робив Ісус Христос на Тайній Вечері. Вони читали молитву подяки та виголошували слова освячення. Можливо, що додавали також слова анамнези. До апостольського періоду належать напевно євхаристійні молитви: «Науки 12 Апостолів», або «Дідахе».

Другим етапом розвитку євхаристійного канону треба вважати опис Літургії у св. Юстина II ст: «Настоятелеві приноситься хліб і чаша з водою і вином, а він, прийнявши це, приносить хвалу і честь Отцеві, через ім'я Сина й Святого Духа й ревно творить подяку за ці дари, що він їх нам зволив дати. Коли ж він скінчить молитви й подяку, тоді ввесь народ кличе: Амінь».

Характер молитви, отже, тринітарний. Він зберігся дотепер в нашій Літургії.

Третю фазу подає Апостольське Передання св. Іполита. Це перший та найстарший формулляр євхаристійної анафори. Анафора св. Іполита включає:

1. Євхаристійний діалог
2. Молитву подяки.
3. Слова освячення.
4. Анамнезу.
5. Епіклезу.
6. Прикінцеву доксологію.

За четвертий та останній період розвитку Служби Божої треба вважати IV ст. До літургійних пам'яток того часу належать: Опис Літургії у св. Кирила Єрусалимського, Літургія Апостольських Конституцій, Анафора Серапіона.

Літургія Апостольських Конституцій мала свій вплив на дві наші анафори, тобто Службу Божу св. Василія Великого та св. Івана Золотоустого. До попередньо згаданих елементів долучаються тут ще два нові: Серафимський гімн «Свят, свят, свят», а також євхаристійне поминання святих, живих та померлих.

Між IV та VIII ст. бракує нам списків Служби Божої. Найдавніші списки нашого євхаристійного канону походять з VIII та IX ст.⁹¹.

Звернути ще тебе увагу на те, що в давнину євхаристійний канон читали голосно, а не потиху, як тепер.

Причиною запровадження тихого читання канону було, мабуть, бажання підкреслити містичний та священний характер євхаристійного жертвоприношення.

З однієї новели Юстиніана довідуємося, що звичай тихого проказування євхаристійного канону був у VI ст. досить поширений. Цісар виступив проти такого звичаю і рішуче його заборонив: «Наказую всім єпископам і священикам не мовчки, але голосно проказувати божественне жертвоприношення, щоб чув його благовірний, православний народ і щоб таким чином душі слухачів були піднесені до побожності і прославляли Бога... Тому треба, щоб єпископи й священики голосно приносили святе жертвоприношення та інші молитви нашему Богові Ісусу Христу з Отцем і Святым Духом»⁹².

Молитва подяки

По «Вірую» починається анафора-приношення. Коли пролунає голос диякона: «Станьмо гідно, станьмо зі страхом...», хвиля щастя, миру, радості, захоплення огортає вірних. Тут священик стає в святих дверях, звертається до вірних, підносить руки вгору, споглядає до неба і закликає: «Вгору піднесімо серця». Обернувшись до сходу, проказує тихо священик перед жертвовником молитву анафори, а під час цього диякон повіває над дарами рипідами-віялками з ангельськими головами, щоб висловити цим, що ми тепер гідні разом з херувимами і серафімами довершувати божественну Літургію. Невловимо для наших очей ангели вступають у святу чинність. Тепер жертвовна трапеза стає престолом небес, тихо замикаються св. двері, щоб Адитон-Неприступне залишилося закритим перед кожним людським оком у часі, коли у святилищі починається велика дія, яку небесні сили-воїнства, дивуючись, спостерігають. Ще сьогодні у візантійській Літургії молитва анафори скоро переводить нас, на старохристиянський спосіб, до слів освячення. Дякуючи, вона вказує на великі спасенні чини, згадуючи всі добродійства Божі, яких згадування доходить до сакраментальної дійсності в буттєвій Євхаристії

⁹¹ Список Барберинський, Порфиріянський.

⁹² Новелла 137.

Слова. Передусім дякує вона Господеві за цю жертовну службу, до якої сходить Господь, щоб прийняти її з наших рук, хоча перед Ним стоять «тисячі архангелів і десятки тисяч ангелів, херувими і серафими, шостикрилі, багатоокі, що високо ширяють, пернаті, переможну пісню співаючи, викликаючи, взиваючи і промовляючи: Свят, свят, свят Господь Саваот...».

Деякі східні літургії перетворили Євхаристію в гучний пневматичний гімн хвали. Передусім, сирійські літургії залюбки змальовують універсальний засяг Євхаристії. Вже грецька Літургія Якова, яка сягає антіохійських і єрусалимських часів та праджерел, бачить «землю і море та цілий хор світил небесних», які є зібрани довкола св. Агнця в хвалительному почитанні, а західно-сирійська анафора патріярха Івана величає укритого Бога: «Безустанними похвальними піснями, чистими і святими гімнами, тріумфальними, урочистими піснями, які ніколи не власають, не замовкають і кінця жодного не мають, жевріючим полум'ям вогненних голосів, духовними звуками надихання Архангелів, мелодійними голосами князівств і трепетливими благаннями володарів, блиском потуг та походом воїнств, добірними мудрецями престолів і страшним громом Херувимів, страховидними і вогнєжевріючими Серафимами».

В тому місці де в латинській і багатьох східних літургіях перебіг Євхаристії переривається благальними молитвами, візантійська Літургія вплітає подяку в дусі й устами в Євхаристію самого Агнця. Слова встановлення-освячення священик співає безпосередньо по подячних поминаннях Божих спасенних чинів. Урочистість Літургії супроводжується безнастаним співом. Лише деякі молитви священик відмовляє потиху, під час коли хор або вірні співають. Також співаються слова встановлення, які Ісус говорив на Тайній Вечері. Громада відповідає на них і підтверджує їх словом «Амінь». Спів означає тут виплив у Святім Дусі, бо Пневма є справді мелодією вічного Слова. Навіть, якщо слова перетворення звучать голосно, попри це тайна є збережена. Латинська Літургія знає піднесену тишу канону. Вона сповідає св. перетворення тишею, серпанком містерії. Тут знову панує прадавня культово-містична тиша (не треба забувати, що в ранні часи західної Літургії, канон відмовлявся голосно).

Як Захід зберігає містерію слуха, так Схід знає містерію ока. Він довершує важливі частини святої Служби за зачиненими дверми іконостасу так, що вірні, щоправда, можуть чути святі слова, які звучать з глибини вівтарного простору, як небесний голос, але супроводжуючі чинності є закриті для ока.

Молитва подяки — найдавніший елемент євхаристійного канону, бо вже Христос на Тайній Вечері звернувся до Отця Небесного

словами похвали й подяки. Прообразом цієї молитви була молитва старозавітного пасхального обряду, що її читав господар під час споживання пасхального ягнятка.

Зрозуміло, отже, що вчені зауважують старозавітний і синагогальний вплив на формaciю цієї молитви, а саме т. зв. «Кедуша». В цій молитві подяки знаходимо передусім три суттєві елементи:

1. Похвала за непорівняну Божу велич і мудрість.
2. Подяка за діло створення світу.
3. Подяка за відкуплення людського роду.

Особливо гарна є молитва подяки на Службі св. Василія Великого. Ця молитва є промовистим закликом до Служби Богові та особливим закликом до вдячності за всі добродійства.

Серафимська пісня «Свят»

Молитва подяки закінчується серафимською піснею: «Свят, свят, свят». Її мають всі Літургії, без винятку. Ця пісня увійшла до анафоро наприкінці III — на початку IV ст.

Перша частина пісні — це слова відомі нам з видіння пророка Ісаї та їх відноситься вона до Пресвятої Трійці. Друга частина пісні взята з Євангелії, як слова жидівського народу, що вітав Христа при в'їзді до Єрусалиму. З екзегези знаємо, що це були слова месіянського псалма на честь Месії-Царя.

Хоч пісня «Свят» є пізнішим внесенням в Літургію, вона, однак, дуже тісно злучена з молитвою подяки і жодна інша пісня не могла б так велично й урочисто впровадити вірних до найважливішої частини Служби Божої, якою є освячення, тобто ця євхаристійна молитва, під час якої священик виголошує слова Христа: «Прийміть, їжте, це є Тіло мое» та «Пийте з неї всі, це є Кров моя Нового Завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів».

Пісня «Свят, свят, свят Господь Саваот» має називу *Hymnus seraphicus, hymnus angelicus, hymnus gloriae* (римська Літургія), переможна пісня, або ἐπικίος ὑμνος (грецька Літургія), а також θεολογία, богослов'я, як свідчать Євсевій⁹³, Кирило Єрусалимський⁹⁴, Літургія св. Якова, св. Василія і св. Івана Золотоустого. Назва «богослов'я» має особливо глибоке значення, бо чим іншим може бути най-

⁹³ Історія Церкви, X, 4, 70.

⁹⁴ Містаг. катехизи, 5, 6.

вченніше богослов'я, як не відданням слави й честі найвищому маєстатові Бога.

Пісню «Свят» взято, як сказано, з книги пророка Ісаї, а саме з його видіння, описаного в 6,1 і наст. Латинська Літургія вставила між словами «Господь» і «Саваот» ще й слово «Бог», не так, як наша та інші східні Літургії. Слово «Свят» треба розуміти в пісні в значенні об'єктивної святості, тобто необмеженого достойнства й маєстату, як це й говориться в псалмі 110,9: «Святе й страшне ім'я його».

До пісні «Свят» долучається і творить з нею одну цілість друга складова частина, а саме: «Благословений, хто йде в ім'я Господнє». Слова ці взяті дослівно з Євангелії за Матеєм⁹⁵, лише оклик «Осанна синові Давида» замінено словами «Осанна на висотах». Біблійний текст має такий вигляд: «Осанна синові Давида, благословений той, що йде в ім'я Господнє, осанна на висотах». Слова «Осанна» та «Саваот» це начеб реліквії стародавньої єрусалимської Літургії. Вони належать до тих слів, що їх не перекладають на яку-небудь мову, а залишають незмінними.

Євхаристійна молитва освячення

Молитва освячення звернена до Пресвятої Трійці й переходить на згадку Тайної Вечері й встановлення Пресвятої Євхаристії. Ось вона: «З цими блаженними силами, Владико чоловіколюбче, і ми кличемо і мовимо: Святий еси і пресвятий, Ти і єдинородний Твій Син, і Дух Твій Святий; святий еси і пресвятий, і велична слава Твоя. Ти світ Твій так возлюбив еси, що і Сина Свого єдинородного дав, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне. Він, прийшовши і сповнивши ввесь промисел щодо нас, в ночі, в яку Його видано, а радше Він сам Себе видав за життя світу, прийняв хліб у святі Свої і пречисті, і непорочні руки, воздав хвалу і поблагословив (благословляє), освятив, переломив, дав святым Своїм учням і апостолам, кажучи: „Прийміть, їжте, це є тіло Моє, що за вас ламається на відпущення гріхів“. Ієрей разом з дияконами вклоняється низько. Вірні відповідають: «Амінь». А коли це мовить, вказує диякон ієреюві на святий дискос, тримаючи і орап трьома пальцями правої руки. Так само й коли мовить ієрей: «Пийте з неї всі», диякон вказує на святу чашу.

⁹⁵ Мт. 21,9.

Ієрей тихо: «Так само і чашу (і знову благословляє) по вечері, кажучи: „Пийте з неї всі, це є кров Моя Нового Завіту, що за вас і багатьох проливається на відпущення гріхів“. І знову ієрей разом з дияконом вклоняється низько, а вірні відповідають: «Амінь».

А якщо Божественна Літургія служиться соборно, Господні слова промовляють всі разом голосно.

Ієрей молиться: «Тому-то й ми, споминаючи оцю спасенну заповід і все, що ради нас сталося: хрест, гріб, триденне воскресіння, на небеса Вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід». Ви-голос: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо, за всіх і за все». А коли це мовиться, диякон, склавши руки навхрест і піднісши святий дискос зі святою чашею, вклоняється побожно. Вірні співають: «Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимось Тобі, Боже наш».

Молитва анамнези

Після слів освячення наступає анамнеза, тобто молитва, в якій священик згадує про Христовий заповіт, щоб на Його спомин повторювалась евхаристійна жертва: «Поминающе убо спасительную сию заповід і вся, яже о нас бившия: крест, гроб, тридневное воскресеніе, на небеса возшествіе, одесную Отця сидініє і славное второе прішествіе, Твоя от твоїх Тебі приносяще о всіх і за вся, Тебе поем, Тебе благословим...»

Анамнеза увійшла до Літургії ще за апостольських часів, бо апостоли були слухняні словам Христовим: «Це робіть на мій спомин».

Анамнеза є не лише актом спомину про діло відкуплення людського роду, але також принесення Богові в жертву Тіла й Крові Христових. Тому ми кажемо: «Ми приносимо Тобі, Боже, Твої дари ради всього, що вчинив Христос для нашого спасіння і з вдячності за все те». Слова ці мають біблійне походження, зразок міститься в книзі Хронік, де мова про Давида, що благословляє Бога за ласку будови святині ⁹⁶.

Ці слова анамнези так коментує єпископ Діонісій Няраді: «Це Твої дари, Боже Отче. Ти дав нам хліб і вино для нашого життя. Твій Єдинородний Син з-поміж незліченних Твоїх дарів вибрав собі хліб і вино і під видами хліба й вина приніс на Тайній Вечері своє Тіло і свою Кров у жертву Нового Завіту. За Його наказом і ми тепер Тобі при-

⁹⁶ I Хр. 29,14.

носимо освячені і в жертву принесені дари Тіла й Крові Ісуса Христа, як подяку за хрест, гріб, воскресіння, вознесіння і сидіння по правиці, як також за другий Його славний прихід на цей світ. Отче Небесний, по тих усіх добродійствах і за ці всі добродійства ми Тобі дякуємо і Тебе, як найвищу й найдосконалішу Істоту, славимо піснями, ми славимо Тебе як премудрого й всесильного Творця і Володаря всіх створінь. Ми Тобі, Господи, як Премилосердному нашему Добродієві, дякуємо, що Ти віddав для нашого спасіння Свого Єдинородного Сина»⁹⁷.

Епіклеза

Епіклеза — це молитва евхаристійного канону, в якій прикликає священик Святого Духа на святі дари. В такому розумінні є вона відома в усіх християнських Літургіях. Буває, що одна й та сама Літургія має більше прикладань Св. Духа як перед так і після освячення.

Та нас цікавить тут ця епіклеза, що є в евхаристійному каноні нашої Служби Божої, після слів освячення і як прикладання Св. Духа на нас і «на принесені дари». Питання цієї епіклези належить до найскладніших богословсько-літургійних питань, а при тому належить нині до суперечних пунктів між східною католицькою та нез'єднаною Церквами. Католицькі богослови стверджують, що перетворення відбувається на Службі Божій через проголошення слів Христових, а некатолицькі, натомість, приписують епіклезі, якщо не виключну, то бодай співосвячуючу силу перетворення святих Дарів.

В описі Літургії, який залишив нам у своїй *Апології* св. Юстин немає ще згадки про прикладання Св. Духа. Найдавнішим документом, в якому виступає епіклеза є *Апостольське Передання* св. Іполита: «Благаємо, щоб післав Ти Святого Духа Твого на жертву св. Церкви. Збираючи її в одне, дай усім Святым, що причащаються, повноту Святого Духа, для зміщення віри в правді, щоб Тебе хвалити й прославляти через отрока Твого Ісуса Христа».

В літургійних документах IV ст. знаходиться епіклеза в анафорі «Апостольських Конституцій», в Літургії св. Якова, в описі Літургії св. Кирила Єрусалимського, в т. зв. анафорі Серапіона. В усіх цих документах до прохання, щоб зійшов Святий Дух, долучається вже виразне прохання про мету того приходу, а саме, про освячення Дарів

⁹⁷ Няраді Д., Служба Божа або Літургія, Дяково 1932, стор. 106-107.

та про освячення вірних. Одним словом, в IV ст. епіклеза набирає вже тої форми й значення, що їх має сьогодні.

Епіклеза, хоч і не є апостольського походження, то однак належить до найдавніших складових частин євхаристійного канону. Вона старша за інші частини богослужби і є органічним продовженням слів Христової молитви встановлення Пресвятої Євхаристії та анамнези. Її зустрічаємо у майже всіх літургіях Сходу й навіть латинська Літургія мала колись епіклезу.

Щоб краще зрозуміти епіклезу, треба звернути увагу на характер всіх подібних молитв та чинностей, де довершується таїнства. В таїнах хрещення, єлеопомазання чи рукоположення Церква не задовільняється лише істотною формою тайни, але в подальших молитвах повторює головну думку священнодії. Так в чині рукоположення після головної молитви є ще інша, в якій святитель просить допомоги Св. Духа.

Центральним моментом євхаристійного канону та цілої Служби Божої є Христові слова: «Прийміть, їжте» та «Пийте з неї всі». Євхаристійне освячення довершує сам Бог за посередництвом Христових слів, що їх виголошує сacerdos «в особі Христа». Після виголошення тих слів на святій трапезі немає вже хліба й вина, а Тіло й Кров Христова. Дія освячення Дарів сама по собі проста й довершується в одну мить, охоплюючи, однак, багато різних моментів, відтінків та аспектів, а саме:

- Чудесне перетворення хліба й вина на Тіло й Кров Христові.
- Жертвоприношення, яким Христос жертвують себе Отцю Небесному є повторенням жертви Голготи.
- Молитва епіклези є також проханням Церкви, щоб Бог зволив прийняти євхаристійну жертву й щоб вона вийшла на духовну користь для членів Містичного Христового Тіла.

Тому-то й епіклеза, подібно як анамнеза, є органічним продовженням молитви й дії освячення.

За словами св. Григорія Нісійського «всяке діло, яке йде від Бога до створінь, виходить від Отця, переходить через Сина і довершується в Святому Дусі». Епіклеза є, отже, немовби кожночасним приходом Святого Духа на Дари й на вірних. Так як зіслання Святого Духа на апостолів в день П'ятдесятниці було завершенням діла відкуплення, так прихід Святого Духа в часі євхаристійної жертви є обов'язковий й епіклеза саме висловлює цей прихід та унаочнює його.

Епіклеза на Літургії св. Івана Золотоустого і св. Василія Великого — це молитва по освячені, в якій священик просить, щоб зйшов Святий Дух на освячені Дари і на всіх, що беруть участь в Літургії. В Літургії св. Василія вона звучить: «Сего ради, Владико пресвятый, і

ми грішнії і недостойнії раби твої молимся і тебе призываєм, святе святих, благословенієм твоєя благости, прійти Духу твоєму святому на ни й на предлежація дари сія, благословити я і освятити і показати Хліб убо сей самое чесное Тіло Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа. Чашу же цю самую чесную Кров Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, ізліянную за міра живот».

Молитва епіклези не скрізь і не завжди була однакова. Так, наприклад, епіклеза в евхологіоні Серапіона, єпископа Тмуїс в Єгипті першої половини IV ст. просить про зіслання Слова⁹⁸, Служба коптійська св. Григорія просить в епіклезі про прихід Бога-Сина, потім Бога-Духа, відтак знову Бога-Сина. Також в деяких західних літургіях, наприклад, в мозарабській і медіолянській проситься в епіклезі Ісуса Христа або Бога-Отця про зіслання Сина. Деякі літургії мають навіть дві епіклези, наприклад, єгипетська св. Кирила Олександрійського; деякі мають епіклезу перед словами освячення, чого доказом є найстарша з відомих Служба першої половини III ст., яку знайдено 1907 року в руїнах одного коптійського монастиря.

До Нікейського Собору форма епіклези не була ще усталена. Досліди показують, що під епіклезою розуміли в той час цілий канон Літургії, який в різних літургіях був різним і складався з різних молитов. Щойно від часів св. Івана Золотоустого і св. Амвrozія відрізняли слова освячення від епіклези, під якою розуміли виключно молитву про зіслання Святого Духа.

В цілій дискусії про епіклезу йдеться про визначення моменту, в який доконується перетворення істот хліба й вина на Тіло і Кров Христа. Католицька Церква навчає, що перетворення відбувається відразу по виголошенні слів освячення так, що остання мить проголошення слів є першою миттю присутності Христа під видами хліба і вина⁹⁹. Нез'єднані з нами богослови стверджують, що перетворення істот наступає щойно по епіклезі й ставлять це своє твердження, як закід проти Католицької Церкви на рівні з догмою *Filioque*.

Це вчення незнане було ще за часів Фотія і Керулярія. Виринуло воно щойно в XIV ст., коли митрополит солунський Миколай Кавасіляс причислив в своєму творі «Ἐρμενεία τῆς θειάς Λειτουργίας» також епіклезу до суперечностей між православними й католиками. Один з наступників Кавасіляса, митр. Симеон, сформулював цей погляд в той самий спосіб, в який нині формулюють його помірковані

⁹⁸ «Най зійде, Боже Правди, св. Твій λόγος на той хліб, щоб стався тілом Слова, і на чашу, щоб сталася кров'ю Правди».

⁹⁹ Ultimum instans prolationis verborum est primum instans, in quo est in sacramento corpus Christi (S.Thomas, th.3. Q.75.a.7 ad 3).

православні, що без епіклези нема перетворення сущностей. Більшої актуальності набрала епіклеза на Фльорентійському Соборі, де суперечка виникла цілком випадково. Коли диспутовано над оприсноками, зауважили латинські отці, що не лише щодо матерії, але та- кож і щодо форми Євхаристії різниється східна Церква від західної, бо крім слів Христових просить в окремій молитві про зіслання Святого Духа з метою перетворення сущностей хліба і вина на Тіло й Кров Христові. Тоді зажадав папа Євген IV від греків пояснення щодо цієї молитви. У відповідь на це делегація греків, що складалась з митрополитів Трапезунду, Мілету, Нікеї і Києва, заявила, що східна Церква вважала всі слова Христа за консекраційні, а епіклезі приписує таке значення, як Церква латинська поконсекраційні молитви *Supplices te rogatus*. Папа жадав офіційної заяви, яка мала бути вміщена в декреті унії разом з іншими суперечностями. Однак на це не хотів погодитися цісар Палеолог, а під його впливом також грецькі єпископи, які тлумачили, що така заява утвердить в майбутньому переконання, що грецька Церква вірила дотепер інакше, тимчасом вона вважала виклятим кожного, хто не вірив би, що Таїни доконують слова Христа. За дорученням папи відбулася на цю тему публічна дискусія на двох засіданнях 16 і 20 червня, де вчений домініканін Іван Турекремата пояснив науку латинської Церкви про форму освячення на підставі Золотоустого, Дамаскина, Амвросія і Августина. Турекремата доводив, що ці найвизначніші Отці Сходу й Заходу вважають виключно слова Христові істотною формою Євхаристії і що епіклеза, хоч міститься в службах св. Івана Золотоустого та св. Василія Великого не є істотною частиною освячення, бо одне — приписувати Василієві Великому або Іванові Золотоустому походження молитов, а щось інше — стверджувати, що ці Отці вважали укладені ними молитви за конечні частини освячення. В епіклезі бачив Турекремата лише прохання про перетворення сердець присутніх, тобто того Містичного Тіла Христового, якого членами є вірні, а Христос є головою. Однак цісар Палеолог не хотів погодитися і наглив до від'їзду. Київський митрополит Ісидор виправдував спротив цісаря, поз'яснюючи присутнім, що в службах св. Василія Великого й св. Івана Золотоустого нічого донині не змінилось. Чому ж залишили цього не роблено грекам тоді, коли вони були в злуці з Римом, але аж тепер? Адже греки завжди вірили, що тим «що доконує Таїни є слова Христа», а по вимовлені цих слів священик просить Святого Духа, щоб злучив його слова зі словами Христа. Бо слова Христові є неначе насінням, що потребує до зросту світла, тепла й дощу, тобто молитви священика. Зрештою полагоджено справу в той спосіб, що Віссаріон склав від свого імені й від імені всіх присутніх заяву, в якій

визнав силою перетворення істот виключно слова Христа й зазначив, що це є наука св. Івана Золотоустого, якої греки дотримуються.

Повернувшись додому, Віссаріон написав багато праць, з-поміж яких має для науки про епіклезу епохальне значення трактат «Про Найсвятішу Євхаристію», де Віссаріон розвиває і узасаднює погляди, висловлені на Фльорентійському Соборі. Зміст цього трактату наступний: «Перетворення істот доконують слова Христові. В акті тому діють одночасно всі три Божі Особи. Перетворення це наступає в мить виголошення слів Христових, однак язык людський не спроможний вимовити все в одну мить, тому Церква розвиває цей конsekраційний момент в молитвах, приміщених перед і по словах освячення, щоб в цей спосіб представити й вияснити вірним значимість доконаного акту. Коли б священик міг сразу вимовити й слова освячення, й епіклезу, то зробив би це в одну мить». Цей погляд прийняло багато давніх теологів, як Гоар і Орсі, а нині він переважає майже скрізь.

Взагалі треба сказати, що погляди на епіклезу Турекремати й Віссаріона лишаються досьгодні двома головними поглядами. Однак перший з них витримує настільки критику, що визнає епіклезу молитвою до Святого Духа виключно про помноження духовних овочів причастя, коли тим часом майже у всіх східних Літургіях виразно проситься в епіклезі про дві речі:

1. Про помноження духових овочів для присутніх (прийти Духу твоєму святому на ни);

2. Про перетворення сущностей (і на предлежація дари сія).

Хто без застереження приймає погляд Турекремати, мусить дійти до висновку, що епіклезу треба викреслити з богослужень, бо вона не має тут жодного значення, як це пропонує Герхард Раушен в своєму творі п. н. *Eucharistie u. Buss-Sakrament in den ersten sechs Jahrhunderten der Kirche*. Погляд Віссаріона більш переконливий, бо: 1. не перецінює, але і не недоцінює літургійного значення епіклези, лише підтверджує її глибоко психологічними доказами; 2. визнає догматичну вартість за словами Христа, силою яких відбувається перетворення істот *in instanti*; 3. розв'язує частково трудність, яку насувають слова, що ними священик звертається до Святого Духа, щоб зійшов на принесені Дари й перетворив їх на правдиве тіло Христа. Коли зважимо, що прохання це звертає священик до Святого Духа вже по фактичному освяченні, то зрозуміємо, що власне в другій частині епіклези лежить властива трудність цілого питання, яку Турекремата ігнорує, а Віссаріон дуже вміло розв'язує.

І власне ця друга частина епіклези є тим «каменем спотикання», об який розбиваються всі зусилля богословів по сьогоднішній день. Для

чого проситься в епіклезі Святого Духа, щоби зійшов і перетворив «предлежація дари сія», коли догматично є певним, що перетворення істот вже доконане *in instanti* словами: «Це є тіло моє, Це є кров моя». Чому прохання це міститься у всіх відомих епіклезах? Це питання вічно справляло й буде справляти трудність всім, хто намагатиметься пояснити в який-небудь спосіб відношення епіклези до слів освячення. Не розв'язують цієї трудності ті, що відкидаючи погляд Віссаріона, хочуть розв'язати справу на чисто філологічній базі. До ряду цих філологів належить Геллер, який спираючись головно на основі ὅπως ἀποφήνη в двох Літургіях, кліментійській і сирійській св. Якова, приходить до висновку, що за первісним значенням епіклези, священик «прикликає по доконаному освяченні Св. Духа з тією метою, щоб показав освячений хліб Тілом, а освячене вино Кров'ю Христа»¹⁰⁰. Справді, цей погляд також підтримували давно Белларміно, Ассемані, а в новіші часи повторили Данель, Бікель, Гефеле, Пробст. Однак переконує тим менше, чим більше є філологічний. Бо годі розв'язати догматично-літургійну суперечку на основі філології. Подальше ὅπως ἀποφήνη може мати значення не лише зовнішньої заяви (заявити, показати), але може також означати внутрішню чинність (зробити, здійснити), чого найкращим доказом є Літургія св. Василія Великого, де слова «благословити, освятити й показати» вживаються разом. Врешті стверджувати, що первісне значення слова ὅπως ἀποφήνη змінили Отці Церкви довільно, є просто небезпечно. Передусім треба би довести цю довільність, і що за тим іде, обвинуватити всіх майже Отців в нерозумінні значення літургійних молитов і догматичних думок взагалі, що є очевидним абсурдом.

Не розв'язують нашої трудності також ті, що намагаються поєднати обидва погляди Віссаріона й Турекремати. На їхню думку, епіклеза пояснює природу акту освячення з одного боку, а з другого випрошує в Бога ласки, щоб силою Святого Духа примножив овочі св. причастя (*Gutberlet, Probst, Oswald, Billot, Lingens, Salaville, Marcovicz, Bilczewski, Lisowski*). Не розв'язують цієї проблеми також окремі опінії деяких богословів, що епіклеза неначе воскрешає Христа (*Cienfuegos*).

Здається, що дослідники намагаються пояснити ще слова епіклези крізь призму схоластичної філософії, і тому проблема залишається. Адже епіклеза постала в часи, коли поняття про матерію й форму не були ще розвинені. Їх принесла щойно схоластика.

¹⁰⁰ Hoeller J., Die Epiklese der griechisch orientalischen Liturgien, Wien 1912, s.111.

Дискусія про епіклезу на Русі–Україні

Найбільший противник з'єднання на Фльорентійському Соборі, Марко Ефезький, повернувшись додому, боровся проти з'єднання творами, в яких прийняв погляд Кавасіли, а саме, що епіклеза належить до інтегральної частини освячення, отже має співконsecраційне значення. Ці погляди грецьких ієрархів та богословів поширювались на Русі патріярх царгородський Єремія II на кінці XVI ст. Опісля зустрічаємо в нас ще радикальніший погляд, який досьогодні поділяє московська Церква, що епіклеза є єдиною й виключною формою освячення (отже виключає слова Христа: «Прийміть, їжте...»). Поширення цього радикального погляду приписують дослідники символічній книжці Петра Могили Ὁρθοδόξος ὅμολογία τῆς πίστεως, а деякі саме Петрові Могилі, що є вже явною помилкою. Треба пам'ятати, що книжка під згаданою назвою, приписувана Петрові Могилі, вийшла друком 20 років по його смерті. Наука, що подана там, була підтверджена кількома синодами, що й поширили цей крайній погляд на цілому Сході. В Москві прийняв цей погляд патріярх Нікон при нагоді реформи літургійних книг. Вчинили опір цій реформі очевидно старообрядці, які досьогодні стверджують, що освячення доконують лише слова Христові.

Також Київська Церква мусіла вести довгу й важку боротьбу проти крайнього погляду на акт освячення, доки не підпала під московську владу. Сам Петро Могила, видаючи літургікон, включає до нього рубрику, яка по словах освячення приписує відразу низький поклін, а це найліпше свідчить, що Могила був далеким від тих крайніх поглядів, які знаходимо опісля в його «Віроісповіданні». Учень Петра Могили, Інокентій Гізель, приписує виключно словам Христовим силу освячення у своєму творі «Мир с Богом» (1644). Підібно Симеон Полоцький («Жезл правленія») і його учень Медведев («Книга глаголемая хліб животній») стверджували, проти Епіфанія Славинецького («Скрижаль», 1656) і його учня Євтимія («Показаніє на повверг латинскаго мудрствованія подвергаємий под святую восточную православную церковь»), що слова Христа мають силу освячення. Під впливом Медведєва був навіть сам патріярх Йоаким, царівна Софія і князь Голіцин. Однак обставини змінилися, коли для порятунку православної науки в Москві прийшли два монахи греки, брати Ліхуди, які очолили московську академію. Під їхнім впливом змінив свої погляди патріярх Йоаким, а Євтимій розпочав заново

полеміку в творі: «Опроверженіє латинського учення о пресуществленії», на яку відповіли Медведев і Монастирський, ігумен кирилівського монастиря в Києві, книгою п. н. «Книга о Манні хліба животного». Проти цього написали Ліхуди в'їдливий діалог: «Врачеваніс противополагаємоє ядовитим угризеніям змієвим», на що знову відповів Монастирський в «Книжці о божественній літургії». Ліхуди бачили, що значна частина саме в київській Церкві вважає головною відміною між східною і західною Церквами *Filioque* й опрісноки, тому видали проти цілої латинської науки твір великих розмірів «Діалоги грека учителя к нікоєму іезуїту о ражствах сущих между восточною церквою і западною». Патріярх Йоаким змусив погрозами митрополита Київського Гедеона Четвертинського, єпископа чернігівського Лазаря Барановича й архимандрити києво-печерського Варлаама Ясинського до підписання заяви, що «вірять так, як вірить церква православна». А Медведева зломив Йоаким довголітнім ув'язненням, до якого вкинено його під закидом принадлежності до партії, що діє проти царської родини. Вкінці Медведєва покарано смертю, а саме 1691 року за доносом якогось Олекси Стрижева, мовляв, він діє проти царевича Петра на користь царівни Софії, яка має віддатися за Голіцина, а Медведєва винести на патріярший престіл. Так закінчилась полеміка в справі епіклези в київській і московській Церквах.

Згадати треба, що в ній брав також участь Дмитро Туптало, єпископ ростовський, почитаний нині святым. Він, в бутність ще ігуменом батуринським, висланий до Москви, щоб переконати Йоакима в справі моменту консекрації, написав два трактати: «О освященії святих пречистіх тайн» і «Разсужденіє о пресуществленії святішої євхаристії». В обох трактатах відстоює Туптало погляд київської Церкви, що виключно слова Христа мають силу освячення.

Подаючи вище три головні способи розв'язання проблеми, яку насуває епіклеза у зв'язок зі словами освячення, зазначили ми, що жодна розв'язка не задовільняє цілковито. Причина цього полягає в занадто великому наголосі, що його ставлять вчені на текст епіклези з філософсько-схоластичного погляду. Доки будемо ставити проблему, яку насуває епіклеза стисло догматично в формі проблеми проти тези: виключною формою Євхаристії є слова Христа, доти можна буде виводити різні розв'язки, з яких жодна нас не задовільнить, а навпаки потягне за собою цілий ряд інших трудностей. Цей сумний досвід підказує нам, що розв'язки тої проблеми, яку насуває епіклеза треба шукати поза цариною догматики. Бо з догматичного боку справа зрозуміла: формою Євхаристії є слова встановлення, ця догма віри має за собою самі слова Христові, цілу традицію й Отців без винятку, врешті непомильну науку Церкви. Трудність щодо епіклези, в

якій просимо Св. Духа про перетворення вже освячених Дарів, є витвором спекулятивної доктрини. Її розв'язав ще Віссаріон, але не до кінця. Щоб її цілковито розв'язати, треба справу віддати літургістам і дослідникам історії доктрини. Роль доктрини закінчується визначенням лише самої проблеми. Тому кожний докторист, коли ставить нові гіпотези її старається дефінітивно вирішити зі своего становища трудність щодо епіклези, не підходить до справи з належного боку. Що повищі слова не є пересадою, а відбивають дійсний стан речей, достатньо нагадати численні непереконливі пояснення трудностей щодо епіклези. Стан, який витворили доктористи від Віссаріона аж донині, є голосним викидом сумління за занедбання літургійних студій і за брак історичного розуміння взагалі.

Історично-літургійні дослідження дали на Заході такі вагомі результати, принесли богословській науці таке щедре знання, що ігнорувати їх не можна. Літургійним дослідам завдячути належить, що трудність в справі епіклези, поставлена з доктричного боку, не є такою, якою її бачать доктористи. Передусім зв'язок епіклези зі словами встановлення в тій формі, в якій приходить нині в східних літургіях, не є ані виключна, ані необхідна. Є такі літургії, в яких епіклеза стояла перед і по освяченням, а навіть на початку Літургії, а цей факт усуває трудність щодо епіклези й підтверджує традиційну науку католицької Церкви, що слова Христа є виключною формою освячення. Надалі продовжуються змагання літургістів, як в східній, так і в західній Церквах, дати реконструкцію первісної Літургії, такої, яку відправляли самі апостоли й їхні наступники в перші віки, доки христологічні й пневматологічні дискусії не змінили її первісного вигляду¹⁰¹. І хоч треба сподіватися ще

¹⁰¹ Такі зміни зайшли переважно в каноні, якого реконструкцію пробують дати Schermann і Cagin. Цю спробу подаю за Z. f.k.Th. 1913, 330 (N.Bruders). «Дякуємо Тобі, Боже, через Твого улюбленого Сина Ісуса Христа, якого Ти нам післав в повноті часу, спасителя і відкупителя і ангела Твоєї волі — котрий є Твоїм нероздільним словом — через якого Ти все створив і було після Твого уподобання; Ти зіслав Його з неба в лоно Діви, що початий в утробі, стався людиною і Сином Твоїм з Духа Святого й Діви народженим, що виконуючи Твою волю і вибираючи собі святий народ розніс свої руки на терпіння, щоб від терпіння звільнити тих, що в Тебе вірують — що маючи себе віддати на добровільну муку, щоб подолати смерть і розірвати тенета диявола й подолати пекло і просвітити праведних і означити межу й об'явити воскресіння, взяв хліб, і дякуючи Тобі сказав: Беріть, їжте, то є моє Тіло, яке за вас ламається. Подібно й чашу, кажучи: Це є Кров моя, яка за вас проливається; кільки разів це робите, робіть на мою пам'ятку. Пам'ятаючи отже про смерть і Його воскресіння, приносимо Тобі хліб і чашу, дякуючи, що вважав Ти нас гідними стати перед Твоїм лицем і принести Тобі жертву. І просимо, щоб Ти зіслав Твого Святого Духа на приношення (жертву) святої

гострішої дискусії за такою або іншою реконструкцією первісного канону, все таки те, що зроблено досі в цій ділянці, є цінним науковим здобутком і дає ключ до розв'язання інших складних питань. На підставі зреkonструйованого літургійного канону можемо беззаперечно ствердити, що епіклеза або прикликання Святого Духа є явищем загальним як в східних, так і в західних літургіях. Але реконструйований канон порушує знов ту саму проблему, що й звичайний, бо має епіклезу по освячені з проханням до Святого Духа про перетворення істот хліба й вина. Розв'язка цієї проблеми в реконструйованому каноні набагато легша. Апостоли, приносячи безкровну жертву, не мали на меті й не могли нічого іншого згадувати, як лише події з життя Христа, події, яких самі були свідками. Тому в каноні маємо зазначені поодинокі епізоди з життя Спасителя: втілення, терпіння, встановлення Євхаристії, смерть, воскресіння, а на кінці — зіслання Св. Духа, свідками чого були апостоли. Св. Дух мав їм заступити Христа, доповнити решту Об'явлення. Так на підставі зреkonструйованого літургійного канону доходимо висновку, що епіклеза є живою згадкою приходу Св. Духа, який все оживляє і доповнює. І ці думки апостолів, лишилися в каноні донині попереставлювані, позмінювані, розширені й звужені в часи христологічних і пневматологічних дискусій, відповідно до потреб Церкви.

Лише в римській Літургії, якої канон нині не має виразної епіклези, стараються дослідники дійти до первісного тексту й виказати в той спосіб сліди епіклези в кінцевій молитві канону: *Per quem haec omnia, Domine, semper bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis et praestas nobis*. Хоч в нинішньому каноні *per quem* відноситься до самого Христа, про якого мова в попереджаючій молитві, все таки нема сумніву, що в первісному каноні слова *per quem* відносилися до Св. Духа, якому приписувано діло освячення, оживлювання і благословення. Щоправда, багато дослідників заперечує існування епіклези в римському каноні, однак доки справа буде остаточно з'ясована, більше правдоподібності є за епіклезою також в первісному римському каноні, ніж проти.

Такі результати принесли літургійні досліди на Заході упродовж досить короткого часу, а можна сподіватися ще на нові здобутки. І коли згадуємо про ці здобутки літургійної науки при нагоді дискусії

Церкви; щоб, збираючи в одно, дав всім на освячення, на наповнення Святым Духом, на зміцнення віри в правді, щоб ми Тебе хвалили й славили через Сина Твого Ісуса Христа, через якого Тобі честь і слава, Отцю і Синові, і Святому Духові в святій Твоїй Церкві, і нині й на віки вічні. Амінь».

про епіклезу, робимо це навмисно для того, щоб звернути увагу на значимість літургіки як науки.

Як ми бачили, від XIV ст. на Сході закорінилась думка, що перетворення св. дарів доконує т. зв. епіклеза. Коли первісно вважалося цілу євхаристійну молитву, анафору, освячуючу молитвою, питання точного часового моменту перетворення стало актуальним щойно завдяки сколастиці. Під впливом Заходу відчутого тоді ѹ на Сході ѹ проблему. Тут знову постала вже від давніх часів існуюча епіклеза, хоча в ті ранні часи цієї проблеми не існувало. Передумовою цієї проблеми є сакраментальна теорія матерії і форми сколастики. Первісно, отже, під епіклезою ніяк не розумілось освячуючої молитви. Навпаки, тут радше живою була думка, що Святе може бути викликане з неба на землю лише благаннями й молитвою. Епіклеза є відомою формою молитовного змагання. На Сході також святі таїни уділяється в прохальній формі, неначе в якому урочистому заклику. Хоча Схід також знає про *opus operatum*, однаке він не любить наголошувати об'єктивно службового довершування. Неначе в якійсь живій драмі, він (Схід) благає Божої ласки. Ця ласка завжди наново мусить бути виблагана з висот. Тут переважає жива релігійна й пневматична точка зору супроти службової. Як колись Ілля викликав вогонь з неба своєю благальною молитвою, так само кожна урочиста Жертва є неначе святою Божою боротьбою за ласку й милосердя. Зі східної точки зору виступає виразніше та істина, що Св. Дух є освятителем, який божественним жаром любові перетворює Дари жертвовника й що жертвовний вогонь на престолі виявляє полум'я Божої слави. «Ісус змішав чащу зі жаром Святого Духа», — говорить грецька Літургія Марка в євхаристійній молитві. В західному розумінні освячуючого характеру новозавітних слів на Тайній Вечері виступає на перше місце думка об'єктивного довершення. Можливо, що тут також показується наголошене зрівняння Христа-Першосвященика зі своїм земним заступником-служителем, через що кожна Жертвовна Служба представляє Тайно-Вечерню дію, і в той спосіб виступають містично-теологічні точки зору. Можна, отже, сміливо сказати, що ціла Архиєрейська молитва має освячуючий характер, при чому наголос падає на слова встановлення. Виголошування святих слів в культі представляє щось більше, ніж лише звичайну пригадку. Вже в старозавітній культовій службі виголошування святих спасенно історичних оповідань уважалося дієтворчою присутністю минуліх спасених чинів. Рецитація святих імен та пошани гідних старих текстів з метою благословення речей, є навіть початковим змістом того, що в первісній Церкві розумілося під епіклезою. В тому розумінні виголошування слів Тайної Вечері є правдивою епіклезою.

Щойно пізніше слово епіклеза стало технічним терміном для визначення прикладання з висот на землю Святого Духа. Пневма, також Логос — епіклеза була первісною молитвою для причасників, як про це свідчить Теодор з Мопсуестії, який бачить в ній (Логос — епіклеза) молитву про участь причасників у воскресенні, через силу Св. Духа так, як це ще сьогодні можна бачити в прошеннях візантійської Служби Божої, яка до благань «Перетвори ці Дари Духом Твоїм Святым» долучає слова: «щоб вони були для тих, що їх приймають, для очищення душі, для прощення гріхів, для спільноти Святого Духа, для плероми-повноти царства небесного, для уповання на Тебе, а не на суд і не в осудження». «Сподоби нас причаститися небесних Твоїх і страшних тайн, сея священня і духовна трапеза, с чистою совістю во оставленіє гріхов, в прощеніє согрішень, в общенні Духа святого, в наслідіє царства небесного, в дерзновеніє еже к Тебі, не в суд, іли во осужденіє».

Якщо в чуді перетворення бачиться органічний процес так, як це сприймається в понятті про трансубстанцію (яка не означає анігіляції субстанції хліба, лише її перехід у переображене тіло Христове, коли стати вільними від тільки механістичного й уточнюванального способу думання), тоді виявиться, що між східним і західним розумінням нема власне суперечності, лише щораз інше акцентування-наголошення. У св. Жертві стоїмо на святих горах. Ми бачимо Агнця на Сіоні, в оточенні міряд святих, ангелів і переображенних. Утворюється велика спільнота всіх. Ціла горня і дальня Церква, Церква всіх віків і просторів, з'являється зібрана довкола святого престола. Тому тепер споминаються і святі, а також всіх померлі. Але також і живучі стоять в серцевому осередку великого тайнства: «Єще приносим Тобі цю духовну Жертву за всю землю». Ще раз заноситься молитва за всіх, за кожне місто, за кожний край, за подорожніх, хворих, пригноблених і ув'язнених, щоб вони всі «єдинодушно і єдиним серцем» величали найсвятіше ім'я Бога.

Так росте Церква довкруги св. престола. В Пресвятій Євхаристії Церква знаходить найглибше відображення. Тут всі стають одне в Христі й між собою. Ще раз заноситься молитва: «О принесенних і освящених Честних Даріх». Церква просить про те, щоб пожива Спасителя, святі й освячені Дари престолу, могли стати для всіх пневматичною-духовною поживою. Молитва ця подібна до римського *Suplices te rogatus*, говорить про приняття св. Дарів «во святий і преңебесний і мисленний свой жертвенник, в воню благоуханія духовного». Євхаристійні Дари називаються тут «небесними й страшними тайнами». Пресвята Євхаристія є не лише «поживою душі», але й початком небесної слави.

Чим списки давніші, тим ясніше в них питання епіклези. Погляньмо на Ісидорів літургікон.

Як хор закінчить співати пісню «Свят», священик виголошує слова освячення. «Диякон же прикасається своєму орапеві, показуєт і он такожде с уарем ко святому блюду. Такожде і внегда священик глаголет: Пийте от нея всі, показуєт і диякон с уарем такожде ко святому оба, священик рукою і диякон уарем ко святым». Отже, після освячення дияконові не приписано брати хрестоподібно святих дарів в руки ї робити ними знак хреста над ілітоном.

На цьому місці, як і можна сподіватись, приходить текст і питання епіклези, тобто молитви на прикликання Св. Духа. За винятком одного вислову, а саме «совершати дари», рубрики й текст так укладені, що немає різниці між текстом списку й текстом сучасного нашого літургікона¹⁰².

«Єдаже восхочеть священик творити призиваніє Святого Духа і совершати дари, отлагаєт диякон, єже в руках іміст рипіду іли покровець і приходить ближає святителя і покланяються оба триждя пред святою трапезою, молящеся ко себі. Також главу преклонъ диякон має і показуєт уарем ко святому дискосу глаголеть: Благослови, владико, святий хліб.

І священик, благословляєт верху хліба, глаголеть тихим гласом: I сотвори хліб сей честноє тіло Христа твоего. I паки диякон: Благослови владико святий потир. I священик благословляя верху святаго потира глаголеть: А єже в чащі сей честную кров Христа твоего. Диякон: Амінь. Також паки диякон показуєт с уарем своїм на святая і глаголеть: Благослови, владико і обоя. I священик благословляя обоя і святоє блюдо і святий потир глаголеть: Преложи я Духом твоїм Святым. Диякон: Амінь. I множає паки главу приклонъ ко священику глаголя: Помяни мя, святий владико, грішнаго.

І помянеть тя Господь Бог во царствї си, услышав от святителя приходить на немже місті первіє стоя бяше, прием рипіду творить якоже і первіє»¹⁰³.

Устав Богослужень, виданий в Римі, має подібну рубрику. Він наказує дияконові по молитві священика: «Еще приносим ти словесную сию службу» відкласти рипіду або покровець та ї наблизитись до

¹⁰² В молитовнику-служебнику приписано, на стор. 24, на зв., по молитві «Еще приносим ти словесную службу», зробити поклін, а відтак щойно проголошувати слова епіклези. По епіклезі відразу слідує молитва «Якоже бити приемлющем во бодрость душі, во отпущеніє гріхов, во причастіє Святаго Духа».

¹⁰³ Ісидорів літургікон, стор. 138.

священика. Диякон, схиливші голову, говорить: «Благослови, владико, святий хліб». А перед тим, як відіде на попереднє місце своє, має схилити перед священиком голову.

Як видно з цього, питання епіклези для старих літургійних списків було чітке й нині католицькі видання можуть без жодних змін перевірювати рукописні тексти XV чи раніших століть. Натомість часи, близчі до нас, завдають як богословам, так і літургістам чимало клопоту. Царгородський патріярхат ще 1895 року видав ієратикон з новими рубриками до слів освячення і епіклези. В ньому припинується священикові по епіклезі зробити три доземні поклони, щоб в той спосіб визнати вчення Миколи Кавасіляса про епіклезу, вчення, чи радше помилкове вчення, бодай непрямо засуджене папою Пієм VII в апостольському бреве *Adorabile Eucharistiae Sacramentum* від 8 травня 1822 року. К. Нікольський більш поміркований, коли каже, що загальний звичай є робити один поклін. Так бодай було вже у митр. Могили, у його виданні з 1639 року. Цей доземний поклін практикують і нині московські священики-католики, але не по епіклезі, а відразу по словах: «Твоє від Твоїх». Зрештою на окрему увагу він властиво є заслуговує, бо щодо поклонів, то існують окремі правила. Доземних поклонів, згідно з найдавнішою традицією, не робимо у великодній час, тобто від Великодня до Зіслання Святого Духа. Також в неділю, що в нашій літургії є до деякої міри повторенням вята Воскресіння Христового, на молитвах не клякаємо, а послідовно не повинні робити доземного поклону. Пізніший звичай, підносити святі дари по освяченні не має основи в старій традиції. В нашому списку не тільки про будь-яке піднесення чащі й дискоса зі святыми дарами немає мови, але навіть із тексту виразно випливає, що служителі лише показували рукою на святі дари, не беручи їх¹⁰⁴.

Деякі українські видання, подібно як грецькі та московські, мали перед словами: «І сотвори убо хліб сей» ще й окремий тропар-молитву на прикладання Св. Духа, а саме: «Господи, іже Пресвятого Твоєго Духа во третій час апостолом твоїм низпославий, того благий не отіми от нас, но обнови нас молящихся». Літургікон Петра Могили має цей тропар і два стихи до нього: «Сердце чисто созижди во мні, Боже», та «Не отвержи мене от лица твоєго».

Введення цього тропаря до літургійних книг є наслідком суперечки між греками та латинянами щодо слів освячення. Дискусія ця сягає XIV ст., часів Миколи Кавасіляса з Солуня, а найстарша згадка тропаря «Господи, іже Пресвятого Твоєго Духа» не сягає далі як до половини XVI ст. Наш список отже цього тропаря не містить.

¹⁰⁴ Порівняй з грецьким літургіконом, виданим в Парижі 1560 року, с. 97.

Грецькі видання Літургікона, починаючи від видання Димитрія Дукаса, мають вже цей тропар і так до початку XIX ст., за винятком тих книг, що їх надрукували грецькі монахи- василіяни в Італії в роках 1600 та 1683. Отже, на італійську територію текст тропаря прийшов щойно з повним виданням літургійних книг в Римі 1738 року та з виданням евхологіона Венедикта XIV, виданням, що взяло за основу венеціянське видання 1727 року.

Грецькі літургісти були тої думки, що тропарі увійшли до тексту Служби Божої неофіційним шляхом, самочинним запровадженням видавцями і були також тої думки, що їх треба усунути з тексту. Царгородський патріярх прийняв цю теорію за свою і хоч не зрікся вчення, що освячення відбувається через епіклезу, то все ж тропар «Господи, іже Пресвятого Твоєго Духа» усунув з видання архиєратика 1820 року, а відтак й з інших видань.

Щодо слов'янських видань, то тропаря бракує лише у венеціянському виданні 1554 року. Митр. Могила примістив вже у своєму служебнику цей тропар, за ним усі слов'янські видання, як православні, так і наші католицькі. Православні болгари усунули його щойно у виданні 1924 року. Служебник митр. Андрія 1929 року містить тропар та відповідні стихи. Натомість, у виданні Літургії св. Івана Золотоустого 1930 року, у виданні прийнятому цілою українською Ієрархією, тропар цей пропущено. Немає цього тропаря в теперішньому римському виданні і це добрий поворот до традиції XV ст. на Україні.

Чіткий погляд на справу мав Віссаріон, архиєпископ нікейський, пізніший кардинал, коли на Фльорентійському Соборі від імені греків висловив правовірну науку про перетворення, покликаючись на виразне вчення св. Івана Золотоустого і на спільну віру впродовж довгих століть, що саме слова Христові, повторені священиком на Службі Божій, перетворюють хліб і вино на Тіло і Кров Христові¹⁰⁵. Що митр. Ісидор своїм авторитетом підтримав виступ Віссаріона. Це видно з актів Фльорентійського Собору. Ісидорів літургікон, пам'ятка того часу, є також значним документом для визначення опінії в дискусії щодо освячення чи перетворення.

¹⁰⁵ Brinktrine J., Das Oekumenische Konzil und die Orthodoxen, in Theologie und Glaube, 1959, Heft 4, seite 243.

Поминання живих і померлих

Після молитви епіклези наступає чергова частина анафори — поминання святих, померлих та живих. Молитва ця є природним поширенням євхаристійної молитви й освячувальних Христових слів. Вона стала складовою частиною євхаристійного канону в IV ст. Сам св. Павло навчає свого учня Тимотея, щоб «творити молитви, благання, прохання, благодарення за всіх людей». Деякі натяки на моління за Церкву має «Дідахе» й св. Юстин, однак ці моління не є євхаристійним поминанням в теперішньому розумінні. Виразне свідоцтво маємо щойно в поясненні Літургії св. Кирила Єрусалимського.

Коли порівняти поминання святих в каноні з тим, що є на проскомидії, то різниця полягає в тому, що в каноні згадується лише поіменно Богородиця та св. Іван Предтеча, а інші згадуються загально. Поминання святих в каноні має давню традицію. Церква згадує їхні імена, щоб подякувати Богові за їхню святість, за добродійства їм дані, за Боже діяння, що в них і ними проявилося.

Святих називає Літургія «спочилими у вірі», а інших називає лише «померлими в надії воскресіння й життя вічного», і просить Бога щоб «упокоїв їх» там, де сяє ясність Його лица, тобто в Небі. З цих молитов Літургії за померлих богослови доводять існування чистилиць.

Між євхаристійними поминаннями найбільше місця займає поминання живих. В них молимось за всіх, що належать до Містичного Христового Тіла. Молитва за Церкву мабуть найдавніша між усіма поминальними молитвами. Її знаходимо вже в «Дідахе»: «Пом'яни, Господи, Свою Церкву, і визволи її від усякого зла. Вдосконали її в Твоїй любові, зberi її освячену від чотирьох вітрів у Своє царство, яке Ти їй наготовив».

До молитви за Церкву долучається молитва за світську владу, нарешті за місто, в якому живемо, за подорожуючих, хворих, страждаючих, полонених і за всіх і вся.

«Ще приносимо Тобі оцо духовну службу за спочилих у вірі праотців, отців, патріархів, пророків, апостолів, проповідників, евангелістів, мучеників, ісповідників, посників і за всяку праведну душу, що у вірі спочила». І, прийнявши кадильницю, ієрей виголошує: «Особливо за пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну Владицицю нашу Богородицю і приснодіву Марію». Кадить тричі перед св. трапезою. Також диякон кадить навколо св. трапезу й спогадує, кого хоче з померлих.

Хор співає: «Достойно є воістину величати блаженною Тебе, Богородицю, всеблаженну і пренепорочну, і Матір Бога нашого. Чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів, що без зотління Бога Слово породила, сущу Богородицю, тебе величаємо». Або, замість «Достойно», співається ірмос з приспівом свята.

Ієрей молиться: «За святого Івана пророка, предтечу і хрестителя, за святих славних і всехвальних апостолів, за святого (ім'я), що його пам'ять сьогодні вшановуємо, і за всіх святих Твоїх, молитвами їх навідай нас, Боже.

Пом'яни і всіх померлих в надії воскресіння життя вічного». Й згадує померлих за іменами, кого воліє. «І упокой їх там, де сяє світло лица Твого.

Ще молимо Тебе, пом'яни, Господи, всяке єпископство православне, що правильно навчає слово Твоєї істини, все пресвітерство, в Христі дияконство і ввесі священичий чин.

Ще приносимо Тобі цю духовну службу за вселенну, за святу, католицьку й апостольську Церкву, за тих, що в чистоті й чесному житті перебувають, за Богом бережений народ наш, правління і все військо. Дай їм, Господи, мирне царство, щоб і ми в спокою їх тих і сумирне життя пожили в усякому благочесті і чистоті».

По закінченні стиха ієрей виголошує: «Найперше пом'яни, Господи, святішого вселенського Архиєрея нашого (ім'я), Папу Римського, блаженнішого верховного Архиєпископа нашого Кир (ім'я), преосвященішого Митрополита нашого Кир (ім'я) і боголюбивого Єпископа нашого Кир (ім'я), і даруй їх святым Твоїм церквам, щоб у мирі, цілі, чесні, здорові, довголітньо і правильно навчали слово Твоєї істини».

Диякон поминає живих. Хор: «І всіх, і все».

І всіх, і все — це переклад нашого старого тексту «І всіх і вся», що в грецькому оригіналі звучить дещо інакше, а принаймні має виразне значення, бо відноситься до всіх тих, за кого молимося, тобто до чоловіків й жінок: «Πάντον κε πασόν». В грецькому тексті слова ці йдуть не по голосній молитві за ієрархію «Найперше пом'яни, Господи», але аж по прочитанні дияконом диптихів та закінченні: «І пом'яни тих, кого хто має на думці: і всіх (чоловіків), і всіх (жінок). В Ісидоровому літургіконі слів «і всіх і вся» ще не знаходимо. Отже, наш слов'янський текст не дуже чіткий, а новий український неточно віддає суть справи і є прикладом тих нечисленних місць в Літургії, що потребують ревізії й виправлення. Шукати для них пояснень і виправдовувати їхнє значення та місце не має сенсу.

Ієрей молиться: «Пом'яни, Господи, це місто, в якому живемо (або село це, або обитель цю), і всяке місто, і країну, і тих, що з

вірою живуть у них. Пом'яни, Господи, тих, що плавають, подорожують, недужих, страждаючих, полонених і спасіння їх. Пом'яни, Господи, тих, що дари приносять і добро творять у святих Твоїх церквах, і тих, що пам'ятають про вбогих, і на всіх нас милості Твої зішли». І згадує за іменами живих, кого хоче. Відтак співає виголос: «І дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспіувати пречесне і величне ім'я Твоє, Отця і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні».

Євхаристійний канон закінчується словами: «І даждь нам єдиними усти і єдиним серцем славити і воспівати пречесное і великоліпое імя Твоє». Це закінчення канону називається в Літургії «кінцевою доксологією». Доксологію мають нині всі літургії. В нашій Літургії до цієї доксології долучається ще мирствуання в супроводі слів: «І нехай будуть милості великого Бога...»

Обидві ці останні формули закінчують канон і ще раз наочно підкреслюють, що євхаристійна жертва є:

- жертвою славослов'я
- жертвою подяки
- жертвою замирення
- жертвою прохання

Канон Літургії зберігся незмінно від IV ст. як суцільний, гармонійний та закінчений твір і найважливіша частина, осередок цілої Служби Божої.

Розділ X

СВЯТЕ ПРИЧАСТЯ Й ОБРЯДИ ЗАКІНЧЕННЯ

Підготування до св. причастя. — Господня молитва «Отче наш». — Роздрібнення Агнця і покладення частини до чаши. — Причастя священнослужителів і вірних. — Причастя у старих літургійних списках. — Молитви і обряди по св. причасті. — Благодаріння і відпуст в давніх списках.

Підготування до св. причастя

По євхаристійному жертвоприношенні Літургія підготовляє вірних в особливий спосіб до св. причастя, що має також назву євхари-

стійної учи чи жертвоспоживання. Св. причастя є закінченням жертвоприношення і вони взаємно себе доповнюють.

Про те, як виглядав обряд св. причастя в апостольські часи, маємо лише натяки. Правдоподібно він небагато відрізнявся від обряду Тайної Вечері. Однак вже у II ст. в чині св. причастя зауважуємо помітну зміну: споживання св. Дарів відділяється від обряду освячення Дарів. В описі Літургії св. Юстина обидва ці обряди виразно відділені один від одного — спочатку відбувається освячення хліба й вина, а потім св. причастя. Коли настоятель закінчив молитву подяки, і ввесь народ заявив свою згоду, тоді диякони розділюють кожному з присутніх частину хліба, над яким була проказана євхаристія, і вина з водою на споживання, та приносять це їм¹⁰⁶.

В анафорі св. Іполита чин жертвоприношення переходить нову fazу розвитку. Між освяченням та св. причастям вперше зустрічаємо декілька молитов, що підготовляють до св. причастя. Безпосередньо ж перед св. причастям є заклик диякона: «Дивіться угору» і слова священика «Святая святым». На ці слова заклику відповідав народ: «Один святий Отець, один святий Син, один святий Дух».

Після IV ст. нові додатки не вносять в обряд св. причастя істотних змін. Звичай причащатися окрім св. хлібом і окрім освяченням вином, тобто окрім Тілом і окрім Кров'ю Христовими, зберігся аж до VIII ст. Щойно згодом цей спосіб заступають новим, а саме подавати св. таїни за допомогою ложечки¹⁰⁷.

По словах священика: «І нехай будуть милості великого Бога...» диякон, прийнявши благословення від іерея, виходить і, ставши на звичайному місці, говорить: «Всіх святих пом'янувши, ще і ще в мирі Господеві помолімся». Вірні відповідають: «Господи, помилуй».

Диякон: «За принесеній освячені чесні дари Господеві помолімся.

Щоб чоловіколюбець Бог наш, прийнявши їх у святий і наднебесний і духовний свій жертвовник, як приемний запах духовний, зіслав нам божественну благодать і дар Святого Духа, помолімся.

Щоб визволитися нам від усякої скорби, гніву й нужди, Господеві помолімся».

Ієрей молиться потиху: «Тобі вручаємо все життя наше і надію, Владико чоловіколюбче, і просимо, і молимо, і благаємо: Сподоби нас причастилися небесних Твоїх і страшних Таїн, цієї священної і духовної трапези, з чистим сумлінням, на відпущення гріхів, на прощення прогрішень, на спільність зі Святым Духом, на спадкоємство царства небесного, на сміливість перед Тобою, не на суд або в осудження».

¹⁰⁶ Апологія, гл. 65.

¹⁰⁷ Петровський А., Іст. чина причащення, Хр. чт. 1900, I, стор. 368.

Диякон в цей час голосно: «Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, твоєю благодаттю.

Дня всього досконалого, святого, мирного і безгрішного у Господа просім».

Вірні відповідають на кожне прошення: «Подай, Господи».

«Ангела миру, вірного наставника, охоронця душ і тіл наших у Господа просім».

Прощення і відпущення гріхів і прогрішень наших у Господа просім.

Доброго і пожиточного для душ наших і миру для світу у Господа просім.

Осталий час життя нашого в мірі ѹ покаянні скінчiti у Господа просім.

Християнської кончини життя нашого, безболісної, бездоганної, мирної і доброго одвіту на страшному суді Христовому просім.

Єдність віри і причастя Святого Духа випросивши, самі себе і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо».

Вірні: «Тобі, Господи».

Господня молитва «Отче наш»

Ієрей: «І сподоби нас, Владико, зі сміливістю, неосудно сміти призивати Тебе небесного Бога Отця, і мовити», а всі співають Господню молитву «Отче наш», що містить у собі все, нам необхідне.

Проханням «Нехай святиться ім'я Твое» проситься про те, що найважливіше, бо де святиться ім'я Боже, там усі в любові живуть, бо лише любов'ю святиться ім'я Боже. Словами «Нехай приайде царство Твое» прикликається царство правди на землю, бо без Божого приходу не бути правді. Сам Бог є правда. До слів «Нехай буде воля Твоя» приводить людину й воля, й розум. Чия ж воля може бути прегарнішою за волю Божу? Хто ж краще від самого Творця знає, чого стачить Його створінню? Кому ж довіритися, як не Тому, Котрий увесь є благотворна доброта й досконалість? Словами «Хліб наш насущний дай нам сьогодні» просимо ми всього, що потрібне для щоденного земного існування нашого, хлібом же нашим є Божа Премудрість, сам Христос. Він сам сказав «Азм єсм хліб животний». Словами «Прости нам провини наші» ми просимо про зняття з нас усіх тяжких гріхів наших, що на нас тяжать, просимо про прощення нам всього того, чим заборгували ми самому Творцеві в особі братів наших, Котрий щоденно ѹ щохвилини в образі їх простягає

нам руку свою, надриваючи всю душу молінням за милість та милосердя. Словами «Не введи нас у спокусу» ми просимо про охорону нас від усього, що тривожить дух наш і забирає наш духовний спокій. Словами «Але визволи нас від лукавого» ми просимо небесної радості, бо ж тільки відступає від нас лукавий, радість вже входить миттю в нашу душу, як ми вже на землі, як на небі.

Так все охоплює собою ця молитва, якою молитися навчила нас сама Премудрість Божа. Кому ж молитися? Молитися Отцеві Премудрості, породившому Премудрість свою перед усіма віками. Тому що всі присутні повинні повторювати в собі оцю молитву не устами, а найчистішою невинністю серця немовляти, тому ї саме виконання її на хорах повинно нагадувати немовлятко: не мужніми й суворими звуками-тонами, а звуками ніжними повинна співатися оця молитва, щоб відчувався в ній весняний подих самих небес, як носяться в ній ласки ангелів, адже в цій молитві ї не називаємо Богом Того, хто створив нас, а говоримо просто «Отче наш».

Ієрей закінчує молитву виголосом: «Бо Твоє є царство і сила, і слава, Отця і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні».

Вірні: «Амінь».

Потім вітає ієрей з глибини святилища, привітом Спасителя: «Мир всім».

Вірні: «І духові твоєму».

Диякон: «Голови ваші перед Господом схиліть».

Ієрей молиться: «Дякуємо Тобі, царю невидимий, що незмірною Твоєю силою все утворив еси і багатством милості Твоєї від небуття до буття все привів еси. Сам, Владико, споглянь з неба на тих, що схилили свої голови перед Тобою, бо не схилили перед тілом і кров'ю, але перед Тобою, страшним Богом. Ти, отже, Владико, оці дари всім нам на добро рівно подай, відповідно до потреб кожного: з плаваючими плавай, з подорожніми подорожуй, а недужих ізціли, лікарю душ і тіл».

Виголос: «Благодаттю і щедротами, і чоловіколюб'ям єдинородного Сина Твого, з яким Ти благословений еси, з пресвятым і благим, і животворним Твоїм Духом, нині і повсякчас, і на віки вічні».

Вірні: «Амінь».

Ієрей молиться: «Зглянсья, Господи Ісусе Христе Боже наш, від святого житла Твого і від престолу слави царства Твого і прийди, щоб освятити нас, Ти, що вгорі з Отцем сидиш і тут з нами невидимо перебуваєш, і сподоби могутньою Твоєю рукою подати нам пречисте Твоє тіло і чесну кров, а через нас всім людям».

Коли відмовляється ця молитва, диякон, стоячи перед святыми дверми, перев'язується орапром навхрест. Тоді ієрей вклоняється, як

також і диякон на тому місці, де стоїть, мовлячи потиху тричі: «Боге милостивий будь мені грішному». А коли диякон бачить, що священик простягає руки й торкається святого хліба, щоб творити святе піднесення, виголошує: «Будьмо уважні».

А ієрей, підносячи святий хліб, виголошує: «Святеє святым».

Вірні: «Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь».

Роздрібнення Агнця і покладення частиці до чаши

Співці співають причасний дня або святого. Диякон входить до святилища і, ставши поруч з ієреєм, мовить: «Роздроби, владико, святий хліб». Ієрей поділяє його на чотири частини з увагою і побожністю, кажучи: «Роздроблюється і розділюється Агнець Божий, роздроблюваний і нероздільний, що його завжди ідять і ніколи не з'їдають, але причасників він освячує».

Належить знати, що роздрібнюючи святого агнця, треба класти частиці знаком хреста додолу на святий дискос, а заколенням — догори, як перед тим, коли заколювався. «ІС», отже, кладеться на східній частині святого дискоса, а «ХС — на західній, «НІ» — на північній, а «КА» — на південній.

Взявши частицю «ІС», поклади її до святої чаши, частицю «ХС» розділи ієреям і дияконам, а дві частини «НІ» й «КА» роздрібни на малі частинки для причасників такої кількості, скільки, на твою думку, буде потрібно.

Диякон, вказуючи орапем на святу чашу, мовить: «Сповни, владико, святу чашу».

А ієрей, взявши частицю «ІС», робить нею знак хреста над святою чашею, мовлячи: «Повнота Святого Духа», після чого вкладає до святої чаши.

Диякон: «Амінь» і, взявши теплоту, мовить до ієрея: «Благослови, владико, теплоту».

Ієрей благословляє і мовить: «Благословенна теплота святих Твоїх завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь».

Диякон вливає хрестоподібно дещо до святої чаши, мовлячи: «Теплота віри повна Духа Святого. Амінь», і, відставивши теплоту, стає на деякій відстані.

Причастя священнослужителів і вірних

Причастя святих тайн має свій порядок. Спочатку причащаються служителі, а потім вірні.

Ієрей мовить: «Дияконе, приступи». Диякон наближається і робить побожно поклін, просячи прощення.

Ієрей, тримаючи святий хліб, дає дияконові, а диякон цілує руку, яка йому подає, приймає святий хліб і мовить: «Подай мені, владико, чесне і святе тіло Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа».

Ієрей мовить: «(ім'я), священнодияконові, подається чесне і святе, і пречисте тіло Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа на відпущення гріхів його і на життя вічне».

Диякон відходить за святу трапезу, схиливши голову і мовить, як ієрей, кажучи: «Вірую, Господи».

Подібно ієрей, взявши одну частицю святого хліба, мовить: «Чесне і пресвяте тіло Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа подається мені іереєві (ім'я), на відпущення гріхів моїх і на життя вічне. Амінь».

Схиливши голову, молиться ієрей: «Вірую, Господи, та ісповідую, що Ти єси воїстину Христос, Син Бога живого, що прийшов у світ грішників спасти, з яких перший я. Вечері Твоєї тайної сьогодні, Сину Божий, мене причасником прийми, бо ворогам Твоїм тайни не повім і поцілунку не дам Тобі, як Юда, але як розбійник, сповідаєшся Тобі. Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у царстві Твоїм. Пом'яни мене, Владико, коли прийдеш, у царстві Твоїм. Пом'яни мене, Святий, коли прийдеш, у царстві Твоїм. Нехай не на суд і не в осудження буде мені причастя святих Твоїх Таїн, Господи, а на зцілення душі і тіла. Боже, милостивий будь мені грішному. Боже, очисти гріхи мої і помилуй мене. Без числа нагрішив я, Господи, прости мені».

Після цього причащаються тим, що тримають на руках, зі страхом і всякою обережністю.

Відтак ієрей, вклонившись, приймає обома руками, з покровцем, святу чашу і причащається з неї, кажучи: «Чесної і святої крові Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа причащаюся я, слуга Божий, ієрей (ім'я), на відпущення гріхів моїх і на життя вічне. Амінь».

Обтерши тоді свої уста й край святої чаші хусткою, що її тримає в руках, мовить: «Оце діткнулося уст моїх і відніме беззаконня мое, і гріхи мої очистить».

Тоді прикликає диякона: «Дияконе, приступи».

Диякон підходить і вклоняється раз, кажучи: «Ото приходжу до безсмертного царя і Бога нашого. Подай мені, владико, чесну і святу кров Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа».

Ієрей мовить: «Причащається слуга Божий, диякон (ім'я), чесної і святої крові Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа на відпущення гріхів своїх і на життя вічне».

А коли диякон запричастився, мовить ієрей: «Оце діткнулося уст твоїх і відніме беззаконня твої, і гріхи твої очистить».

Треба знати, що якщо бажаючі бажаючі причаститися святих тайн, ієрей роздрібнює дві останні частинки святого агнця, «НІ» й «КА», на малі частинки, а диякон вкладає їх та всі інші частинки, що були освячені з агнцем, до святої чаши. Після цього покриває святу чашу покровцем, подібно й на святий дискос кладе звізду й покровці.

Відчиняються двері святилища. Диякон, вклонившись раз, приймає побожно від ієрея чашу, підходить до дверей і, підносячи святу чашу, показує її людям та мовить: «Зі страхом Божим і вірою приступіть». Вірні відповідають: «Благословенний, хто йде в ім'я Господне, Бог Господь і появився нам».

Тоді підходять бажаючі причаститися і, по молитві «Вірую, Господі», йдуть один по одному, вклоняються зі всякою побожністю і страхом, маючи складені на грудях руки, й так кожний приймає божественні тайни.

Ієрей, причащаючи, мовить: «Чесного, пресвятого і пречистого тіла й крові Господа і Бога, і Спаса нашого Ісуса Христа причащається слуга Божий /слугиня Божка/ (ім'я) на відпущення гріхів своїх і на життя вічне. Амінь».

В такий спосіб причащаються всі. По причасті входить ієрей до святилища і ставить святі Дари на святий престіл.

Ієрей хрестоподібно благословляє людей святою чашею, кажучи: «Спаси, Боже, людей Твоїх і благослови спадкоємство Твоє», обертається до святої трапези, кадить тричі, кажучи тихо: «Вознесися на небо, Боже, й по всій землі слава Твоя».

Співається стихира свята Зіслання Святого Духа: «Ми бачили світло істинне, ми прийняли Духа небесного, ми знайшли віру істинну, нероздільній Тройці покланяємось, вона бо спасла нас».

Обряд причастя вірних

Диякон робить малій поклін, приймає з пошаною чашу від ієрея та підходить до святих дверей і, підносячи святу чашу, показує її людям, кажучи: «Зі страхом Божим і вірою приступіть».

Священик іде за дияконом, бере від нього святу чашу і зі святих дверей, якщо ніхто не підходить до св. причастя, благословляє нею людей: «Спаси, Боже», після чого обидва вертаються до святої трапези.

Якщо будуть вірні до причастя, диякон, поклавши до чаши ложечку, накриває її рушничком або її покровцем (або ѹ обома), зробивши малий поклін, приймає її з побожністю від священика, підходить до святих дверей і, підносячи чашу, показує її народові, кажучи: «Зі страхом Божим і вірою приступіть». Священик, ідучи за дияконом, бере від нього святу чашу й говорить молитву: «Вірую, Господи». Водночас диякон бере з престола дискос. Після молитви священик відкриває святу чашу, покровець і рушничок тримає лівою рукою, і причащає ложечкою, кажучи: «Чесного, пресвятого». Диякон підкладає дискос під підборіддя причасника. Після причастя прикриває священик чашу рушничком або покровцем, або обома, залишаючи ложечку в чаши, і благословляє нею людей: «Спаси, Боже». Відтак повертаються обидва до святої трапези.

Можна ще й так робити. Диякон прикриває святу чашу рушничком або її покровцем і, зробивши малий поклін, приймає побожно чашу від священика та підходить до святих дверей. Підносячи чашу, показує її людям, кажучи: «Зі страхом Божим і вірою приступіть».

Диякон вертається до святої трапези, де ставить чашу, з якої скидає малий покровець. Священик бере святу чашу з ложечкою і рушничком, а диякон — дискос, і виходять зі святилища. Наближаються ті, що бажають причаститися. І після молитви «Вірую, Господи», що її проводить священик, вірні з усякою покорою і остражом, поклавши на грудях руки навхрест, роблять малий поклін і один за одним підходять до причастя, або приймають його іншим способом, згідно з місцевим звичаєм. Священик, причащаючи, говорить до кожного причасника: «Чесного, пресвятого...»

Після закінчення причастя вірних, священик залишає ложечку у чаши й прикриває її рушничком. Потім, повернувшись з дияконом у святилище, ставить святі Дари на трапезу, а диякон прикриває святу чашу її покровцем. Священик бере ще раз святу чашу й зі святих дверей благословляє нею людей, виголошуючи: «Спаси, Боже, людей твоїх». Після чого обидва вертаються до святої трапези.

В монастирях, семінаріях, духовних домах, а також по деяких парафіяльних церквах вірні читають молитву «Вірую, Господи» одразу по закінченні причасного, перед словами: «Зі страхом Божим».

Причастя у старих літургійних списках

Ектенія «Вся святия помянувше», молитва «Тебі предлагаем живот наш весь», а наприкінці Господня молитва «Отче наш», відспівана цілою церквою, приготовляють служителів і вірних до святого причастя божественних дарів Тіла й Крові Христових.

«Священику же возгласивши: щедротами єдинородного, стойть диякон к себе моляся і смотряко священику очима. Єгда познаєтъ оного молитву совершивша і начинаша кланятися, кланяється і сам на немже місті стойть, і єгда паки видить священика простерша руки і прикасающася святому хлібу, возглашаетъ диякон: Воньмім.

І священик возвишая святий хліб возглашаетъ: Святая святым. Диякон же вшед, станет одесную священика. Священик же разділив святий хліб на четьри часті, поставляєтъ їх на святом блудци крестообразно, глаголеть же і се внегда разділяєтъ: Раздробляється і разділяється агнець божий і раздрабляємий і неразділяйся, іже всегда ядомий і нікогдаже снідаємий. І диякон показує со урадем ко святому потиреви глаголет: Ісполни, владико, святий потир. І священик горную часть приєм творить с нею крест верху святаго потиря, глаголя: Ісполненіс Святаго Духа, і тако влагаетъ часть во святий потир, диякон глаголет: Амінь. І тако приємлетъ принесений укропник і принес его глаголет ко священику: Благослови, владико, теплоту.

Священик убо благословляєтъ єго. Диякон же держить лівою рукою святий потир, десною же рукою вливаєтъ укропца во святий потир єлико довольно. Священик же глаголеть диякону вливающу: Теплота Святого Духа. Диякон же: Амінь»¹⁰⁸.

Обряд теплоти належить до старовинних обрядів, бо знаходимо його сліди вже в VI ст. Папа Венедикт XIV затвердив його в своєму евхологіоні. Цей обряд усунув з наших літургійних книг Замойський Синод. Літургікон римського видання наново примістив цей обряд, але в червоних дужках, на знак, що треба його виконувати або залишати, залежно від волі ієпарха церковної області. Римський літургі-

¹⁰⁸ Ісидорів літургікон, стор. 141.

кон подає формулу благословення теплоти: «Благословенна теплота святих Твоїх завжди, нині і повсякчас і на віки вічні. Амінь»¹⁰⁹.

Диякон, вливаючи хрестоподібно теплоту до святої чаши, каже: «Теплота віри ісполнь Духа Святого. Амінь». Ці слова в Ісидоровому списку належали до священика. Також в давньому тексті не було слів «віри ісполнь», що додані були вже у XVI ст. «Благословенна теплота святих Твоїх» — означає ту живу віру й гарячу любов до Бога, що її мають святі та й з якою теплотою серця треба приступати до св. причастя¹¹⁰. В літургіоні Петра Могили сказано, що теплої води не вливається більше четвертої часті у відношенні до освяченого в чаши вина¹¹¹.

В молитовнику-служебнику XIV ст. про теплоту не згадується. А обряд піднесення, роздрібнення і вкладення Агнця до чаши та причастя співслужителів описано так: «Поп воздвигая хліб: Святая святым. І диякон, приступль ко трапезі, речеть: Многа літа отче. Бог святую і чеснуу молитву твою даруєть нам, на многа літа, чесний отче. І он отвіщасть: Купно со святыми, предлагая: Познаста Господа ученики во преломленї хліба, і нам, Господи, подаждь грішником познати в жизні вічній. І взем часть, полагаєть на потир. Диякон глаголеть: Ісполни, отче, чашу сію. Поп глаголеть: Смішениє святаго тіла і честния крове Господа нашого Ісуса Христа. Ісполненіє Святаго Духа, всегда, і нині, і присно. Диякон: Амінь.

Також молитва: Даждь нам, Господи Ісусе Христе Боже, святоє твоє тіло і честную кров не в суд ні во осужденіє, но во долготу душі моєй і в жизнь вічную, ідіже живеші і царствуєши со Отцем і Святым Духом.

Вірую, Господи, яко ти еси Ісус Христос Син Бога живаго, вземляй гріхи всего міра. Господи, помози мні грішному і прости ми всякоє прегрішеніє волное і неволноє, і нині».

Коли кілька священиків співслужить, то «даєть тіло меншій старійшему, глаголя: Тіло Господа нашого Ісуса Христа дається рабу божію, імярек, во отпущеніє гріхов і во жизнь вічную.

А старійший меншему дасть, тоже глаголя. І потом цілуються, глаголеть старійший: Мир о Христі, і менший: Іерейству твоєму.

¹⁰⁹ Літургіон митрополита Петра Могили подає (на стор. 81) таку формулу благословення теплоти: «Благословенна теплота святих твоїх, Господи, всегда, нині і присно, і во віки віков».

¹¹⁰ Никольський К., Пособіє Устава Богослуження православної церкви, С. Петербург 1907, стор. 443.

¹¹¹ Літургіон митрополита Петра Могили, 1639, стор. 348.

Клада тіло в уста: Се прикасається угль жаряй во устанах моїх і отемлеть вся гріхи моя і беззаконія моя очищається. І потом причасться, старій всім подаєть тіло, а меншій всім подасть кров, глаголя: Кров Господа нашого Ісуса Христа дається рабу божію, імярек, во оставленіє гріхов і во життя вічну»¹¹².

Виконавши обряд святої теплоти, диякон виконує близче підготування до прийняття св. причастя та опоясується навхрест орапром. Римський Устав Богослужень (стор. 77) приписує дияконові опоясатися орапром навхрест під час молитви священика: «Зглянься, Господи Ісусе Христе Боже наш», якщо цього він не зробив на «Отче наш».

«Диякон же опоясується крестообразно оурапом своїм і стойть мало далі. Священик же сотвор мал поклон ко диякону і прощенія іспроси, приємлеть часть святого хліба і разділив тую на двоє і єдину убо часть прием сам десния руки трими персти і вкладаєть в длань свою і тако держить во длані своїй. Другую же часть приємлеть со трими персти тооже десния руки глаголеть тихо: Дияконе, приступи.

Диякон же приступив сотворить поклон єдин не до землі, со всяким благоговінієм, прося прощенія і тако приходить, іерей же подавая єму часті, юже трими персти держить, глаголеть: Чесноє і превіятоє тіло Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа подається, імярек, диякону во оставленіє гріхов его і в життя вічний.

І диякон, поцілував руку подавшую єму і прием поданную єму часті, отходить ко єдиній страні святия трапези со заді і поклонь главу долі, молиться і глаголеть сице:

Вірую Господи і ісповідую, яко ти еси Христос Син Бога живаго, схедий с небеси і воплощесь от Духа Святаго во єже спасти грішния, от нихже перший єсъм аз.

І паки і се: Вечері твоїй тайній днесь, Сине Божий, причасника мя покажи, не імам бо тайни твоя врагом твоїм повідати, ні лобзанія ти дам яко Юда, но яко разбойник ісповідую тя, помяни мя, Господи, егда прийдеші во царствії си.

Вконець: Да не в суд іли во осужденіє будеть ми причастіє святих твоїх тайн, Господи, но во ісціленіє душі і тілу.

І тако причащається єже в руці держимою частію со страхом і всяким благоговінством.

І священик же держай і сам юже приять святую часті, приклонив голову пред святою трапезою і моляся глаголя таже яже і диякон, таже причащається частию в руці держимою со всячім благоговінієм і соблюденієм.

¹¹² Ковалів П., Молитовник-служебник, стор. тексту 30-32.

Таке став, отираєть длань свою на ілітоні, такожде же і диякон, яко да не нікако мал бисер останеть на длані комуждо от них і погрішеніє страшно будеть.

Таке став священик і приємлеть рукама обіма со святим покровом святий потир причащається трижда от него. По сем устні свої і святаго потиря такожде іже рукама держими покровцем отираєт і во устну святий потир поцілував, призываєт абіє диякона глаголя: Дияконе, прийди. І пришед і поклонився ему і прощеніє от него прием, прикасається і сам ієреом держимаго святаго потиря вкупі с покровцем і причащається і сам трижда, сице глаголющу священику: Імярек, диякон причащається честної і святої крови Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа во оставленіє гріхов его і в живот вічний. Таке отрив іже рукама держимим покровцем свої убо устні і святаго потиря і тако цілуєт святий потир і священика десную ланиту.

В том же глаголеть ієрей убо: Христос посереді нас. Диякон же: I есть і будеть»¹¹³.

Щодо молитви священика та диякона перед св. причастям, то вони в дечому різняться між собою у різних виданнях. Ісидорів список подає молитву: «Вірую Господи і ісповідую», але в скороченому виді. Далі йде тропар: «Вечері твоєя тайния», що його співається на Літургії св. Василія Великого у Страсний четвер. Наприкінці — коротка молитва: «Да не в суд іли во осужденіє». В тексті, отже, немає молитви праведного розбійника «Помяни мя, Господи, єгда прийдеші во царстві твоєм», ані митаревої молитви «Боже, милостив буди мені грішному».

Після причастя божественної Крові «диякон приємлеть руками святоє блудце і глаголемий фуник, всипуєт вся яже во святом блюді во святий потир со страхом, і со всяким блуденієм, яко да не како ни єдино малейших что отпадеть іли останеть і погибнет небрежением.

Сему же твориму священик глаголеть молитву благодарственную тає прием святую лавиду і вложив во святий потир і покрив его со єдиним покровцем і диякон приємлеть і обращаясь ко западом і показуєт ко вінішним сущим во церкві і глаголеть: Со страхом божіїм і вірою приступіте.

Священик же аще убо суть ніції хотящії причаститися, приемлеть от дияконських рук святий потир і причащаєт їх. І тако благословив люди глаголеть: Спаси Боже люди своя і благослови достояніє твоє, і тако обращаеться ко святому престолу.

¹¹³ Ісидорів літургікон, стор. 142-144.

Аще ли же ність кого причащаючихся, благословляєть люди тоже глаголя, держащу диякону святий потир»¹¹⁴.

З поданих в списку пояснень про св. причастя вірних видно, що всі причащалися під двома видами з однієї чаші, і що св. причастя священик уділяв ложечкою. Немає виразної згадки, які молитви читав священик з вірними перед самим св. причастям та можна здогадуватися, що ті самі молитви, які список подає для служителів. По закінченні св. причастя священик благословляє людей та співає: «Спаси Боже люди своя».

Наш список вказує, що благословення могло відбуватись двома способами: чашею або рукою. Священик благословляв чашею, якщо були вірні до св. причастя. Якщо не було вірних до св. причастя, то священик благословляв рукою, а диякон тримав чашу і відтак ставив її на престіл. Благословляти людей чашею — це грецький звичай. У слов'ян прийнявся інший звичай, а саме благословляти рукою, і тому деякі архиєратикони приписують святителеві благословляти по св. причасті людей світильниками, тобто трикірієм та дикирієм.

Багатство висловів есхатологічно-преображененої природи описує хліб жертвовника. Пресвята Євхаристія не тільки є «поживою душі», але також початком небесної слави, участь в неозорій красоті й повноті божественного життя.

По поновній молитовній ектенії, в якій молимося про мир, радість, єдність, віру й спільноту в Святому Дусі, провідник хору проказує молитву «Отче наш», яка впроваджує до св. причастя. Св. причастя є входом у Преображеного Господа, який сходить в цю таємну мить, щоб нас освятити. В той час священик підносить святий хліб і виголошує: «Святеє святым». Вірні є освячені, але Один лише є святий. Тому вірні в покорі відповідають: «Єдин свят, єдин Господь Ісус Христос, на славу Отця, Амінь».

Священик ламає хліб на чотири частини. На хлібі є печать «ІС-ХС-НІ-КА» — Христос перемагає. Поламаний хліб кладеться знаком хреста на дискосі. Знаком спасенної перемоги освячується чотири кінці землі так, як в Одкровенні переможець на білому коні приносить велике спасіння перемоги. Глибокий зміст цьому обрядові надають супроводжуючі слова: «Раздробляється і разділяється агнець божий, раздробляємий і неразділяємий, всегда яdom і никогдаже іждиваємий, но причащаючіся освящаєй». Новий світ з новими преображенними законами буття, входить в цей чотиривимірний світ. Той новий світ є однією чудовою гармонією життя і єдності. Щоб цю велику спільноту всіх символізувати в Господньому тайнстві, священик занурює св.

¹¹⁴ Ісидорів літургікон, стор. 145.

Агнця в святу кров і при тому говорить слова: «Повнота Святого Духа».

Кров у чаші є символом-зображенням Св. Духа й жару його любові. Кров, вино, любов і дух є споріднені. Оживляюча, рвуча, розвеселяюча сила вина об'являє життєвого духа, подих божественної теплоти. На знак жевріючого Духа Божого вливається гаряча вода до чаші, доки святий напій неogrіється, при тому звучать слова: «Теплота віри, ісполненіє Духа Святаго. Амінь (Теплота віри, повнота Духа Святого. Амінь)».

Тепер вірні приступають до поживи життя. Покірно припадають перед Божою величністю із скрещеними руками на грудях, приймають самого Господа, що його священик подає вірним золотою ложечкою, ставши в святих дверях. Св. причастя є з'єднанням з Христом і, через нього, з Отцем і Святым Духом, що більше, з цілою небесною і земною Церквою. Воно є хлібом єдності, хлібом багатьох, які є думками Бога й дітьми світла. Ангельські хори богомільно оточують вірних, в яких пізнають живі чудеса Кириос-Господа.

В хвилині святої зустрічі з Христом етіопська Літургія молиться: «Світлоодягнені полки архангелів стоять перед Спасителем світів і опоясують тіло й кров Господа й Спасителя святим вінцем: Приступіть всі з ними, воїнствами вічночуваючих, перед сяюче лице Господа». Свята синакса утворює спільноту зі світлими духами, які оглядають Бога. Вона є просвітленням сердець. Таїнство дає гнозу-пізнання. Вона є овочем божественної поживи. Тому після св. причастя хор співає пісню, яка висловлює єдність Євхаристії і містики: «Видіхом світ істинний, прияхом духа небесного, обрітохом віру істинну, нераздільний Тройці покланяємся, та бо нас спасла есть».

Диякон знову стає перед святыми дверми. Він голосить возгласне слово, яке щораз то багатшими словотворами величає таїнственну повноту і вартісність святих євхаристійних Дарів: «Прости приміште божествених, святих, пречистих, безсмертних, небесних і животворящих, страшних Христових тайн, достойно благодарим Господа». Те, що латинський обряд висловлює небагатьма, але стислими за змістом словами, Схід поширює у великій повноті, він розпливається в ентузіастичній хвалі Бога й завжди наново зворується величчю божественного покликання.

Величні прикінцеві молитви з їхнім урочистим подихом випрошують, щоб ці святі таїнства могли дати нам запоруку на протязі цілого дня жити досконало, чисто, свято, мирно і безгрішно, передусім, щоб ціле наше життя доручити Богові, нашому Господеві. Все повинно бути одною єдиною епіфанією. Потім священик виходить перед святі двері й перед лицем вірних виголошує останню всеохоплюючу

молитву. Ще раз благає він «Отца світов» за всіх, за святу Церкву, за всіх вірних і за цілий світ. Нехай Господь прославить всіх, які люблять благоліпіє-красу його храму, нехай благословить і рятує свій люд і своє спадкоємство. А тоді молитовний розмах підноситься до урочистого почитання Пресвятої Трійці, якій слава, благодаріння і поклін нехай буде на всі віки. Священик виголошує над вірними слова благословення: «Благословені Господнє на вас, Того Благодатію і чловіколюбієм, всегда, і нині і присно і во віки віков».

Ми тут пізнаємо, як в молитвах східної Літургії пробивається скрізь думка з'єднання з Богом, з ангелами і святыми. Літургія, як епіфанія божої слави, хоче боготворити й преобразити. Величаючи Бога богомільними акордами, вона одночасно покликає на землю духа освячуючої ласки. Тому давня думка Святих Отців про боготворення тут особливо виступає. Зворушливим є, коли в східно-сирійській Літургії священик відпускає вірних з побажаннями благословення: «Господь наш, Ісус Христос, якому ми служили, якого ми хвалимо і прославляємо в його Господніх таїнствах, Святий, Життедайний, Божеський, нехай він сам зробить нам радість з його ангелами і святыми й уділить нам Божої довіри до себе, якого небесне життя ми вже тепер прийняли як завдаток і запоруку. Нехай сплине на нашу громаду милосердя за милосердям, святість за святістю, преображення за преображенням — тепер і по всі віки».

Молитви й обряди по св. причасті

По св. причасті вірних, кадженні св. Дарів і тихих словах: «Вознесися на небеса, Боже, і по всій землі слава Твоя», ієрей бере святий дискос і кладе на голову диякона. Диякон, прийнявши з побожністю, дивлячись назовні до дверей і нічого не говорячи, відходить до проскомидійника і там ставить його. А ієрей, вклонившись і взявши святу чащу, обертається до дверей і, дивлячись на людей, мовить тихо: «Благословений Бог наш» і тоді голосно: «Завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні», відходить до проскомидійника і ставить там святі Дари.

Вірні: «Амінь. Нехай сповняться уста наші хваління твого, Господи, щоб ми співали славу Твою, бо Ти сподобив нас причаститися святих Твоїх, божественних, безсмертних і животворних Таїн. Збережи нас у Твоїй святині ввесь день повчатися правді Твоїй. Алилуя, алилуя, алилуя».

Диякон, розв'язавши орап, виходить північними дверми і, ставши на звичайному місці, виголошує: «Прості, прийнявши божественних, святих, пречистих, безсмертних, небесних і животворних, страшних Христових тайн, достойно подякуймо Господеві.

Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твою благодаттю.

День увесь досконалій, святий, мирний і безгрішний випросивши, самі себе і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо».

Диякон знову появляється в святих дверях зі святим дискосом на голові безмовно: мовчазною своєю появою знаменує перед усіма відхід від нас і Вознесіння Господнє. Вслід за дияконом показується в святих дверях іерей зі святою чашею і звіщає перебування з нами до кінця віків Господа, який вознісся, словами: «Завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні», після чого чашу й дискос відноситься знову на бічний жертвовник, на якому відбувалась проскомидія, який зображує тепер уже не вертеп, бачивши народження Христове, а те верховне місце слави, де сталося повернення Сина, що й сидить праворуч Отця.

Тепер уся церква, ведена співаючим хором, об'єднується в одному урочисто-вдячному співі душ своїх, а оці слова є її хваління: «Нехай сповняться уста наші хваління Твого, Господи, щоб ми співали славу Твою...»

І співає тричі вслід за тим слово «алилуя», що каже про нескінченне перебування Боже. Диякон же виходить на амвон, аби в останній раз всіх присутніх побудити до молитов вдячності. Піднісши орап трьома пальцями руки свої, говорить він: «Прості, прийнявши божественних, святих, пречистих, безсмертних, небесних і животворних, страшних Христових Таїн, достойно подякуймо Господеві». І, дякуючи серцями, співають всі тихо: «Господи, помилуй». «Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твою благодаттю», — кличе останній раз диякон, а всі співають: «Господи, помилуй».

Священик, складаючи в цей час антимінс, з Євангелією в руках, знаменує над ним хрест і співає виголос-славослов'я, котре, освітлюючи подібно світильнику ввесь шлях богослужіння, і тепер спалахує ще яскравішим світлом в просвітлених душах: «Бо Ти є освячення наше й Тобі славу возсилаємо».

По заамвонній молитві диякон, або якщо його не буде, священик приступає до бічного жертвовника, на якому були поставлені чаша й дискос. Стоячи в таку хвилину перед Богом, як представник усієї Його Церкви, випиває з чаши залишки причастя всіх. Прийнявши в собі причастя всіх, молиться за всіх, аби омилися гріхи їхні, бо ж за очищення всіх принесена жертва Христом, як за тих, котрі жили до Його приходу, так і за тих, котрі жили по приході Його. І якою б не

була грішною душа його, все ж священик підносить молитву за всіх, навіть за найсвятіших.

Церква наказує за всіх возилати спільну молитву. Високе значення такої молитви й її сувора необхідність пізнались не мудрецями світу, а тими верховними людьми, які духовною досконалістю і небесно-ангельським життям дійшли до пізнання найглибших таємниць душевних і бачили виразно, що немає розлуки між живучими в Бозі, що хвилинною тлінністю нашого тіла не припиняються відносини, і що любов, розпочата на землі, ще збільшується на небесах, як на батьківщині своїй. Брат, що відійшов від нас, стає ще близчим завдяки силі любові. І все, що сходить від Христа, воно вічне, як вічне саме джерело, з якого виходить. Чули вони також вищими органами почуттів своїх, що й на небесах тріумфуюча Церква повинна молитись і молиться також за мандруючих на землі братів своїх. Святий молиться на небесах за братів своїх на землі й потопає в блаженстві уже від того, що молиться. І все бере співучасть з Богом у всіх Його найвищих насолодах і блаженствах: мільйони найдосконаліших створінь виходять з рук Божих, аби брати участь у все вищих і вищих блаженствах, і немає їм кінця, як немає кінця Божим блаженствам. Випивши з чаші причастя всіх з Богом, ієрей виносить народу ті проскури, від яких були відділені і взяті частиці, і цим зберігає високий стародавній образ трапези любові, що виконувався християнами перших часів, хоча тепер для цього й не накривається стола й сама згадка про цю трапезу зникла в багатьох церквах. Не дивлячись на те, Церква не могла відважитися на повне знищення такого обряду і в роздачі святого хліба посеред церкви всьому народові довершусь ту саму святу трапезу любові. А тому кожний, хто приймає проскуру, приймає її, як хліб від тої учти, при якій сам Властитель світу розмовляє з людьми своїми. Як було в звичаї першопочаткової Церкви, споживає його перед всякою іншою поживою, чи відносить додому своїм домашнім, чи відсилає хворим, убогим і тим, які чомусь не змогли бути на той час у церкви.

Роздавши святий хліб, священик творить відпуст Літургії і благословляє увесь народ словами: «Благословення Господнє на вас».

Священик у вівтарі розбирається з риз своїх, промовляючи: «Нині відпускаєш» і супроводжуючи роздання хвалебними тропарями, гімнами отцю і святителю церковному, якого служилася Літургія, і тій Пречистій Святій Діві, в якій довершилося втілення Того, кому служилася вся Літургія.

Благодаріння і відпуст у давніх списках

Після св. причастя «святому же потиреви положену бившу на святом престолі, приєм ієрей уготовлене кадило і благословив фіміян покажасть трижды святая і глаголеть тихо: Вознесися на небеса Боже і по всей землі слава Твоя. Таке кадило убо даєть в десную руку диякону, возлагаєть же і священний дискос на главу єго, імуща звізду накриту с покровцем.

Сам же священик приєм своїма руками святий потир і глаголеть тихим гласом к собі: Благословен Бог наш, возглашаєт во услишаніє: Всегда і никі і присно і во віki віков.

І півцем поющим: Да ісполняться уста наша, і тако относяться ко жертвовнику святая, предходяще диякону, і тако поставляють їх.

І диякону покадившу святая і кадило во святом місті положившу іходить і станет пред святыми дверми на обычном місті, глаголеть: Прості приемши божественных святых пречистих безсмертных небесных животворящих тайн благодарім Господа. Заступи, спаси. День весь совершен»¹¹⁵.

Зрозуміло, що по перенесенні чаші й дискоса на бічний жертвовник, диякон перед тим, як виходить на амвон для співання ектенії, «розрішував» свій орап. Священик повинен був згорнути ілітон, а на слова виголосу: «Яко еси освященіє наше», мав зробити знак хреста святою Євангелією. Та про це в списку нема згадки.

По виголосі: «Яко ти еси освященіє наше», виходить священик на т. зв. заамвонну молитву. Диякон кличе: «Со миром ізидім».

«Священнику же ізішедшу і ставшу на обычном місті, диякон глаголеть: Господу помолімся. Священик, заамвонну молитву. Сей же глаголемій стойте диякон пред святыми дверми с єдиною страни, держай оурап свой треми персти десния руки і главу преклонь даже до скончанія молитви.

Єй же скончавшися, возвращається диякон ко жертвовнику, послідующу і священнику і тамо посліднюю молитву ізрекшу і время приемшу диякону і поклонившуся, потребляє святая со всяцім блуденієм і вниманієм.

Внегда же потребить святая, помиваєт трожда святий потир с вином і водою і іспиваєт. Посліди же отираєт губою уставленною на се всякую мокроту, яко не оставити ни єдиной же мокроті»¹¹⁶.

¹¹⁵ Ісидорів літургікон, стор. 146.

¹¹⁶ Ісидорів літургікон, стор. 147.

Старі списки подають бодай сорок різних заамвонних молитов, на різні свята цілого року. Переглядаючи їх, можна зауважити як різноманітність тексту, так і глибину богословських думок. Колись їх читали поперемінно, відповідно до свята. Приміщення їх в літургійних книгах і нині мало б своє значення, передусім у монастирях, а вслід за тим і у парафіяльних церквах¹¹⁷.

На заамвоній молитві закінчуються деякі старі рукописи і тому дехто вважає її також за останнє благословення для народу. Слід про те залишився в наших архиєрейських службах. Заамвонну молитву читає у нас найстарший співслужачий архиєреєві священик. Але на слова: «Спаси Боже люди твоя і благослови достояніс твоє», він зупиняється і сам архиєрей виголошує ці слова та благословляє людей хрестом.

По заамвонній молитві хор співає: «Буди ім'я Господнє благословенно от нині і до віка». І читається 33 псалом: «Благословлю Господа на всяке время».

«Священик же ісходить і раздає дору глаголющим людем: Благословлю Господа на всяке время. Сему же скончавшуся, возглашає священик: Благословеніє Господнє на вас всегда і нині і присно і во віки віков.

І се глаголя благословляється вкупі і люди і по сему стиху паки се: Молитвами пречистия ти Матери і всіх святих твоїх Господи Ісусе Христе Боже наш помилуй нас, амінь. І отпуст. І тако отходить ко жертвовнику».

Про роздачу антидора знаходимо згадку як у старих рукописних списках, так і в друкованих виданнях. Антидор, просфора, з якої був вирізаний агнець для освячення на Службі Божій, за думкою Симеона Солунського, має бути роздана тим вірним, що не приступали до св. причастя. А в літургіконах про антидор читаємо: «Роздається антидор на благословення і очищенні душі, освячен бо є і треба його приймати натще. А як хто хоч би й мало чого вкусив або випив, то нехай не прийме антидора. Антидор треба спожити в церкві. Не можна його давати невірним або тим, що обложені спітимісю». В давнину всі вірні

¹¹⁷ Молитовник-служебник XIV ст. подає, на стор. 90-108, 14 заамвонних молитов. Крім цього в тексті Літургії подано звичайну заамвонну молитву «Благословляй благословляця тя, Господи». Ці заамвонні молитви призначенні на великі свята року, а саме: на Різдво Христове, на Богоявлення, на Стрітення Господнє, на Благовіщення Пресвятої Богородиці, на Квітну неділю, на Воскресіння Господнє, на неділю ап. Томи, на Переполовинення П'ятдесятниці, на Вознесіння Господнє, на неділю П'ятдесятниці, на Переображення Господнє, на Успіння Богородиці, на Різдво Богородиці, на Воздвиження Чесного Хреста.

приступали на Службі Божій до св. причастя, а як були такі, що не могли з якої причини приступити й прийняти божествених тайн, то підходили по антидор і діставали також до пиття велику агіасму, тобто свячену ѹорданську воду, на освячення і очищення душі¹¹⁸.

Під час роздавання антидора диякон «потревблєє святая», тобто споживає залишки святих тайн та чистить чащу вином і водою.

«Диякону потребльшу святая і священня сосуди сложившу і покрившу, умиваєть руки і усті свої такожде на обычном місті, ідіже створено есть умиватися, глаголя ко себі і се: Нині отпускаєши раба твоєго владико, і Трисвятое, Пресвятая Тройце, Отче наш, тропар днєві і Богородиці, Господи помилуй, трижды, Слава і нині, Чеснішую херувим¹¹⁹.

Тожде же глаголеть і священник умивається по тому же указанному і по сем отпуст творить. Сияже глаголющу комуждо їх, совлачаться с одежд своїх, также каяжди поклонься і помолився в себі і благодарив Бога, ісходять іс церкви»¹²⁰.

Нині остання сторінка тексту Літургії є більш урочистою. По словах: «Благословеніс Господнє на вас», священік виголошує: «Слава тебі, Христе Боже, упованіе наше, слава тебе!». Люди співають: «Слава і нині, Господи, помилуй, тричі», а вкінці: «Благослови». Священник читає відпуст, на якому згадується свято, святий Іван Золотоустий, храмовий святий та святий дня, все залежно від свята та дня, в якому правиться Божественна Літургія.

Під час розбирання зі священичих риз священник, крім: «Нині отпускаєши», «Святий Боже», «Пресвята Тройце» аж до «Отче наш», читає тропар і кондак св. Іванові Золотоустому та богородичний «Заступнице християн». На кінці читає про себе молитву по св. причастій, подякувавши Богові, виходить з церкви.

Приклад молитви подяки по Службі Божій, під час роздягання зі священичих риз, подає молитовник-служебник XIV ст., на стор. 34:

«Господи Боже наш, прийми умиленную нашу молитву, яко раби суще недостойнії, еже ти должни сотворити і сотворихом, аще сотворихом недостойні, за немощі наша і за умноженіе гріхов наших, нікто же бо достойн есть по ліпоті хвалити тя, ти бо єси єдин без гріха і тебі славу возсилаєм, Отцю і Сину і Святому Духу, і нині, і присно, і во віки віков, амінь».

¹¹⁸ Никольський К., цит. твір, стор. 364 і 453.

¹¹⁹ Порівняй: Hanssens I.M., Institutiones Liturgicae. De ritibus orientalibus, Tom. II, Roma 1932, p. 528.

¹²⁰ Ісидорів літургікон, стор. 148.

На більш урочистих надзвичайних літургіях ієрей вносить голосно многоліття, обернувшись до людей: «Святішому вселенському Архієреєві (ім'я), Палі Римському сотвори, Господи, многій літа».

Хор співає: «Многій літа».

Блаженнішому верховному Архиєпископові нашему Кир (ім'я) сотвори, Господи, многій літа.

Преосвященнішому Митрополитові нашему Кир (ім'я), преосвященнішому Архиєпископові нашему Кир (ім'я), боголюбивому єпископові нашему Кир (ім'я) сотвори, Господи, многій літа.

Всьому священичому і монашому чинові, всім отцям і братам нашим, і всім православним християнам сотвори, Господи, многій літа».

Опісля ієрей, увійшовши до святого вівтаря, розбирається зі священих риз, мовлячи: «Нині відпускаєш», трисвяте і, по «Отче наш», відпуститовий тропар, голос 8: «Благодать уст твоїх, наче світла осяність вогню, просвітила вселенну; не скарби грошолюбства світові вона придбала, але висоту смиренномудрості нам показала. Тому, навчаючи нас своїми словами моли, отче Йоане Золотоустий, Слово, Христа Бога, щоб спаслися душі наші».

Слава: кондак, голос 6.

Подібний: Що за нас.

«Всеблажений і преподобний Іване Золотоустий, ти прийняв з небес божественну благодать, і твоїми устами навчаєш усіх поклонятися в Тройці єдиному Богові. Достойно хвалимо тебе, бо ти є вчитель, який Божих тайн навчає».

І нині: богородичний: «Заступнице християн бездоганна, посереднице до Творця незамінна, не погорди молінням грішних, але випереди, як блага, з поміччю нам, що вірно тобі співаємо. Поспішись на молитву і скоро прийди на моління, заступаючи повсякчас, Богородице, тих, що тебе почитають».

А якщо хоче, проказує й тропар дня.

«Господи, помилуй» (12), «Чеснішу», Слава, і нині. І мовить відпуст.

А коли диякон спожив святі дари з усією увагою, щоб нічого не впало або не залишилось, наливши в святу чашу вина й води, споживає і вбирає (губкою) всю вогкість. Тоді складає святі посуди разом, обв'язує їх, кладе на звичайному місці, кажучи: «Нині відпускаєш» та інше, як ієрей. Омиває руки на звичайному місці і, вклонившись разом з ієреєм, мовлять відпуст. Подякувавши Богові за все, виходять.

Частина III

ЧИНИ СВЯТИХ ТАЇН

В КИЇВСЬКОМУ ЕВХОЛОГІОНІ ХVI СТОЛІТТЯ

ХРЕЩЕННЯ Й МИРОПОМАЗАННЯ

Перед тим, як аналізувати чини хрещення й миропомазання в Київському евхологіоні, варто зробити огляд літургії цих таїн в найдавніших часах. Якщо йдеться про перші віки християнства, коли Христова віра була поширена здебільшого по містах і кожна християнська громада мала свого власного єпископа, служителем обидвох таїн був сам єпископ. З бігом часу християнство поширилось і почали парофіяльні осередки поза місцями осідку єпископа, то й священики, як парохи, дістали право уділяти ці святі таїни. Від XI ст. як на Заході, так і на Сході це річ зрозуміла, що служитель таїни хрещення є священик.

Св. Ігнатій Антіохійський пише в своєму листі до громади в Смирні¹, що «без єпископа не можна хрестити або відправляти агапе». А коли в 551 році медіолянський клір написав прохання до цісаря Юстиніяна в справі звільнення єпископа Дакія, то прохання аргументував тим, що багато людей вмирають нехрещені, бо немає єпископа². З біографії св. Амвrozія можна довідатись, що він сам хрестив і виглядає, що деякі єпископи відсувались від цього обов'язку.

Апостольські Конституції³ подають священика вже як служителя таїни хрещення. Те саме знаходимо і в посланні папи Гelasія до єпископів Луканії та Сіцілії⁴.

Сьогодні рідко відбувається урочисте хрещення так, як це було в перші віки. А що цю святу таїну уділяють немовлятам, то й нема окремої підготовки та й у виборі часу існує значна свобода. В давні

¹ Лист до Смирни, глава 8,2.

² Гефелс К. Й., Історія Соборів, II, 824.

³ 3,11.

⁴ Лист 4,7.

часи, з огляду на підготовку катехуменів, хрещення відбувалось в кафедральному храмі, у свято Пасхи або Зіслання Святого Духа. На Сході хрестили радо на свято Богоявлення Господнього, а звичай цей успадкувала не лише Африка та Сіцілія, але й Еспанія, Галія, Ірландія. Рідше вже хрестили на свято Христового Різдва, подекуди на свято різдва св. Івана Хрестителя, в Еспанії — на свята апостолів та мучеників. Та з бігом часу всі ці стали терміни пішли в забуття.

Для урочистого хрещення в перші віки треба було знайти й відповідні місця. Кафедральні храми не завжди мали окремі каллиці, придатні для встановлення хрестильниці, з джерельною водою та й з усім устаткуванням для хрещення багатьох осіб. Тому й почали будувати окремі хрестильниці, баптистерії. Приклади таких будов маємо в Равенні, в Римі та в інших містах. Не кожна парафіяльна церква VI та пізніших століть мала право на побудову власного баптистерію. Про хрещення по приватних домах не було в давнину мови. А як і доводилось, задля потреби, уділити цю святу таїну в приватному домі, то церковні закони вимагали, щоб обряд був відтак доповнений в церкві⁵.

Християни, що приходили до Церкви з поганства, в часі хрещення не міняли своїх імен. Так, отже, в документах того часу зустрічаємо імена поганських божків, мітологічних постатей тощо. Ще на Першому Вселенському Соборі між підписами єпископів знаходимо такі імена, як Нестор, Телемах, Еней, Оріон, тобто імена мітологічних героїв, або Летодор, Артемідор, Атенодор, тобто дар богині Лето, Артеміди, Атени.

На початку IV ст. християни залюбки приирають імена з біблійної історії й Євсевій у своїй *Історії*⁶ оповідає про п'ятьох єгипетських мучеників, що перед смертю відкинули поганські імена, дані їм батьками при народженні, а прийняли біблійні імена: Ілля, Єремія, Ісая, Самуїл та Даниїл.

Нині дають ім'я в часі хрещення так, що воно відразу вставлена у форму хрещення, тобто у слова, що їх виголошує священик. Але ще в IX ст. не було цього звичаю. Імена давали раніше так, що в часі хрещення устав приписує запитати хрещеника: «Як називаєшся?». В XIV ст. вже поширеній був звичай, надавати ім'я при хрещенні.

Вже в II ст. існує назва катехуменів або, по-нашому, оглашених для тих, що готувались до святого хрещення. Юстин Мученик⁷ зга-

⁵ V.Thalhofer-Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, Band II, seite 273–275.

⁶ 7,27.

⁷ В Апології 1,61.

дує про окреме й довше підготування кандидатів до хрещення, що полягало у вивченні правд віри, молитвах, пості.

В час розквіту катехуменату Церква звертала передусім увагу на релігійну та моральну підготовку кандидатів до хрещення. Від часу, коли було заведено хрещення дітей, релігійні повчання звузились радше до церковних обрядів, а між ними значне місце залишилось для т. зв. екзорцизмів. Обряди, що попереджали власне хрещення, з екзорцизмами включно, називали на Заході вже від IV ст. словом «scrutinia». Чин цих скрутій вже в VI та в пізніші століття був дуже урочистим.

В понеділок по третій неділі Посту заповідали в церкві спочатку скрутія, що мали відбутись в наступну середу. В призначений день хресні батьки приносили чи приводили до церкви дітей і один з аколітів ставив їх посеред храму: хлопці — по правому, дівчат — по лівому боці, а священик знаменував їхні голови знаком святого хреста та й, поклавши руку на голову, читав молитву «Всемогутній Вічний Боже, Отче Господа нашого Ісуса Христа, споглянь на слуг твоїх». Відтак давав їм благословенну сіль та приймав у члени катехуменату.

Після цього обряду прийняття до оглашених, діти разом з хресними батьками залишали храм, а священик починав Службу Божу. По відчитанні апостола Служба Божа переривалась, аколіт знову приводив до храму дітей і тут над ними читали екзорцизми. Потім кликав диякон: «Оглашенні, вийдіть».

Іспити-скрутія відбувались в середу й суботу четвертого тижня Посту, пізніше один раз — у п'ятому тижні Посту, два — у шостому тижні Посту, один раз — по Квітній неділі, а останні скрутія — у Велику суботу. До особливо урочистих форм богослужб належали в той час скрутія «in apertione aurgum», тобто тоді, коли оглашеним пояснювали початок чотирьох Євангелій, вчили їх молитви «Отче наш» та пояснювали символ віри. Після відчитання апостола виходила процесія з баптистеріума в напрямі головного престолу. Чотири диякони несли книги святих Євангелій. Перед ними аколіти несли запалені світильники та кадильниці. Прийшовши до престолу, диякони клали книги, кожний на одному з рогів святої трапези. Тоді священик чи єпископ виголошував до оглашених промову, починаючи її словами: «Нехай відкриті будуть вам, возлюблені, святі Євангелії». Потім диякон читав початок кожної Євангелії.

Одразу по викладі Євангелій, передавано оглашеним символ віри. Один з аколітів брав на ліве рамено малого хлопця, а праву свою руку клав на голову йому і на питання священика: «Якою мовою вони сповідають Господа нашого Ісуса Христа?» звучала відповідь:

«Грецькою». Аколіт тоді двічі читав по-грецьки нікейсько-царгородський символ віри, тримаючи на руці спочатку хлопчика, відтак дівчинку. Те саме повторювали і по-латинськи для тих, що належали до латинської мовної групи⁸.

В Медіоляні катехумени, що хотіли приступити до тайни хрещення, подавали свої імена вже в другу неділю Великого посту. Св. Амвrozій давав в тому напрямку заклики вже на свято Богоявлення. В суботи перед третьою, четвертою та п'ятою неділями Посту відбувались іспити, щоб перевірити, як добре оглашенні знають правди святої віри і чи взагалі підготовані до хрещення. Щойно в суботу перед Квітною неділею катехуменам «передавали символ віри», тобто один з читців співав нікейський символ віри, подібно як у Римі, двічі по-грецьки та двічі по-латинськи, щоб всі оглашенні добре затянули собі бодай його зміст. На письмі символу віри не передавали з огляду на переслідування і т. зв. «дісципліну аркану».

У Велику суботу відбувалось благословення води для хрещення. Сам медіолянський єпископ хрестив того дня троє дітей, а іншим священикам надавав одночасно владу хрестити інших катехуменів, кажучи: «Хрестіть, отже, в ім’я Отця і Сина, і Святого Духа». Подібно в Римі робив сам папа, коли хрестив у баптистерії лятеранського собору, а кардиналів висилав хрестити по їхніх церквах.

За часів Амврозія хрещення відбувалось через занурення у воду та виголошення інтерrogативної форми, а не індикативної. А що св. Амвrozій в творі про святі тайни⁹ заявляє, що усьому наслідує звичай римської Церкви, то й в Римі в той час не було ще індикативної форми: «Я тебе хрещу».

Після обряду хрещення, у збірнику, наповненому водою, співали літанії, потім єпископ миропомазував хрещених, зливаючи на голову святе миро. Хоч літургійні книги того часу не подають жодної формулі на вбирання в білій одяг, то однак певно, що новохрещені діставали світле убрання та запалені світильники¹⁰.

Безпосередньо перед хрещенням мав місце обряд відречення, по-латинськи абренунціацію, по-грецьки апотагі. Відречення від сатани було однаково відоме як на Сході, так і на Заході. Оріген каже, що катехумен відрікається сатани перед входом до водної купелі¹¹. За словами Тертуліяна це відречення мало місце тоді, коли хрещеники схо-

⁸ V.Thalhofer-Eisenhofer L., op. cit., Band II, s. 292 ff.

⁹ 3,5.

¹⁰ Borella P., Il rito ambrosiano, pag. 279 e ss.

¹¹ Гомілія до книги Чисел, 12, 4.

дили в баптистерії у воду¹². Той обряд на Сході був особливо розвинутий. В Діонісія Псевдо-Аеропагіта читаємо¹³, що катехумен під час відречення мусів стояти босим у притворі баптистерія, мав дивитись на Захід, руки піднести вгору, мав тричі дихнути і при тому вимовити слова відречення. Подібний обряд описує й св. Кирило Єрусалимський, майстер у підготовці оглашених до хрещення¹⁴.

Помазування хрещеника святою олівою, безпосередньо перед хрещенням — це типічно східний звичай, що досить пізно був запозичений західною Церквою. Про цей обряд згадує св. Кирило Єрусалимський¹⁵. Згідно з Апостольськими Конституціями помазання олівою починає єпископ, помазуючи голову, а все тіло помазували відтак диякони, чи у випадку жінок дияконеси. На Заході обмежувались до помазання тільки деяких членів тіла. Олівою помазували в поганські часи атлетів перед змаганнями. Християнин має бути атлетом Христа і посвятитись виключно Йому на службу.

Після відречення сатани, оглашений повертається на схід, в бік незаходимого світла і приєднується до Христа. Той акт приєднання, синтагі, було на Заході замінено питаннями про віру, а через своє визнання віри хрещеник ставав на службу Христа. Ті питання про віру ставили хрещеникам в той час, коли вони вже стояли занурені у воду.

Після такої підготовки єпископ чи священик уділяв таїну хрещення. До XIII ст. і на Заході хрещення відбувалось через занурення. То треба розуміти так, що у випадку дорослих води в хрестильниці було вище колін, а служителі святого хрещення ще й зливали воду на голову. Тільки у випадку дітей можна говорити про повне занурення у воду. Від XVI ст. щойно відбувається хрещення в західній Церкві через поліття водою. Форма хрещення була завжди тринітарна. А що в деяких старих списках бракує її, то це пояснюється тим, що кожний служитель мав її знати напам'ять.

Хоч згідно з приписом Дідахе та за словами Юстина Мученика¹⁶ форма хрещення була від самих початків тринітарна, то в помісних Церквах підлягала вона деяким змінам. Передусім грецька форма з бігом століть стала відмінною від латинської. Від VI століття маємо сліди грецької форми хрещення: «Хрещається раб Божий в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь». Натомість в латинській Церкві існують документи вже від VIII ст.,

¹² Про спект., гл. 4.

¹³ Про церковну Ієрархію, гл. 2.

¹⁴ Катехези міст., 1, 2.

¹⁵ Катехези міст., 2,3.

¹⁶ Апол., 1,61.

що визначають форму хрещення: «Хрещаю тебе в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, на відпущення гріхів і на життя вічне»¹⁷.

Безпосередньо по хрещенні слідувало миропомазання. Потім з символічних мотивів одягали неофіти білі шати і носили її упродовж восьми днів, тобто до суботи Світлої седмиці. Неофітам давали також запалені світильники, бо у великодню ніч, під час урочистої відправи, взагалі всі вірні в церкві тримали свічки. Але на що варто звернути увагу, причащались божествених Таїн, не лише дорослі неофіти, але також діти та немовлята. Про той звичай говорить Юстин Мученик, Кипріян, Амвросій, Августин. Той звичай затримався на Заході до XII ст., на Сході зберігають його ще й досі.

В коптійському обряді ще й сьогодні існує звичай давати неофітам одразу по хрещенні пити мед і молоко. Згадує про нього Тертуліян, Іеронім, Климентій Олександрійський, Іполіт в своїх *Канонах*. Сліди цього можна зустріти ще в поганській мітології. Але не один обряд з дохристиянських часів Церква прийняла й апробувала та й переробила на власний. Споживання меду й молока мало вказати неофітам на ту обіцяну батьківщину, медом і молоком пливучу, що для вірних Нового Завіту не є вже Ханаан, але небесна вітчизна.

На Заході, в Медіоляні, Галії, в Африці існував ще один цікавий звичай, а саме вмивати неофітам ноги після хрещення або того самого дня, або восьмого дня по Воскресінні. Звичай цей на Сході був невідомий, а на Заході зник вже в VI ст.

З найстарших списків, зі свідчень Отців, з історичних пам'яток перших століть однозначно випливає, що відразу по хрещенні єпископ уділяв і святу таїну миропомазання. Розділено ці дві таїни було тоді, коли на провінції хрестили вже самі священики, а єпископи, з пасторальних мотивів, зарезервували собі право на миропомазання. На Сході бодай від IX ст. існував вже загальний звичай, що як хрещення, так і миропомазання уділяли самі священики. Але й на Заході, де завжди більше підкреслювали право єпископів на уділення цієї таїни, ще в XIV ст. уділяли її священики. Сьогодні спостерігаємо вже поворот до цієї практики бодай у місійних країнах.

А що миропомазання в давні часи слідувало безпосередньо по хрещенні, то й не звертали уваги на те, чи кандидати вже дорослі, чи малолітні. Щойно в середньовічча витворився звичай допускати до миропомазання тих, що осягнули певного розумового рівня отже у віці старше семи років. Великдень та свято Зіслання Святого Духа були, подібно як для уділення таїни хрещення, також для миропомазання найбільш улюбленими днями. Особливо свято Зіслання Святого

¹⁷ V. Thalhofer-Eisenhofer L., op. cit., Band II, s. 303.

Духа відповідало обрядові миропомазання. Таїну цю уділяли, отже, по відчитанні 3-го часу.

На жаль не маємо докладного опису чину миропомазання перших віків. Всі документи на Заході однозгідно показують, що при уділенні цієї таїни єпископ клав руку на голову миропомазуваного і помазував святым миром його чоло. Перший та другий обряд супроводжували молитвою. Щодо помазання, то виглядає, що воно є певного роду залишком чи додатком радше до того помазання, що його довершували при хрещенні священики й диякони. В будь-якому разі, згідно з найдавнішими документами, що до нас дійшли, і на Сході покладення руки належало стисло до обряду миропомазання. Сьогодні, на перший план висувається власне помазання святым миром, але надалі лишається відношення між служителем та миропомазуваним також в покладенні руки. Це зрештою вже засвідчене в Апостольських Діяннях¹⁸, де виразно є мова, що апостоли клали руки на тих, що вже були хрещені і так приймали вони Св. Духа.

Св. Августин пише, що він уділяв дітям святе миропомазання¹⁹. А святий Кипріян пише в листі до Ювания²⁰, що Св. Дух сходить в Церкві на тих, яких по хрещенні приносять до єпископа і він, поклавши руки, знаменує їхні голови знаком святого хреста Господнього. На іншому місці згадує він про знак Христовий. Що той знак святого хреста робили не самою рукою, але святым миром, випливає з численних свідоцтв Отців. А на Сході помазували не лише чоло, але й інші члени тіла. Так в св. Кирила Єрусалимського читаємо²¹, що обряд, через дію якого Св. Дух сходив на хрещеного, полягав у помазанні чола, вух, носа та грудей. Згідно з арабським списком Канонів Іполита, мусів спочатку пресвітер помазувати чоло, уста та груди, а відтак провадив хрещеного до єпископа і цей ще раз помазував хрестоподібно чоло святым миром. Те подвійне помазання згадано в Заповіті Господа нашого Ісуса Христа та єгипетських Церковних Правилах.

Під час помазання святым миром вимовляє на Сході єпископ чи священик слова: «Печать Дара Святого Духа. Амінь». В західних обрядах — слова відмінні, але в старих літургійних пам'ятках можна помітити значну подібність до східної форми. Список, який називається Гелясіяnum, має таку формулу: «Печать Христова на життя

¹⁸ 8,14–17.

¹⁹ Тракт. до Ів., 6,10.

²⁰ Лист 73,9.

²¹ Катехези міст., 3, 4.

вічне». За чином св. Аманда²² єпископ виголошував лише: «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа». Сучасна нам форма звучить: *Signo te signo crucis*. Ця форма відома вже в часи св. Томи Аквіната та Бонавентури. Як благословення для миропомазаних списки подають слова псалма: «Се тако благословиться чоловік, бояйся Господа. Благословить тя Господь от Сиона і узриши благая Єрусалиму вся дні життя твоєго».

Київський евхологіон на арк. 2 подає: «Молитву знаменати отроча, приемля імя осмий день рождення его. Господи Боже наш, тобі молимся і тобі ся милі дієм і просим, да знаменастся світ на рабі твоєм». Текст молитви той самий, що в сучасному требнику²³. Але в чині львівського митрополичого требника сказано передусім, що «молитва совершаєма во осмий день от рожденя пред дверми церкви» починається звичайним початком і що священик перед виголошенням її «знаменаетъ чело, уста і перси отрочате». По молитві священик, якщо хоче або якщо такий звичай, бере дитину і ставши перед іконою Пресвятої Богородиці, робить знак хреста й читає: «Радуйся благодатная Богородице Діво, із тебе бо возсія солнце правди Христос Бог наш». По тропарі слідує відпуст. В требнику Петра Могили 1646 року він починається словами: «На обятіях праведного Сімеона возлещи ізволивий».

Чин цей, як відно з молитов і слів тропаря несе на собі печать того старозвітного обряду, що мав місце восьмого дня по народженні дитини і згадка про нього є так при народженні Спасителя як і св. Івана Предтечі. Восьмого дня по народженні збиралась родина й близькі знайомі та й давали дитині ім'я.

Наш список приймає до уваги ту обставину, що хрещення уділяється не дорослій людині, але немовляті. До хрещення приносять дитину хресні батьки, що й замість неї відповідають священикові на поставлені питання.

На арк. 3, на зв., подано обряд хрещення і називається він чином над оглашеним та чином хрещення: «Чин биваємий, єже сотворити отроча оглашено і крестити его, разволочить также і разрішасть, і держимо бабою, стойти на восток, і дунув священик на не трижды, знаменаетъ чело его, і усти его, і груди же, і глаголеть: Господу помолимся, также молитву сию, во слух.

²² Дюшен Л., Початки християнського культу, стор. 476.

²³ Див. Требник, виданий о. Т. Мишковським, за благословенням Слуги Божого митрополита Андрія, Львів 1925, стор. 5.

О імені твоєм Господи Боже істинне, і єдинородного ти Сина, і Святого ти Духа, возлагаю руку мою на раба твоєго (імярек), сподобльшагося прибігнути ко святому імені твоєму».

По цій молитві слідують так звані заборони, тобто ексорцизми. Бракує тексту першої заборони, а від другого збереглись лише уривки. Натомість третю заборону подано вже цілком. Вона починається словами: «Господи Саваофе Боже Ізраїлев».

Потім слідує «Молитва по сотворенії оглашенного, пред годом крещаємого: Сий владико Господи, сотворий чоловіка по образу твоєму. И дунеть нань трижды и знаменаетъ чело его и уста и перси, и глаголеть молитву сию: Иждени от него всяк лукавий и нечистий дух, скритий и гніздяй в сердці его».

Потім слідує обряд відречення сатани:

«И по молитві обращаеть бабу на запад, держащи єй младенца, і вопрошаєтъ сице: Отрицаєшилися сатани. Она же отвіщаєтъ сице: Отрицаюся сатани. И абіе вопрошаєтъ сице: I всіх діл его. I отвіщаєтъ се она. Подобні і прочая, всяк прос: I всея служби его, і всіх ангел его і всого студа его. I по єже сотворити таковия вопросы і отвіти трижды, паки вопрошаєтъ се трижды: Отречелися сатани. I отвіщаєтъ баба: отрекохся. I сему речену трижды і абіе глаголеть священик: I дуни і плюнь нань. I дунеть на запад баба трижды, і тако велить єй священик обратитися на восток, со младенцем, і вопрошаєтъ подобні трижды: I обіщеваєшилися Христу. I отвіщаєтъ баба: I обіщеваюся Христу і вірую во єдиного Бога Отца вседержителя, і глаголеть се до конца, потрижды. I паки вопрошаєтъ потрижды: Обіщалися Христу. I паки отвіщаєтъ баба: Обіщахся Христу і повнегда речеть трижды, глаголеть священик: I поклонися єму, і баба приклоняється со младенцем. I тако священик молится молитвою: Владико Господи Боже наш, призвавий раба твоєго. I оставив їх священик і приходить ко купілі, прежде принесенній воді, і вліянній в ній, і покадив ся округ, знаменаетъ свіщею трижды і глаголет: Благословенно царство Отца і Сина і Святого Духа».

Слідує ектенія мирна з прощеннями на освячення води. Священик читає молитву: «Благоутробний і милостивий Боже».

Цю молитву читає тихо під час, коли диякон співає ектенію, а відтак продовжує голосно: «Велій єси Господи і чудна діла Твоя, трижды, таже: Твою бо волею от небитія в битіє привел єси вся чоловіческая. I дунеть над водою трижды, і знаменаетъ перстом трижды, і тако глаголеть се: Да сокрушатся под знаменіем воображенія креста твоєго вся сопротивния сили. Рци сіє трижды. По: Глави ваша Господеві приклоніте.

Приклоняєть священик голову над сосудом маслинним, держима от кума, іли паки бабою і дунеть в не трижды, ізnamенасть третицею і глаголеть молитву сію: Владико Господи Боже отець наших, іже сущим в ковчезі ноєві, голуб послал еси.

По аміні (молитви) священик: Воньмім, і пріємлет спичку сушую в сосуді маслині, і творить тою в воді три крести, поя: Аллілуя, третицею з сущими ту людьми, таже возглашает се: Благословен Бог просвіщая і освяща всякого чоловіка грядущаго в мір, нині і присно. І приводим биваєт крещаємий, іли попом іли діяконом, вземлет крестяй священик от святаго масла перстом своїм і творить крестное знаменіе на челі, і на персах, і на плечю крещаєму глаголя: Помазується онсиць (імярек) елеом возрадованія, во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа. І тогда помазується діяконом, іли інім служителем которм, по всему тілу.

Внегда же мазатися отрочату, возлагает рукави священик, таже і синдана связав оба угольна конца, возлагает на вию кому і по сем священик взем младенца руками глаголеть: Благословен Бог просвіщая і освяща всякого чоловіка грядущаго во мір, нині і присно. І тако крещаєт младенца глаголя: Крещається раб Божій (імярек) во ім'я Отца, і погружает сего єдинощи глаголет, Амінь (в рукописі це слово Амінь чиясь рука затерла), таже, і Сина (Амінь) і погружает паки: і Святаго Духа, і паки погружает третіє, і глаголет: нині і присно і во віки віков, амінь.

Аще убо младенец єсть крещаємий, посажает того долі во крестильницу, воді сущей по шиї, купасть, придержа лівою рукою, десною же прієм топливу воду, возливаєть на голову єго. За єже младенцу слабу сушу, і блюсти залитія, і глаголеть предреченная глаголи, іже се Во ім'я Отца і прочая.

Аще ли же смислен чоловік крещаємий, погружает єго священик во три погруженія, глаголяй на коєждо погруженіє іменованія, якоже предуказахом».

Далі йде пригадка-застереження для священиків, що за 49-им апостольським правилом забороняється, під карою заборони священодіяти, при триразовому зануренні вимовляти тричі слова: «Крещається раб Божій (імярек) во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа».

«І аби по крещенії полагаєм биваєт крестивийся куму на руки і тако священик умив і рукави отлагая, возглашает діякон: Воньмім. І поєм стих сей, псалом давідов 31: Блажені імже отпущеніа суть беззаконія. Посем мала ектенія та молитва Миропомазання: Благословен еси Господи Боже вседержителю. І по сем поют: Єлици во Христу крестистесь. І сему поєму помазується сам крещаємого святым миром і творить крестаобразно, на челі, і на очію, і на ноздрію, і на устіх, і

на обі ушесіх, і на грудех, і на руках, і на сердці, і на чреві, і на ногу і на плечію, глаголя на коєждо: Печать дара Святого Духа, амінь. І паки поють: Блажені імже отпустишася беззаконія. І тако одіваєт того во срачицу, глаголя: Одівається раб Христов (імярек) одіянієм веселія, возрадовання, во ім'я Отца і Сина і Святого Духа, амінь. На верховну же одежду глаголет: Да возрадується душа моя о Господі, облече бо мя во ризу спасенія, і одіяніє веселія возложи на мя.

І тако глаголет молитву цю прежде постриженія єго: Владико Господи Боже наш. Іже образом своїм почет человіка. І по сем постригаєт того крестаобразно, глаголя: Постригається раб Божій (імярек) власи глави своєя, во ім'я Отца і Сина і Святого Духа. І прієм мало воску теплаго, і вліпляєт власов отрізаних, і тако Соханит їх во стіну церковну, аще буде каменна церков, аще ли ні, то за олтарем вкопаєт в землю. Молитва: Господи Боже наш, іже от ісполненія купельного.

Таке возлагаєть нань куколь, глаголя: Одівається раб божій (імярек) в куколь незлобія, во ім'я Отца і Сина і Святого Духа, нині і присно. І по сих же обходит священик божественную купіль третицею, іли пред святым олтарем, іли посереді церкви, послідуючу сему і воспріємнику с новокрещеним, поющим всім: Єлико во Христа Крестистесь, во Христа облекостесь. Аллілуя. І тако биваєт єктенія, в нейже поминають князи, святителя, воспріємника с новокрещеним, по сих же і отпуст».

Так, отже, перед введенням хрещеника до храму чи до баптистерія, священик читав над ним заборони або екзорцизми, поклавши руку на його голову.

В требниках ці молитви, тобто екзорцизми, тепер об'єднані з чином хрещення. Окремо ці молитви читали в давнину тільки над дорослими і то повторювали їх упродовж довшого часу. В XV ст. існував звичай виголошувати екзорцизми тричі, пізніше почали проголошувати три формули, подані в требниках, один лише раз²⁴.

Наш список містить один рідкий обряд, а саме плювати на захід, тобто в бік, де, згідно з переконанням є темрява й осідок сатани. Є це свого роду образний вияв відречення сатани. Обряд дмухати й плювати на диявола Симеонові Солунському був невідомий²⁵. Щодо обряду освячення води, купелі для хрещення, то має він всі елементи великого водосвячтя. На початку має він велику єктенію на освячення води, відтак молитви. Число прошень у мирній єктенії не є однакове в

²⁴ Де Меестер П., твір цит., стор. 16.

²⁵ Там же, стор. 17.

різних рукописах. Вони відносяться як до благословення води у святій купелі, так і до хрещеника.

Список говорить про помазання святою оловою передовсім трьох частин тіла, а саме чола, грудей та рамен і подає при тому лише одну формулу для помазання, а саме: «Помазується онсиць (імярек) єлеєм возрадованія...». Також предписано й те, щоби диякон або хтось інший з прислуги помазав святым єлеєм все тіло дитини. Так було в давнину, що тіло хрещеника помазував оловою диякон або дияконеса, якщо йшлося про хрещення жінок. На Сході щойно у XVII ст. виникають окремі формулі для помазання. Требники XVII та пізніших століть подають окрему формулу для помазання таких частин тіла: чола, грудей, вух, рамен, рук та ніг. По помазанні святою оловою оглашених священик хрестив, проказуючи формулу: «Крещається раб божий в ім'я Отця і Сина і Святого Духа».

До кінця XIV ст. форма хрещення була такою самою, як в нашому теперішньому Требнику, отже до імен трьох осіб в Пресвятирії Трійці не додавали слова «Амінь». Цей звичай виник десь наприкінці XV ст. і наш список має вже ці додатки. Отже форма звучить: «Крещається раб Божий в ім'я Отця — Амінь — і Сина — Амінь — і Святого Духа — Амінь». Чиясь рука намагалась затерти ці вставлені слова, але годі нині сказати, чи це сталось давно, чи може вже в останні десятиліття, під час студій над списком ²⁶.

Відразу по хрещенні, по одягненні хрещеника в білі шати та вручені йому палаючого світильника слідував подальший чин, тобто свята тайна миропомазання. По молитві миропомазання співали: «Єлици во Христа крестистеся...». В нашому списку стих: «Єлици во Христа крестистеся» співають перед помазанням святым миром, а потім другий раз при обводженні хрещаємого навколо святої купелі. Це старий звичай і його зустрічаємо лише в найдавніших документах. Для помазання святым миром священик провадив хрещеника звичайно в окрему капличку і там помазував його ²⁷.

В теперішніх виданнях нашого требника чин хрещення закінчується читанням апостола й Євангелії. Цей спосіб закінчувати хрещення виникає щойно в XVI ст. і відтак стає загально вживаним. Згаданий апостол (до Римлян) та Євангелія за Матеєм були радше складовими частинами Божественної Літургії, що вінчала урочистий чин хрещення. Пізніше, коли відділено чин хрещення від Божественної Літургії, додано апостол і Євангелію. Отже наш список подає ще той старовинний чин хрещення.

²⁶ Там же, стор. 21.

²⁷ Там же, стор. 23.

В давні часи, одразу після помазання святым миром, відбувався урочистий вхід неофітів до храму й починалась Божественна Літургія. Можна навіть судити, що Літургія не починалась від слів: «Благословенне царство», але радше від прокімена й читання апостола та Євангелії. Це тому, що вхід з неофітами був одночасно малим входом, під час якого співали: «Єлици во Христа крестистеся». Подібне явище побачимо в нашому списку ще докладніше в чині архиєрейського посвячення церкви. А. Дмитрієвський на основі деяких рукописів стверджує, що звичаєм XV та XVI ст. було, щоб новохрещений брав участь у великому вході й ніс перед священиком запалену свічку. Якщо новохрещений був немовлям, то мав нести його хрестний батько, тримаючи в руці також запалену свічку²⁸.

Наш список, подібно до списків XIV та XV ст. згадує про процесійний похід новохрещеного разом з його рідними з церкви додому. Цей звичай зберігся в деяких країнах до наших днів.

«Достоїть же відати, яко аще будеть бити тогда літургії, предносять младенца новокрещенаго, со свіщами на великом переносі. Аще ли же совершен человік крестивийся, то сам ходить пред переносом, держа в обоїх руках по свіщі, і причащається святих таїн Христа Бога нашого, і аще младенец есть іли совершен человік, і по отпусті ісходить дому держащи свіщі, провожающим его своїм єму. И аще убо совершен есть крестивийся, приводим биваєть на всяк день ко церкви, такоже держащ свіщі горящи, на вечерню і на утрено, і на літургію, даже до осмаго дне».

В небезпеці смерти, коли немає часу на відправу повного чину святого хрещення, наш список передбачає т. зв. хрещення в скороченні («во кратці») й подає відповідну молитву на освячення води. Треба думати, що перед молитвою священик повинен читати «Благословенний Бог наш...» і початок звичайний, а по молитві має не тільки відчитати саму формулу хрещення, але й інші молитви, так довго, як довго дитина живе. Чин той, чи радше молитва, поданий у гл. 5, як слідує:

Арк. 11: «Молитва іная святих крещеній, імія начало во кратці, аще когда случится младенцу больну сущу бити, і спішити крестити того страха ради смертнаго:

Господи Боже вседержителю, іже всея твари содітель, видимия же і невидимия, сотворив небо і землю і море, і вся яже в них, собираяй води во собраніє єдино... і благослови воду сию і даждь ей благодать ізбавленія, благословеніє йорданово, сотвори ся нетлінія істочник».

²⁸ Де Меестер П., твір цит., стор. 24.

По цій молитві священик хрестить хвору дитину.

Список описує і хрестильницю. На арк. 11:

«От заповідей святого Іоанна Златоустого, о крещенії дітей. Побудаєт іміти во церкві корито на пять відр і наліяти води і сотворити молитву воді, і потом маслу, і влій от него в корито, і потом мажи дитя маслом і прочес, якоже во крещенії речено. Во седмий день по крещенії комкай его...

Аще прилучатся много дітей, то во єдином крещенії да ся крестять». В гл. 6 говориться про хрестильницю, що має бути обсягом п'ять відер води, а також і про те, що можна хрестити кілька дітей в тій самій воді. Підтвердження цього звичаю знаходимо також у Кипріяна, митрополита київського, в його відповіді ігumenові Атанасієві між 1390-1405 рр.: «Чи можна хрестити в тій самій купелі (воді) двоє або троє дітей, чоловічої й жіночої статі. Про це не записано нічого в жодному місці. Але маємо приклад св. Івана Хрестителя й апостолів, що хрестили багато людей одночасно. Також і нині немає заборони хрестити двоє, троє чи більше в тій самій купелі й того самого дня. Вистачить прочитати імена усіх в молитвах, де треба. Крім цього треба дотримати порядку і дати першість особам чоловічої статі»²⁹.

Грецький чернець Йов, званий Грішним, у XIII ст., отже, за сто років перед митрополитом Кипріяном, дав подібну відповідь на вищеподане питання. Він каже, що дозволено хрестити кілька осіб в тій самій воді, дозволено помазувати їх тим самим святым миром та причащати їх з тої самої чаші. Але одним чином вінчання священик не має права вінчати кілька подружніх пар. Відносно хіротонії чернець Йов каже, що нижчі свячення можна уділити і кільком кандидатам одночасно, але не можна висвячувати за один раз кілька священиків та єпископів. Та сама особа може дістати в часі одної відправи чин читця, піддиякона й диякона. На тій самій Божественній Літургії дозволено висвячувати диякона й священика (а також єпископа), якщо будуть різними особами. Чернець Йов не говорить нічого про чин святої таїни єлеєпомазання, наскільки можна її уділяти одночасно кільком хворим³⁰.

Восьмого дня по хрещенні приводили чи приносили новохрещеного до храму для омивання тих частин тіла, що були помазані святым миром. Священик відправляв при цьому окремий чин «во єже омити крестившагося». Число сім було завжди дорогим для побожної східної людини. І так новохрещені повинні були впродовж семи днів

²⁹ Де Меестер П., твір цит., стор. 43-44.

³⁰ Там же, стор. 42.

приймати Пресвяту Євхаристію, сім днів мали носити нововінчані свої вінки, сім днів мав новоіерей відправляти Божественну Літургію. На новопосвячених антимінсах мали відправляти Літургію впродовж семи днів. Те саме стосувалося й новоосвяченої церкви.

На арк. 11, на зв., подане «Послідованіє, во єже омити крестившагося во осмий день»:

По сихже во осмий день приходить воспріємник с новокрещенним во церков, ко священику, он же разрішил синдона і „Благословен Бог наш“ рек, начинаєт: Царю небесний». Після звичайного початку — тропар дня і прилучившагося святого та Слава, і нині: „Молитва ми Господи всіх святих і Богородиці“.

«Молитва: Іже ізбавленіє согрішенієм ради святого крещенія рабу твоєму даровав.

І прієм губу чисту от води намочив іли бумагу нову, омиваєть крестообразно сиріч, отирається чело новопросвіщеного, уши, очі, і прочая уди єго, ідіже помазано бисть святоє миро, глаголя: Крещілісѧ єси, просвітілісѧ єси, освятилісѧ єси, омилісѧ єси, во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа. И тако глаголеть се: Благословен Бог просвіщая і освяща всякаго человека, грядущаго во мір, нині і присно. Молитва: Владико Господи Боже наш, іже ради купілі небеснаго осіяння крещаємим подавая, породив і раба своєго новопросвіщеного водою і духом».

По «Глави ваша Господеві приклоніте» — ще одна молитва і відпуст.

Сорокового дня мав місце обряд жертвування дитини.

На арк. 12, на зв., подано:

«В четиридесятій же день, паки приводим биваєть новопросвіщений младенец матерію, уже очищеною, ізмовеною. Священик же творить начало глаголя: Благословен Бог наш. По началі обычнім тропарі як на восьмий день. Потім — приклоняющи матери главу со младенцем пред дверми церковными, і креста образ творить священик, прикасаяйся главі єя, глаголеть: Господи Боже наш, тобі молимся і тебе просим, і милюся дієм, Ти убо сий Отец Господа нашого Ісуса Христа, іже все словесное же і безсловесное естество словом своїм здав».

Якщо дитина померла перед сороковим днем, то на половині молитви священик перериває її й закінчує виголосом, а якщо дитина жива, то продовжує далі.

Друга молитва: «Господи Боже наш, пришедий ради спасенія рода человіча».

«Таже младенца руками сам прієм священик, ко олтарю относить, і прилож уста єго на обоїх странах дверей, во образ цілованія, і

такожде ко святій трапезі принес, сице воображаєть младенца, якоже покланяючаася, і обходить третицею святую трапезу, і во четырех странах тоя творить образ поклоненія. Аще ли же есть женск пол, не обносить около святія трапези, но ко обоим странам преклоняєсть святих дверей у святаго жертвовника і сему бивающу глаголеть ко собі священик: Нині отпушаєши раба своего владико. И по сем поставляєтъ младенца у дверей олтарних, глаголеть молитву: Господи Боже наш іже в четиридесятій день младенец законному храму принесеся. И отпуст».

Київський евхологіон присвячує досить багато місця чинам та молитвам прийняття до святої Церкви тих людей, що стоять поза Церквою, але пізнавши правди святої віри, вирішили стати членами Церкви, Містичного Христового Тіла. Для прийняття таких людей в церковних книгах є три чини, а саме хрещення, миропомазання та покаяння, завжди очевидно з прийняттям Таїн Тіла і Крові Христових.

Через хрещення приймаються до Церкви Христової погани, жиди та магометани. Крім цього через хрещення треба приймати й членів тих християнських сект, в яких або хрещення взагалі не існує, або є сумнів чи воно було чинне. Наш список про ті секти нічого не говорить, бо він раніший XVI ст., коли постало т. зв. реформоване християнство, а в подальшому й численні групи протестантів. Зрештою і в стародавні часи вже були такого роду християнські секти, що не визнавали всіх осіб Пресвятої Трійці, або мали хибне поняття про одну з трьох Божих осіб. До таких належать євноміяни, монтаністи тощо.

Часом вистачить прийняти до святої Церкви деяких кандидатів через уділення самої тільки тайни миропомазання, за попереднім визнанням святої католицької віри. Це може бути у випадку всіх тих християнських сект, що мають правдиве хрещення, але не визнають інші догми святої віри, як аріяни, македоняни, англікані, різні євангелістські угруповання.

Врешті через саму святу таїну покаяння, а при тому й окрему заяву з боку каянника, приймаються до єдності зі святою Церквою ті християни, що або самі, або їхні предки відлучились від Церкви. До таких належать на Сході т. зв. розкольники, очевидно з точки зору православної Церкви.

Требник митрополита Андрія на десяти сторінках подає чини, як приймати та хрестити тих, що у дорослому віці приходять від жидів, сарацинів та інших нехрещених та невіруючих у Пресвяту Трійцю. Там сказано передувсім: «Вісно буди, яко жидов, сарацин і всіх прочіїх невіруючих во святую, єдиносущну Тройцу, не прежде крестити достойть, донеліже о вірі православно-католической і обыч-

них молитвах довольно научені і опасно істязані будуть, аще не у крещені биша от кого і аще крещенія не лестію, но істинно от своєя волі возжеліша сподобитися. Такожде імуть бити наказані, да от всего сердца своєго каються о своїх грісіх, во єже оставитися їм во святом крещенії. Сим тако ісполненим, хотяй креститися со воспріємники своїми приходить ко дверем церковним. Ієрей же прием повелініє от епископа, во епітрахиль і фелонь облекся, приходить ко нему і вопрошаєтъ єго сице: Хощеши ли святую, непорочную християнскую віру істинно от сердца прияти? Отвіт: Хощу. Таже ієрей глаголеть: Приклони коліні пред Господом Богом нашим».

Відтак читається молитва над оглашеннем. Після чого слідує відречення жидівської чи магометанської віри та визнання святої католицької віри й далі відбувається чин таїни хрещення та миропомазання, як звичайно для дорослих. Неофіт бере відтак участь у Службі Божій та причащається святих таїн Тіла й Крові Христових.

Якщо хто з поган зголосився в кандидати до хрещення, то священик відправляє окремий чин, поданий на арк. 13, на зв.: «Молитва єже есть творити язичника оглашеннника оглашенно, творя того приклонити коліна пред церковними дверми, знаменаетъ третицею і глаголется молитва: Благословен еси Господи Боже Отче Господа нашего Ісуса Христа, іже от всіх язик ізбирай себі люди ізбрани. Таже знаменав его паки трижды глаголет: написано бистъ імя єго во оглашених.

І паки молиться молитвою сею: Ти владико спасеніє мірови послал еси святоє ти слово, да ісполнить вся разумінія твоєго».

Членами святої Церкви стають люди через хрещення. Але є і траплялись віддавна випадки, що до неї вертаються з різних ересей хрещені поза Церквою.

На арк. 14 подається, отже, чин, як приймають тих, що вертаються до католицької віри, еретиків, аріян тощо. «Чин о єже како достойти приимати єже от ересей различных, святій божій апостольстій церкви приходящих, аріяни убо і македоняни, єже есть духоборци, і савватіяни, глаголющих себе чистих, і четиридесятники, єже есть тетрадити, і аполінаріяни, пріємлем такових, дающих бо на себе свиток писанія православния віри і проклинающих со своею ересею, всяку інью ересь, немудрствуяущую, яко да мудрствуєтъ святая божія і апостольская церков.

Предварив убо достоіть внегда приводими хотять бити ко православной вірі, поститися тім дній десять іли пятнадесять і упражнятися ко молитвам заутра і вечер, учащим во псалміх, яко оглашеннем і тогда сподоблятися православной вірі, поставляєтъ же тіх коєгождо священник пред святою купілію, і глаголеть сія:

Проклинаю оного (імярек) і велінія і мудрованія єго, і побарашуих по нем, і мудрствуших єговая, отрицаю убо того і всяко еретическоє велініє, і вірую во святую і єдиносущную Тройцу, і по преданію святих отець, право ісправльших слово істинное, і отвіщаєть на всякое приходяй, і проче вопрошасть того трижды священник: Віруєши ли во святую і єдиносущную Тройцу. Он же отвіщаєт: Вірую. I тако приклоняющу приходящему главу, глаголеть священник молитву: Боже спасенія нашого, хотяй всім чловіком спастися.

Друга молитва:

Господи Боже наш, сподобивий совершенна показати раба твоєго сего (імярек) ради єже в тя православния віри.

I тако причащаєтъ того і пріємлетъ заповідь по всіх седмих днех оніх мяса не ясти, ниже ізмити лица, но якоже крещаємий тако скончать і во осмий день отмивається».

Для тих, що приходять з бажанням визнати католицьку віру, а визнавали маніхейське вчення, на арк. 15 подається окремий чин.

«О єже како достойт проклинати с опасаніем єресі тіх, єже от маніхей приходящих, святій божій і соборній і апостольстій церкві».

Докладніше про навернення маніхейців говорить наступний розділ (арк. 20 на зв.):

«Устав биваємий на єже от маніхей обращающихся ко чистії і істиннії нашії вірі християнстві.

Прежде убо приходяй правой вірі постится седмиці дві, і приліжа молитві утро же і полудне, поучевается єже во святих євангеліях, преданную нам от Господа нашего Ісуса Христа молитву і священное віри нашея воображеніє, і нікія псалми. I таков зложив священну одежду на ся священник во крестильници, сущим ту і іним вірним єлици хотять призываєтъ того і став пред святою крестильницею, откровенну іміоща главу».

Слідує відречення маніхейської єресі.

Потім молитва:

«Боже великий і великоіменитий, іже первую тьму просвітивий словом уст твоїх.

По аміні знаменая того отпущаєтъ і проче проклинаяй биваєтъ християнин таков, міняєм биваєтъ, яко християнин некрещен».

Після цього відречення маніхейської єресі його зараховують до числа оглашених і, як оглашений, приготовляється він до святого хрещення.

Про інші випадки навернення на католицьку віру говорить устав патріярха Методія, арк. 21 на зв.:

«Мефодія святійшаго патріярха константіня града уставленіе, о єже различними образи і возрасти обращающихся.

Аще убо отроча ято будет і отвержется, іли страхом і невіднієм, і ненаученієм, таковий пріємлет оцістительния молитви на седмь дній, і во осмий день да ізмиється, і по ізмовенії лентієм препояшется, і от священника помазується миром, якоже крещаємий, на тіжже містіх, яві яко на челі і на всем лиці крестообразно, і на руках і на колініх і на плеснох і да оболчен будет одіяння нова, по уставу крещаємий, іли юноша суть іли старци іли престарівшася совершенія возрастом.

Аще убо муками отвергошаєсь, да получат чоловіколюбія, обаче да постяться дві четиридесятниці, упражняющеся во молитвах, і совершающе колінное преклоненіе і приліжня молитви.

Приближающуся совершенію обом четверодесятницам, на осмь дній, на пріїмлют оцістительний молитви, да глаголют на каяждий: Господи помилуй, сто. І по сем да ізмиються і да помазані будут священником великим миром, по прежнему уставу, і бивши божественої службі, і да сподоблені будут святынь, упражняющеся якоже просвіщаємії во церкві і ко всякої службі во вся осмь дній. Аще ли же ніції отвергшеся проізволеніем, таковії запрещені убо імут страшно, но милости ради на дві літі да постяться, удаляющеся мяса і сирояденія і яєц і вина, творяще коліннопоклоненія, аще убо млади суть і кріпци, на всяк день по сто поклонов і по двою сто Господи помилуй, аще ли же безсильні, по силі творят, совершающимжеся двоїм літом прежде осмих дній, да пріймаєт очистительния молитви, і прочая, якоже представлено бисть, такови биваєт о них, іли мужіє суть іли жени, токмо совершенні возрастом.

Молитва очищенію, єже отвергіться, і паки обращающагося к нашей вірі непорочній: Праведен єси Господи і прави суди твої».

По цій молитві читали три псалми, а саме: псалом 50, псалом 37 та псалом 102.

Потім молитва друга, очистительна:

«Владико Господи Боже наш, іже ключа царствія твоего Петру верховному апостолу твоему віривий, на нем святую си церков основал єси і подав тому область своєя ради благодати, єже вязати і разрішати на землі, услиши нас недостойних призывающих тя...

Молитва ко християном привлеченним язическою прелестю і обратившихся і ко церкві пришедших:

Господи, Господи, іже всяческих творец і владика, істочник благостиња, спаситель всім чоловіком, паче же вірним, іже не презрів чоловіка от діяволя козни во глубину погибелі і прелести сведені, но спасительного ради вочеловіченія, єдинородного Сина і Бога нашого взискав і спас і ко себі возведе, сам владико чоловіколюбче призри на раба своего сего, овча словеснаго ти стада Христа твоего суща.

Молитва отвергшимся отрочати і осквернившимся і каючимся».

Після цієї молитви священик помазує святым миром на чолі, на руках й на ногах та і читає ще одну молитву.

Окрема глава говорить про те, як приймати жидів, що бажають охреститись.

На арк. 25:

«Чин како достоїт приймати іже от жидов ко христіянстій вірі.

Ісповідатися тому достоїт, і у приходячих каряти всяк обичай жидовський, та же показовати яко от всего сердца і віри приліжня християнствовати восхоті, і отрицатися убо яві пред церквю всея цдейськія віри, і священнику яві яко напред глаголющу і тому отвіщевающу на всякое слово, іли паки воспріємнику єго, аще есть сам младенец».

Після відречення жидівської віри слідує чин святого хрещення.

На арк. 28 на зв.: «О мелхіседекітох іже і федотіяніх і афінганох».

На арк. 29 мова про афінган: «Достоїт убо єже от афінган приходячих, креститися хотящим, се глаголати».

На арк. 30, на зв., подано чин прийняття сарацинів:

«Чин і устав биваємий на іже сарацин обращаюшихся ко чистій і істинній вірі нашій христіянстій.

Прежде же убо приходяй ко правой вірі постится седмици дві, і поучевается єже во святих євангеліях, преданную нам от Господа Ісуса Христа молитву, священное віри воображеніє, єже есть: Вірую во єдинаго Бога Отца вседержителя, та же обложився священическою одеждею, священик во крестьильници, сущим с ним іним вірним, елици хотят, призывает того і став пред святою купелю, откровену імущу главу, глаголет ко нему».

Слідує відречення від сарацинської віри. Потім — визнання правдивої віри християнської.

ЗАРУЧИНИ ТА ВІНЧАННЯ

Заручини та вінчання є точно нормовані приписами церковного права. Може ніякій іншій таїні канонічне право не присвячувало завжди стільки уваги, як таїні вінчання.

Щодо часу відправи таїни вінчання, то в давнину не було жодних обмежень. Щойно з бігом часу Церква заборонила вінчати в т. зв. заборонені дні, тобто в нашему обряді не вільно, без диспензи єпископа, вінчати в такі дні: а) від свята апостола Пилипа до Богоявлення, б) від М'ясопустної неділі до неділі ап. Томи, в) від неділі Всіх Святих

до свята апостолів Петра й Павла, г) від 1 серпня до 15 серпня, г) в день усікновення голови Івана Предтечі, д) також і в посні дні тижня, тобто в середу та п'ятницю. Вінчання повинно відбуватись в церкві й перед полуднем.

Вже Лядійський собор (кан. 52) заборонив вінчати у В. піст. Підтвердження тієї самої дисципліни знаходимо у відповіді папи Миколи I на запит болгарів. В XI ст. вже не лише В. піст уважали за час заборони, але також і час перед Різдвом Христовим, у латинників т. зв. адвент. В деяких церковних провінціях пішли ще далі і як заборонений час уважали два тижні перед різдвом Івана Хрестителя. Та до часу Тридентійського собору не було згідності.

В Римській імперії, на території якої розвинулись перші християнські громади, була засада: *Consensus facit nuptias*. Вже римляни знали заручини, як підготовку до шлюбу і наречений давав своїй судженні перстень. Так заручини, як і подружній контракт були супроводжувані в старих римлян поганськими релігійними практиками. На головах у молодих були вінці з квітів. Після віддання згоди на подружжя pontifex максімус приносив в імені молодих жертву богам. На закінчення ритуалу відбувалася весільна учта.

Церква виступила з окремим чином заручин та вінчання досить обережно та й у відносно пізній час. Спочатку вона радше пристосувалась до існуючого державного закону та й не дивилась надто за тим, перед ким був даний консенс, тобто згода, на побрання шлюбу. Щойно з часом виникають приписи для християн, щоб ту згоду вони виявляли перед єпископом чи перед пресвітером.

На Сході завжди була відмінна літургія заручин від літургії вінчання, але вже бодай десять століть ця різниця є чисто формальна. По заручинах наступає тепер одразу обряд вінчання. А вже від IV ст. Церква, за прикладом св. Івана Золотоустого, шукала в обряді вінчання також аскетичного змісту. Вінці на головах наречених мали бути символом перемоги³¹.

При порівнянні таїни вінчання різних обрядів виявляється, що лише в етіопів існує суворий припис відправляти вінчання під час чи разом з Божественною Літургією. Вірмени це роблять перед Службою Божою. В латинському обряді Служба Божа й окреме благословення для наречених, передовсім св. причастя, творять одну обрядову цілість. Натомість у списках візантійського обряду бачимо, що обряд подружжя відбувався по святій Літургії, хоч і з св. причастям для наречених. Не лише візантійський, але й інші східні обряди

³¹ Грецька патрологія 62, 546.

приписують подати нареченим так звану спільну чашу з вином, на згадку чуда в Кані Галилейській, та як символ євхаристійної чаши.

Щодо літургійних текстів, то вибір біблійних читань, ліризм пісень, глибина думки у священичих молитвах, обряди так в церкві, як і в домах в чині вінчання перевищують інші обряди.

У вірменському обряді знаходимо не менш як 17 біблійних уривків, у нашому обряді відзначаються красою псалми: «Блаженні всі боящіся Господа» та «Положил єси на главі їх вінець от камени чесна». Антіохійська Церква підкреслює у чині вінчання передовсім містичне подружжя Христа з Церквою: «Яка ти гарна, донько народів, яка ти красна. Цар Соломон оспіував тебе, Церкво свята. Пахощі, що їх ти розділяєш є наче пахощі троянд у квітні; уста твої точать мед»³².

Молитви в часі вінчання є двох видів — одні мають прохальний характер, інші мають форму благословення подругів, передовсім нареченої. Найбагатше формою є благословення в Антіохійській Церкві, приписане св. Єфремові. Затримало воно досьогодні відгомін тих благословень, які уділяли дітям своїм патріархи у Старому Завіті. Але й текст благословення у нашому требнику не поступається щодо краси, поваги й стародавності іншим текстам благословення як на Сході, так і на Заході. А літургійна форма вінчання в нас просто класична.

В давні часи чин заручин відбувався в притворі храму, звичайно по Божественній Літургії за кілька місяців перед вінчанням. Сьогодні, як вже зазначалось, заручини й вінчання відбуваються того самого дня і такий вже їхній порядок у Київському евхологіоні. Звичайно, що наречені приходять до церкви підготовані поученням священика та відбувши святу сповідь. Сучасні требники говорять про золотий перстень, призначений для нареченого, й про срібний для нареченої. В старих списках згадується про залізний перстень, призначений для нареченого, як символ мужності й золотий — для нареченої на знак, що жінка фізично слабша за чоловіка, але має відзначатись чистотою звичаїв. В новітні часи вже забуто це символічне значення і персні тепер з одного й того самого металу як для нареченого, так і для нареченої.

Подібні звичаї існують і щодо вінців. Тепер найчастіше вінці роблять з коштовного металу й зберігають в церкві та й послуговуються ними для всіх вінчань. Колись було інакше, а саме кожна пара нововінчаних мала мати власні вінці, зроблені в південних країнах з оливних галузок та прикрашені квітами помаранчів. Ті вінці носили

³² Раес А., Вінчання у східних Церквах, стор. 124.

нововінчані бодай упродовж семи днів. Потім зберігали їх в хаті аж до смерті одного з подругів.

Наш список подає обряд причастя нововінчаних, а саме по співі «Отче наш» входить священик у святилище, бере в руки підготовані там святі Дари й виголошує: «Напередосвячене святе є святым» та й причащає наречених. Це старий звичай і про нього згадує Симеон Солунський. Виглядає, отже, що наречені в день свого вінчання не були присутні на Божественній Літургії та й що вінчання відбувалось поза Божественною Літургією. Подібне явище спостерігаємо зрештою ще й тепер.

Крім св. причастя священик подавав нареченим ще спільну чашу з вином, символ євхаристійної чащі та пригадку про благословення подружжя й перше чудо у Кані Галілейській. Пити спільну чашу означає символічно спільне життя й нерозривність подружнього зв'язку. Вінці в обряді подружжя на Сході відігравали таку значну роль, що й цілий чин віддавна називається вінчанням. Вони в требниках є тим головним моментом цілого обряду. Священик не тільки кладе їх у супроводі молитви, але й з молитвою знімає їх. А молитва на зняття вінців подана щойно по відпусті на знак, що колись читав її священик справді пізніше, тобто восьмого дня по вінчанні.

Київський список передбачає також вінчання другий раз, тобто вдівців. Чин цей звичайно менш урочистий. В чині подружжя вдівців список подає тільки одну молитву й відтак псалом 26. Треба думати, що обряд був дещо довший і крім передання перснів мав ще деякі молитви й читання апостола та Євангелії, а також спільну чашу. Натомість не було св. причастя, бо давні канони церковного права не тільки забороняли давати вінці, але й забороняли св. причастя бодай на деякий час. Потім та дисципліна дещо злагідніла й Церква нині дозволяє вже на обряд вінців також для другого шлюбу. В деяких місцевостях існує заборона для священика брати участь у весільній учті тих, хто взяв другий раз шлюб ³³.

Придивимось чинові вінчання у нашему списку, поданому на арк. 34: «Устав і чин обрученню і вінчанню, царем і князем і всім християном.

По божественній літургії, священику стоящу во олтарі, приводими бивають хотящії обручитися і стоять пред царскими дверми, муж убо от десния страни, жена же от ливия. Прієм же священик перстені два, злат і желізен, полагаєть на десной страні святия трапези, обращену бо желізну ко десной страні, златому ко лівой, близ єдин другаго. Таке вишед пред царскія двері, дастъ обручаємим по єдиной

³³ Де Меестер П., твір цит., стор. 284.

світі горячей, і знаменав потрижди глави їх, глаголеть велегласно: Благословен Бог наш».

Після цього слідує велика ектенія «Миром Господу помолімся». Молитва: «Боже вічний, іже растоящая собрав во единство». Друга молитва: «Господи Боже наш іже от язик обручивий собі церков».

Потім даються нареченим персні. Якщо відбуваються лише заручини, а не вінчання, то після цієї молитви священик дає відпуст.

«Аще ли же хотять, аби вінчаніє творить.

Мало отпустив їх святитель ко дверем церковним, і паки возвращаются, приходячу священику со інім, поющим псалом сей: Блажені всі боящіся Господа (127). І привед їх (священик) поставляєть посеред церкви і разрішає руки їх, і стоїть на святій трапезі чаща свята, імія прежде священная і вінци два і потирец стклян ісполнен вина. І прієм священик кадило і влож тиміян, кадить жениха со невістою і всіх тамо стоящих, і обращася на восток, глаголеть діякон: Благослови, владико. Священик велегласно: Благословено царство».

Потім слідує мирна ектенія. Молитва: «Боже святий создавий чоловіка і от ребра его сотвор жену».

«Входить внутр олтаря, взимаєт єдин вінец от божественния трапези і ізshed глаголет: Господу помолімся. І знаменав с вінцем крестообразно на главі мужеви, глаголя се: Господи Божне наш славою і честію вінчай его. І поставляєть на главі его вінец, комуждо со зади держить вінец.

Священик паки вшед в олтар, і пріємлет другій вінец. І вінчає невісту та молиться подібно. А потім одночасно благословить жениха й невісту та каже: Господи Боже наш славою і честію вінчай їх. Положил еси на главах єю вінец от камени честного, живота просиша у тебе і дал еси їм долготу дній во віки віка».

Молитва: «Господи Боже наш, іже спасительним ти смотренії, і сподобил еси во Кані галилейстій честен показати брак».

По молитві — прокімен «Славою і честію вінчал еси їх і поставил еси над ділі руку твосю».

По апостолі та євангелії — потрійна ектенія і ектенія благальна. По благальній ектенії: «І сподоби нас владико», а люди співають «Отче наш».

«Симже глаголемом, входить священик во олтар і пріємлеть потир, в немже суть преждеосвященная і воздвиг, глаголющу діякону: Воньмім, самже: Преждеосвященная святая святим, і ізshed подаєть ім святих тайнств, півцем поющим: Чащу спасенія прійму.

Також полагаєть святий потир на божественній і священній трапезі, і приклоняєсь ко общему потирю, в немже вино, молится тайно: Боже, іже вся сотворивий кріпостію си.

Таже прієм чашу в немже вино і даєть мужеви пити, сам держа чашу, потомже і жені, посемже паки мужеви даєть, і паки такожде жені, іскушаєт і она, і паки такожде творить до трижды і останок мужеви дастъ іспити, таже дастъ кому любо тую чашу і сокрушать ю.

I абіє прієм їх священик за руки держащихся, обращаеть їх кругом, поюще тропар сей, глас 7: Святі мученици, іже добрі страдавше і вінчавшеся. Поют же сей потрижды таже єдиною сей: Слава тебі, Христе Боже, апостолом похвала. Таже биваєть ектенія. Поминають царя, святителя, і кума, і нововінчаних.

Священик молиться: Братіє радуйтесь о Господі всегда і паки реку радуйтесь. Краткое ваше да разумно будет всім человіком, Господь близ, нічтоже пецітесь і Бог мира да будеть всегда со вами, нині і присно і во віki віков.

По отпусті священик обращаеть нововінчаних десною страною ко западом і глаголеть: „Господу помолімся“ і молится молитвою сею снятія вінцем: „Господи Боже пришедий во Кану галилейскую і тамошній брак благословив“».

Арк. 37, на зв., містить окерму главу, що подає молитву та устав вінчання вдівців:

«Молитва внегда благословити двоєженцев:

Господи Боже наш іже Авраама друга назував і Ісаака превозлюбив і Якова ко жені Лії совокупив, устроїв же того і второму ложу Рахілло приобщитися, сам благослови нині раби своя сія».

Потім слідує псалом 26: «Господь просвіщеніє мое і спаситель мой кого убоюся».

ТАЇНА ПОКАЯННЯ

Літургійна форма тайни покаяння III і IV ст. нам достеменно відома. Християнин тих часів мав обов'язок визнавати перед єпископом свої тяжкі гріхи. Під тяжкими гріхами треба розуміти великі провини проти Бога чи ближнього, як зренення віри, вбивство, перелюб тощо. По сповіді гріхів каяник вступав у ряди пенітентів. Вправді сповідь була тайна, але покута була явна, прилюдна, а на остаточне замирення й розрішення від гріхів і кари треба було чекати довший час, залежно від суду єпископа чи священика-сповідника.

В цей час маємо на Сході чотири класи каяників. Перші з них це ті, що їм заборонено входити до храму і тільки у притворі вони просять про молитву за них. Другі, яких в латинських книгах називають авдиторами, мали право входити до храму на літургію слова так, як

оглашенні, та слухати там читання святого письма й проповідь. Треті каяники, були ті, що мали право бути на богослужбі, але мусіли клячати увесь час. Нарешті четверті стояли, але на богослужбі вони не мали права приносити жодних приношень, тобто хліба й вина. Вони не мали права приступати до св. причастя. Поза храмом пенітенти мали обов'язок жити як монахи-покутники, ходити у покутному вбранні, постити, молитись навколішках, відмовлятись від дозволених приємностей суспільного життя.

Церква звертала свою печаливу увагу на каяників в той спосіб, що по кожній богослужбі єпископ чи пресвітер клав руки на голови їх та читав відповідні молитви, а вірні також мали обов'язок за каяників молитися. Ось звідси й треба пояснити собі багатство молитов за каяників, збережених у старих евхологіонах. Коли каяників відпускали перед великим входом з чесними дарами, тобто разом з оглашеними, то священик читав над ними молитву. Те саме й по святій літургії над тими, що у мовчанці, у сльозах, навколішках молились під час приношення Євхаристійної Жертви.

На випадок смерті Церква розрішала каяників на смертному ложі, не дивлячись, чи закінчився вже час покути. Також в інші дні року мало місце урочисте замирення каяників, а це передовсім в такі свята, як Великдень. Це замирення відбувалось прилюдно і відносилось до багатьох каяників. Навіть такий отець Церкви, як Іван Золотоустий, нічого не згадує в своїх творах про приватну покуту й розрішення каяника відбувається в такий спосіб, як це сьогодні. В своєму творі «Про священство» Золотоустий говорить про 17 різних обов'язків священика, але «слухання сповіді» жодного разу не згадує.

Перший день великого посту був в давнину і першим днем положення рук єпископа на каяників. А тому, що пенітенти ходили в той час з накритою куколем головою та посыпали голову попелом, то й завівся звичай, що на початку чотиридесятниці сам єпископ довершивав цей обряд, посыпаючи каяникам голову попелом і кажучи: «Згадай чоловіче, що ти земля еси і в землю повернеш».

Старі форми покути мусіли в новітні часи дати місце новій літургії та новому чинові таїни покаяння, яка нині вже є чисто приватною покутою в тому сенсі, що кожний каяник особисто і таємно приступає до святої сповіді, таємно відбуває накладену на нього покуту і в сповіdal'niці таємно одержує від священика розрешення. Часи змінились і в нові часи прилюдна покута не мала б вже позитивних наслідків. Крім цього й сумління християн розвинулось в тому напрямі, що кожний уважає себе за грішника, хоч би й навіть не мав на сумлінні жодного злочину. Нарешті IV Латеранський Собор встановив церковну заповідь великої сповіді всіх вірних так, що

всі мали обов'язок перед Великоднем висповідатись і після пісної підготовки, по умертвленнях та молитві приступити до Господньої трапези. Тоді як покута в перші віки християнства тривала в деяких вірних ціле життя і тільки невдовзі перед смертю вони діставали розрішення та й могли приступити до св. причастя, за рішенням IV Латеранського собору практика остаточно змінилась. Каяник діставав одразу розрішення від гріхів і міг приступити до св. причастя.

Щодо самих обрядів тайни покаяння, то з християнської давнини дійшли до нас тільки короткі відомості. Певним є те, що розрішення давали через молитву та покладення рук. Докладніші дані походять щойно з часів середньовіччя. Як на Сході, так і на Заході приватна сповідь відбувалась в той спосіб, що каяник приходив до священика і падав перед ним навколішки. Священик читав молитву, псалми, ектенію чи інші короткі молитви-благання про допомогу святих. Тоді запрошуував каяника визнати перед ним щиро й відверто всі гріхи так, начеб стояв перед ним не священик-сповідник, але сам Христос. Під час визнання гріхів священик сидів, а каяник стояв навколоїшках, хоч і були випадки, що обидва сиділи у затишному місці, відповідному до такого таємного визнання. По визнанні гріхів сповідник давав пенітентові поучення, накладав на нього покуту і поклавши руку на голову його читав молитву розрішення. Щойно в XIII чи радше XIV ст. на Заході виникає індикативна форма розрішення: «Я тебе розрішаю від всіх гріхів твоїх». Форму цю, загально зобов'язуючу в Церкві, приписав Тридентський Собор³⁴.

Чин святої тайни покаяння в нашім списку вже добре оформленний. Якщо прийняти, що найдавніші списки з чином сповіді походять з X ст., то наш чин є значно пізніший, але своєю структурою відповідає він вповні тим усім чинам, що їх приписують св. Іванові Посникові (візантійський патріярх в 582-595 рр.). До речі патріярх Іван Посник ледве чи залишив по собі якийсь чин покаяння, але в XI та в XII ст. побутувала тенденція приписувати св. Іванові Посникові все, що стосувалось покаяння³⁵.

На розрішення каянника є сім молитов. Всі вони зберігають т. зв. депрекативну форму, отже в жодній з них немає виразних слів: «Розрішаю тебе від всіх гріхів твоїх». Ця виразна індикативна форма — значно пізніша і вона увійшла до наших требників під впливом латинської дисципліни. Відомо, що запровадив її в Києві митрополит Могила, а з могилянським Требником поширилась вона і в Московській Церкві.

³⁴ V.Thalhofer-Eisenhofer L., t. II, s. 374-375.

³⁵ Де Меестер П., твір цит., стор. 140.

У східних требниках з'являється індикативна форма за вселенського архиєрея папи Климента VIII, що був дещо стривожений тим, наскільки священики грецького обряду чинно розрішають каяників, передовсім у наглому, смертному випадку, коли не мають під рукою літургійних книг і не мають можливості відчитати жодної з семи молитов. Індикативну форму приписує т. зв. «Декрет для вірмен». Папа Венедикт XIV в буллі «Етсі Пастораліс» підтверджує слова свого попередника, але не наполягає на тому, щоб в требнику, виданому за його благословенням, вставлено індикативну форму «разрішаю тя». Цей требник містить, отже, три депрекативні молитви на розрішення каяника ³⁶.

З дотепер сказаного можна зробити багато висновків не лише про сам розвиток обряду святої сповіді, але й про багато подібностей, що існували однаково на Сході й на Заході. Передивляючись рукописи болгарських, сербських та грецьких требників та порівняючи їх з Номоканоном і Кормчою книгою XIII ст. доходимо висновку, що до X ст. не було значних відмін в уділюванні тайни покаяння. В списках різних церковних провінцій є молитви, що говорять про право Верховного апостола Петра в'язати й розв'язувати. Літургісти добавачають в тому римський вплив на уклад молитов, що поставали в Римі, а звідси через грецькі монастири Італії діставались на Схід. Зрештою годі говорити тут про вплив Заходу на Схід. В ті часи була пряма виміна спільніх дібр і спільніх надбань. Про вплив можна говорити у нас в Києві щойно пізніше, за часів митрополита Могили, що до свого требника прийняв без вагання добре опрацьовані схоластичними богословами пояснення про святі тайни й про спосіб їх уділювання. Петро Могила включив до свого требника й форму розрішення, взяту з латинського ритуалу: «Господь і Бог наш Ісус Христос благодатю і щедротами своєго чоловіколюбія да простить ти, чадо, согрішенні твоя і аз разрішаю тя от всіх гріхов твоїх, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа».

Авторитету Петра Могили вистачило, щоб київські видання прийняли й без змін передрукували в Москві. Чин святої сповіді з могилянського требника запозичив у Москві патріярх Нікон 1658 року, а його наступник Йоаким взяв навіть дослівно й форму розрішення. Щоправда, Нікон, укладаючи чин святої сповіді, використав також Київський номоканон.

Київський номоканон мав чотири видання. Одне з них, а саме видання 1624 року, припало Ніконові до вподоби, бо в ньому наводиться багато питань до каяника відносно його віри в «правдиву

³⁶ Там же, стор. 151.

Церкву» з гострими закидами проти католиків. «Чи віриш, сину,— питав там священи,— у святу православну церкву, що була насаджена на Востоці і прийшла до Заходу?». Тут звернено отже багато уваги на гріхи проти віри тоді, коли в раніших виданнях Номоканону більше натискається на гріхи проти святої чистоти.

Колись у цілій Церкві, а нині вже властво тільки на Сході, покута має не лише характер надолження за гріхи, але ще в більшому ступені і лікувальний характер. Колись покута тривала довгі роки, а часто, наприклад, у випадку відступництва від віри, ціле життя. Тому й у старих списках маємо два розрішення — одне від гріхів, а друге від клятви. Розрішення від гріхів давав священик безпосередньо по їх визнанні, але одночасно й накладав покуту, епітимію та й щойно по виповненні її розрішав від клятви так, що каяник міг вже приступити до св. причастя.

Гл. 24 нашого списку подає чин сповіді з довгими молитвами над каяником.

«Чин ісповіданію. Прійдеться хотіти касти гріхов своїх. Єм поп за руку і ведеть єго во церков, іли на місто безмолвно. Помолитися оба ко Богу.

І речет поп: Благословен Бог наш, та же Царю небесний... . По Прийдіте поклонімся, псалом 50 „Помилуй мя Боже“ та же „Боже в помошь мою воиньми“. Тропарі — „Помилуй нас Господи“. „Господи, помилуй“ (12), а тоді поклони з молитвою: «Согріших, Господи, прости мя. Імени твоєго ради святаго прийми мя, Господи, кающа-гося і помилуй мя». «Посем поп глаголет тихо: Чадо не стидися лица человека, всі бо грішні єсьми, не потаї в себі ні єдинаго гріха. I по сем глаголеть поп понов: Ісповідаю аз многогрішний раб божій ко Господу Богу вседержителю і ко Пречистій Матері Божій ко Святій Богородиці, ко святым небесним силам і ко всім святым пред тобою отче, яже єсьм вся дні живота своєго согрішил...»

За священиком повторює каяник свої гріхи свідомі й несвідомі, поповнені словом, ділом чи гадкою, кається та шкодує за них.

Потім священик «повелить єму пасти ниць і глаголеть со слезами: Господи помилуй, тридцять разів. Потім молитва: Боже противий Нафана Давида пророка, своя ісповідавшу злая, і петрово отметаніє плакавшу горко і блудницу слезившу пред пречистими ногами твоїми... ти сам Господь наш Ісус Христос Спас наш простити, вся пред тим моєй ісповідал єси худости.

Молитва вторая: Величая возвеличаю тя Господи, яко призвіл єси на мое смиреніє і не затворил єси мене в руках врагу, но спасл єси от бід душу мою.

Молитва третая: Господи Боже спасенія нашого, іже пророком твоїм Нафаном каявшуся Давіду о своїх согрішеніях отпущеніс дав і манасійно покаяніс і молитву прієм, ти сам нині раба твоєго (імярек) кающа гося о своїх согрішеніях приими обычним ти чоловіколюбієм, презирая єго вся согрішенія.

Молитва четвертая: Господи Боже наш, Петрові і блудниці слезами оставлені гріхом даровавий, і митаря познавша своя прогрішенія оправдав, приими ісповіданіс раба своєго (імярек), єже согрішив волними і неволними гріхи.

Молитва пятая: Господи Боже спасенія нашого, милостив і щедр і долготерпелив і многомилостив, приклонивий небеса і сошед на спасеніе роду чоловіческому, не хотяй смерти грішнику, но обращеніе живота.

Молитва шестая: Господи Боже наш, іже ключа царствія твоєго Петру верховному апостолу твоєму поручив і на нем святую церков создав і дав єму власть твоєю благодатію вязати і разрішати гріхи на землі, услиши нас недостойних, призывающих тя на очищеніе рабу твоєму сему (імярек) удиви на нем милость твою.

Молитва седмая: Господи Боже наш, призовай праведники во святиню і грішники во покаяніс, ісповіданіс раба твоєго (імярек) приими, припадающа ко величествію твоєму.

Таке поп: Господи помилуй, 40 разів. Слава і нині. Христос істинний Бог наш. І ту расмотритася оба, аще буде достойні святих тайн, кому научив і наказав много простит: Чадо прощает тя Христос невидимо і аз грішний.

Тако глаголи молитву прощальную. Аще ли недостойн буде, дай время по силі, елико можетъ понести.

Молитва разрішити ісповідника восьмая: Всемогій вічний Боже, ісповідавшу тобі рабу твоєму (імярек), твоєя ради чистоти гріхи отпустиши.

Молитва разрішити ісповідника девятая: Господи Боже вседержителю всемогій, вічний милосердий Боже, іже от гріх помош еси.

Молитва десятая: Милосердий благий Господи чоловіколюбче, іже своїх ради щедрот послав єдинородного твоєго Сина в мір, да развержеть єже о нас прогрішеній рукописаніс.

Молитва юже глаголеть архієрей іли духовник хотящому причаститися божественных і животворящих тайн, прощая ему вся согрішенія вольная і невольная і всяку клятву: Господи Ісусе Христе Боже наш, Сине і слове Бога живаго, пастирю і агнче, вземляй гріхи міра, іже долг двіма должникома оставилій».

Ця остання — це молитва розрішенні від гріхів та від єпітимії на причастя святих Христових тайн.

Малий требник, виданий в Римі 1947 року, подає чин сповіді у скороченій формі, але зовнішньою структурою вона подібна до чину XV ст. Священик, взявши на себе епітрахиль, має читати початок звичайний та тропарі «Помилуй нас, Господи». Потім слідує визнання гріхів. Під час сповіді як духовний отець так і каяник стоять. Щойно після визнання гріхів і накладенні покути священик промовляє каяникові: «Вклонися» і відчитує над ним молитву. На кінці розрішає його словами: «Господь і Бог наш Ісус Христос». По закінченні сповіді священик читає разом з присутніми каяниками: «Достойно есть яко воистину» та дає відпуст.

Подаючи цей обряд, Римський требник вже й не згадує про той чин тайни покаяння, що відбувається в нас бодай триста років у спосіб так сказати б приватний, не при аналої в церкві, але у сповіdal'niці, в затишному місці, де каяник має змогу на боці від очей інших визнати свої гріхи, сказати свої труднощі, просити сповідника про пораду тощо. Цей спосіб занадто подібний до латинського, ба навіть в багатьох требниках був він дослівним перекладом молитов з латинського ритуалу. По тій лінії пішов требник виданий у Супраслі 1736 року, а Замойський Синод підтверджив цю практику. Але про т. зв. латинізацію годі в даному випадку говорити. Принаймні будь-якої провини тут не мають за собою наші католицькі видання. Це ж митрополит Могила, що впорядкував чин тайни покаяння в тому напрямі, що й додав індикативну форму розрішення. До того Петро Могила мав уже перед очима видання требника православних у Вильні 1618 року. В цій книзі православні самі перейняли латинські впливи, без будь-якого натиску з їхнього боку. Там подали вони розрішення індикативної форми та ще й у поширеному вигляді, зі словами: «от всякого союза клятвенного, запрещения і удержанія», так як це є в латинському требнику. Православний монастир Святого Духа у Вильні хотів сподобатись цим канцлерові Левові Сапізі і присвятив йому цю книгу. Сапіга, хоч і католик, ставився з погордою до українських та білоруських католиків, щоби не дражнити московського царя.

Чин святої сповіді у, так сказати б, чистому східному вигляді мають наші требники, видані у Стратині та в Острозі 1606 року і деякі львівські видання ³⁷.

³⁷ Чин святої сповіді, в Урядовому Віснику Апостольського Візитатора, червень 1952, стор. 81-85.

ПРЕСВЯТА ЄВХАРИСТІЯ

Пресвята Євхаристія упродовж віків була в Церкві осередком цілого життя. Священики — це служителі тої святої таїни, тобто до них належить це велике й страшне тайнство — перетворення хліба на Тіло і вина на Кров Христову. Але в перші століття необов'язково самі священики уділяли св. причастя відсутнім на Службі Божій вірним. Вправді св. Юстин приписує дияконам носити хворим та відсутнім на богослужбі братам євхаристійний хліб ³⁸. Але в багатьох випадках самі вірні несли до хати хворим та відсутнім Пресвяту Євхаристію. У випадку священиків та дияконів було так, що в недузі вони самі подавали собі св. причастя, а це означає, що переховували Пресвяту Євхаристію в себе по домах.

В життях святих, що жили перед VIII ст. знаходимо нерідко випадки, що ченці несвященики або й звичайні вірні самі брали перед смертю Пресвяту Євхаристію. Св. Венедикт, згідно зі свідоцтвом св. Григорія В., перед смертю, наказав завести себе до церкви і там сам запричастився Христового Тіла ³⁹. Дивлячись, отже, в ті давні часи, хоч як нам нині може це бути дивним, мусимо ствердити, що обряд св. причастя не був тоді виключно зарезервований священнослужителям.

Також згідно з біографічними оповіданнями тих давніх століть хворим давали Пресвяту Євхаристію під двома видами. Тільки в рідких випадках Пресвята Євхаристія названа Тілом Христовим, але й це не означає, що причастя для хворих було під одним видом. В деяких випадках подавали окремо, спочатку Тіло, а відтак Кров Христову. Але частіше святе Причастя давали хворим в той спосіб, що подавали разом, зануривши перед тим євхаристійний хліб в освячене вино. Той обряд був поширений, бо й більш відповідний для хворих — пояснив XI Собор в Толедо (гл. II, 144).

Передовсім до VIII ст. не існувало будь-якої заборони для вірних у випадку потреби уділяти недужим св. причастя. Але така заборона виникає в IX ст. та зберігається в пізніші. А вже у XIV та XV ст. ця заборона була така сувора, що не можна було вірному взагалі доторкнутись Пресвятої Євхаристії і, якщо не було священика, то хворий вмирав без святих таїн.

Відносно способів причащати недужих, в першому тисячоріччі як на Сході, так і на Заході їх було три. По-перше, хворого несли або

³⁸ I Апол. 13,5; 67,5.

³⁹ Діалоги, II, 37, Лат. патрологія 66, 2020.

везли до церкви, звичайно в часі Служби Божої і там він причащався святих таїн. Той звичай ще нерідко можна було бачити по наших селах і до останнього часу. Але був ще інший спосіб, а саме відправляти Божественну Літургію в помешканні недужого і під час неї причащати його та інших присутніх. Та обидва ці способи не завжди були легкі до переведення і тому й витиснув їх третій спосіб, а саме принесення Пресвятої Євхаристії з церкви до дому недужого.

Справді довго, бо до XII ст. навіть на Заході давали недужим св. причастя під двома видами. В багатьох випадках спочатку давали Тіло, відтак Кров Христову, як це бачимо в требниках з подвійною формою, що супроводжувала св. причастя⁴⁰. Частіше давали Тіло Христове напоєне освяченим вином і тоді говорили наступну формулу: «Тіло Господа нашого Ісуса Христа, напоєне Кров'ю, нехай збереже душу твою на життя вічне». Але не завжди можна було зберігати довший час освячене вино, а випадки причастя хворих були нерідкі. Почали собі давати раду таким чином, що брали звичайне вино і ним напували частицю Христового Тіла, перед тим як подавали недужим. Деякі богослови висунули думку, що вино освячується через дотикання Божественного Тіла, порушили, як бачимо дуже делікатне богословське питання. А щоб покласти того роду міркуванням край, почали давати причастя тільки під одним видом. На Сході цієї дискусії не було і тому ще й сьогодні священик, подаючи хворому св. причастя, напоє частицею неосвяченим вином. Це має й практичне значення, бо частиця є суха і хорій міг би мати проблеми спожити її.

Відносно питання про св. причастя вірних, що можуть прийти на богослужбу, то на Сході не було ніколи намагань причащати поза Божественною Літургією. Вірні причащались на Службі Божій, а як у Піст були колись т. зв. алітургійні дні, то Церква запровадила службу Напередосвячених Дарів, надавши їй такої форми, що вірні мали змогу молитвами й піснями підготуватись до прийняття святих таїн.

Крім цього требники мають ще т. зв. чини підготовки до причастя Божествених Таїн. Це на те, щоб як священики, так і вірні могли належно підготувати своє серце до великого тайнства.

В Київському евхологіоні, гл. 25, арк. 48, на зв., подано чин підготовки до св. причастя: «Посліданіє іже ко божественному причашенію». Починається приміткою про необхідність достойно причащатися Тіла й Крові Господніх, а також про конечність підготови впродовж св. Посту, через молитву й добре вчинки.

⁴⁰ Требник святого Ремігія з Реймсу, XI ст., Лат. патрологія 78, 530.

«І по настоящем вседневном правилі сицево начало: За молитвами святих отец наших. По началі обичнім тропар: Беззаконія моя презри Господи, іже от Діви рождеся».

По тропарях: «Господи, помилуй» (12) і «Прийдіте, поклонімся», а відтак псалом 50 «Помилуй мя Боже».

Тоді канон св. причастю. По каноні: «Достойно», трисвяте й, по «Отче наш», — тропар В. четверга: «Єгда славній ученици».

Потім слідують молитви перед і по св. причасті. В списку передбачено також випадок близької смерті, коли вмираючому треба нагло дати св. причастя. Подано це в гл. 26, арк. 62: «Чин єгда соключится во скорі вельми больну дати причастє».

Після звичайного початку: «Вірую во єдинаго Бога» і «Вечери твоєй тайній». Молитва: «Владико Господи Боже наш, єдин іміяй власті отпущати гріхи». Священик розрішає вмираючого від гріхів та дає йому св. причастя.

Чин причастя хворого в нас короткий. Виглядає, що його взято з грецьких книг, бо в Греції цей обряд був скромний і не зазнав такого розвитку, як в нас на Україні. Симеон Солунський говорить лише коротко, що священик несе до хворого святі Дари в чаши, маючи на собі епітрахиль. Тайно може нести святі Дари тільки на випадок якось небезпеки, або якщо дорога дуже далека й невигідна, наприклад через пустелю. Л: Аллятій згадує про звичай, що священика зі святыми Дарами супроводжували диякони, тримаючи в руках запалені свічки. В домі хворого священик сповідав його, а відтак читав приписані молитви й причащав святыми таїнами⁴¹.

У зв'язку з причастям недужих виникла потреба переховувати Пресвяту Євхаристію. А в первих вісімох століттях, коли миряни не були виключені від подавання святих таїн Тіла й Крові, нерідко заходило випадки переховування Євхаристії по приватних домах. Це тим більше, що Служба Божа рідко відправлялась тоді в будні, а тільки в неділю, а тим часом вірні хотіли частіше причащатись святих таїн. В Апостольському Переданні Іполіт Римський натякає на щоденне св. причастя, коли наказує, щоб перед тим християни утримувались від іншої поживи. Про щоденне св. причастя маємо виразні сліди і в святого Єроніма. Для III ст. можна знайти свідоцтва в Тертуліяна для Африки та в Іполита для Риму. Тертуліян, говорячи про складності, що виникають у мішаних подружжях, коли один з подругів є поганин, пише, що християнський подруг буде змушеній постайки приймати св. причастя та ще й уважати, щоб не було збезчещення святих таїн. Як Новаціян, так Іполіт в Римі перестерігають

⁴¹ Де Меестер П., твір цит., стор. 95-96.

неодноразово християн, щоб уважали на святі Дари та й не дозволяли профанації їх з боку поган. А Новаціян оповідає ще й історію одного злого християнина, що вийшовши зі Служби Божої, пішов на поганські видовища, маючи при собі Пресвяту Євхаристію.

Навіть для VII ст. існує вірогідне свідоцтво у Беди про хлопця на ім'я Кедмон, що під час забави з іншими приятелями мав дивне передчуття близької смерті. А що не хотів вмерти без прийняття святого Причастя, то й запитався, чи в домі часом не зберігається Пресвята Євхаристія. На відповідь, що так, сам запричастився святих Таїн.

Зберігання Євхаристії по приватних помешканнях не виключало очевидно звичаю переховувати її передовсім по церквах. А від IX ст. вже й стало правилом, що лише Божі domi, церкви, могли бути місцем зберігання святих тайн. Але до XVI ст., навіть на Заході, кивоти не були прикріплені до святої трапези та й взагалі на головному престолі не переховували Євхаристії.

Починаючи від IX ст., знаходимо сліди т. зв. евхаристійних голубів, в яких зберігали святі таїни. Відомі були також невеликі кивоти у формі скринь, що нагадували скриню — кивот Старого Завіту.

В Київському евхологіоні, у гл. 25, подається чин св. причастя Божествених Таїн так, як він уже в повному своєму розвитку увійшов до богослужбових книг і має служити для підготовки вірних через молитву та відповідний канон гідно прийняти святі Христові Таїни Тіла й Крові. Служитель таїни очевидно — священик. Молитви й правило мають служити насамперед духовним для їхньої особистої підготовки до служіння Божественної Літургії.

В гл. 26 подається на двох сторінках чин причастя хворих, що відбувається в хаті недужого, будь то при нагоді уділення святої таїни слеєспомазання, будь то при іншій нагоді.

ПОСТРИЖЕННЯ В ЧЕРНЕЦТВО

Дотримання Божих заповідей — це певний шлях до вічного життя ⁴². На цьому шляху стоять людині різні перешкоди, а це, за словами апостола, «пожадливість тіла, пожадливість очей та житейська гордість» ⁴³. Для подолання цих перешкод має християнин ще окремі засоби, а саме євангельські поради: добровільне убозтво,

⁴² Мт. 19,17.

⁴³ 1 Ів. 2, 16.

довічну чистоту та повний послух. Ці євангельські поради самого Христа і за ними упродовж століть йдуть люди посвячені Богові в чернечому чині.

Ченці мають три ступені: перші з них — це початкові, другі мають т. зв. малу схиму або малий ангельський образ, а треті мають велику схиму або великий ангельський образ. Відповідно до цього в требниках знаходимо три чини, а саме: «послідованіє во одяніє ряси, послідованіє малия схими сиріч мантії і послідованіє великого ангельського образа». Посвячення себе чернечим обітам, Богові на службу, називається також постриження, від обряду постригу волосся, що його доконує ігумен, настоятель чернечої обителі.

Спочатку монастирі у всьому пристосувалися до обрядів спархій чи церковних провінцій, на території яких вони знаходилися і не мали будь-яких власних уставів. З часом такі устави постали і вистачить тут згадати чернечий Устав святого Теодора Студита Ісповідника, що через Афон прийшов до нас на Україну в княжих часах. Вочевидь, що св. Теодор Студит грунтував свій устав на науці святого Отця Василія Великого. На Заході найцікавіший устав належить авторству св. Бенедикта, що в 8 та 19 главах подає церковне правило, дуже відмінне від того, що його має латинський обряд, а знову ж у гл. 58 подає спосіб складання обітів, а в гл. 64 говорить про благословення архимандрита чи по-венедиктинськи авви.

Після двох місяців побуту в монастирі кандидат, що дає запоруку на витривалість у чернечих подвигах, має дати відповідь на питання: «Ось правило під яким маєш жити і подвізатися. Якщо можеш залишайся. Якщо тобі не по- силі, то свободно залишай монастир». Якщо кандидат дасть позитивну відповідь на питання — залишається в обителі, відбуває свій новіціят упродовж подальших десяти місяців, а тоді чекають на нього тимчасові обіти. Власною рукою має він написати обіти убо звіта, чистоти й послуху. Той документ має він покласти на святий престіл, співаючи вірш псалма: «Прийми мя, Господи, по словеси твоєму, і жив буду, і не посрами мене от чаянія моєго» (Пс. 118, 116). Ціла чернеча спільнота тричі повторювала цей самий вірш і закінчувала його славослов'ям: «Слава Отцю і Сину і Святому Духу». Новик вклонявся до землі перед кожним ченцем і просив про молитву за нього.

Хоч св. Бенедикт пише, що професія має відбуватись в молитовниці чи церкві в присутності всієї братії, то нічого однак не згадує про відправу Служби Божої. Та вже від VII ст. є традиція з нагоди професії відправляти Службу Божу, а саму професію складали новики або на початку Служби Божої, або між читанням Апостола та Євангелії, або найчастіше таки в часі жертвування дарів, тобто офферто-

ріюм. Складовою частиною цього обряду було, очевидно, вбирання в чернечий одяг.

Київський евхологіон містить три окремі чини чернечого постригу. Перший з них — це чин убирання ряси. Одягнений в рясу, чи як кажуть книги, посвячений у рясу, називається рясофором. Йому постригають волосся на знак, що має «с отятіем нечувственних власов отложить і безсловесния мисли і діянія і сподобитися воспріяти благое і легкое імя Господне». Чернеча ряса — це одяг смирення й покути, а камилавка, колись шапка з верблюжого волосся — це пригадка про умертвлення тіла. Взагалі, усе чернече вбрання мусить бути простим і символізувати життя, покуту і жаль за свої гріхи світу.

Гл. 31, арк. 69: «Чин биваємий на одіяніє ряси:

Виходить хотяй пріяти рясу і творить метаніє ко ігумену, і вопросится от него, аще убо со всяким усердіем і многосмотренiem сей хощеть і єгда обіщається во церков входить і творить метанія три, пред святыми дверми, і ізщед творить метанія ігумену і братіям. По совершеннї часов починаєм трисвятое і по Отче наш: Прийдите поклонімся, трижды. Посем псалом: Господъ просвіщеніе мое і спаситель мой, Помилуй мя Боже, также паки трисвятое і по Отче наш: глаголем тропар — Боже отець наших. Слава і нині: Ко Богородиці притецем приліжно грішнїй. Так же глаголеть ігумен молитву сию: Благодарим тя Господи Боже наш, іже по мнозій милості твоєй.

Вторая молитва: Во іго твоє Владико спасенноє прийми раба твоєго (імярек) і учини во паству ізбраних твоїх, облеци єго спасенія одеждею, ціломудрієм препояши чресла єго.

І прієм ножница от него ігумен, настризасть крестаобразно глаголя: Брат наш (імярек) постризасть власи глави своєя, во імя Отца і Сина і Святаго Духа. Рцім зань: Господи помилуй, трижды. Потом пріємше его братія, острізають поюще псалом 50, і посем обличить его ігумен в рясу і камилавку, прочитаєму апостолу цілують братія».

Чин малої схими або мантії відбувається під час Літургії. Під час читання часів еклезіярх приводить кандидата до храму, тут він робить звичайні поклони та й іде «на папертъ», де й має скинути з себе одіж, на знак повного зренення всіх світських, порочних діл, так, що стоїть на початку божественної служби без накриття голови, без пояса та босій. По малім вході співають тропар «Обятія Отча отверсти ми потицся» і тоді еклезіярх вводить кандидата в храм, а він при вході, посеред храму та перед святыми дверми робить поклін.

Перед святыми дверми, згідно з 45 правилом VI Вселенського Собору, ченця постригають. По роздачі братії свічок, ігумен ставить кандидатові запитання: «Что пришел еси, брате». Ігумен знає, чого

кандидат прийшов, але питас його ще раз перед цілою братією, щоб всім явилось бажання серця кандидата, служити Богові чернечим життям. На аналої лежить святий хрест та Євангелія, а на Євангелії ножиці. Це одинокий випадок у літургії, що на книгу святих Євангелій кладеться якась річ. А має воно глибокий символічний зміст, коли ігумен каже: «Возьми ножници і подаждь ми я» і потім: «Се от руки Христови пріємлеши я, виждь кому сочетаваєшся, к кому приступаєши і кому сочетаваєшся». Так, отже, ігумен приймає ножиці від Євангелії начеб від самого Христа, але й кандидат при тому сам подає їх на знак, що він добровільно вступає в монастир. При постриженні волосся надають ченцеві нове ім'я. Існує звичай в монастирях вибрati таке ім'я, яке й починається з тої самої букви, що хресне ім'я кандидата. Пострижений в чернецтво, подібний до вояка, вбирає на себе й окремий одяг, відповідний своєму чинові. Спочатку дістаетe він хітон або підрясник, колись була це звичайна волосяниця, одяг жебраків. Потім дає йому ігумен параман з хрестом, тобто чотирикутну хустку з образом хреста, на знак, що інок має з радістю взяти на себе солодке Христове ярмо і нести хрест Христовий. Потім ігумен дає йому рясу, чорної барви, на знак постійної згадки про смерть. Ale одяг цей називається «одягом радості». Потім підпerezується поясом. Якщо чернець приймає великий образ, то відразу дістаетe мантію. Потім — камилавку та клубок, а на ноги — сандалі і на кінці вервичку або чотки.

Якщо чин малої схими відправляється поза Божественною Літургією, то згідно з Київським требником 1705 та 1864 років видання, співається тут мирна ектенія, «Єлици во Христа крестистеся», читається апостол (Еф. 6,10-17) про духовну боротьбу кожної людини та Євангелія (Мт. 10,37-38; 11,28-30) про те, якою має бути любов наша до Бога і що хто не йде слідом Господа, той не гідний Його. По Євангелії новий священик бере святу книгу до рук, якщо він священик, а тоді підходить ігумен, ієромонахи та вся братія і цілують спочатку книгу, а відтак новопостриженого ченця.

Такий порядок чину постригу існував в Києві впродовж довгих століть і наш список має вже вповні впорядковану його форму. Мова про це в гл. 32, арк. 69, на зв.: «Послідованіє малаго образа, єже єсть мантія.

По ударенії древа служби і починаючим братіям часи, вводить еклезіярх хотящого постригися, і творить поклоненія три пред святыми дверми і ликома, і потім ігумену, і тогда ізшед во паперть, отлагаетъ обычная одежда. Паки вводим внутр царських дверей от еклезіярха, стойте во кратцій ризиці, неопоясан, необувен, піваємим же

обичним антифоном і входу бившу, глаголють на Славу кондак дню, на Нині же глас перший: Обятія отча отверсти ми потіцся.

Сему трици поєму, шед пострицися хотяй, припадаєть пред святыми двери, тамо ігумену стоящу, по предписаном тропарі, і приходить ігумен со братіями близ столпов, і стоять ту і дають свіща, хотяй же пострицися творить метанія три пред святыми дверми, потом ігумену, і по творенії метаній возвращається.

Потом вопрошається от священика: Что прийде, брате, припадая ко святому жертовнику і ко святій дружині сей.

Отвіт: Желая житія постническаго, чесний отче».

Слідують подальші питання про те, чи кандидат свободно, без будь-якого примусу вступає до монастиря, чи зрікається світу, чи добровільно й непримушено складає обіти убозтва, чистоти й послуху. Після цього слідує промова ігумена або т. зв. оголошення малаго образа:

«Блюди браге какова обітованія даєши Владиці Христу, ангели бо предсташа невидимо написующе ісповіданіє твоє...

Вопрос: Сія вся сице ісповідаєши і упованії сили божія і всіх обітованіх терпіти обіщеваєши до кончини живота благодатію Христовою.

Отвіт: Ей Богу поспішуючу ми, честний отче. Молитва: Прещедрий убо Бог і многомилостивий.

Потім слідує друга молитва, в часі якої ієрей вище глави єго держа молитовник глаголеть молитву сію во слух: Господи Боже наш, достойни бити тобі возаконивий, житія сего вся оставившая.

Потом простер руку на євангеліє ієрей і глаголеть: Се Христос невидимо предстоїт зді, блюди, яко нікто же тя нудить на образ сей. Блюди яко ти от предложенія своєго волиши обрученію ангельськаго образа». Отвіт: Ей честний отче, от усердства.

По обіщанії глаголеть к нему ієрей: Прийми ножица і дажь ми я. I даєть той ножица ігумену. Глаголеть єму і паки священик: Се от руки Христови взимаєши я, блюди к кому приходиши, кому обіщеваєши і кому отрицаєши. I взем священик ножица от руки ігумена глаголеть: Благословен Бог хотяй всім чоловіком спастися і во разум істини прийти, сий благословен во віки, амінь.

Потом пострижеть єго священик крестаобразно, глаголя: Брат наш (імярек) стрижеть власи глави своєя, во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань, і людіє: Господи помилуй, трижды.

Также облачить ї во одежду глаголя:

«Брат наш (імярек) облачиться во ризу веселія, во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

Потом полагають єму параманд, глаголя: Брат наш (імярек) пріємлет параманд, єже послідованіє крестное Владиці Богу, во імя Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

Потом полагаєть нань мантію глаголя: Брат наш (імярек) пріємлет мантію, обрученіє великаго ангельского образа, одежду нетлінія і чистоти, во імя Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

Потом поясая єго глаголеть: Брат наш (імярек) припоясаеть чресла своя силою істини, во імя Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

Потом сандаліям глаголеть: Брат наш (імярек) обувается во сандалія, уготованіє євангелія миру, во імя Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды.

Молитва: Господи Боже наш, введий раба твоєго (імярек) во духовний свой двор, сопричти єго словесному твоєму стаду. Глаголет: Брат наш (імярек) пріять обрученіє великаго ангельского образа, во імя Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижды. І поставляєть нань камілавку.

Пріємши же єго братія во діяконік остривають, поюще: Блажені непорочні. Діякон же глаголеть діяконства, трисвятоє, также прокімен, апостол і євангеліє і почину божественная служба совершається. І по чтенії же святого євангелія, дадять новопостриженому святоє євангеліє і держащу єму цілуєть ігумен прежде святоє євангеліє, также і новопостриженного, также і вся братія, і станеть ідіже повелять єму».

Чин великого ангельського образа або великої схими подібний до попереднього чину малої схими. Він, однак, більш урочистий, а суверість і висота обітів чернечих вища за обіти малої схими.

Ввечері, напередодні облеченьня у великий ангельський образ, приносять до храму ризи кандидата та й кладуть їх в святилищі перед св. престолом, щоб вони освятилися. На утрені в день постригу співається окремий канон. Постриг відбувається на Божественній Літургії, по малому вході. Ігумен ставить подібні запитання, як і за малої схими, постригає голову ченця та дає йому ризи, де в чому відмінні від одежі малого схимника. Як накриття голови дістає новопострижений кукуль, тобто накриття голови з гострою верхівкою і прикрашене п'ятьма хрестами на чолі, на грудях, на раменах і на спині. Накриття це, отже, таке велике, що з голови спадає й на спину і на груди. Також, замість параману, дають йому т. зв. аналав. Чин великої схими закінчується цілуванням, тобто братнім привітом.

На восьмий день по цих урочистих обітах є ще окремий чин на зняття кукулю. Він нагадує ті чини, що в давнину відправлялись

восьмого дня по хрещенні чи восьмого дня по вінчанні на зняття вінців.

В день урочистих обітів на трапезі є «веселіє братії», а з храму відпроваджують ченця, що прийняв великий ангельський образ зі свічками в руках.

В списку чин описано в гл. 33, арк. 71, на зв.: «Чин биваємий великаго ангельскаго образа.

От свечера приношається риза і прочая хотящаго пострищися во святий жертвовник, і полагается на подножіє святия трапези. I поють убо во паперті стихири образу со стихирами святому ємуже есть храм.

На утрені канон, стихири глас 2, подобен Єгда от древа. На літургії же поются прежде обичния согласія, іже суть типіка. Стоїть же сим поемом хотяй пострищися от начала божественния літургія внутр царских врат, близ ігумена, нося обичния его одежда даже до входа. Поють же на три антифоны, блажені дневния на четири, аще ли неділя на шесть, глас 4, ірмос: Єгда на страсти разбойник сораспинашитися.

Также входу биваєму хотяй пострищися снимаеть іже на главі єго покров і ножния калигія, стоїть прочес на вратіх откровен, необувен препоясан же, даже видеть во пред святий жертвовник, по соході же на славу ко дню іній сей тропар глас первый: Обятія отча отверсти ми потщишися.

І співають три антифоны. Потім тропар: Господи, Господи, призри с небесе і виждь. Слава і нині: Іже тебе ради богоотец, пророк Давід (богородичен-догмат).

Также вставшу тому вопрошаєть ї священик глаголя:

Вопрос: Что прииде брате, припадая ко святому жертвовнику, і святій дружині сей.

Отвіт: Желаю житія постническаго, честний отче».

Далі йдуть запити й відповіді, подібно як у чині малого ангельського образа. Також і настанову-поучення дає священик: «Блюди чадо, какова обітованія даєши Владиці Богу, ангели бо прийдоша невидимо написующе ісповіданіє твоє сіє».

Молитва: «Прещедрий Бог і многомилостивий, іже пречистия утроби своєя неіслідимо благостію».

По другій молитві кладуть ножици на св. Євангелію.

Інша молитва: «Святий Господи сил, Отче Господа нашого Ісуса Христа, благослови раба твоєго сего (імярек), єгоже ізбра десница твоя во духовний твой брак.

Обратився ієрей, воздвигаєть ї, єм за десную руку, і сотворшу єму метаніє, потом воставшу і ціловавшу святоє євангеліє, і

простираєть руку огласитель і показуєть єму святоє євангеліє, глаголя к нему: Се Христос невидимо предстоїт зді, блюди, яко никтоже тебе не нудить прийти на сей образ.

Также стрижеть єго крестаобразно глаголя сице: Брат наш (імярек) постризаєт власі глави своєя, во ім'я Отца і Сина і Святого Духа, нині і присно і во віков, рцім зань, Господи помилуй, трижди. І абиє поймуть єго братія во діяконнік, сиріч во служебник, іли во паперті і постризають єго поюще непорочні».

Священик читає молитву трисвятого, а диякон співає ектенію велику, з додатковими прошеннями.

По трисвятому прокімен «Господь просвіщеніс мое».

Крім апостола та євангелії дня читається ще апостол до Колосян: «Братіє облецітесь яко ізбраниї божії» та євангелія за Матеєм: «Рече Господь, іже любит отца іли матер паче мене, ність мене достойн».

«І посем дают свіщі братії. Начинаєму же євангелію честися, приводяте братія постриженного брата, і поставляють єго посереді царських врат, держащу свіщу горящу, і носяща кратку ризицу, непоясана суща і непокровена і необувена, і вживаються всіх ту свіща дондеже ціловані будет, по совершенні євангелія, поють (сія) три антифони».

Потім приступає близче і вдягають його в рясу, параман, кукуль, пояс, сандалі (або калигія), «великое ангельское ізображеніе». При тому завжди виголошує священик: «Брат наш (імярек) облачиться (або приємлеть, або препоясується) в ризу, во ім'я Отца і Сина і Святого Духа, рцім зань, Господи помилуй, трижди».

Убрання відбувається подібно як в чині малого ангельського образа. Потім читає священик молитви.

«Сим убо сице совершенном взимасть діякон святоє євангеліє і станет ізвну жертвника, і покланяється первіс пріємий образ і станеть близ діякона держа євангеліє, та же братія мимиходяще покланяються первіс святыму євангелію, потом цілують єго, по цілованії же поють тропар глас перший: Разумієм братіє тайни сили.

Скончавши жеся літургії вживають паки братія свіща і отходять с новопоставленним во трапезарі, провождающе єго, поюще тропар: Господи, Господи, призри с небесе і виждь. Псалом: Вознесу тя Боже мой і царю мой.

Седьм же дній новопострижений пребиває во церкві, упражняє от діл, і в седмий день творит єму молитву ієрей і снимає кукуль от глави єго отвращая назад».

«ЧИН МАЛАГО І ВЕЛИКАГО ІНОЧЕСКАГО ОБРАЗА»

«Чин малого і великого іноческого образа», поданий у Київському евхологіоні, зберігається дотепер в практичному застосуванні по українських монастирях як Студитського Уставу, так і Чину св. Василія Великого. У василіян «послідованіє малого іноческого образа» відбувається в храмі перед іконостасом, та починається «обичним началом» і має псалми 26 та 132, тропар святому Василієві, діалог між настоятелем і «новоначальним» іноком, постригу волосся і передання ряси, кукулю й вервиці, як також і ручного хреста.

«Послідованіє великого ангельського образа», що є в Чині св. Василія урочистим чернечим обітом, відбувається на Літургії, по відспіванні тропарів. Чернеча братія приводить кандидата урочисто, зі свічками в руках, від притвору до самого іконостасу, співаючи тропар «Благословен еси Христе Боже наш». Потім співають тропар «Обятія Отча отверсти ми потицся». Новим, в порівнянні до старих списків, є присяга, що її складає кандидат, торкаючись рукою святої Євангелії: «Аз (імярек) Чина святого Василія Великого ізвіщаю торжественно і обітую Господу Богу в Тройці святій единому — I тебі всечесному отцу (імярек) Верховному Наставникові і Містодержителеві Господа і Бога нашого, убожество, чистоту і послушаніє во сем святім общенії Чина й Іночества нашого, со святою римскою церквою соєдиненнім і в нем даже до смерти постоянно пребивати обіщаюся. (Клирици же приложать і сіє:) — К семуже обіщаю святому Римскому Престолу непрестанну вірність і повинованіє, і яко не буду тщатися ні отай ні яві, ні прямо ніже непрямо ні о единім же церковнім сані іли настоятельстві в Чині нашем іли вні єго. — Тако ми Бог да поможет...»

Цей чин малого й великого образу йде також по лінії Криптоферратської обителі іноків Василіян. Для ужитку ченців видано його окремою книгою «Послідованіє малого і великого іноческого образа, тає іноческого погребенія во употребленіє Іеромонахов і Монахов ЧСВВ ізданное», Жовква 1936.

ТАЇНА ЄЛЕЄПОМАЗАННЯ

Про помазання недужих олівою, тобто єлеєм, виразно говорить апостол Яків у своєму листі: «Болить ли кто во вас, да призовет пресвітери церковния і да молитву сотворять над ним помазавши єго

слеєм во імя Господне» (Як. 5,14). Що в часи апостола для єпископського уряду ще не було зарезервоване ім'я «єпископос», то й у листі під словом «пресвітери» можна розуміти і тих, і інших, тобто як єпископів, так і священиків. Пала Інокентій I в листі до Декентія⁴⁴ пише, що цю таїну доконують священики тому, що єпископам неможливо відвідати всіх недужих. Та кращу відповідь дає таки східна практика, а саме той звичай, що таїну слеєспомазання не уділяв ані один єпископ, ані один священик, а кілька священиків, звичайно сім. А хоч західна Церква ніколи не вимагала такого числа священиків, а навіть і виразно заявила, що досить лише одного служителя цієї таїни, то в середньовіччя виник звичай уділяти таїну слеєспомазання за участі кількох священиків. Таїна слеєспомазання — це таїна тяжко хворих у небезпеці смерти. Тому й в деяких книгах має вона називу останнє помазання, «екстрема ункція». Назва ця, як легко здогадатись, не дуже щаслива і Ватиканський Собор II поставив собі за завдання усталити кращу називу для латинського обряду. Остаточно прийнято називу «ункцію інфірморум», помазання хворих. Наша назва оливопомазання або слеєспомазання вповні відповідає цьому священінодійству. В старих амврозіянських кодексах назва цієї таїни така: «чин відвідин недужих та покладення рук». Покладенням рук Христос уздоровляв хворих. Про апостолів оповідає Євангелія, що вони помазували хворих оловою і ті зцілялися.

Чин св. слеєспомазання відправляли в давнину і сьогодні ще його відправляють сім священиків. Біблійне число сім має священий характер і до нього достосована структура відправи так, що власне кожний священик відправляє одну сьому частину богослужби, як і його попередник чи наступник.

Старий синайський список 1153 року дозволяє, щоб у випадку браку достатнього числа, двох або трьох священиків відправило чин святого слеєспомазання, але мають читати все за чергою так, наче було б присутніх сім служителів. А Симеон Солунський наказує, що не треба звертати великої уваги на число священиків, бо ніде не написано, скільки їх мусить бути.

В деяких наших давніх списках вимагається п'ять священиків. Знову ж згідно з деякими рукописними требниками сім священиків мають відправити Божественну Літургію впродовж семи днів за чергою, отже один за одним⁴⁵.

Для відправи чину слеєспомазання ставлять у кімнаті недужого стіл, застелений обрусом, запалюють свічки. Згадується й про те, що

⁴⁴ Арк. 25, гл. 8.

⁴⁵ Де Меестер П., цит. твір, стор. 195.

на столі, коло тарілки з пшеницею, має стояти й кандило з вином, а якщо нема вина, то з водою. Це на те, що кожний священик при освяченні оливи доливає до неї краплю вина або свяченої йорданської води.

Щодо тропарів, прокіменів, апостолів та євангелій, а також тексту й порядку молитов, які читають поодинокі священики, то в різних старих требниках зауважується велика різноманітність. Та все ж загальна структура відправи скрізь та сама.

В давні часи місцем відправи для єлеєпомазання була не лише кімната недужого, але переважно таки церква, куди приносили його на ношах. Отже, хворий був у церкві також на відправі Божественної Літургії і причащався святих таїн. Всі сім священиків не лише уділяли йому святу таїну єлеєпомазання, але також співслужили св. Літургію⁴⁶. Якщо чин відправляли у храмі, то згідно зі старовинним звичаєм помазання єлеєм відбувалось наприкінці Літургії, перед відпustom. Крім хворого, також помазували святою оливою його родичів і своїків, а також осіб, присутніх на відправі, якщо цього бажали собі, а навіть ліжко хворого, кімнату його, тобто одвірки й стіни. Помазання присутніх знаходить подібність у мируванні вірних на литії у великі свята. Помазання стін знову нагадує подібний обряд під час освячення церкви⁴⁷.

В старих списках звичайно говориться лише, що священик «помажеть по обичаю» хворого, але не має згадки про те, які саме частини тіла мають бути помазані святою оливою. Вчені літургісти слушно зауважують, що біблійні тексти не подають жодного припису і тому в перші віки християнства помазували ціле тіло хворого, подібно, як це у випадку помазання оглашених. Щойно в VI ст. помазували лише деякі частини тіла, також подібно, як це було за хрещення й миропомазання. Священик помазував в давні часи хворого рукою і так само й сьогодні помазує в нашому українському обряді, отже не уживає до помазання пера. Також в ті часи, помазуючи, священик чинив хрест від чола аж понижче уст та поперек — від вуха до вуха, отже не звертав увагу на те, щоб окремо помазувати очі, вуха, ніздри, уста⁴⁸.

Кожний священик, помазуючи хворого, читає молитву: «Отче святий, врачу душам і тілом». Згідно зі старими кодексами й наш список має перед словами цієї молитви виголос, що його повторює кожний священик, а саме: «Услиши мя Господи, услыши мя Владико,

⁴⁶ Де Меестер П., цит. твір, стор. 198.

⁴⁷ Там же, стор. 199.

⁴⁸ Там же, стор. 201 і далі.

услиши мя Святый». Продивимось спочатку історію розвитку чину святої таїни єлеєпомазання.

Про обряди таїни єлеєпомазання не маємо з християнської давнини майже жодного документу. Згадується в старих пам'ятках лише священні помазання олівою. Але які частини тіла помазували та які молитви при цьому читали і в супроводі яких обрядів, того не знаємо. Від IX ст. маємо, однак, вже багато пам'яток з обрядом єлеєпомазання.

В середньовіччя обряд цей вже дуже урочистий. Священик входив до дому недужого зі словами привіту: «Мир цьому домові та тим, хто живе в ньому». З церкви приносили й свячену воду та священик кропив домівку, де хворий лежав. Приносили також і кадильницю з ладаном. Після кроплення хати та вступних молитов всі присутні виходили з кімнати недужого, а залишався лише священик та сповідав його. Щойно потім починався чин єлеєпомазання.

Щодо помазання тіла, то існувала розбіжність. Помазували звичайно: очі, вуха, ніс, шию, рамена, груди, ноги й те місце, де хворий найбільше відчував біль. Деякі помазували те місце, де б'ється серце, інші також долоні, коліна тощо. Помазували завжди хрестоподібно.

Ще більша розбіжність панувала у доборі молитов, якими супроводжували помазання. Вони могли бути в оптативній, індикативній, імперативній або й мішаній формі. Деяку ясність завдаємо в цій ділянці св. Томі з Аквіну, як пізніше папі Євгенові IV, що в декреті для вірмен подав форму єлеєпомазання.

В Київському евхологіоні чин єлеєпомазання є вже добре вдосконалений. Його форма, однак, належить до тих первісних середньовічних форм, що однаково повстали на Заході, як і на Сході. Чин поданий у гл. 34, арк. 84 на зв.: «Послідованіє святого єлея.

Освящаємо от седми попов, вечер іли заутра, собравшимся седми попом во церков іли во храмі, старійший пресвітер глаголеть: Благословен Бог наш. По началі обычнім — канон глас 4: Моря чермную пучину. Після канону стихири, Достойно есть, трисвятое і по Отче наш тропарі: Помилуй нас, Господи.

Молитва: Царю ісцілителю страждущим, тебе біси трепещуть і твоїм повелініем отходить всяк недуг.

Ащеubo есть вечер бывает отпуст. Ащеubo есть заутра поставляем бывает посереді столец, покрыт чист на немже блюдо с пшеницею, в немже кандило с вином, аще ли же вина ність, то вода і абіє глаголеть священик: Благословен Бог наш всегда нині і присно. Три святе і по Прийдите поклонімся псалом 50, Вірую во єдинаго Бога і тако поются покаянні і богоординні.

Симже реченным глаголется предлежащая молитва, єдиною кожде священника, вливающе масло в кандило: Господи, іже во милості і в щедротах ісціляя вся страсті душі і тілес наших, сам владико освяти масло сіє.

Тропарі: Єгда прийдеші Боже на землю со славою, Небесних воїств архістратизи, Память праведного со похвалами, Спаси Господи люди твоя, Іже апостолов первопрестольници, Правило віри і образ кротости, Апостоли, мученици, пророци, святителі, Святії безсребренници чудотворци, Іже пліненним свободитель... великий мучениче Георгіс. Відповідно до наведених вище тропарів співаються відтак за чергою і кондаки днів та святих.

«Тако приходить хотяй сотворити святоє масло посереді священник і сотворить на восток поклони три і єдин ко священником і глаголеть сіє благословеніє: Простіте мя грішного єлико согріших словом, ділом, в разумі і помолітесь о мні.

І глаголють священниччи вкупі єдиногласно: Бог простит тя в нишний вік і в будущій і глаголють всі по нем настоящу молитву над маслом: Беззначальне, непремінне, святе святих, іже єдинородного ти Сина послав ісціляюча вся недуги душевнія і тілес наших».

Ця молитва є коротка і закінчується словами: «в наслідіє царства небесного», Слідує велика єктенія: «Миром Господу помолімся», про-кімен: «Буди, Господи, милость твоя на нас, якоже уповахом на тя», апостол Соборного послання Якова: «Братіє, образ прийміте злострастію і долготерпінню пророки». Євангелія за Іваном: «Во время оно взийде Ісус во Єрусалим. Есть же во Єрусалимі овчая купіль». По євангелії — єктенія: «Помилуй нас Боже». Потім молитва: «Благопремінне Господи, єдине милостивий, человіколюбивий, каяся о злобах наших».

«Абіє глаголеть священик: Услиши мя Господи, услиши мя Владико, услиши мя Святий. І тако вжигают світильници. Прієм святоє масло, помажет по обичаю, глаголя молитву сію: Отче святий, врачу душам і тілом, пославий єдинородного ти Сина Господа нашого Ісуса Христа, всяк недуг ісціляюча і от смерти ізбавляюща, ісціли раба своєго (імярек). Потім про-кімен: Кріость моя і пініє мое Господь. Апостол ко Римляном: Братіє должны єсми ми сильнії немощі немощних носити. Євангеліс от Луки: Во время оно, приайде Ісус во Ієрихон, і се муж нарицаємий Закхей і сей бі старій митарем. Молитва тай: Господи Боже наш приліжноє сіє моленіє приими от твоїх раб. Єще молимся о милості, живота» та інші прошення потрійної єктенії, а по виголосі — інша молитва: «Владико Господи Боже вседержите-лю святий царю слави».

І вдруге помазує священик, другий за чергою, хворого святою оливою. — «Абіє начинає третій священик. Прокімен: Господи не яростю твоєю облечи ни. Ко Корінтяном Апостол: Братіє ви єсте церкви Бога жива. Євангеліє от Матея: Во время оно призвав Ісус ученики своя, дастъ їмъ власть на дусіхъ нечистихъ.

Четвертий священик: Воньмім, мир всім, премудрость. Прокімен: В іже аще день призову тя скоро услиши мя. Апостол ко Римляном: Братіє, елици духом божім водими сї суть синове божії. Євангеліє от Луки: Во время оно, яви Господь ініх седмдесять і посла їх по двіма пред лицем своїм во всяк град і місто. Молитва: Господи Боже наш показуя паки і ісціляя і воздвигая от земля нища...» та все інше, як при першому помазанні св. оливою.

П'ятий священик: «Воньмім, мир всім, премудрость. Прокімен: Господи не яростю твоєю облечи мене. Апостол ко Галатом: Братіє видівше яко не оправдится человік от діл закона. Євангеліє от Матея: Во время оно вниде Ісус во страни тирські і сидонські. По сугубій ектенії молитва: Благодарим тя Господи Боже наш, благий врачу душам і тілом нашим». П'ятий священик помазує хворого святою оливою.

Відтак виголошує шостий священик: «Воньмім. Прокімен: Внегда возввах услиша мя. Апостол ко Галатом: Братіє, облецітесь убо яко ізбраниї Богу. Євангеліє от Луки: Во время оно моляще Ісуся нікий от Фарисей да би ял с ним, і вшед во дом фарисеїв возлеже. По сугубій ектенії молитва: Владико Господи Боже наш, врачу душам і тілом».

Сьомий священик: «Прокімен: Господи не яростю твоєю. Апостол ко Тимотею: Чадо Тимотеє, возмогай о благодаті яже о Христі Ісусі. Євангеліє от Матея: Рече Господь, аще отпущаете человіком согрішення їх. Молитва: Богатий во милості і многий во благості Господи». По сьому помазанні хворого, перший священик читає молитву над головою його: «Благоутробне і многомилостиве Господи, не хотяй смерти грішнаго, якоже обратитися і живу бити єму.

Сей молитві глаголемій всі тую глаголють тихим гласом, вослідующе чтущему і тако цілуєт святоє євангеліє пришедший. Абіє поют стихири глас четвертий: Істочник ісціленієм імуще святії безсребреніци. По стихирах ектенія сугуба. Мир всім. Глави ваша Господеві приклоніте. Молитва: Владико многомилостиве Господи Ісусе Христе. І по отпусті вземше попове кистицю і помазуєт друг друга і всіх требуючих благословенія помазуєт. Благословеніє Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, на ісціленіє душі і тілу рабу божію (імярек), всегда, нині і присно і во віки віком. Помощь наша во ім'я Господнє, сотворившаго небо і землю».

Частина IV

ЦЕРКОВНЕ ПРАВИЛО

Розділ I

ПОНЯТТЯ Й ІСТОРІЯ

Під церковним правилом розуміємо ціле богослужіння, укладене святыми Отцями і відправлюване в церкві або поза нею, але завжди від імені Церкви, тобто народу Божого. Назва «правило» міститься в самих церковних книгах. Вона найбільш відповідає поняттю, бо свята Церква не могла залишити кожному церковному служителеві свободу щодо поділу і вирішення, коли і як він має Бога почитати і Йому служити. Сумлінні церковні служителі не мали б ніколи певності, в тому, що відправляючи богослужби, сумлінно все виконали, а легковажні могли б занедбувати свій обов'язок. Далі, не було б єдності й однomanітності в богослужінні, легко могли б постати єресі, а в багатьох випадках не було б взагалі жодної відправи, бо не багато було б таких єпископів і священиків, що були б спроможні укласти собі певний порядок богослужіння. Тому Церква, наслідуючи самого Спасителя, що подав нам у молитві «Отче наш» незмінну формулу молитви, встановила також певний незмінний порядок молінь, який називається правилом.

До правила в ширшому значенні належать, отже, всі чини богослужб разом з Божественною Літургією, а в стислішому розумінні тільки всі ті богослужбові чини, з яких складається щоденне богослужіння. Божественна Літургія, як найбільше і найсвятіше діло, — осередок всіх інших богослужінь. До неї всі інші богослужіння відносяться, до неї нас підготовляють, і як планети від сонця, беруть від неї світло і тепло.

Церковне правило складається з наступних богослужб: вечірні, повечір'я, північної, утрені, часів I, III, VI та IX. Молитва така давня, як і рід людський, бо прославлення Бога — це найвища мета людини, і тому, згадка про молитву відноситься до самого часу створення світу: «Де був еси, — каже Бог до Йова, — як я закладав землю?.. Під

радісні співи ранніх зір». (Іов 38, 4-7). Ангели Божі безнастанно славлять Бога, промовляючи: «Свят, свят, свят Господь Саваот, вся земля повна його слави» (Іс. 6,3), а за їхнім прикладом і людина величач Бога безнастанними славослов'ями. Бог «поклав око своє на серця їхні (тобто людей), щоб показати їм величність своїх діл: щоб ім'я святиині Його восхвалили, і щоб подивляли величності діл Його» (пор. Сир. 17, 7-8).

Через гріх першої людини змінився і характер молитви. По первороднім грісі могла молитва бути вислухана тільки з огляду на обіцяного Месію, і тому всі молитви Старого Завіту є радше прообразами. Як жертви старозавітні чимраз ясніше і точніше передповідали жертву новозавітну, так і в старозавітних молитвах тим більший розвиток і наближення до новозавітних молитов, чим більше наблизалася «повнота часів».

Молитва в Старому Завіті

В Старому Завіті молитви становили значну частину богослужіння. Були приписані постійні форми молитов, особливо псалми. Так Давид призначив точно, як Левіти мали Бога величати. «На службу перед Господнім кивотом поставив Давид кількох Левітів, щоб нагадували чини Господа, Бога Ізраїля, дякували й восхваляли» (І Хр. 16,4). А коли побожність стала підупадати «Цар Єзекія і князі звеліли Левітам славити Господа словами Давида та Асафа» (ІІ Хр. 29,30). І левіти співали ті пісні в супроводі музики: «І з ними (хвалячи Господа в піснях), щоби труби і кимвали і органи, грали пісень Божих» (І Хр. 16,42). Крім цього був також приділений певний час, коли ті моління мали відправлятись. Таккажеться в книзі Параліпоменон: «Давид залишив там перед кивотом Господнього союзу Асафа та його братів, щоб вони служили перед кивотом завжди згідно з завданням кожного дня» (І Хр. 16,37). А на інших місцях ще точніше поділений був час моління, бо до Левітів належало крім інших обов'язків «ставати щоранку, щоб славити і хвалити Бога, так само щовечора» (І Хр. 23,30). Тут, отже, згадуються ранішні і вечірні молитви; на інших місцях знаходимо згадку й за інші часи молитви. Так каже Давид про себе: «Сім разів на день я тебе хвалю за твої присуди справедливі» (Пс. 118,164) і: «Опівночі я встану тебе прославляти за твої присуди справедливі» (Пс. 118,62), а на іншому місці: «Ввечері і вранці і опівдні я квилитиму і стогнатиму і мій голос він почує» (Пс. 54,18). Так само відомо, що пророк Даниїл тричі на день дня вклоняв коліна, молячись

своєму Богові. Старозавітна Церква мала, отже, певнорозділені богослужбові чини, що в призначений час дня відправлялися.

Правило в Христовій Церкві

Те саме знаходимо і в християнській Церкві, але вже у вдосконаленому виді. Що християни від самого початку мали певні богослужіння і молитви, хоч ще остаточно не розділені, і ті молитви в певні часи відправляли, свідчать книги Святого Письма. Про перших християн оповідають Апостольські Діяння: «Щодня вони однодушно перебували у храмі» (2,46), тобто, що вони щодня збиралися на молитву, і то в певно визначені часи, як це є й у випадку богослужіння наших часів.

Сам Христос молився часто цілу ніч, вранці і ввечері (Лк. 6,12). Апостол Павло і учень його Сила моляться опівночі у в'язниці (Ді. 16,25). В третій час зйшов Святий Дух на Апостолів зібраних на молитви (Ді. 2,15). В шостому часі виходить Петро на горницю молитися. В дев'ятому часі йдуть Петро й Іван до храму помолитися (Ді. 3,1). Про всі, отже, часи, на які і наше богослужіння поділяється, згадує Святе Письмо як про такі, що вже за апостольських часів були присвячені молитви. Про ті самі часи згадують на багатьох місцях і евангелисти, а саме в притчі про господаря винограду оповідається, що він виходив за робітниками вранці, потім о третій, шостій, дев'ятій та одинадцятій годині (Мт. 20). У Марка (13,35) застерігає Христос: «Пильнуйте, отже, і ви, бо не знаєте, коли прийде пан дому, — ввечері чи опівночі, чи як заспіває півень, чи вранці».

Свідоцтва Святих Отців

Про це свідчить також св. передання. Так св. Ігнатій навчає вірних: «Ревнуйте і збирайтесь на благодаріння і славослов'я Бога, бо скільки разів ви зберетесь, ослаблюється сила Сатани і нівечаться його ворожі піdstупи». Св. Юстин мученик (†165) згадує також про збори християн на молитву. Про св. Євгенію, настоятельку одного монастиря, оповідає її життеписець Геріберт, що вона всі часи, вечірню, північну і утреню так сумлінно відправляла, що собі вважала за великий гріх, якщо б опустила найменшу частину¹. Тертуліян згадує

¹ Rosevidas, De Vitis Patrum, L. 1, c. 9.

в своїй *Апології* про нічні зібрання християн, на яких вони співають пісні на честь Христа², а на іншому місці називає години тих зібрань, кажучи: «Тому св. Лука оповідає, що третій час, коли Святий Дух зійшов на апостолів, був час молитви, потім і шостий час, коли Петро вийшов в горницю помолитися, і дев'ятий час, коли апостоли йшли до храму на молитву, як же могли б ми не визнати, що хоч завжди і скрізь можна молитися, ті три години є особливішими часами молитви? Про це свідчить і приклад Даниїла, що тричі на день молився»³. Про ті часи молитви говорить і Климент Олександрійський⁴, а особливо докладно оповідає про той предмет св. Кипріян, що називає часи молитви, а саме: північна, утреня, третій, шостий, дев'ятий час і вечірня, та оповідає, для чого християни особливо в ті часи молилися⁵. *Апостольські Конституції* виразно приписують: «Моліться вранці, в третій, шостий і дев'ятий час, ввечері й вдосвіта. Вранці повинні ми дякувати Богові, що нас просвітив світлом віри; в третьому часі, бо в тому часі Пилат засудив Ісуса; в шостому часі, бо тоді Ісуса прив'язували до хреста; в дев'ятому часі, бо тоді все затряслось над злобою юдейською; ввечері, бо Бог дав нам ніч для спочинку від кло-потів денних; вдосвіта, коли півень співає, бо вже наближається день, в котрому ми маємо творити діла світла»⁶.

В IV і V ст. підтверджують те саме свв. Отці: Атанасій, Василій Великий, Григорій Назіянський і Золотоустий, а на Заході — св. Амвросій і Еронім. Ось так каже св. Атанасій: «Сонце, що сходить, нехай бачить книгу (тобто Святе Письмо) в твоїх руках. В третьому часі молись, бо тоді наготовляли хрест (хресне дерево); в шостому часі відмовляй псалми з плачем і стогоном, бо тоді розп'яли Сина Божого; в дев'ятому часі співай пісні-гімни і славослов'я, бо в той час по-мер Христос на хресті; в дванадцятому часі ти повинен довше молитися. Опівночі встань і величай Господа Бога твого піснями. Вранці відмовляй псалом: «Боже, Боже мій, тобі утреню» і «Хваліте Господа»⁷. Св. Василій пише так: «Є певні часи для вибраних молитов, бо кожний з них нагадує нам якесь благодіяння Боже. Вранці молимось, щоб посвятити Богові перші думки душевні, і щоб не припускати до серця якусь сторонню думку, доки ми не потішилися думкою про Бога, як і написано: «Пом'янув Господа і зрадів». Ми не повинні

² Tertullianus, *Apologia*, c. 39.

³ Tertullianus, *De ieiunio*, c. 10.

⁴ Stromat., L. 7.

⁵ De oratione Dominica, c. 35 et 36.

⁶ Lib. 8, c. 34.

⁷ De Virginitate, n. 12-20

починати щоденних справ, доки в першому часі не проспіваємо словами: „Тобі помолюся, Господи, вранці вислухай голос мій, вранці з'явлюсь перед Тобою і побачиш мене“ (Пс. 5)»⁸.

В третьому часі збираються всі брати на молитву, щоб, згадуючи дари Святого Духа, що в третьому часі був даний апостолам, всі однодумно Його почитали і молили, щоб удостоїв і їх участі в Його освячуючій благодаті, і щоб їх провадив шляхом праведності, і так наслідують того, що сказав: «Серце чисте створи мені, о Боже, і дух потужний віднови в нутрі моїм. Не відкидай мене від обличчя твого, духа твого святого не відбирай від мене» (Пс. 50,12-13).

Також і в шостому часі уважаємо молитву за потрібну, за прикладом святих, про яких написано: «Увечорі й уранці і опівдні я квилитиму й стогнатиму, і мій голос він почусє» (Пс. 54,18). В тім часі повинні ми відмовляти дев'ятдесятій псалом, щоб бути охороненими «від біса полуденного».

Що в дев'ятім часі молитва нам потрібна, вчать самі апостоли, бо читаемо в *Діяннях*, що святі Петро та Іван ішли о 9-ій годині до храму. Коли день закінчиться, ми повинні дякувати за все, що нам цього дня Бог післав і визнати все, та шкодувати за те, чим провинилися, щоб на майбутнє охоронитися від гріхів. Корисно згадати вчинені гріхи.

Коли ніч надходить, слідує повечір'я, щоб наш відпочинок нічний був свободним від гріха, страху й беззаконня. Тому і в той час відмовляється 90-й псалом, а саме на великому повечір'ї, коли на малому є відповідна молитва: «І дай нам, Владико, на сон ідушим».

Опівночі також нам потрібна молитва, як вчимось від св. Павла і Сили в *Апостольських Діяннях*. Те підтверджує і ісалміст, кажучи: «Опівночі я встану тебе прославляти — за твої присуди справедливі» (Пс. 118,62).

Перед появою першої ранньої зорі ми повинні також збиратися на молитву і стерегтися, щоб день не застав нас в ліжку. Ми повинні наслідувати того, що каже: «Очима випереджу нічні сторожі, щоб розважати над твоїм словом» (Пс. 118,148). Жодної з наведених богослужб не можна опустити, бо їх мета — «щоб все, що робимо, було на прославу Бога і Христа». З наведених слів св. Василія бачимо, що порядок щоденного богослужіння був вже за часів того великого Учителя Церкви такий самий, як і сьогодні й що до складу поодиноких чинів входили ті самі псалми, як і сьогодні. Св. Іван Золотоустий говорить так: «Коли півень співає, приходить настяль і будить всіх. Коли всі встали, співають пророчі пісні, що є

⁸ Regula fus. explicat. interrog. 37.

пожиточними і сповненими любові до Бога». «Сім разів на день хвалив я тебе в присудах правди твоєї» (Пс. 118,164). Перед світанком дещо спочивають, а коли надходить день, читають ранні молитви і Святе Письмо. ...Потім відправляють час третій, шостий, дев'ятій, далі слідують вечірні молитви. Поділивши день на чотири частини, в кожну почитають Бога співом псалмів і гімнів»⁹. Так само і свв. Отці Західної Церкви, особливо св. Августин і св. Касіян, говорять про церковне правило і часи присвячені молитві.

Від найдавніших часів відомі, отже, в Церкві молитви, які відправлялися в певні часи дня. Всі ті богослужіння відправлялися всенародно, тобто не лише клир-духовенство, але й миряни сходилися на ті богослужіння, як на це вказують *Апостольські Конституції*: «Ходиться щоденно, вранці й увечері, на спів псалмів і на молитву в домі Господнім»¹⁰ і «Молітсья вранці, в третім, шостім і дев'ятім часі, ввечері й вдосвіта». А св. Єфрем Сирійський навчає: «Являйтесь в церкві завжди, вранці й опівдні, чоловіки й жінки, багаті й убогі, раби і свободні, старці і молодь, на вшанування тайн Божих; збирайтесь ревно, і жертвуйте Господеві працю рук ваших. Як ангели небесні, повинні і ви служити Богові зі страхом і радіти з трепетом, так і ви повинні плакати, зіхнати і просити»¹¹.

Якщо хтось через яку-небудь перешкоду не міг на ті богослужіння прийти до церкви, то був зобов'язаний їх вдома відправляти: «Якщо в церкві не можна зібратися, то повинен кожний вдома читати псалми і молитися»¹². Що справді вірні брали участь в співанні псалмів, бачимо зі свідоцтва св. Ероніма, що пише так: «Де-небудь обернешся, співає рільник при оралі «Алілuya». Жнець, працюючи в поті чола, кріпиться псалмами, а виноградар, що обрізує виноград, співає псалми Давида. Такі є в тій околиці (коло Вифлеєму) пісні, такі співи любовні. Це радість пастиря, це зброя рільника»¹³. Подібно говорить преп. Веда про свої часи¹⁴. Однак вже на кінці III ст. стали миряни віддалятися від початкової ревності і тільки духовенство із тим більшою ревністю їх виконувало. Тому Церква ввесь час наполягала і наполягає, щоб клир всі чини богослужбові точно і сумлінно відправляв.

⁹ In I.Timoth. hom. 14, oppt. XI, col. 576.

¹⁰ L. II, c. 59.

¹¹ De fest. diebus et de dignit. div. myster. sermo, opp. t. I, p. 9.

¹² Const. Apost., L. II, c. 59.

¹³ Ep. 46. Paul. et lust. ad Marcell., opp. t. I, col. 206.

¹⁴ Hist. Angliae, L. 4, c. 18.

Поділ дня

Треба ще зазначити, для чого, власне, згадані часи, як: вечір, північ, ранок, час перший, третій, шостий і дев'ятий, були на молитву призначені, про який це поділ часу говорять церковні книги. Християни перейняли час посвячений молитвам зі Старого Завіту, і молячись так в певні години цілого дня, хотіли тим виконати наказ св.Павла: «Безнастанно моліться». В Старому Завіті поділ часів на молитву був дослідженний до тодішнього поділу дня і ночі. Ізраїльтяни починали день від вечора, згідно з найдавнішим звичаєм, поданим в книзі Буття, і поділяли добу на день і ніч (Бут. 1,4). Доба в Св. Письмі називається просто день, хоч це є день і ніч (2Кор. 11,25). Давні числили час відповідно до сонячного світла, і тому є мова про ранок, південь і вечір (Вих. 16,12; Втор. 28,29). Після повернення з вавилонської неволі поділяли жиди день на 12 годин (Дан. 4,16) і числили їх від сходу сонця, отже, перша година жидівська є відносно нашого числення шоста, третя жидівська (Мт. 20,3) є наша дев'ята, шоста і дев'ята години жидівські — наші дванацяті і третя пополудні (Мт. 20,5), а одинадцята година жидівська — наша п'ята пополудні. Того поділу дотримується св. Матей в Євангелії, а св. Іван, що писав переважно до мешканців Малої Азії, числить години дня за римським звичаєм, а римляни починали в давнину день опівночі.

Ніч поділяли жиди в давнину на три частини, звані чування або сторожі. Перша сторожа тривала від заходу сонця до півночі, тобто до десятої години ночі (Пл.Єр. 2,19), друга сторожа тривала від десятої години перед північчю до другої години попівночі, по-церковному до «пітоглашення», коли піvnі починають співати (Суд. 7,19), а третя сторожа тривала від «пітоглашення» до ранішньої зорі, тобто до сходу сонця (Вих. 14,24; І Цар. 11,11). Отже одна доба, тобто один день з ніччю, був поділений на 7 головних частин. Тому міг пророк Давид сказати: «Сім разів на день я тебе хвалю за твої присуди справедливі» (Пс. 118,164), бо в кожному з тих часів пророк славив Бога.

Але за часів Христа поділяли жиди ніч за прикладом Римлян на чотири сторожі або чування, з яких кожна тривала три години. Перша нічна сторожа називається в Святім Письмі «позді» або «вечір», що тривав від сутінок до дев'ятої години, друга від 9 до 12 години, третя від 12 до 3 години попівночі, а четверта, нічна, від третьої години до шостої. Ті нічні сторожі називаються в церковних книгах «бдіннями», тобто чуваннями, і про всі чотири «бдіння» говорить Ісус Христос в Євангелії за Марком (13,35): «Пильнуйте, отже, і ви, бо не знаєте,

коли прийде пан дому, ввечері чи опівночі, чи як заспіває півень, а чи уранці». Поділ часу в громадському житті мав велике значення. Як про це свідчить Тертуліян, згадані часи дня «були в суспільному житті дуже важливі, бо вони поділяли день, впорядковували справи, і воно були прилюдно оголошувані», особливо ж важливим був той поділ часу для війська, бо в ті часи змінялася варта-сторожа¹⁵.

Так-то поділ часу став значним і в житті Церкви. Бо кожний християнин, що прийнявши св. миропомазання, стає воїном Бога Вишнього, і як такий стоїть на службі Бога. Як світські воїни в ті часи дня починали нову службу, так і вірні, як воїни Божі ставали в ті часи дня на службу Божу, і в ті часи Богові віддавали честь і славу. То й була найперша, найпростіша і природна причина, чому саме згадані часи були присвячені молитві і церковним пісням. Всілякі інші пояснення, як символічне значення числа «7» та інші, не мають підстав. Отже, якщо подивимось на числення часу в церковних книгах і порівняємо його з нашим численням, то виявляється наступне: Під словом «вечір» або «пізно», за церковними книгами, розуміються наші 7-а, 8-а, 9-а години вечора, під словом «північ» — наші 10-а, 11-а, 12-а години ночі, «над ранком» — наші 1-а, 2-а, 3-я години попівночі, а під словом «ранок» — 4-а, 5-а та 6-а години ранку. Час перший триває від 6-ої до 9-ої години, час третій — від 9-ої до 12-ої; час шостий — від 12-ої до 3-ої пополудні, а час дев'ятий — від 3-ої до 6-ої години пополудні. На кінці треба сказати, що всі чотири нічні сторожі, отже від 6-ої години вечора належать відповідно, за церковним численням, до наступного дня, бо церковний день, з огляду на богослужіння, починається ввечері.

Ідея і мета церковного правила

Ідея і мета церковного правила знаходиться у щільному зв'язку з метою Церкви, а найвище завдання і мета Церкви — привести упалий рід людський до об'єднання з Богом або до первісної святості. Первісне існування людини полягало в безперервній, живій злуці з Богом, в баченні Бога, в житті за Божою волею, в почутті залежності від Бога і в безнастанному відношенні всіх дібр до Бога. Церква, бажаючи підкреслити те первісне відношення в роді людськім, нагадує нам про наше завдання — утримувати постійну злуку з Богом. А цього можна осягнути через богослужіння, виконання уставу церковного пра-

¹⁵ De ieiun., с. 10.

вила. Бо через ті молитви людина перебуває в безперервному поєднанні з Богом, тими молитвами визнає свою залежність від Бога, ними просить Бога про все потрібне для її тілесного і душевного добра і дякує Богові за одержані добра. Далі, Церква має завдання відновити первісне існування людини, і з Церкви воюючої вчинити Церкву тріумфуючу. Для того відповідно є, щоб вона була тут на землі обrazом тріумфуючої Церкви, а то діється знову ж через богослужіння, церковне правило, яким Церква, за прикладом небесних сил, Бога безнастанно величаче. Годилося б, каже св. Амвросій, щоб ми наслідували сторожів небесного Єрусалиму, завдання яких — Бога безнастанно славословити, котрі на стінах вічного міста поставлені, цілий день і цілу ніч не мовчать, але завжди промовляють: «Свят, свят, свят Господь Саваот»¹⁶. Але тому що ми часто примушені переривати славословлення Бога, то хоч в призначенні часи ми повинні відкривати наші уста для прослави Бога. Щоб осягнути що мету Церква мусить завжди поборювати ворога спасіння, князя світу цього, що ходить як «лев рикаючий, шукаючи кого б пожерти», а найміцніша зброя проти цього, крім посту — молитва.

Правило як молитва Церкви

Для того Церква молиться день і ніч і прибігає на допомогу своїм дітям, щоби встоялися проти нападів ворожих і не впали в боротьбі з ворогом спасіння. Церква є також посередницею між Богом і людьми. Для цього в безнастанних молитвах підносить свої руки до Бога, щоб від Нього отримати благодаті, і тими самими молитвами складає перед Божим престолом жертви своїх дітей, щирі молитви. Так, отже, побожна молитва — це безнастанне заняття Церкви і Церква приносить її в правилі церковному.

Нарешті Церква представляє відкуплений людський рід, уважається тому власністю Бога, а тому з вдячності за ту велику благодать приносить в молитвах церковного правила сама себе Богові в жертву. Церковне правило має, отже, свою причину в ідеї і завданні Церкви, і для того бачимо, що воно хоч не в теперішньому вигляді, але в дійсності є таким давнім як і сама Церква. Його знаходимо вже за апостольських часів, воно поступово розвивалося, доки трудами великих святителів і учителів Церкви від св. Василія до св. Івана Дамаскина прибрало той вигляд, який має сьогодні в наших церковних

¹⁶ Еп. 27.

книгах. Ідея і мета церковного правила є отже представлення Церкви. Але крім цього можна ціле церковне правило і поодинокі частини його відносити також до інших предметів, і з них його ідею і мету виводити, як справді св. Отці і церковні письменники чинили, коли в поодиноких частинах церковного правила бачили явління Пресвятої Трійці, або земного життя і діл Ісуса Христа. Але з тим узгоджується головна ідея церковного правила, що, як вже сказано, полягає в представленні життя церковного, бо якщо ідея церковного правила відноситься до Пресвятої Трійці або до життя і діл Спасителя, то тим говориться лише, що життя Церкви є образом Бога в Трійці Святій єдиного, образом втілення Сина Божого. Так пояснюють ідею церковного правила різні Отці Східної і Західної Церкви. Так, наприклад, св. Атанасій порівнює церковне правило зі страстями Христовими¹⁷, св. Василій виводить поодинокі чини церковного правила з прикладу святих¹⁸, св. Кипріян виводить їх з поняття Пресвятої Трійці, кажучи, що в правилі церковному скрізь нам явиться перед очима Пресвята Трійця¹⁹. Містички середньовіччя відносили поодинокі чини церковного правила виключно до Христа, або до цілого життя і діяльності, або лише до Його страстей. Hugo a S. Victoire каже: «Хоч ми завжди повинні Бога хвалити, то однак маємо виконувати той наш обов'язок особливо опівночі, вранці, в перший, третій, шостий і дев'ятий часи, ввечері і по вечери. Бо опівночі Христос народився, вранці воскрес із мертвих, в першому часі було Його воскресіння сповіщене жінкам, в третьому часі зійшов Святий Дух на апостолів, в шостому Христа розп'яли, а в дев'ятому часі Христос помер. Ввечері роздумуємо про другий прихід Спасителя при кінці світу, а по вечери — про радість святих по довершенному суді»²⁰.

Інші відносили чини церковного правила до страждань Христа, і те висловлюють в таких віршах:

«Hae sunt septenis propter quae psallimus horis.
Matutina ligat Christum, qui crimina purgat.
Prima replet sputis. Causam dat Tertia mortis.
Sexta cruci nectit. Latus ejus Nona biperit.
Vespera deponit. Tumulo Completa reponit»²¹.

¹⁷ De Virginit., n. 12. opp., T. IV, ed. Migne, col. 264 ss.

¹⁸ Op. cit., 237.

¹⁹ De oratione Dominica.

²⁰ Speculum de eccles. myster. c. 3.

²¹ Div. Psalmod., c. 2, par. 3, n. 2.

Символічні пояснення

На основі того символічного пояснення були намальовані відповідні ікони і приміщені в багатьох молитвословах, наприклад в часослові перемиського видання 1847 року. Ще інші дивились на число сім як на число чинів церковного правила (бо 1-й час становить з утреною цілістю) як на освячене число, і казали, що ми тими сімома молитвами церковного правила віддаємо Богові честь і подяку за седмичне створення світу.

Роздумуючи над поодинокими чинами церковного правила і над часом, коли вони відповідно до уставу мають відправлятися, знаходимо в них справді багато доказів на ту високу ідею представлення цілого діла відкуплення людського роду, обіцяного в раї упалій в гріх людині і закінченого хресною смертю Христа. Церковне правило представляє нам життя Церкви. Але тому що це життя можливе тільки через Христа і в Христі, для цього узнаочнюює нам все діло відкуплення, тобто все, що єдинородний Син Божий, згідно з одвічним Божим задумом вчинив для нашого спасіння. І так вечірня, якою церковне правило починається, показує нам щастливе життя людини в раї, її падіння в гріх, обітницю Месії, підготовлення роду людського до його приходу і різдво Сина Божого. Наступні чини, а саме повечір'я, північна і початок утрені представляють молодий вік Ісуса, коли він втиші Назарету, прихованій і світові невідомий, готовується до діла відкуплення людського роду. Утрена від «Бог Господь появився» представляє Христа як Учителя всесвіту. Час перший доповнює думки утрені, час третій нагадує (псалми 16 і 24) той час, коли жиди постановили вбити Христа. Час шостий представляє нам Христа страждаючого на хресті, а час дев'ятий з обідницею нагадує останні хвилини Спасителя, Його страшні страждання (висловлені в псалмах 83 і 84) і Його прославу (в псалмі 85). Ширше буде мова про це при поясненні поодиноких чинів. Треба зауважити, що поодинокі чини можна також відносити ще й до інших подій з життя Спасителя. А хоч це пояснення не можна ставити як єдине правильне, то однак як таке, що найбільше відповідає поясненням свв. Отців і найліпше, здається, відповідає головному змістові поодиноких чинів церковного правила і його головній ідеї.

Обов'язок відправляти церковне правило

Як це ми бачили, в перші віки всі вірні, а не тільки духовні, сходилися до церкви на відправу церковного правила. Але згодом, миряни щораз рідше стали приходити на спільні богослужіння, а навіть і саму Божественну Літургію почали опускати. Церква була вимушена в змінених обставинах відступити від суворості закону і мирянам тільки наказала ходити на Службу Божу, а служіння церковного правила лишилось обов'язком духовних. В Західній Церкві та повинність була завжди найточніше визначена і кожний священик латинського обряду зобов'язаний щоденно відправляти ціле церковне правило (*recitare Breviarium*) під тяжким гріхом і з обов'язком віddання (*sub onere restitutionis*), тобто якщо б не відмовив щоденно цілий часослов, не тільки грішить тяжко, але крім того зобов'язаний сумлінням припадаючу частину доходів від своєї бенефіції дати на побожні цілі відносно засади: «*Beneficium propter officium*». Не такий зрозумілий є цей предмет з огляду на священиків східних обрядів. Деякі підносили і ще нині висловлюють думку, що священики східних обрядів не зобов'язані щоденно відправляти церковне правило. Але хоч треба визнати, що у нас немає з того погляду такого чіткого законного поділу як в латинській Церкві, то однак ані на хвилю не можна погодитись з наведеними думками. Навпаки, і священики східних обрядів зобов'язані відправляти щоденно церковне правило, чого доказом — передання Східних Церков.

Святі Отці закликають і заохочують вірних до пильної участі в тих богослужіннях, а тим самим вимагають, щоб священики, як «сіль землі і світло світу» дали вірним в тому напрямі добрий приклад, бо певно не могли б вимагати від мирян того, чого клир, вибрані сини Божі, не зобов'язані виконувати. Вистачить згадати вищенаведений приклад апостолів і слова свв. Отців: Ігнатія, Юстина, Анастасія, Василія і Золотоустого, з яких видно, яке велике значення надавали ті свв. Отці точному відправленню церковного правила.

Що справді клир Східної Церкви і в пізніші віки був зобов'язаний відправляти церковне правило, свідчить і те, що світська влада на цьому в виразних приписах наполягає. Так, отже, постановляє і книга законів Юстиніана: «*Sancimus, ut omnes clerici per singulas ecclesias constitui, per se ipsos psallant nocturna, et matutina, et vespertina, ne ex sola ecclesiasticarum regum consumptione clerici appareant; nomen quidem habentes clericorum, rem autem non implentes clerici, circa liturgiam Domini Dei. Si enim multi laicorum, ut suaे animae consulant, ad ecclesias confluente, studiosi circa psalmodiam ostenduntur, quomodo non*

fuerit indecens, clericos ad id ordinatos, non implere suum munus? Quapropter omnino clericos psallere jubemus, et ipsos inquiri a Deo anamnissimis pro tempore episcopis, et duobus primis presbyteris cujusque ecclesiae et ab eo, qui vocatur Archon vel E[archus, et ab Ecdico sive defensore cujusque ecclesiae: et eos, qui inventi non fuerint inculpate in liturgiis perseverantes, extra clerum constitui. Nam qui constituerunt vel fundarunt sanctissimas ecclesias pro sua salute et communis rei publicae, reliquerunt illis substantias, ut per eas debeant S. liturgiae fieri, et ut in illis a ministrantibus piis clericis Deus colatur» (Codex legis Just. lib. I, tit. III, leg. 42, § 10).

Якщо світська влада такий закон видала, хоч те властиво до влади церковної не належало, то це явно доводить, що клир Східної Церкви дійсно був зобов'язаний відправляти церковне правило, і що цього обов'язку був свідомий, тільки не всі той обов'язок виконували, якщо світська влада їм про те була змушена нагадувати. Якщо б закони Церкви Східної не приписували клирові щоденно відправляти церковне правило, то безсумнівно світська влада не могла б такий закон видати.

Свідоцтва Номоканону і Книги Правил

І в пізніші століття наказувала Східна Церква своєму клирові відправляти церковне правило, як свідчить Номоканон і Книга Правил, укладена з різних законних книг Східної Церкви. Глава 66 *Правил* стверджує: «Священик, що не відправляє часів і не служить Літургії, грішить», а глава 72: «Всі священики зобов'язані вдень і вночі відправляти правило: 1. Північну на пам'ятку воскресіння і другого приходу Христових. 2. Утрено з часом першим як благодаріння, що по темряві засяяло світло Євангелія. 3. Час третій, коли Святий Дух зійшов на апостолів, просвітивши їх свою наукою. 4. Час шостий, в котрому Христос розп'яtyй затер гріх Адама. 5. Час дев'ятий, в якому Христос смертю своєю смерть подолав. 6. Вечірню; бо під вечір Христос втілився від Духа Святого. 7. Повечір'я, щоб ми вночі спочивали з Христом і з надією наступного дня.

Тому справедливо пише крилошанин, а пізніше єпископ велико-варадський Папп-Силагі в своєму творі *Encheridion Ecclesiae Juris Orientalis Catholicae*, ст. 371: «Ad cultum divinum /До богослужіння/ spectant etiam horae Canonicae, seu officium divinum ex psalmis, hymnis, variisque praecibus et lectionibus eum in finem compositum, ut clerici illud, ceu peculiarem cultus divini partem, in Ecclesia, cui adscripti sunt,

tum recitando, tum canendo certis quotidie horis peragerent. Ad opinionem autem illorum refutandam, qui adstruunt, Clericos orientalis ritus non obligari horas canonicas extra chorum persolvere, interrogatione hac de re a Maronitarum Patriarcha apud S. Sedem Apostolicam facta, Gregorius XIII Pontifex respondit: «Tenetur etiam omnes ordinati ad horas canonicas, non solum beneficiati, sed etiam qui sunt in sacris sine beneficio».

Так, отже, закони Східної Церкви зобов'язують клир щоденно відправляти церковне правило і не може підлягати навіть найменшому сумнівові, що і наш клир має цей обов'язок. При цьому і приклад богобоязних старших наших священиків, хоч може не так всебічно освічених, але в Св. Письмі і книгах церковних глибоко учених, показує, що вони дійсно сумлінно виконували цей обов'язок і щоденно відправляли церковне правило, як свідчать самі часослови, що по них залишилися. Не треба лякатись, начебто сумлінне відправлення церковного правила зайняло священикові забагато часу. Зовсім недоречно казати, що те все — тільки для ченців, бо якщо б це твердження було правдивим, то тоді властиво не було б необхідності в ієрейських часословах, а вистачило б часословів для ченців. Якщо ж церковна влада дозволяє друкувати часослови ієрейські й надає велике значення тому, щоб кожний ієрей такий часослов мав, то безсумнівно — це тому, що кожний священик зобов'язаний відправляти церковне правило. Про цей обов'язок священиків неодноразово нагадував Слуга Божий митрополит Андрій, а також часто про нього нагадував у своїх пастирських листах архієпископ Іван Бучко, Апостольський Візитатор Українців у Західній Європі.

Розділ II ВЕЧІРНЯ

Види вечірні

Існує три види вечірні: мала, повсякденна і велика. Мала вечірня, у порівнянні з великою, немає таких частин: великої ектенії «Миром Господеві помолімся», стихослов'я псалтирі, малої ектенії, на ній не співається більше як чотири стихири на «Господи, взываю я», ектенія «Помилуй нас, Боже» — скорочена, опускається також ектенія «Сповіні молитву нашу», відпуст — малий.

Повсякденна вечірня, в свою чергу, відрізняється від великої місцем, що її займає потрійна ектенія. На великій вечірні ця ектенія — після прокімена і перед молитвою «Сподоби, Господи». Натомість, на повсякденній вечірні ектенія «сугуба» — перед відпустом і починається прошенням: «Помилуй нас, Боже».

Тому, коли в типику сказано, що «після прокімена слідують ектенії», то треба в цьому випадку розуміти обидві ектенії, потрійну й благальну і, що тоді правиться велика вечірня. Якщо ж типікон згадує лише про «ектенію і відпust», то це — повсякденна вечірня.

Велика вечірня має ще інші особливості, що хоч і бувають на повсякденній вечірні, то лише інколи: на великій вечірні співається перший антифон першої катизми, тобто відома пісня «Блажен муж». Обов'язково є вхід з кадильницею або Євангелією. Читаються уривки із Святого Письма Старого Завіту, що називаються пареміями. Стихир на «Господи, взываю я» — вісім або десять.

Початок церковного дня

День давніх починається ввечері, тому й вечірньою службою починаються церковні відправи (Бут. 1). Всі божественні служби починаються словослов'ям Господа, тому й перші слова вечірні є: «Благословенний Бог наш». Таким чином священик славить Господа єдиного в істоті, переносячись думкою в дні Старого Завіту, коли тайна Пресвятої Трійці ще не була об'явлена людям так чітко, як в Новому Завіті.

У Світлу седмицю, та на віддання Воскресіння, священик виголошує слова «Благословенний Бог наш» з хрестом, свічкою та кадильницею в руках, співаючи при цьому й тропар «Христос воскресе» з його стихами: «Да воскреснет Бог», «Яко исчезает дим», «Тако да погибнут грішники», «Сей день, егоже сотвори Господь».

Коли вечірня поєднується з утреною, тобто служиться всенічне, а тим самим згідно з уставом вже відправлено малу вечірню, священик починає його словами «Слава святій, одноістотній і нероздільній Тройці».

Цей виголос священик співає після того, як диякон скаже: «Повеліте». В деяких рукописах знаходимо тут слово «Возстаніте», що його виголошував «кандиловжигатель» на знак, що присутні повинні

підвєстися. Тим часом грецьке слово «Келεусатε» краще відповідає нашему «Повелітε», як його тепер виголошує диякон²².

Священик, покадивши святилище, іконостас і храм, виголошує після цього вступного заклику диякона тихим голосом: «Господи, благослови».

Якщо вечірня поєднується з Божественною Літургією, тоді священик починає її словами: «Благословенне царство Отця і Сина, і Святого Духа». Служба Божа ставить нам перед очі не лише таїнство Пресвятої Трійці, але також і насамперед таїнство Пресвятої Євхаристії.

Коли вечірня слідує безпосередньо після зображенельних, тоді читець починає одразу «Прийдіте, поклонімся», закликаючи цими словами вірних до уважного слухання псалма і до молитви.

Початок звичайний

По виголосі «Благословенний Бог наш» слідує т. зв. «початок звичайний», тобто молитви: «Царю небесний», трисвяте і «Отче наш». Молитву «Отче наш» читаємо так часто тому, бо це Господня молитва і її навчив нас сам Ісус Христос. Вона звернена не лише до Бога Отця, але до всіх трьох Осіб Пресвятої Трійці, бо вони нероздільні. Тому й Господню молитву закінчуємо словами: «Бо твоє є царство, і сила, і слава, Отця і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на вікі вічні».

Після слів «Прийдіте, поклонімся» на всенічному звичайно співається, а на інших вечірнях читається передпочатковий псалом (пророцтвоміакос) «Благослови, душа моя, Господа» (Пс. 103). Цей псалом тому називається «передпочатковим», бо ним починаються всі богослужби дня. В ньому оспівується Бог, Творець неба і землі й оспівуються створіння світу. Псалом цей співають звичайно з приспівом: «Благословенний еси, Господи». Як спів, так і читання передпочаткового псалма закінчується славослов'ям і потрійним «алилуя».

Священнодії на початку вечірні

Початок вечірні супроводжується окремими священнодіями. Вони представляють собою те, що співається, чи читається, під час їх

²² Устав богослужень, Рим 1958, стор. 27.

виконання. На повсякденній і на великий вечірнях, священик відсуває завісу. На вечірні всенічного священик відчиняє і святі двері, кадить трапезу, іконостас, все святилище і цілий храм. Ці священнодії переносять вірних у часи блаженного перебування прародичів в раї. Каждення нагадує ті слова автора книги Буття, де мова про «Духа Божого, що ширяв над водою». Відчинені святі двері означають, що в час створення світу людина була призначена до життя в раї. Але не довго тривало блаженство перших людей. Вони згрішили і Господь, давши їм одяг шкіряний, вигнав на землю і замкнув для них рай.

Так після 103-го псалма радісне й урочисте богослужіння заступається сумним. Молитви священика, ектенія, що її співає диякон, псалми й стихири, виконувані хором, — все це містить в собі жаль упалої людини, а разом з тим прохання до Господа Бога про помилування. Так-то священик вже під час читання передпочаткового псалма стоїть перед святыми дверми і читаючи світильничі молитви, нагадує Адама, що кається і плаче перед брамою раю.

Світильничі молитви

Світильничих молитов в давніх часословах було сім. В останній з них подано короткий зміст молитвослов'їв вечірні. Священик молиться: «Боже великий і вишній, в тебе одного є безсмертя і в світлі живеш неприступнім. Ти все створіння мудро створив, відокремив світло від темряви і сонце поклав, щоб правити днем, а місяці і зорі, щоб правити ніччю», — і повторює все так, як поетично оспівано в передпочатковому псалмі. Світильничі молитви так називаються й тому, бо в них священик славословить Господа, який живе у неприступному світлі, за те, що дарував нам природне світло і просить Бога про світло надприродне.

Велика, або мирна єктенія

Після передпочаткового псалма і світильничих вечірніх молитов, на повсякденній і великий вечірнях, але не на малій, співається велика єктенія «В мірі Господеві помолімся». В цій єктенії диякон голосно співає ті прошення, що їх священик читає тихо в світильничих молитвах. Ця єктенія також називається «мирною», бо в ній проситься про мир з Богом, мир з близкім і мир з самим собою.

Слово «ектенія» означає поширення або доповнення, бо йдеться тут про поширення молитви «Господи, помилуй», «Подай, Господи», «Тобі, Господи».

В мирній ектенії молимось Богові насамперед про мир з самим собою, про мир з нашими близкими. Далі ми молимось за святий храм і за тих, що з вірою і страхом Божим входять до нього, за ієрархію, за місто, село чи монастир, де живемо, за правлячу владу і за ціле військо, за помноження плодів землі, за плаваючих, подорожуючих, недужих, полонених, переслідуваних, взагалі за всіх потребуючих Божої допомоги.

Ектенія закінчується зверненням до Пресвятої Богородиці і до всіх святих, згадавши яких, самі себе і один одного, і все життя наше віддаємо Христу Богові. Після цих слів виголошує священик славослов'я на честь Триєдного Бога.

Катизма псалмів

Ніде так ніжно не виявляються найглибші почуття людини, як у псалмах. Тому, на початку вечірні, при розважанні падіння прародичів, стихословимо т. зв. «катизму», тобто читаємо псалми. Під час цього читання, як говорить сама грецька назва, можна сидіти. В давнину катизми співали. Тому й вони поділені ще й тепер на три антифони.

Цілий псалтир, тобто двадцять катизм, читаємо впродовж одного тижня, на щоденних богослужбах. За Великий піст псалтир прочитуємо двічі. Читання катизм, подібно як і читання Євангелії та апостола, починається від Великодня, точніше від суботи перед неділею ап. Томи.

Впродовж року вісім разів міняється порядок рядового читання катизм, а саме:

1. Від неділі ап. Томи до віddання Воздвиження, тобто до 22 вересня.
2. Від віddання Воздвиження до передсвяття Різдва Христового, тобто до 22 грудня.
3. Від передсвяття Різдва Христового до віddання Богоявлення, тобто до 14 січня.
4. Від віddання Богоявлення до суботи перед неділею Блудного Сина.
5. Від суботи перед неділею Блудного Сина у м'ясопусний і сиропусний тиждень.

6. У Великий піст, крім п'ятого тижня.
7. У п'ятий тиждень Великого посту.
8. У Страсну седмицю.

З уставу про читання катизм бачимо, що на вечірні ніколи не читається більше як одна катизма. На утрені читається звичайно дві, а в деяких випадках — три катизми. Читання псалтирі відбувається частіше в пісні дні, і тому під час Великого посту псалтир читаємо двічі на тиждень.

Навіть на північній читаємо щодня катизму XVII, а в суботу читаємо катизму IX. На недільній північній замість катизми співаємо канон Пресвятій Трійці з октоїха.

Рядове читання катизм починається від великої вечірні в суботу. В неділю на повсякденній вечірні ніколи не читається катизма.

Є дні церковного року, коли на вечірні не читаємо цілої катизми, а лише співаємо її перший антифон, чи, радше, вибрані стихи з трьох перших псалмів, відомі нам як пісня «Блажен муж».

«Блажен муж» співаємо на 8-й голос, подібно як і передпochатковий псалом.

Нарешті, є такі дні в році, коли на вечірні не співається «Блаженний муж», ані не стихословиться катизми, а саме:

1. В дванадцять господніх свят року, коли вони припадають на вівторок, середу, четвер, п'ятницю і суботу, хіба що, припаде на той день великий святий зі всенічним.

2. В ті дні, коли було всенічне «трудя ради бдінного».

3. Нема стихослов'я катизми в п'ятницю Страсної седмиці.

Після кожного антифона на катизмі співається мала ектенія.

Псалми 140, 141, 129, 116

На початку співу перших віршів 140-го псалма диякон, а коли його не буде, то священик, обходить з кадильницею святилище, і храм, і підношенням кадильного диму вказує на потребу підносити наші молитви до Бога.

Після згадки про створення світу і гріх прародичів псалми 140, 141, 129 і 116, як також і стихири, побуджують християн до моління за відпущення їхніх гріхів, на зцілення душі і тіла.

140-й псалом висловлює глибоке пізнання гріховности душі людської і надію на Боже милосердя. В ньому просимо Бога, щоб Господь охороняв нас від гріхів, щоб віддалив від нас людей, що творять беззаконня.

Подібна думка висловлена і в 141-му псалмі. В ньому благаємо також Господа, щоби визволив з в'язниці нашу душу і сподобив сповідатися імені Його.

В 129-му псалмі псаломспівець просить спочатку Бога про очищення душі, а захоплений Божою милістю до людей, закликає в 116-му псалмі: «Хваліте Господа, всі народи».

Стихири на «Господи, взиваю я»

Начеб на доказ того, що у Господа очищення, милість і збавлення, як про це співається в псалмі, на кожній вечірні співаємо ще й стихири, якими прославляються сам Христос Чоловіколюбець, Пресвята Богородиця і святі, в залежності від того, яке відзначаємо свято, чи пам'ять якого святого вшановуємо.

Слово «стихира» має бодай корінь, чи взагалі початок, в церковно-слов'янському слові «стих» — вірш, бо належить вона до поетичної творчості богомільної людини. Стихами написані поетичні книги Св. Письма. В літургійних книгах стихири також написані розміром, як ті, що складаються з багатьох стихів. Стихири співаються на різні мелодії, в тому передовсім на вісім самогласних напівів, а також і як т. зв. подібні.

Стихи псалмів «Господи, взиваю я» співаємо завжди на голос, тепер бодай два перші стихи тоді, коли інші читаємо або співаємо завжди на одну й ту саму мелодію. Засада така, що перші стихи 140-го псалма «Господи, взиваю я» співаємо завжди на той самий голос, на який співається перша стихира.

Псалом «Господи, взиваю я» подається у великому часослові в служебному псалтири дещо інакше, як він надрукований у звичайному малому псалтири. Це тому, що при співі його повторюємо як приспів слова першого стиха: «Вислухай мене, Господи».

Далі в часослові говориться, що беремо «за чином стихи». Це означає, що можемо їх співати, або просто читати, до того стиха, від якого починаються стихири. Стихир може бути 10, 8, 6 або 4, а вірші до них починаються відповідно до числа. Коли найбільше стихир, то починаємо від стиха «Виведи з в'язниці душу мою».

В день Благовіщення, з нагоди свята архангела Гавриїла, співаємо винятково 11 стихир, і тоді один стих, вибраний з 103-го псалма, — «Вітри своїми посланцями». Маловідоме сьогодні те, що на вечірні, в той день, коли співаємо великий канон св. Андрія Критського, крім звичайного числа шести тріодних стихир, співаємо ще 24

стихири канону, за абеткою, і вони мають закінчення: «Господи, прежде даже до конца не погибну, спаси мя». Приспіви починаються тоді від останнього стиха 140-го псалма, тобто від слів: «Нехай грішники впадуть». Як проспівають всі стихи псалмів, тоді до інших стихир співають приспів: «Слава тобі, Боже наш, слава тобі».

Про число стихир на «Господи, взываю я» слід сказати в загальному, що на малій вечірні співаємо звичайно 4 стихири, на повсякденній — 6, на великій — 8, у неділю на великій вечірні — 10. Десять стихир співаємо на вечірні зі Службою Напередосвячених Дарів, перед Літургією у Великий четвер. В день Благовіщення, як зазначено вгорі, співаємо перед Літургією 11 стихир.

Як співати стихири на «Господи, взываю я», подає докладно устав, що міститься в типику або і в самих мінейних та тріодних книгах.

У неділі, починаючи від неділі Всіх Святих до неділі Митаря і Фарисея, співаємо недільні стихири з октоїха, за рядовим голосом, виключаючи ті неділі, в які припаде господнє свято: Різдво Христове, Богоявлення, Переображення, Воздвиження Чесного Хреста. В ці свята, замість недільних, співаємо святкові стихири з мінеї.

При співі з пісної тріоді, в деякі неділі, співаємо стихири недільні з октоїха, а саме в неділі Митаря і Фарисея, Блудного Сина, М'ясоопусну, Сиропусну, другу, четверту і п'яту В. посту. В інші неділі співаються стихири з тріоді, а саме в першу неділю В. посту, що називається неділею Православ'я, на спогад тріумфу святих ікон і перемоги над іконоборцями; в третю неділю, тобто Хрестопоклонну, і в Квітну неділю.

В часі квітної тріоді, на деякі неділі призначені недільні стихири з Октоїха, а саме: на неділю Мироносиць — 2-го голосу, на неділю Розслабленого — 3-го, на неділю Самарянки — 4-го, на неділю Сліпонародженого — 5-го, на неділю Святих Отців — 6-го і на неділю Всіх Святих — 8-го голосу.

В неділю ап. Томи й у неділю П'ятдесятниці співаються стихири цих свят з Тріоді.

Якщо припаде святий, що має в часослові бдінний знак, то в будні береться його служба і тоді не беруться стихири октоїха.

Коли в седмичні дні припаде передсвята або посвята, тоді також опускаємо октоїх і співаємо лише стихири, що містяться в мінеї.

Це тим більше стосується богоординчих свят, коли вони припадають в седмичні дні. Тоді беремо лише службу свята.

Протягом літургійного року бувають різні випадки, коли свято богоординче чи свято зі всенічним або поліслеєм припаде на неділю. Тоді служби поєднуються і про поодинокі випадки та спосіб, як співати стихири, подає устав.

На деякі великі свята стихири повторюємо двічі і, навіть, тричі. В теперішні часи, коли чимраз частіші домагання до скорочення богослужб, природно буде не повторювати стихир. З рації скорочення може настоятель також обмежити число стихир тоді, коли їх багато.

Мале славослов'я

Після стихир на «Господи, взываю я» співаємо славослов'я (доксологія, докса): «Слава Отцю і Сину, і Святому Духові, і нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь». Славослов'я це називається малим у противагу до великого, що його співаємо на утрені: «Слава на висотах Богові». Мале славослов'я постійно повторюється на божествених службах.

Славослов'я є прославленням Триєдного Бога. Після цього слідує ще одна або й дві стихири на прославу свята і на прославу Пресвятої Богородиці.

Богородичні

Пісні, що їх співаємо на честь Матері Божої, називаються bogородичними. Вони — різного роду:

1. Богородичні, що їх співаемо тільки на богородичні свята: Різдво, Благовіщення, Успіння.
2. Богородичні, що ними закінчуємо стихири святих в той спосіб, що одразу співаемо Слава, і нині: богородичний.
3. Богородичні, що мають відношення до седмичних днів. Вони співаються на той самий голос, що й наславна стихира.
4. Богородичні, що називаються «догматиками», бо вони разом з похвалою Пресвятої Богородиці містять і догматичне вчення про Ісуса Христа, а саме про втілення Бога-Слова і про поєдання в Його особі двох істот — Бога і людини.

Богородичні-догматики малої вечірні не співаються в інші дні тижня. Богородичні-догматики великої вечірні співаються і в інші дні тижня, а саме:

1. Перед суботою, виключаючи ті суботи, коли припаде свято господнє, богородичне, передсвяття, посвяття і віддання свят Різдва Христового і Богоявлення.
2. В день святого з великим славослов'ям, поліслеем або всенічним.

В суботу співаємо догматик рядового голосу. В інші дні тижня, крім субот, співаємо догматик того голосу, на який співали і «Слава».

Вхід з кадильницею або Євангелією

По відспіванні останньої стихири на «Господи, взываю я» на малій і повсякденній вечірні, коли немає входу, сам священик виголошує в святилищі: «Премудрість, прості»²³.

На великий вечірні, коли є вхід з кадильницею або Євангелією, слова: «Премудрість, прості» виголошує диякон. Коли хор починає співати останню стихири, священик одягає на себе фелон, поблагословивши й поцілувавши його, і на «Слава» приходить з дияконом перед св. трапезу. Відчиняються святі двері. Диякон бере кадильницю, і по благословенні кадила священиком, разом з ним, що тепер опускає фелон, обходять святу трапезу, починаючи від правого боку, і так зі свіченосцями, що їх попереджають, виходять північними дверми.

Стають перед святыми дверми: свіченосці — по протилежних боках, один біля ікони Богородиці, другий біля ікони Спасителя, диякон — посередині, а за ним — священик. Обидва, священик і диякон, схилиють голови і диякон, що тримає трьома пальцями оран, промовляє потиху: «Господеві помолімся», а священик проказує потиху молитву входу.

В навечір'я Різдва Христового і Богоявлення, якщо вони припадуть на суботу або на неділю і з цієї причини читається Євангелія, диякон на вході бере кадильниці ще й Євангелію²⁴.

Вхід є, отже, на великий вечірні в суботу ввечері, у свята господні, богородичні і святих з поліслеєм та всенічним, також в навечір'я самих свят господніх і на вечірнях повсякденних ввечері неділь тріоді: неділі сиропусної, 1-ої, 2-ої, 3-ої, 4-ої і 5-ої Великого посту.

У священнодіях зображає вхід те саме, про що співаємо в пісні «Світло тихе» а саме, що для нас, людей, засяяло тихе світло в образі Христа Спасителя, що задля нас і задля нашого спасіння зійшов з неба і своїм приходом явив нам славу Отця Небесного. Святі двері тому відчиняються, що з приходом Господа на землю відчинилось для нас Царство Боже. Зі святилища, начебто з самого неба, виходить

²³ «Послідованіє утрені, вечірні, полуночниці», Києво-Печерська Лавра 1861, арк. 4 на зв.

²⁴ Устав богослужень, стор. 15-16.

священик, і так представляє одночасно і смиренність, і велич Христові. Перед ним іде, наче Предтеча, диякон з кадильницею в руці. Кадило — це символ наших молитов, що підносяться в храмі, а також знак присутності Святого Духа. А свіченосці, що йдуть перед священиком — образ світла Христової Євангелії, яка своїм променем освітила цілий всесвіт²⁵.

Коли на вечірні читається Євангелія, як на Великдень, у Велику п'ятницю, на Службі Напередосвяченіх Дарів, в деякі дні Великого посту, тоді, на великому вході, диякон виносить Євангелію, для яснішого зображення Господа Ісуса Христа, що йде на проповідь.

Вхід благословляє священик хрестоподібно, обернувшись на схід, тобто в бік святих дверей, і виголошує: «Благословенний вхід святих твоїх завжди, нині і повсякчас, і на віки вічні». Знак хреста символізує те, що хресною дорогою Господь відчинив нам двері раю.

Диякон в свою чергу, по закінченні стихир, творить кадильницею знак святого хреста і виголошує в святих дверях: «Премудрість, прості». Хор співає пісню «Світло тихе».

«Світло тихе»

Пісня «Світло тихе» — це начеб продовження думок, висловлених у псалмах та стихирах. Псалми на вечірні закінчуються пророчими стихами про прихід Господа на землю і про спасіння людей.

Пісня «Світло тихе» продовжує словослов'я Бога в Пресвятій Трійці, ради приходу на землю Бога-Слова, Господа Ісуса Христа, такого світла, що дає життя всьому світові. Христос, світло правдиве, гідний бути оспіуваним повсякчас голосом людей преподобних.

Прокімен і читання

На малій і повсякденній вечірнях священик, перед святыми дверими, виголошує сам: «Будьмо уважні. Мир всім. Премудрість». А тоді читець чи канонарх, чи один із церковних співців виголошує прокімен, стоячи посеред церкви. Хор потім співає той самий прокімен.

Прокіменом (прокіменос) називаємо стих, що попереджає читання Св. Письма, а саме паремії, апостола та Євангелії і є начебто вступом

²⁵ Никольский К., Пособіє к изученію Устава богослуженія, Санкт-Петербург 1907, стор. 200.

до читання. Прокімен, переважно словами священного Писання, висловлює силу того читання, що має слідувати. Коли він попереджає читання апостола, тоді називається «прокіменом апостола», а коли відноситься до молитов і пісень дня, тоді називається «прокіменом дня». Під час співання прокімена на великій вечірні, священик як образ самого Христа, стає на горному сидінні, обернений лицем до народу, з руками, складеними на грудях. Так священик представляє самого Господа, що прийшов на землю і, по здійсненні діла спасіння, вознісся на небо і звідти дивиться на віруючих та на їхні діла, до кінця віків.

На вечірні бувають передовсім прокімени дня і на кожний день тижня призначено окремий прокімен, поданий як в часослові, так і в літургіконі.

У Великий піст на вівторок, середу, четвер, п'ятницю й суботу 1-го, 2-го, 3-го, 4-го, 5-го та 6-го тижнів і на вівторок, середу і четвер Страсної седмиці прокімени знаходяться в тріоді.

На свята співаємо великі прокімени:

1. На всі неділі року співаємо великий прокімен «Господь воцарися».

2. Ввечері неділь: Сиропусної, 1-ої, 2-ої, 3-ої, 4-ої і 5-ої Великого посту співаємо два прокімени поперемінно: «Не отврати лица твоєго» і «Дал еси достояніє».

3. Окремі великі прокімени має кожний день пасхального тижня.

4. Ввечері неділь Воскресіння, ап. Томи і П'ятдесятниці.

5. Ввечері господніх свят: Різдва Христового, Богоявлення, Вознесіння, Переображення, Воздвиження, коли вони припадають на понеділок, вівторок, середу, четвер або п'ятницю.

Коли згадані свята припадають на суботу, то в суботній вечір співаємо прокімен «Господь воцарися», а в п'ятницю ввечері — великий прокімен свята.

На вечірні двох задушних субот року, перед П'ятдесятницею і перед М'якопусною неділею співаємо замість прокімена «алилуя».

В Страсну суботу, перед читаннями, немає прокімена.

Читання паремій

Після прокімена, в деякі дні, бувають на вечірні читання, що називаються «паремії», від грецького слова «пароіміа», тобто притчі. Паремії — це читання зі Св. Письма Старого Завіту, відповідні до свята, що його відзначаємо, або до дня року, в якому згадуємо якусь

подію з історії нашого спасіння. В свята апостолів читаємо уривки з їхніх соборних послань.

Паремії читаємо звичайно на великих вечірнях, але ніколи в суботу, хіба що лише, коли припадає свято богородичне чи святого зі всенічним або полієлеєм. Також на великих вечірнях дванадцяти великих свят читань немає. Натомість, бувають паремії на деяких повсякденних вечірнях, а саме: в середу і п'ятницю Сиропусної седмиці, в седмичні дні — понеділок, вівторок, середу і п'ятницю Великого посту. І на малій вечірні один раз читається паремія, а саме в Сиропусну суботу, коли припаде свято Стрітення Господнього.

Число паремій різне, відповідне до свята чи дня і може бути одна, дві або три паремії.

Якщо припаде два свята на один день, то читаються читання обидвох свят. На деякі дні устав приписує більше читань, а саме: на свято Благовіщення — 5, на свято Різдва Христового — 8, на Богоявлення — 13, на Велику суботу — 15 паремій.

Читання паремій на Різдво, Богоявлення і у велику Суботу двічі переривається чи то стихами, чи то прикінцевими словами тропаря, що їх виголошує читець.

Молитва «Сподоби, Господи»

Після пісні «Світло тихе», прокімена і паремій мала і повсякденна вечірня відмінні від великої. На малій і повсякденній вечірні по про-кімені слідує молитва «Сподоби, Господи, цього вечора без гріха зберегтися нам». На вечірні ця молитва є продовженням славослов'я Богові в Святій Трійці єдиному, подібно як і «Світло тихе». Молитва «Сподоби, Господи» закінчується славослов'ям: «Тобі належить хвала, тобі належить пісня, тобі належить слава, Отцю і Сину, і Святому Духові». Молитву «Сподоби, Господи» читаємо чи співаємо на два крилоси. Це приклад молитви, що виголошується цілою громадою вірних.

Прохальна єктенія

В прохальній єктенії молимось Богові про духовні дари, потрібні нам в теперішньому житті, в майбутньому і, особливо, в годину смерті. На її прошення Божий нарід відповідає: «Подай, Господи».

По закінченні прохальної єктенії священик благословляє рукою людей і виголошує: «Мир всім». Так, отже, служитель Христовий дає вірним цей дар, що його лишив сам Ісус Христос, кажучи: «Мир залишаю вам, мій мир даю вам» (Ів. 14,27). Служно тому каже св. Іван Золотоустий: «Невже це я даю мир? Христос через нас віщає його» (Бесіда 3, «До Колосян»).

Диякон виголошує: «Голови ваші перед Господом склоніть». А священик читає молитву, що називається «главоприклонною» (кефалоклісія).

Молитва ця потайна і належить до того роду молитов, в яких священик потиху молиться за народ або за себе самого.

Стихири стиховні

По прохальній єктенії слідують стихири стиховні, «еіс тоус стіхоус», бо на них співаємо стихи не одного псалма, але стихи з різних псалмів чи текстів Св. Письма, відповідно до свята чи пам'яті святого. Перша стихира стиховні не має взагалі стиха, а лише наступні мають власні стихи. При співі цих стихів читець читає або співає, першу половину стиха сам, а другу половину співає цілий крилос. Як належить співати стиховні стихири, приписано в типіконі.

Пісня праведного Симеона

На кінці вечірні, по розважанні таїнств нашого спасіння, в душі християнській постає чимраз сильніше бажання шукати того благеного спокою, що його Господь наготовував для праведних. І тому співається пісня праведного Симеона Богоприємця, що мав ласку в Єрусалимському Храмі прийняти на руки свої сорокаденного малятка Ісуса, якого батьки його принесли згідно з Законом до Святині жертвувати Богові. Пісня Симеона переносить душу у момент смерті, образом якої є сон.

Відпустові тропарі

Слідує потрійне «Святий Боже» і по «Отче наш» співаємо відпустові тропарі. Число тропарів і порядок, в якому співаємо їх, залежить від дня і свята чи пам'яті святого, що їх відзначаємо.

Найважливіші випадки, як співати тропарі відпустові, наступні:

1. Святий безполієлейний в неділю — тропар недільний, Слава: Святому, І нині: богородичний.
2. Два святі безполієлейні в неділю — тропар недільний, тропар першого святого, Слава: тропар другого святого, І нині: богородичний.
3. Святий безполієлейний у дні седмичні — тропар святому, Слава, і нині: богородичний.
4. Святий полієлейний у неділю — тропар недільний, Слава, і нині: богородичний.
5. Святий полієлейний у дні седмичні — тропар святого, Слава, і нині: богородичний.
6. Святий зі всенічним у неділю — тропар «Богородице Діво» двічі і тропар святого.
7. Святий зі всенічним у дні седмичні — тропар святого двічі і тропар «Богородице Діво» раз.
8. Передсвяття в неділю — тропар недільний, Слава: святому, І нині: тропар передсвяття.
9. Передсвяття в дні седмичні — тропар святого, Слава, і нині: передсвяття.
10. Свято господнє в неділю і в дні седмичні — тропар свята тричі.
11. Свято богородичне в неділю — тропар свята тричі.
12. Свято богородичне в дні седмичні — тропар свята тричі.
13. Посвяття і святий безполієлейний в неділю — тропар недільний, Слава: святого, І нині: свята.
14. Посвяття і святий безполієлейний в дні седмичні — тропар святого, Слава, і нині: свята.
15. Посвяття і святий полієлейний в неділю — тропар недільний, Слава: святого, І нині: свята.
16. Посвяття і святий полієлейний в дні седмичні — тропар святого, Слава, і нині: свята.
17. Посвяття і святий зі всенічним в неділю — тропар «Богородице Діво» двічі і тропар святого раз.
18. Посвяття і святий зі всенічним в дні седмичні — тропар святого двічі і тропар «Богородице Діво» раз.
19. Віддання свята в неділю — тропар недільний, Слава, і нині: свята.
20. Віддання свята в дні седмичні — тропар свята.

Закінчення вечірні в пісні дні

Впродовж Великого посту, або також в інші пісні дні, коли устав приписує співати «алилуя», по «Нині відпускаєш» співаємо окремі тропарі з поклонами.

Особливість великої вечірні без литії

Все, що дотепер було сказано про малу й повсякденну вечірню, стосується також і великої вечірні. Велика вечірня відрізняється від двох інших лише місцем, що його займає потрійна ектенія, а також тим, що велика вечірня закінчується великим відпустом. Тоді, коли на повсякденній вечірні потрійна ектенія є по тропарях, безпосередньо перед відпустом, і дещо скорочена, бо починається від слів «Помилуй нас, Боже», на великій вечірні вона стойть одразу по прокімені, якщо будуть читання, то — по читаннях і перед молитвою «Сподоби, Господи». Сугуба ектенія на великій вечірні має повний текст і починається словами: «Рцім всі от всея душі».

Литія

Литія відправляється звичайно на великій вечірні зі всенічним. Слово «литія», по-грецьки «літе», «літомай», означає наполегливе моління, бо на ній співаються ектенії з чисельними «Господи, помилуй». Литію відправляємо або в притворі храму, або на паперти, або взагалі поза церквою, роблячи при тому процесійний, хресний похід. Тому що литія є наполегливим молінням Церкви, то її відправляють часто за різні потреби, а також можна на ній творити поминання померлих, додаючи відповідні прошення на ектеніях.

При виході у притвір на литію співці співають стихири храмову або свята. Якщо святі двері лишаються замкненими, тоді священик і диякон, а перед ними свіченосці, виходять північними дверми. При цьому диякон або сам священик кадить цілий храм. В нас нема звичаю замикати святі двері і тому обидва служителі, покадивши перед тим трапезу й святилище, виходять у притвір святыми дверми. Деякі роблять і так, що диякон кадить все за чином, а священик зі свіченосцями сам виходить у притвір ²⁶.

²⁶ Никольский К., цит. твір, стор. 225.

Вийти у притвір означало в давнину злучитись з оголошеними і каянниками, які тут мали своє місце. Так, отже, вірні давали вияв своєї сумирності перед Господом. У притворі монастирських храмів були в давнину також гробы померлих і тому вихід на місце, де спочивали тіла померлих, був також виявом віри в спільноту святих.

На літії співаємо літійні стихири на окремі напіви, що називаються болгарськими голосами. Цих голосів, подібно як недільних і самогласних, — вісім з тим, що на практиці не вживається 7-й голос і тому мелодія його невідома церковним співцям.

Ектенія «Спаси, Боже, людей твоїх»

Після стихир співає диякон ектенію «Спаси, Боже, людей твоїх», що в своїй побудові нагадує довгу молитву священика, на яку нарід відповідає багаторазовим «Господи, помилуй», в давнину 40 і 100 разів, а сьогодні — лише 12, а по наступному прошенні — 12 разів по-грецьки «Кіріє елейсон».

Ектенія закінчується молитвою «Владико многомилостивий», що є властиво відпустом літії, як це буває на великому повечір'ї під час В. посту і після часів, перед Літургією у Велику середу. В типіконі сказано, що під час цієї молитви всі склоняють голови, а ієрей, обернений на захід, молиться велегласно²⁷.

Благословення хлібів

Благословення хлібів відбувається на всенічному, по закінченні літії. При співі стихових стихир, в яких оспівується свято або пам'ять святого, священик з дияконом входять до храму і становлять перед тетраподом, на якому є полумисок з п'ятьма хлібами, пшеницею, вином і олією. Перед самим благословенням відправляється ще та частина великої вечірні, що слідує по стихових стихирах, а саме «Нині відпускаєш», трисвяте і «Отче наш» та тропарі за уставом.

Під час співу тропарів диякон кадить, звичайно тричі, навколо тетрапода, а якщо є звичай, то й ікону свята на аналої і священика і ще раз тетрапод, лише спереду.

Після заклику диякона «Господеві помолімся» і відповіді хору «Господи, помилуй» священик бере один хліб і благословляє ним інші

²⁷ Типікон, гл. 2.

хліби, а потім відкладає його і піднесеним голосом читає молитву благословення хлібів «Господи Ісусе Христе, Боже наш».

Коли священик говорить слова «сам благослови», вказує правицею на хліби, пшеницю, вино й олію²⁸.

Потім хор співає: «Нехай буде ім'я Господнє благословенне від нині і до віку» та читає 33-й псалом до слів «ніякого блага не забракне». По закінченні псалма священик від святих дверей благословляє рукою людей, співаючи: «Благословення Господнє на вас».

Братолюбні трапези

Благословення хлібів на всенічному — це залишок відомих і в давнину практикованих братолюбних столів, що називалися агапе. В типіконі ще нині приписано, що по богослужбі, при читанні апостола, один з поставлених на те ченців, роздає братії поділені хліби і по чарці вина. Після цього ніхто не може вже що-небудь споживати, причастя ради святих і божествених тайн. Влітку, коли ніч коротка, а вечірня відправляється пізно, на всенічному, хоч і благословляються хліби, але їх не роздають. Типікон наказує: «Відомо нехай буде, що від неділі св. Томи нема ламання хліба (артокрасія) за причиною короткої ночі»²⁹.

Освяченим елеем священик помазує чоло вірним, роблячи знак хреста, або під кінець всенічної відправи, або на утрені, по відчитанні Євангелії та єктенії «Спаси, Боже, людей твоїх».

В служебнику також виразно зазначено, що благословленного хліба й вина не вільно уживати до відправи Божественної Літургії, згідно з правилом Номоканону про священнодії. Також не вільно того самого хліба, пшениці, вина й олії благословляти на двох чи більше вечірнях.

Читання апостола й Отців

В монастирях був звичай по благословенні хлібів читати апостола, а після цього — твори св. Івана Золотоустого, насамперед його пояснення книг Старого Завіту.

²⁸ Устав богослужень, стор. 29.

²⁹ Типікон, на неділю Мироносиць.

Читання апостола відбувається з книги апостола в тому порядку, в якому розташовані поодинокі книги, тобто спочатку Апостольські Дії, відтак листи св. Павла, соборні послання і накінці Об'явлення св. Івана Богослова. Для цього то книга апостола, крім поділу на глави й зачала, має ще один поділ, а саме на 72 відділи. Тих відділів вповні досить на всі всенічні відправи цілого року, бо всенічних протягом року маємо 70.

Відпуст

На великій вечірні відпуст — великий, бо на ньому читає священик справді короткі, але глибокі змістом молитви. На заклик диякона «Премудрість» хор відповідає «Благослови». Священик тоді співає: «Благословенний Христос, Бог наш». Слова ці висловлюють всюдиприсутність і безмежність Божу, бо й промовлені були самим Господом на горі до Мойсея: «Я той, хто є»³⁰. Після цього славослов'я хор возносить молитву, колись за царя, нині за Церкву, щоб Бог «утвердив святу православну (католицьку) віру на віки вічні». Потім ще є славослов'я на честь Богородиці піснею «Чеснішу від херувимів» і славослов'я Господу. Зі святих дверей співає священик відпуст дня, тобто так, як він поданий на окремому місці в служебнику на кожний день і на кожне свято цілого року.

На малій вечірні відпуст починається словами: «Слава тобі, Христе Боже, надіє наша, слава тобі».

Після відпусту, якщо існує звичай, співають многоліття.

Розділ III

ПОВЕЧІР'Я ВЕЛИКЕ Й МАЛЕ

Повечір'я (аподеіпнон) може бути великим або малим. Велике повечір'я має три частини, а мале — це скорочення великого і має лише одну частину. Як вказує сама назва, повечір'я правиться після вечірньої трапези. В служебнику читаємо, що «священик, читаючи повечір'я, благоговійно нехай розважає, як пресвята душа Спасителева, божеству совокуплена, до аду зійшовши, князя тьми зв'язала, його

³⁰ Вих. 3,14.

царство взяла в полон, і освободила від його мучеництва душі всіх праведних та возвела їх в рай»³¹.

Початок звичайний

Початок звичайний великого повечір'я такий самий, як на великій вечірні. Якщо буде літія, то священик убраний в епітрахиль і у фелон, відчиняє святі двері і, взявши в руку кадильницю й поблагословивши її, кадить святу трапезу, потім — запрестольну ікону та інші ікони святилища, іконостас, хор і людей і по виголосі диякона «Благослови, владико», починає: «Благословенний Бог наш».

Читання псалмів

Перша частина великого повечір'я дуже подібна до початку утрені. На ній, як і на утрені, читаються псалми, відповідні до часу і їх також шість, а саме: 4, 6, 12, 24, 30 та 90. В них дякуємо Богові за все добродійства, отримані впродовж дня, і просимо Господа про спокійний сон і щасливу ніч та про блаженний сон і відпочинок з праведними після закінчення нашого земного життя.

До Бога підносимо теплу молитву, щоби помилував і спас душу, доки ще смерть не постигла нас, бо після смерти вже пізно просити помилування.

Повна наша надія на Бога висловлена тими самими словами, що ними молився сам Христос на хресті, коли духа свого віддавав Богові Отцю: «В руки твої віддаю я духа мого»³². Довіру і надію на Бога оспівано в особливий спосіб в 90-му псалмі.

Пісня пророка Ісаї

Як на утрені, після шестипсалмія, славимо прихід Господа на землю словами: «Бог Господь появився, благословенний, що йде в ім'я Господнє», так на повечір'ї, після шести псалмів, співається пісня пророка Ісаї «З нами Бог, розумійте народи, і покоряйтесь, бо з нами Бог». Приспів «Бо з нами Бог» повторюється як приспів по кожнім стисі. А що «з нами» по грецьки означає «мет'емон», то деякі

³¹ Типікон, гл. 7; Служебник.

³² Пс. 30,6.

називають і ціле велике повечір'я назвою «метимон». Стихи пісні Ісаї співають звичайно обидва крилоси, поперемінно.

Тропарі

Після «З нами Бог» співаються на великому повечір'ї тропарі. Співаються тропарі на честь Пресвятої Трійці, подібно як на утрені під час В. посту, коли устав приписує співати «алилуя».

Символ віри і молитва до святих

По тропарях на честь Пресвятої Трійці читаємо нікейсько-царгородський символ віри «Вірую в єдиного Бога». По цім слідує молитва до всіх святих, що починається зверненням до Пресвятої Богородиці — «Пресвята Владичище Богородице, моли Бога за нас грішних». Кожний стих повторюється двічі, а під час В. посту супроводжується й малими поклонами.

На кінці першої частини великого повечір'я ще раз читається «Святий Боже» і по «Отче наш» співається тропар свята, а під час В. посту — звичайні тропарі, з яких одні призначені на понеділок і середу, а інші на вівторок і четвер увечері.

По тропарях читаємо «Господи, помилуй» (40), Слава, і нині: «Чеснішу від херувимів», і тоді священик голосно молиться молитвою св. Василія Великого «Господи, Господи! Ти охоронив нас ...»

Друга, покутна, частина

По цій молитві слідує друга частина великого повечір'я. Вона має покутний характер і починається словами: «Прийдіте, поклонімся». Після цього читаються три молитвословні уривки зі Св. Письма, а саме 50-й псалом, 101-й псалом «Господи, почуй мою молитву» і покаянна молитва Манасії, царя Юдейського.

50-й псалом — це покаянний псалом Давида «кат’езохен», складений після упадку в гріх і після того поучення, що його дістав Давид від Натана пророка.

101-й псалом — це молитва вбогого, коли в смутку впадає і перед Господом проливає свою молитву. Цей псалом укладено у вави-

лонській неволі, в надії на близький поворот до рідного краю, на відбудову святині на Сіоні. А поворот з неволі та відбудова міста мала бути початком месійного царства, коли-то, згідно з віщуванням пророків, не лише вибраний нарід, але й погани мали навернутися до правдивого Бога ³³.

По псалмах і молитві Манасії, царя юдейського, слідує трисвяте, що називається другим трисвятым, бо це — друга частина великого повечір'я, і «Отче наш», а потім під час Посту — покаянні тропарі, а в навечір'я свят, коли буде літія, співається кондак свята.

Третя частина великого повечір'я

Тоді починаємо третю частину великого повечір'я словами «Прийдіте, поклонімся». Слідує 69-й псалом. Ця третя частина великого повечір'я — це власне мале повечір'я з тим лише, що на малому повечір'ї читається ще символ віри, який взято з першої частини і 50-й псалом з другої частини великого повечір'я.

По 69-му псалмі слідує інший, а саме 142-й псалом, слова якого — наче натяк на зішестя Господа до пекла, де звільнив він душі праведних. Потім читається славослов'я «Слава на висотах Богові», після якого слідує канон.

Пісні канону

Каноном називаємо в богослужбових книгах такий уклад пісень, що побудований за точно визначенім правилом і разом творить одну цілість. Звичайно канон має дев'ять пісень і тоді він повний. Поодинокі пісні (оди) складаються зі стихів. Якщо канон має лише чотири пісні, тоді він називається чотиріпіснець, а якщо три — то трипіснець. Перший стих називається ірмосом, бо він служить за зв'язок між іншими піснями та є заголовком для поодиноких стихів. Останній стих кожної пісні канону називається катавасією, від грецького слова «катавасі», тобто сходини, бо обидва крилоси сходяться разом на середині храму і там співають катавасію.

Кожний канон оспівує звичайно один предмет, відповідно до свята чи пам'яті святого. На це і вказують приспіви до стихів. На недільному каноні співаємо: «Слава, Господи, святому воскресінню твоєму».

³³ Пор. Іс. 59,20.

На свята богоінші: «Пресвята Богородице, спаси нас». На свята апостолів: «Святі апостоли, моліть Бога за нас».

Провідна думка канону розгортається в кожній пісні також з боку старозавітних подій, бо прославляє ті події Старого Завіту, що були пообразом новозавітних подій. До VIII ст. старозавітні пісні співали без канону.

По закінченні канону співаємо пісню на честь Пресвятої Богородиці «Достойно». Відтак читається трисвяте і, по «Отче наш», обидва хори співають голосно і повільно: «Господи сил, будь з нами». Цю пісню повторюють після кожного стиха 150-го псалма.

Закінчення

Далі йде закінчення великого повечір'я в той самий спосіб, як на малому повечір'ї, а саме: «Господи, помилуй» (40) і молитва «Ти, що повсякчас». Під час В. посту додаємо великі поклони, читаючи молитву св. Єфрема Сиріна. Слідує ще раз трисвяте, «Пресвята Тройце» і, по «Отче наш», — «Господи, помилуй» (12). Тоді слідують молебна молитва до Пресвятої Богородиці «Нескверна, непорочна, нетлінна», молитва до Ісуса Христа «І дай нам Владико». Якщо існує звичай, то співаємо ще покаянні тропари «Помилуй нас, Господи, помилуй нас» і ектенію «Помилуй нас, Боже».

У Великий піст, замість звичайного відпусту, священик читає молитву «Владико многомилостивий», ту саму, що її читається на літії.

Виходячи з церкви до своїх келій, братія монастирська проказує, кожний про себе, тиху молитву: «Ненавидячих і обидячих нас прости, Господи, чоловіколюбче. Благотворящим благосотовори. Братіям і сродникам нашим даруй до спасіння потрібне і живот вічний...».

Літія на великому повечір'ї

Якщо на великому повечір'ї відправляється літія, у великі свята Різдва Христового, Богоявлення і Благовіщення, то відразу по пісні «Слава на висотах Богові» входимо до притвору, подібно, як це буває на великій вечірні зі всенічним.

Тоді, отже, велике повечір'я має інше закінчення, а саме по літії співаються стиховні стихири, «Нині відпускаєш», трисвяте і, по «Отче наш», — тропар свята за уставом. Священик благословляє хліби, пшеницю, вино та олію і, після «Нехай буде ім'я Господнє» та 33-го

псалма, співає: «Благословення Господнє на вас» та уділяє великий відпуст.

Відмінності малого повечір'я

На малому повечір'ї, перед каноном, читається ще символ віри. Читається він після молитви-словослов'я «Слава на висотах Богові і на землі мир», подібно як на великому повечір'ї читається він по молитві на честь Пресвятої Трійці «Святий Боже». Відпуст на малому повечір'ї також малий, а після нього по монастирях читають ще відоме «обще прощеніє», в якому як настоятель, так і братія просять навзаем собі прощення гріхів і провин.

Розділ IV

ПІВНІЧНА

Види північної

В часослові містяться три північні, а саме: повсякденна, суботня і недільна. Повсякденна і суботня північні довші в порівнянні з недільною. Перші складаються з двох частин кожна, а недільна — лише з одної.

Значення північної відправи

Свята Церква встановила північну богослужбу з таких причин:

По-перше, на пам'ятку молитви й страждань Господа нашого Ісуса Христа в Гетсиманському саді, в четвер, перед своїми страстями. Туди пішов Христос з учнями своїми після Тайної Вечері і, впавши лицем своїм до землі, молився Отцю Небесному і скорбів так сильно, що з лиця його спливав літ і падав кривавими краплями на землю.

По-друге, Церква хоче нагадати вірним про потребу бути завжди готовими до Страшного суду, коли вдруге прийде Христос наче «Жених» опівночі.

На північній службі вірні своїми молитвами вподобляються до ангелів, що безнастально співають пісню хвали на честь Пресвятої Трійці.

Перша частина північної

По звичайному початку і «Прийдіте, поклонімся» читаємо на всіх трьох північних 50-й псалом. Відтак, на повсякденній північній, тобто упродовж днів тижня, за винятком суботи, читаємо або співаємо XVII катизму, тобто 118-й псалом. Симеон Солунський пояснює, що 118-й псалом — це всенічне сповідання Давида, що заохочує й нас до такої самої ревності. Цей псалом підходить також до розважань над другим приходом Христовим, що згідно з євангельською притчею про мудрих дів, має прийти опівночі.

Символ віри і тропарі

Після відчитання катизми і малого славослов'я Пресвятій Трійці читаємо символ віри, відтак — ще раз трисвяте і по «Отче наш» співаємо тропарі, в яких згадується другий прихід Христа і Страшний суд.

Після богородичного слідує коротка молитва «Господи, помилуй», що її повторюємо 40 разів. Після цього — «Ти, що повсякчас» та інші короткі молитви.

У Великий піст читаємо на цьому місці молитву св. Єфрема Сиріна, подібно, як це буває на вечірній на повечір'ї. Цієї молитви немає ані суботня, ані недільна північна, бо в суботу й неділю нема посту.

Друга частина

Друга частина північної — це молитви за померлих і зовнішнім своїм виглядом нагадує служби часів. Після «Прийдіте, поклонімся» (3) читаємо два псалми, а саме 120-й псалом, в якому висловлюємо нашу надію на Господа у всіх обставинах нашого життя, і 133-й псалом.

Тропарі за померлих

Після трисвяного з «Отче наш» слідують тропарі за померлих, після яких читаємо «Господи, помилуй» (12) і молитву «Пом'яни,

Господи, спочилих». До цього додаємо ще й молитву до Пресвятої Богородиці, ту саму, що її читаємо на повечір'ї, — «Преславна Вседіво» та іншу молитву з повечір'я — «Надія наша — Отець».

У нас, на Україні, зберігали звичай святої Афонської гори і співали по тропарях за померлих ще покаянні тропарі «Помилуй нас, Господи». Потім священик співав ектенію, що складалася з двох прошень: «Помилуй нас Боже» і «Ще молимось за збереження цього міста».

Відпуст на повечір'ї — малий. По відпусті — «обичне прощення», що його читають звичайно по монастирях.

Треба зауважити, що в свята, замість тропарів «Се жених грядет» і тропарів за померлих, співаємо тропар свята, а відтак кондак свята.

Суботня північна

Суботня північна дечим відмінна від повсякденної:

1. На ній, замість XVII катизми, читаємо IX катизму, в псалмах якої прославляємо Господа, Спасителя світу, що стражданнями і смертю своєю подолав пекельні сили.

2. По катизмі й символі віри співаються тропарі не про другий прихід Христа і про Страшний суд, але на прославу Пресвятої Трійці, в яких, вподобляючись ангелам, співаємо: «Свят, свят, свят». Якщо припаде свято, то співаємо, звичайно, тропар свята.

3. На суботній північній, як і на недільній, ніколи немає великих поклонів з молитвою св. Єфрема Сиріна.

4. На суботній північній, при кінці першої її частини, крім молитви «Владико Боже Отче Вседержителю», читаємо ще молитву св. Євстратія: «Прославляю і величаю Тебе, Господи».

Недільна північна

На недільній північній немає катизми, а замість неї співається новозавітня пісня на прославу Пресвятої Трійці, а саме троїчний канон рядового голосу так, як він поданий в октоїху.

Також не читається символу віри, а замість нього співається величання на честь Пресвятої Трійці: «Достойно є воістину».

Замість тропарів по «Отче наш», співаємо інакож голосу. На недільній північній опускаємо також молитви за померлих. Так, отже, недільна північна має лише одну частину. Відпуст на ній — недільний.

Розділ V УТРЕНЯ

В часослові містяться три види утрені: повсякденна, недільна та утреня за померлих.

Моління за владу

Перед початком утрені священик відсуває завісу, що на святих дверях. Відразу після цього слідує моління за світську владу, в давнину — за царя, згідно з заповітом апостола ³⁴. Священик виголошує слова початку звичайного, починаючи звичайним «Благословений Бог наш». По «Прийдіте поклонімся» читаємо два псалми, а саме псалом 19-й і 20-й. Тоді співаються тропарі. Священик, під час читання, кадить трапезу, святилище, іконостас, людей, приносячи в такий спосіб ранішню кадильну жертву, що її заповідав Господь, ще у Старому Завіті.

Шестипсалміє

Тоді читаємо шестипсалміє, дуже уважно і зі страхом Божим, начебто самі невидимо розмовляли з Христом Богом, молячись за гріхи наші, а священик читає перед святою трапезою ранішні молитви. Щойно після відчитання третього псалма він виходить на солею перед святі двері, де й закінчує читання молитов.

³⁴ 1 Тим. 2,1-4.

Ранішні молитви

Ранішніх молитов — 12, хоч і сучасні наші часослови подають лише 11, відповідно до числа 11 недільних євангелій, що чергаються впродовж року.

По шестипсалмії та ранішніх молитвах виголошує диякон або, коли нема диякона, сам священик, мирну ектенію.

По мирній ектенії виголошує священик, а за ним співає і хор, на голос тропаря.

Пісня «Бог Господь» або алилуя

«Бог Господь, і явився нам, благословенний, хто йде в ім'я Господнє». Тоді слідують чотири вірші, а по кожному співають: «Бог Господь».

Коли є Великий піст, то не співаємо «Бог Господь», а натомість беремо «алилуя» (4), на голос, згідно з октоїхом.

Тропарі

Після цього співаємо тропарі, за уставом так, як подано нижче:

1. Святий безполіслейний, а також святий зі всенічним в неділю — тропар недільний двічі, Слава: святого, І нині: богородичний.

2. Два святих безполіслейних в неділю — тропар недільний, тропар першого святого, Слава: тропар другого святого, І нині: богородичний.

3. Святий безполіслейний, а також святий зі всенічним в дні тижня — тропар святого двічі, Слава, і нині: богородичний.

4. Передсвяття в неділю — тропар недільний двічі, Слава: святого, І нині: передсвяття.

5. Передсвяття в дні тижня — тропар передсвяття двічі, Слава: святого, І нині: передсвяття.

6. Свято господнє в неділю і в дні тижня — тропар свята двічі, Слава, і нині: свята ще раз.

7. Свято богородичне в неділю — тропар недільний двічі, Слава, і нині: свята.

8. Свято богородичне в дні тижня — тропар свята двічі, Слава, і нині: свята ще раз.

9. Посвяття і святий без- і поліслейний, а також святий зі всенічним, в неділю — тропар недільний двічі, Слава: святого, І нині. свята.

10. Посвяття і святий без- і поліслейний, а також святий зі всенічним, в дні тижня — тропар свята двічі, Слава: святого, І нині: свята.

11. Віддання свята в неділю — тропар недільний двічі, Слава, і нині: свята.

12. Віддання свята в дні тижня — тропар свята двічі, Слава, і нині: тропар свята ще раз.

Під час В. посту співаємо тропарі на прославу Пресвятої Трійці, що називаються троїчними тропарями, відповідно до голосу октоїха. Таких тропарів є три, а закінчення першого з них відповідає службі тижня.

Катизма і сіdalьні

Після відспівання тропарів стихисловиться катизма псалтири, а по катизмі читаються або й співаються сіdalьні. Сіdalьнimi називаються ті пісні, під час співу яких можна сидіти. В давнину слідувало після них пояснення Св. Письма.

Якщо на утрені не читається Євангелія, то одразу після катизму і сіdalьних читаємо 50-й псалом, а у Великий піст — також ектенію «Спаси, Боже, людей твоїх».

Поліслей

Коли ж на утрені читається Євангелія, то по катизмах і сіdalьних звичайно співаємо поліслей, або многомилостиве. Поліслей — це вибрані стихи з двох псалмів, а саме з 134-го і 135-го, з приспівом «алилуя».

«На ріках вавилонських»

В неділі Блудного Сина, М'якопусну і Сиропусну, після пісні поліслея, співаємо 136-й псалом «На ріках вавилонських» з т. зв. «красним алилуя»

Величання

На великі свята господні, богородичні і святыні та в храмові дні, після співу поліслейних стихів, та перед читанням Євангелії співаємо святкові величання. Коли буде кілька священиків, то вони накла-

дають під час читання катизми на рясу епітрахиль, одягають фелон і стають по боках святої трапези. Під час співу полієлея виходять всі, зробивши малий поклін, святими дверми. Два перші несуть ікону свята або святого, якщо вона ще не була покладена на тетраподі, між обидвома хорами, і кладуть її на тетраподі. Всі стають по боках тетрапода у два ряди, один проти одного, а головний служитель стає посередині перед тетраподом, праворуч від нього — диякон.

Тоді всі співають величання. Коли хор повторює величання, священик, в супроводі диякона, що тримає в руках свічу, кадить ікону на тетраподі від чотирьох боків, відтак святу трапезу, святилище, іконостас, співслужачих священиків, обидва хори, людей і ще раз ікону свята, лише спереду³⁵.

«Ангельський хор»

В неділі співаються після полієлея тропарі «Ангельський хор» з приспівом «Благословений ти, Господи», що прославляють воскресіння Христове і підготовляють вірних до слухання св. Євангелії. Приспів «Благословений ти, Господи» взято із 117-го псалма. «Ангельський хор» співаємо також в суботу Лазаря. Після цього співають сіdalний або іпакой.

Степенні антифони

В степенних антифонах ми славимо Пресвяту Трійцю та сповідаємося в наших гріхах. Антифон означає перемінний спів, тобто такий, що його співаємо на два крилоси. В неділі співаємо антифони голосу, а в свята — звичайно перший антифон 4-го голосу.

Читання Євангелії

На недільних та святкових утренах читаємо Євангелію, в неділю — одну з одинадцяти недільних, в свята — євангелії святкові, в урочисті дні святих — відповідну євангелію святому. Читання Євангелії попереджає прокімен. Недільні прокімени відповідають голосам.

В неділі Євангелія читається на солеї, від святих дверей, обличчям до народу, а в свята — посеред храму. По прочитанні священик переносить Євангелію на тетрапод для цілування вірним. Перед

³⁵ Устав богослужень, стор. 48-49.

Євангелією несе свіченосець світильник, залишаючи його за тетраподом аж до часу, коли Євангелія буде перенесена з тетраподу на св. трапезу, а саме по другій малій ектенії на каноні або після великого славослов'я. Коли священик вносить Євангелію до святилища, то від святих дверей благословляє нею людей.

Пісня «Воскресіння Христове»

В неділі, після читання Євангелії, співається, начеб у продовження воскресної благовісті, пісня «Воскресіння Христове».

Цю пісню співаємо також в деякі свята, а саме:

1. На Воздвиження Чесного Хреста.
2. На свято Вознесіння Господнього.
3. В суботу Лазаря.
4. У Великдень і впродовж цілої Світлої седмиці.

Псалом 50-й і тропарі

Після цього читаємо 50-й псалом «Помилуй мене, Боже» та співаємо короткі тропарі на честь апостолів та Божої Матері, або на честь свята чи святого і додаємо також одну стихири. В неділю співається відома воскресна стихира «Воскрес Ісус із гробу». В свята співається стихира свята, часто одна з тих, що були на всенічному.

Далі співається молитва «Спаси, Боже, людей твоїх» подібно, як на литії і виголос «Милостю і щедротами».

Канон

По молитві «Спаси, Боже, людей твоїх» починають співати канон. Вірні в той самий час цілують святу Євангелію та ікону свята, що на тетраподі. Якщо була літія, то вірні приступають один по одному, а священик помазує чоло поблагословленим слеєм, кажучи: «В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь» або лише вітаючи вірних словами: «Христос посеред нас». Тоді вірні відповідають, кожний про себе, цілуючи й святий хрест, що в руці священика: «І є, і буде». Це помазання висловлює, щоб вірні були плідною духовною оливкою, щоби мали єлей любові до Бога і до близніх своїх.

Про канон треба сказати в загальному ось що. Канон — це одна з найкращих і найдовших церковних поезій, що складається з дев'яти пісень. Дев'ять пісень відповідає числу дев'яти ангельських хорів, що прославляють Триєдного Бога. Малими ектеніями та іншими піснями поділяється канон на три частини так, що по 3-їй пісні співається сіdalний, по 6-їй пісні — кондак та ікос, а по 9-їй пісні — світильний.

За своїм догматичним змістом канони бувають: воскресні (анастасімої), хресні (ставросімої), хрестовоскресні (ставроанастасімої), троїчні (тріадікої), богородичні (тетокіої), за померлих (некросімої), молебні (ікетеріої) та інші, відповідно до свят господніх, богородичних і святих.

Канон складається з пісень або од, що кожна є одною невеликою поемою. Пісня, в свою чергу, складається з тропарів. Перший тропар пісні називається ірмосом і перед ним немає жодного приспіву. Перед іншими тропарями, за винятком двох останніх, співається приспів. Передостанній має перед собою «Слава», а останній «І нині». Кінцевий тропар називається катавасія і перед ним також не співається приспіві.

Ірмос, як сказано, — це перший тропар пісні. Він за своїм укладом — самостійний і надає тону всім тропарям, а при тому пов'язує їх.

Між поодинокими тропарями є окремі приспіви, між якими своїм змістом відзначаються деякі найважливіші:

1. Воскресні: «Слава, Господи, святому воскресінню твоєму».
2. Хрестовоскресні: «Слава, Господи, хресту і воскресінню твоєму».
3. Богородичні: «Пресвята Богородище, спаси нас».
4. Апостолам: «Святі Апостоли, моліть Бога за нас».
5. Взагалі відповідні службам різних свят і святих: «Святителю отче, моли Бога за нас», «Преподобний отче, моли Бога за нас», «Преподобна мати, моли Бога за нас», «Святий Андріє Критський, моли Бога за нас».

Катавасія, від грецького слова «катабаіно», це останній тропар пісні, при співі якого сходяться звичайно обидва хори на середину церкви.

Катавасія може бути звичайною, коли перший ірмос повторюється при кінці кожної пісні, як наприклад в Неділю Воскресіння. Може бути також і рядова, коли вона призначена на певний час.

Найчастіше канон укладено за точним взором, в якому оспівуються події зі Старого Завіту. Перший ірмос оспівує чудовий перехід Ізраїля через Червоне море, загибел фараона з його військом,

рятунок Божого народу і пісню подяки, що її заспівала Маріям, сестра Мойсея. Другий ірмос і 2-а пісня співається тільки в пісні, по-кутні дні, в них згадується перехід Ізраїля через пустелю і нагадує Мойсееву пісню. Ірмос 3-ої пісні взято з книги Суддів, а саме згадує про молитву Анни, матері пророка Самуїла. Ірмос 4-ої пісні взято з книги пророка Аввакума, що побачив Бога, який ішов з гори преосіненної. Ірмос 5-ої пісні взято з книги пророка Ісаї, що передповів народження Месії, Христа — Божого Сина, від Діви чистої. Ірмос 6-ої пісні оспівує побут пророка Йони в нутрі велериби, що по трьох днях, як образ триденного перебування Христа в гробі, викидає пророка на суходіл. Ірмос 7-ої пісні взято з книги пророка Даниїла і говориться в ньому про трьох отроків у вавилонській печі, що їх Господь врятував від вогню. Ірмос 8-ої пісні взято з тієї самої книги Даниїла, як подячну пісню трьох отроків, що вийшовши живі і цілі з вогненної печі, прославляли Господа. Ірмос 8-ої пісні бере свій початок від подячних слів пророка Захарії.

На 8-ій пісні замість «Слава» співаємо: «Благословім Отця і Сина, і Святого Духа Господа». А перед восьмою катавасією співається: «Хвалимо, благословимо, покланяємося Господеві, оспівуючи і возносячи його по всі віки».

Пісня Пресвятої Богородиці

Перед дев'ятим ірмосом диякон, покадивши ікону Пресвятої Богородиці, що в іконостасі, виголошує: «Богородицю і Матір Світла піснями звеличаймо», а ми співаємо пісню Пресвятої Богородиці: «Величає душа моя Господа».

Як утрені недільні, так і повсякденні мають не один, а кілька канонів. Кількість їх та порядок визначено в типіконі. В неділю береться три канони — воскресний, хрестово-воскресний і богородичний, в понеділок — ангелам і покаянний, у вівторок — Предтечі і покаянний, в середу — хресту і Пресвятій Богородиці, в четвер — апостолам і св. Миколаєві, в п'ятницю — хресту і Пресвятій Богородиці, в суботу — всім святым і померлим. До цього ж додається ще й третій та четвертий канон, якщо вшановуємо пам'ять святого чи кількох святих. Типікон, отже, приписує завжди скільки тропарів взяти на кожну пісню і має на це окремі терміни: канон на 6, на 8, на 12, на 14 або й на 16. В тому числі треба мати на увазі, що перший тропар чи, точніше, пісня — це ірмос, а останній — катавасія.

Світильний

По 9-ій пісні канону береться світильний, що в деяких книгах називається «послатилен» або по-грецьки «ексапостолярій». Світильний, як на це вказує назва — це пісня чи, радше, молитва про світло небесне, тобто про просвітлення нашого розуму. Називають його деякі словом «ексапостолярій», кажучи, що в давнину висилиали для відспівання цього гімну одного зі співців на середину церкви.

Хвалитні псалми

Після світильного співаються на голос даного тижня т. зв. хвалитні псалми, а саме 148-й, 149-й та 150-й. Псалми ці співають обидва крилоси поперемінно. І тому, в ірмологіонах знаходимо перед поодинокими стихами згаданих псалмів букви «а» і «б» для визначення якому крилосові належить співати стих. В типіконі зазначено: «Якщо святий має стихири на хвалитних, тоді читаємо псалми на два крилоси»³⁶.

Хвалитні стихири

Зі стихами хвалитних стихир співаються також стихири, що й називаються стихири на хвалитних або, просто, хвалитні стихири. Ці стихири співаються при кінці псалмів, а саме після останнього стиха 149-го псалма і при всіх стихах 150-го псалма. Коли буде більше, ніж шість стихир, наприклад в неділю, тоді додаються ще окремі стихи.

В ті дні, коли на утрені буде лише мале славослов'я, хвалитні псалми починають співати від слів «Хваліте Господа з неба» і, якщо існує ще звичай, додають приспів «Бо Тобі належить пісня, Боже». Коли ж на утрені співається велике славослов'я, тоді хвалитні псалми починаємо інакше, а саме, за церковним уставом, співаємо: «Усе, що живе, нехай хвалить Господа». Так, отже, початок хвалитних псалмів є той самий, що й закінчення 150-го псалма.

Після хвалитних стихир на «Слава» співаємо в неділю євангельську стихиру. Євангельська стихира називається в книгах також утренна стихира або утренній самогласний. Стихир цих — 11, як і

³⁶ Типікон, гл. 9.

недільних євангелій, а при кожній зазначено, на який голос співається. Перші вісім стихир співаються одна по одній на вісім голосів, дев'ята стихира співається на 5-й голос, десята — на 6-й, а одинадцята на 8-й голос. В деякі неділі року співається, замість євангельської, окрема стихира, а тоді євангельську стихиру співають по відпусті, перед читанням першого часу.

У всі неділі, за винятком тих, коли припадає господнє свято, співаємо: І нині: богочесний 2-го голосу «Преблагословенна єси Богородице Діво».

Славослов'я

По відспіванні псалмів і хвалитних стихир співаємо велике славослов'я у всі неділі і свята року та тоді, коли устав виразно це приписує. В дні тижня звичайно читаємо мале славослов'я. Між цими двома славослов'ями є відміна. Велике славослов'я закінчується ангельською піснею «Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас». Мале славослов'я закінчується словами: «Тобі належить слава».

Відпustovі тропарі

По великому славослов'ї і пісні «Святий Боже» співаються в свята тропарі свята, а в неділю поперемінно — два відпustові тропари.

Коли припаде голос 1, 3, 5 або 7, тоді співається тропар «Сьогодні спасіння світу сталося; прославмо Воскреслого із гробу і Начальника життя нашого; бо здолавши смерть, перемогу він дав нам і велику милість».

Коли припаде голос 2, 4, 6 або 8, тоді співається тропар «Воскресши із гробу і в'язи пекельні розірвавши, ти роздер присуд смерті, Господи, і всіх від сітки ворожої визволив. А з'явившись апостолам своїм, ти послав їх на проповідь, і ними мир свій подав ти вселенній, єдиний Чоловіколюбче».

Ектенії та відпust

По тропарях утрена добігає кінця. Диякон, а якщо не буде диякона, то сам священик співає ще дві ектенії, а саме ектенію сугубу та ектенію прохальну. І слідує відпust або відразу починається час перший.

Особливості повсякденної утрені

Якщо повсякденна утреня відправляється окремо від північної, тоді священик, увійшовши до храму, творить три поклони перед святыми дверми і, наклавши епітрахиль, починає утреню словами «Благословенний Бог наш», а тоді слідує початок звичайний. Такий початок був в давнину і по монастирських, і по парафіяльних церквах.

Сьогодні починається утреня словами «Слава святій, одноістотний, животворний і нероздільній Троїці», потім: «Слава на висотах Богові і на землі мир всім людям доброї волі» (3) та: «Господи, губи мої відкрий, і уста мої сповістять хвалу твою» (2). Відтак поспіль читаються шість псалмів: 3, 37, 62, 87, 102 і 142 тихим, спокійним голосом.

Також перед святыми дверми, диякон, або сам ієрей, виголошує мирну єктенію. По «Бог Господь» чи, під час В посту, після алилуя, тропарях, катизмах і сіdalьних, читаємо 50-й псалом «Помилуй мене Боже» і одразу слідує канон.

По 9-ій пісні канону — «Достойно», мала єктенія і світильний, а тоді відразу хвалитні псалми: 148-й, 149-й і 150-й. Мале славослов'я читається, а якщо буде велике, то його співають.

По малому славослов'ї одразу буде єктенія «Сповнім ранішню молитву нашу Господеві», а тоді хор співає на стиховні стихири з октоїха.

По стихирах читаємо: «Добре воно прославляти Господа, і співати імені Твоєму, Всешишній. Звіщати вранці милість Твою і ночами Твою вірність». Після цього — трисвяте і, по «Отче наш», — тропарі.

Утреня за померлих

Утреня за померлих — мала, не має Євангелія, а славослов'я на ній — також мале. Замість мирної єктенії береться на ній єктенія за померлих. Замість «Бог Господь» співається «алилуя» на 8-й голос і одразу тропар «Глибиною мудrosti», Слава, і нині: «Тебе і стіну». По першому сіdalьному співаються «Блаженні непорочні», подібно як на паастасі, а по них — мала єктенія за померлих. Далі йде друга статія «Твой єсм аз, спаси мя», також подібно як на паастасі і відтак — тропарі «Святих лик обріте істочник жизні і двер райскую» з приспівом «Благословен єси Господи, научи мя оправданіем твоїм». По тропарях і малій єктенії за померлих є другий сіdalьний «Упокой,

Спасе наш, со праведними раби твоя» і 50-й псалом «Помилуй мене, Боже». Далі йде канон. По 3-ій пісні канону — мала звичайна єктенія, не за померлих. По 6-ій пісні єктенія за померлих і кондак «Зо святыми упокой, Христе». По 9-ій пісні єктенія мала звичайна і світильний «Живими і мертвими». По єктенії «Словнім ранішню молитву нашу Господеві» слідують стихири стиховні за померлих. Відпуст також за померлих, а після нього співається «Вічна пам'ять». Утреню за померлих відправляємо в задушні суботи, а саме в М'ясоїдну і в суботу перед святотою Зіслання Святого Духа.

Утреня під час Великого посту

У святий Великий піст, що називається також святою Чотиридесятницею, утреня може бути повсякденною і святковою. На повсякденній, замість «Бог Господь», співається «алилуя» і читаються відповідні стихи. Відтак співаються троїчні тропарі, відповідно до голосу, з закінченням відповідним дню тижня.

Після псалма «Помилуй мене, Боже», священик перед святыми дверми виголошує єктенію «Спаси, Боже, людей твоїх» з виголосом «Милістю і щедротами». Потім слідує канон.

Хвалитні стихири читаються. Після них виголошує священик: «Тобі належить слава, Господи Боже наш, і тобі славу віддаємо, Отцю і Сину, і Святому Духові, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь. Слава тобі, що світло нам показав».

Після трисвятого і по «Отче наш» — тропар «Стоячи у храмі».

Замість єктенії «Помилуй нас, Боже», читаємо «Господи, помилуй» (40), а відтак — молитву «Небесний Царю».

Потім слідує молитва св. Єфрема Сиріна і час перший.

Якщо під час Посту припадає якесь свято і це буде в седмичні дні, крім суботи, тоді й утреня буде дещо відмінною. До славослов'я вона — святкова, тобто має поліслей і величання, степенні антифони, святковий прокімен і Євангелію, канон свята злучений з трипіснцем — одним словом, зберігає повний устав свята. А від славослов'я ж ця утреня — малого виду, тобто закінчується так, як і кожний інший день Великого посту.

Утреня з каноном св. Андрія Критського

Утреня з каноном св. Андрія Критського відправляється в четвер п'ятого тижня Великого посту. Звичайно відправляють її вже в середу пізно ввечері. Це, очевидно, утреня повсякденна, тобто вона не має полієлея, ані великого славослов'я.

По 50-му псалмі «Помилуй мене, Боже» співці починають співати великий канон св. Андрія Критського, що починається ірмосом «Помощник і покровитель бисть мі во спасеніє, сей мой Бог, і прославлю єго, Бог отца моего і вознесу єго, славно бо прославися». Відтак слідують тропарі канону, що їх співають звичайно вибрані співці, поволі й виразно, щоб присутні могли добре їх розуміти і розважати глибокий їхній зміст. В цих тропарях автор канону переповідає в поетичний спосіб події з біблійної історії, починаючи від перших людей, тобто від наших працаричів, їхнього блаженного життя в раї, упадку в гріх, а відтак, начеб по нитці, йде за історією людського роду, окрема вибраного народу, до приходу Месії. 9-а пісня, в якій і згадується в канонах втілення Божого Слова, оповідає вже події з земного життя Спасителя.

В нас співають як приспів до канону: «Слава тобі, Боже наш, слава тобі», тоді, як в деяких виданнях тріоді є краціший приспів, більш покутний і більш відповідний до змісту тропарів, а саме: «Помилуй мене, Боже, помилуй мене». На кожний приспів робимо доземний поклін.

В каноні є також тропарі на честь св. Марії Єгипетської, як взору покути і плачу за наші гріхи, а також тропарі на честь автора канону, св. Андрія Критського. До них, звичайно, є інші приспіви, а саме: «Свята Маріє Єгипетська, моли Бога за нас» і «Святий Андріє Критський, моли Бога за нас».

Утреня з акафістом

В суботу п'ятого тижня В. посту співається урочистий акафіст на честь Пресвятої Богородиці на згадку неодноразового заступництва і чудесного порятунку Царгороду. Синаксар свята згадує насамперед про такі три чудові збавління, а саме за цісаря Іраклія 626 року, за Константина Пагоната 673 року і за Лева Ісаврійського 717 року. Синаксар пояснює також, чому богослужба ця називається акафіст, кажучи, що народ стояв цілу ніч на молитві. А що всі три події мали

місце у Великому пості, то й на це призначено акафістову суботу, щоб віддати подяку Пресвятій Богородиці за її затулництво.

Акафіст вставляють в чин утрені таким чином, що три перші кондаки й ікоси співаються по першій катизмі, три другі — по другій катизмі, три треті — по 3-ій пісні канону, а останні три — по 6-ій пісні канону. Акафіст співає священик, одягнений у фелон, перед св. трапезою, або перед аналоем, на який покладена ікона Пресвятої Богородиці.

Утреня в страсні понеділок, вівторок і середу

Утреня в перші дні Страсної седмиці, в понеділок, вівторок і середу, — повсякденна і має мале славослов'я, але на ній читається Євангелія. Також замість пісних тропарів на честь Пресвятої Трійці співається тропар «Се жених грядет во полунощі» тричі. По 9-ій пісні співці співають на урочисту мелодію світильний «Чертог твой вижду, Спасе мой, преукрашений і одяжди не імам, да вниду вонь: просвіти одяніє душі моєя, світодавче, і спаси мя».

Своїми піснями у Страсний понеділок закликає нас Церква зі смутком у серці вийти на зустріч страстям Христовим. Ці страсті представляє вона в прообразі праведного старозавітного Йосифа, сина Якового, що його рідні брати продали в Єгипет. Але Господь вибавив Йосифа від загибелі, прихилив до нього серце фараона, який зробив його своїм намісником і поставив його над всім домом і царством своїм. Знову ж лукаве сонмище юдейське, що видало Ісуса на смерть, зображене в картині евангельської смоковниці, що її Господь Ісус прокляв, бо не знайшов плоду на ній.

У вівторок утренні пісні оповідають про десять дів з Христової притчі, що виходять на зустріч Жениху. П'ятеро з них мудрі і беруть з собою крім світильників також і запас елею. П'ятеро інших, юродивих, забувають за цей запас і коли Жених запізнився і прийшов опівночі вони не могли привітати його.

В середу як Євангелія на Службі Напередосвячених Дарів, як також і служба утрені оповідають про вечерю в домі прокаженого Симона, коли блудница приступила до Христа, зливаючи на ноги його миро зі слізами, а беззаконний Юда сріблолюбець побіг до беззаконних, щоб продати їм Спаса.

Утреня у Великий четвер

У Великий четвер згадується на утрені, як Господь Ісус смирився нас ради, як умив ноги учням своїм на Тайній Вечері, як встановив св. тайну Євхаристії, Новий Завіт у своїй Крові, як молився в Гетсиманському саді і як Юда видав його, як перетерпів за нас удари, насмішки, неправий суд, несправедливий засуд, як поніс хресне дерево на Голготу і був там розп'ятий між двома розбійниками, як помер і як один вояк списом бік його простромив. Після цієї утрені і часів починаються страсні богослужби Великої Страсної седмиці.

Утреня у Велику п'ятницю

Утреня Великої п'ятниці називається в церковних книгах так: «Послідування святих і спасених страстей Господа нашого і Бога і Спаса Ісуса Христа». Її особливість та, що вона служиться цілу ніч з четверга на п'ятницю і відповідно до дванадцяти годин ночі має дванадцять страсних євангелій. При читанні першої євангелії вдаряють в дзвін один раз, при читанні другої — двічі і так до дванадцяти, щоб вірні, що залишилися вдома знали, яка Євангелія читається і спільно молилися, об'єднані з присутніми в храмі. Страсні євангелії слухаємо з запаленими в руках свічками. Перед читанням Євангелії священик, або диякон, кадить. На проголошення заголовку євангелії вірні співають: «Слава страстям твоїм, Господи», а со Євангелії відповідають: «Слава довготерпінню твоєму, Господи».

Утреня у Велику суботу

Утреня Великої суботи служиться звичайно також вночі з п'ятниці на суботу і особливість її та, що на кожний стих катизми, тобто 118-го псалма, співаємо коротку «похвалу», на славу Господа «нас ради погребенного». Ця похвала має три статії, і пісні кожної статії співаються на іншу мелодію. В нас цю мелодію називають єрусалимською і звідси також назва — «Єрусалимська утреня». Відправа відбувається посеред храму, перед плащаницею. В часі співу тропаря «Благообразний Йосиф» відбувається обхід з плащаницею довкруги храму.

Впродовж літургійного року є ще кілька випадків, коли утреня має свої особливості, подібно як і інші богослужби. Про це буде мова нижче, у частині про церковний рік.

Розділ VI

ЧАСИ I, III, VI та IX

Час перший

Вже по відспіванні хвалитних стихир відправа утрені, чи радше всенічного, втрачає свою урочистість. Вона наближається до кінця. Перший час читається по утрені, спокійним голосом, як тиха молитва, що насолоджує душу. Так як дев'ятій час впроваджує нас до відправи вечірні, так перший час закінчує утреню і тим самим ціле довге правило: вечірню, повечір'я, піvnічну, утреню або, як це бувало на свята, урочистої всенічної відправи з литією.

Темою першого часу є наша ранішня молитва до Господа. Лише деякі місця псалмів, що згадують про напасництво ворогів на праведника вказує, згідно з повчальним служебником, на суд Пилата над Ісусом.

5-й псалом «Вислухай, Господи, мої глаголи» — це повна надії ранішня молитва за праведних і проти нечестивих. 89-й псалом належить, імовірно, авторству Мойсея і оповідає про марність людського життя та змальовує вічність.

В 100-му псалмі благочестивий старозавітний цар встановлює програму своєї діяльності: «Про милість та про справедливість я буду співати».

Перший час — це ранішня молитва віруючої душі, тому в ньому містяться такі тропарі як «Удосвіта вислухай голос мій». Богородичний «Як нам назвати Тебе» прославляє Божу Матір, називаючи її небом, бо засяяла сонцем правди, раєм — бо зrostила квіт нетління, величаючи її Дівою й Богородицею, бо вона народила Сина, всіх Бога. Цей богородичний — найкращий з усіх.

Молитва першого часу «Христе, світле істинне» приписана святому Саві Освященному і, як і молитва дев'ятого часу, звернена до Христа, що просвітлює й освячує всяку людину. Цю молитву виголосує священик, а не читець.

Найдавніші сліди першого часу знаходимо в палестинських монастирях IV ст., тексти його в синайських рукописах VIII і IX ст. вже дуже розвинуті і майже подібні до сучасних.

Тому що з першим часом закінчується ранішня служба, то він має повний відпуст. По його відправі слідує в храмі деяка перерва перед від правою Божественної Літургії. Щойно безпосередньо перед Літургією, зокрема на архиерейських службах читається третій, а по деколи і шостий час. Це буває тоді, коли архиерейські служби відправляються з великою урочистістю і тривають довго, за південь.

В монастирях Літургія служиться вранці і тому третій та шостий часи відправляють як належиться за уставом, близько дев'ятої нашої години і в південь.

Час третій

Загальна тема третього часу — це молитва за збереження праведності впродовж дня, а також і згадка про той суд, що відбувся над Спасителем у Пилата і про Зіслання Святого Духа на апостолів. Саме в 16-му псалмі є моління про допомогу для збереження праведності і про силу встояти перед ворогами нашого спасіння. 24-й псалом укладено в порядку абетки, як молитва Давида про Божу допомогу і прощення гріхів: «До Тебе, Господи, підношу душу мою, на Тебе покладаюсь». Псалом цей походить від часу бунту сина Давидового Авесалома проти батька. Третій за чергою псалом — це відомий покаянний 50-й псалом Давида.

В пісний час читається тропар, в якому згадується про Зіслання Святого Духа і проситься про оновлення наших душ силою животворчого Святого Духа. В богородичному величанні Пресвяту Богородицю як лозу істинну, що зростила нам Христа. В прикінцевій молитві згадуємо Пресвяту Трійцю і просимо про спасіння для нас. Цю молитву приписують св. Мардарію, вірменському мученикові часів Діоклещяна.

Час шостий

Шостий час присвячено згадці про розп'яття Господа Ісуса Христа, що був розп'ятий за нас в шостий день тижня, тобто в п'ятницю, і в шостий час дня, тобто від півдня до нашої третьої години пополудні, коли віддав свого духа Богу Отцеві.

У всіх псалмах цього часу говориться про переслідування праведника його ворогами. В 53-му псалмі говориться: «Боже, ім'ям твоїм спаси мене і силою твоєю розсуди мою справу». Псалом 54-й — це благання про допомогу Божу проти невірного друга. Псалом цей склав Давид під час бунту сина свого Авессалома, якого любив, а який підготував змову і бунт проти батька-царя. В 90-му псалмі висловлюється надія на Бога: «Ти, що живеш під Всешишнього покровом».

Прикінцева молитва шостого часу «Боже ѿ Господи сил» належить авторству св. Василія Великого. В ній просимо Бога Отця, що хрестом Сина свого роздер рукописання гріхів наших і подолав начала і влади пітьми, щоб Господь прийняв наші подячні і благальні молитви і вибавив нас від гріхів і ворогів наших, щоб ми утримувалися від злих помислів, а Божою любов'ю сповняли серця і душі.

Час дев'ятий

Дев'ятий час нагадує нам про смерть Христову і зішестя Його до пекла. Він відкриває нам духовну добу нового життя, бо в ньому зображене таїнство Христової перемоги над смертю і пеклом, рятунок душ праведних, що подвізалися в Старому Завіті і в пеклі чекали на Христа Спасителя. В дев'ятому часі заволав Ісус на хресті сильним голосом: «Боже мій, Боже мій, чому ти мене полишив!». Тоді воїни напоїли Христа оцтом, змішаним з жовчю. Після цього Ісус, закликавши ще раз «Отче, в руки твої віддаю духа моого», схилив голову і помер.

83-й псалом — це пісня прочан, що йшли до святого міста Єрусалиму й співали тужливі пісні за місцями святыми. 84-й псалом укладено в час, коли Юдеї повернулися з вавилонської неволі і з великими перешкодами від сусідніх племен відбудували Єрусалим і Святиню.

Дев'ятий час відправляють в монастирях звичайно у притворі, на місці, де збирається вся братія на відправу вечірні. Ним вже починаємо богослужбу наступного дня, бо він поєднується часто з вечірнею. Але тропарі й кондак на ньому — ще попереднього дня. Він, так би мовити, зв'язує правило одного дня з правилом наступного, як одну безперервну молитву до Бога. А щоб ця молитва справді не була ніколи перервана, часослови мають ще чотири служби, що називаються міжчасами, тобто після кожного часу і перед початком наступного є ще окрема відправа, укладена на зразок часів.

Частина V

ЦЕРКОВНИЙ РІК

СВЯТА РУХОМІ І НЕРУХОМІ, ГОСПОДНІ, БОГОРОДИЧНІ І
СВЯТИХ,
ПОСТИ Й ОСВЯЧЕНІ ЧАСИ

(ВИД І ТАЇНСТВЕННА ДІЯ)

Ідея таїнства у візантійському церковному році

Одне і звичайне світло божественного явління у відновленні спасенного діла Господа нашого в євхаристійному таїнстві розвивається впродовж церковного року. В багатьох відношеннях церковний рік переплетений пам'ятковими святами старозавітної Божої громади, які є типовою докорінною основою новозавітного доконання відкуплення.

Щоб розуміти структуру східного культового поминання впродовж церковного року, мусимо повернутись до старозавітного розуміння культу. Пізньожидівська громада, по виході з неволі, правдоподібно відзначала своє річне свято спасенних чинів Божих в день місяця-молодика, сьомого місяця року (*Tischri*). Це був день радості, в якому згадували всі ласки-добродійства, які Бог впродовж священної історії вчинив для Ізраїля. «Не журіться, бо радість у Господі — це ваша сила» (Неем. 8,10).

В той день читали перед народом святий Закон Господа. Тоді пригадувано собі великі діла Бога в історії спасіння, які відзначались святковими днями року. Спогад ставав відновленням, а культова пам'ятка ставала усучасненням божественного спасіння. При колисці старозавітної літератури, як це дехто сьогодні цілком слушно припускає, стояла пам'ятка і свято спасіння так, як це в культі відзначувано. Старозавітна література у значній мірі — твір культу та відбиває досвід спілкування Ізраїля з Богом. Тому, в біблійнім сенсі, історія — досвід Божого входу в час. Її понадісторичний початок спочиває в ласці-доброті Бога, яка в культі все наново випроваджує історичний спасений чин. Тому візантійська літургія називає літургійне згадування, святі свята, якими вона в церковному році наявно представляє доконані в історії діла, «річним вінцем Божої доброти».

Спираючись на пізньожидівську традицію, візантійська Церква відзначає початок церковного року 1 вересня. В мінії (Літ. Служба) дня східна Церква згадує появу одного культового образу, ікони Пресвятої Богородиці, «іже в Міасиніх». Правда, тут ідеться про легендарний випадок, якого історичний початок годі піznати, але легенди, особливо культові легенди, відкривають часто глибші верстви, які розуміють історію зі становища понадісторичної дійсності.

Коли в легенді оповідається про чудові врятування ікон в часи іконоборства, то це означає щось більше, ніж тільки побожне оповідання. Тут радше показується, що в іконі проблискує певний рід зустрічі з іншим світом, а це — нерв східного християнства. Дивне врятування якогось культового образа, в якому унаочнена трансцендентна верства, як печать тої правди, що ікона — вияв віри.

В часи іконоборчих заворушень вкинули до озера у Вірменії особливо шановану ікону, яку пізніше побожні ереміти витягли з озера. Витягнення ікони з озера розумілось як поява, в сенсі об'явлення чи маніфестації потойбічної всемогутності. Ця «поява ікони з Міасину» стала висловом епіфанії Божого світу, який являється в таїнстві ікони і культу.

Коли, отже, візантійська Церква відзначає пам'ять ікони 1 дня церковного року, вона хоче тим вказати на те, що цілий культ є теофанією Божого спасенного діла, є уприсутненням Божого спасіння. Ці відношення, щоправда, не можуть бути історично виведені, але вони пробиваються з цілої, таємницею оповитої, структури східного думання. Структурні ж елементи східного літургійного світу можна схопити лише співжиттям та вникливим переживанням. В літургії все виступає як теофанічна зустріч.

Церковний культ знаходиться у живому зв'язку з історією спасіння. Ми сьогодні пізнаємо, що також Св. Письмо глибше сповите в культовий вислів. Як вже згадувано, ізраїльські свята були згадкою Божих діл спасіння в історії. Ці згадування, які постійно оновлювались, були почасти творчим натхненням біблійної літератури, яка в значній мірі є культовим висловом. Головним чином пророки вияснюють все, що вимовляється в культі, через висловлення актуальності історичного діла спасіння, в злуці з прочуттям прийдешнього спасіння месіянського та апокаліптичного характеру, при чому кожний вислів та кожне пережиття зі свого боку знову вказує на доконання, яке охоплює месіянське та есхатологічне спасіння. Крім великих пророків, Амос, Осія, а особливо Наум та Авакум зберегли частини пророчої літургії, які дають змогу пережити в культі спасіння в універсальному охопленні минулого, теперішнього і прийдешнього доконання. Жидівське свято Пасхи, з відзначенням історичного діла

спасіння в культі, було передповіданням і передчуттям надії Ізраїля на Боже Царство. Певно, що Ізраїль не знав ще таємничої дійсності в сакраментальному розумінні, але проте його культові свята були чимось більшим, ніж психічними переживаннями. Вони добре знали про присутність Ягве, як Господа історії, який у своїй понадісторичній трансцендентності носить в собі доконувану в історії чинність як Боже спасіння.

Свою останню вечерю Ісус відправив як «заповіт» на своїй крові і в цьому він вмістив напругу свого спасеного діяння та одночасно випередив велику, всеохоплючу царську трапезу Месії в Божому Царстві. Той есхатологічний характер особливо уточнений в погляді св. Павла. Він визначає тайство культу як відновлення і як передчасне вибрання довершеного спасіння в небесній екзистенції. Одкровення св. Івана пов'язує цю дійсність з Агнцем, який, хоч убитий, живе і є праджерелом кожного культового і всього надприродного життя в центрі літургізуючої небесної громади.

Ми тут стоїмо при джерелі патристичного поняття культу. Воно бачить в культі відновлення цілого діла відкуплення, передчуття есхатологічного спасіння. Вже Оріген пізнав, як Христос детронізує земний сон в тому, що він, замість циклічного кругобігу, сам встановлює повноту вічності. Християнські таїнства, які довершує Христос-Логос, як правдивий Орфей безсмертя тоді, коли він проводить до понадеонічного життя тайнственників, оспівав Климент Олександрийський у своїй «Застерігаючій промові до поган».

Тому містерія культу є дійсністю спасіння в її повноті. Про таїнство культу особливо зворушливо говорить св. Григорій Назіянський, який тільки передає науку свв. Отців, коли він називає таїнства вівтаря: «здійсненням великих таїнств спасіння» (*Oratio II*). Григорій Назіянський мабуть перший висловив ідею «нині» (днесь), ідею літургійного «*hodie*», яке перейшло до Літургії Заходу і Сходу. У своїй першій бесіді, яка присвячена виправданню його втечі після несподіваного для нього висвячення на священика, він оспівує присутніння спасіння в пасхальній жертві. Його слова увійшли до великого великомднього канону візантійської Літургії: «Вчера спогребохся Тебі Христе, совостаю днесь воскресшу Тебі, сраспинахся Тебі вчера, сам мя прослави Спасе в царствї Твоєм. Яко Агнець заклан бистъ. Сохранив ціла знамения Христе, воскрес еси от гроба і отверзл еси нам райськія двери» (I,3).

Це, в таїнстві культу присутнє спасіння, поділяється на частини впродовж цілого року, воно святкується як цілість і його дізнаємо у грі кожноразової святкової думки. «Об'єктивна жертва», як її одного разу назвав Григорій Назіянський, знаходить в різнородності своїх

аспектів спасіння завжди якесь особливе свято і відновлення. Отже, церковний рік є розвиненням повноти спасіння, яку в стислому виді містить кожна таїнственна служба.

Кульминацією і властивим осередком церковного року є «торжество торжеств» (канон Воскресіння), таїнство Великодня. Довкола цього свята сплітається вінець церковних свят року в подвійному колі. Великодні свята оточує спочатку вінець недільних і тижневих таїнств, служби яких містяться в тріоді¹ і пентикостаріоні². Часослов висловлює кожночасно характер церковного року. Друге коло (свят), яке також підкреслює величний центр Анастазіс, містить неділі й дні тижня, які є поза великоднім часом, від 2-ої неділі по Зелених Святах до 1-ої неділі перед Постом, служби яких містяться у великому і малому октоїху³. В цьому подвійному колі, який відображає Великодню повноту, вставлені постійні, нерухомі свята, служби яких містить мінея. Вони, ці нерухомі свята, кожночасно урізноманітнюють дійсність відкуплення і мають христологічне таїнство навіть тоді у своїм центрі, коли вони, поза власне Господніми святами, представляють таїнство Пречистої Діви Марії і святих, бо повнота Христа проявляється в членах його тіла, тобто Церкви. Однак все просякнене подихом прийдешнього світу й апокаліптичного переображеного Жертвового Агнця та Первоосвященика Христа, який в жертвовній службі земної Церкви присутньо унаявнює свою цілковито боголюдську повноту спасіння, бо він, як Преображенний, несе в собі цілу історичну потугу відкуплення. Особливо переконливий вислів цієї небесної і переображеній сторінки, якою відзначається Літургія візантійської Церкви, дав Теодор з Мопсуестії у своїх катехизах для новоохрещених: «Як часто служиться Літургія зворушливої Жертви, яка є відбиткою небесних речей і в якій ми по її доконанні, через поживу і напій, стали гідні брати в ній участь, правдиву участь в наших добрах, так само часто мусимо в нашім дусі наново усвідомити, що ми, хоча ще в сутінках, є в небі й що ми вірою накреслюємо в нашому розумі образ небесних речей, бо ми собі пригадуємо, що Христос, Переображенний, який є в небі, відновлює тепер знову свою Жертву».

¹ Книга молитов і пісень часослова пісного часу.

² Тріодь квітна, тобто книга пісень часу від Великодня до неділі після Зіслання Святого Духа.

³ Малий октоїх містить служби недільні, а великий — всіх днів тижня.

Початки й розвиток місяцеслова

В Римі вже за папи Григорія I Великого існував місяцеслов з іменами святих на кожний день, як це видно з відповіді цього самого папи олександристському патріярхові Евлогієві. 598 року патріярх просив папу прислати йому «Діяння всіх мучеників», зібрані Євсевіем Кесарійським. Папа Григорій відповів, що такої збірки немає в римських архівах, але в одному кодексі зібрані імена всіх мучеників, з поданням дня їх смерти, і їм щоденно відправляються богослужби.

За автора найдавнішого римського місяцеслова, за свідоцтвами Кассіодора (†563) і Беди (†753), вважають св. Єроніма. Та йшлось тут, радше, про псевдоєронімів переклад твору Євсевія чи про твір невідомого автора, написаний не пізніше другої половини VII ст. Цей псевдоєронімів Місяцеслов зберігся в рукописах VIII ст. до наших днів.

Остаточно відредактований був західний місяцеслов в Галії, в Оксеррі, невеликому містечку, що й згадується в ньому 30 разів, тоді, коли цього привілею не мають інші міста, такі великі, як Ліон. Цей місяцеслов містить 6 000 імен святих, на деякі дні припадає близько тридцяти, на інші — сорок, часом — сто, один раз — двісті сорок, а звичайно по десять святих. В ньому, поруч з іменами західних святих, є ряд імен святих Сходу, а також і старозавітних імен.

Подальший розвиток місяцеслова на Заході пішов шляхом скорочень, в той час, коли на Сході його доповнювано іменами нових святих. Малий Римський мартирологій значно коротший, ніж місяцеслов Єроніма. В ньому подано під днем 1 листопада свято Всіх Святих, а свято це було встановлене папою Григорієм III (731-741), отже, місяцеслов не міг мати цієї дати перед другою половиною VIII століття. Вперше наводить його нам Адон в IX ст. Цей місяцеслов походить імовірно з Іспанії.

Середня Іспанія, а саме монастир св. Севастіяна в Силосі, близько 650 року видав лекціонарій, а також мартирологій — в другій половині X ст. Обидві книги примітні своїм помісним, еспанським характером.

Таким помісним характером відзначається і царгородський «Місяцеслов Євангелій свят цілого року». В ньому багато малозійських святих, також багато імен царгородських патріярхів, в цілому пам'ять на 143 дні, звичайно по одному святому на день, часом є імена двох, а винятково — шести святих⁴.

⁴ Скабалланович М., цит. твір, I, 356 і далі.

Від VI до VIII ст. постали, подібно як в римлян і греків, календарі несторіян, вірмен, коптів та етіопів.

Несторіянський церковний рік має тільки декілька нерухомих свят і тому він більше, ніж в нас, керується Великоднем. В несторіян починається церковний рік святом Христового Різдва чи, радше, чотирма підготовчими неділями, що називаються благовіщенськими, та відповідають чотирьом неділям латинського адвенту. Саме в ці чотири неділі відзначають несторіяни благовіщення Пресвятої Богородиці, а день 25 березня має тільки календарну помітку про що євангельську історичну подію.

Пам'ять святих, щоб не відзначати в неділі, або в дні інших свят, відзначають несторіяни здебільшого у п'ятниці цілого року. Перша п'ятниця по Христовому Різдві присвячена Блаженній Марії Владичці, перша п'ятниця по Богоявленні — святому Іванові Хрестителеві, з попереджаючим триденним постом, відтак ідуть п'ятниці, присвячені святым апостолам Петрові й Павлові, євангelistам, Першомученикові Стефанові, трьом грецьким учителям: Діодорові, Теодорові й Несторієві, трьом учителям сирійським: Єфремові, Нерсеєві і Авраамові. Сьома за чергою п'ятниця присвячена храмовому святому, а восьма — Адамові й усім померлим. Після від п'яти до восьми неділі по Богоявленні, залежно від наступного Великодня, в несторіян слідують неділі Великого посту, перед якими є ще три неділі посту в пам'ять ненавиття і ці неділі відповідають у нас часові від неділі Митаря і Фарисея до М'ясопусної неділі, коли-то є загальниця, наперекір несторіянам.

Після П'ятдесятниці, тобто свята Зіслання Святого Духа, в несторіян слідують сім неділь апостолів, потім — сім «неділь літа», за ними — сім неділь пророка Іллі, від одної до трьох неділь, залежно від пасхального круга, на честь пророка Мойсея і чотири неділі «освячення церкви» або «входу в храм». Церковний рік має завжди в несторіян 52 неділі, тобто 364 дні. Дні, яких бракує до повного сонячного року дають що сім років одну неділю, тобто один тиждень, що й лишається «вільною» неділею в церковному році.

Кожна середа в несторіян посвячена Пресвятій Діві, кожна п'ятниця — страстям Христовим, а субота — поклонінню хрестові. Служби різних свят мають мало що спільногоміж собою. Не лише кожна неділя має іншу службу, але й майже кожний день тижня, разом — бл. 220 служб⁵.

Вірмени мають свій власний місяцеслов. Головна відміна між ним і нашим та, що більшість свят в ньому — рухомі. Переображен-

⁵ Скабалланович М., цит. твір, I, 360.

ня Господнє відзначають вони в 7-му неділю по Зісланні Святого Духа, Успіння Пресвятої Богородиці й Воздвиження Чесного Хреста в неділі, що близькі до 15 серпня та 14 вересня, Різдво Христове та Йордан — 6 січня, Стрітення Господнє — 14 лютого, Благовіщення — 7 квітня, Різдво Пресвятої Богородиці, Вхід у храм і Зачаття — як у нас.

Свята на честь Спасителя, Чесного Хреста, оновлення Храму (Ечміадзінського), на честь Богородиці з їх перед- і посвяттями, задля урочистості, називаються у вірмен просто господніми святами, їхнє загальне число — 140.

Близькі собі місяцеслови коптів та етіопів різняться дуже від нашого і від латинського місяцесловів як в давнину, так і сьогодні. Менофізитський характер коптійського та етіопського місяцесловів виявляється насамперед в тому, що в них є цілий ряд менофізитських учителів, з Севером, патріярхом олександрійським, на чолі. Коптійський та етіопський календарі не знають таких наших святих, як: Ігнатій Богоносець, Іван Золотоустий, Єфрем Сирійський. Натомість вшановується пам'ять ангелів: Рафаїла, Уриїла, Рагуїла і старозавітних праведників: Адама й Еви, Ноя, Самсона, Соломона, Сираха, Естери, Юдити, чистої Сузанни, Пилата і дружини його, чотирьох апокаліптичних творінь, двадцятичотирьох старців з Одкровення св.Івана, а крім цього: Вознесіння Еноха на небо, вхід Ноя в ковчег та вихід його, чудо Ісуса Навина, благовіщення Йоакимові різдва Діви Марії, шлях Ісуса в Єгипет, чудо в Кані Галілейській,ув'язнення Івана Хрестителя, покладення голови Івана Хрестителя, собор апостолів із Спасителем, друге успіння Лазаря.

СВЯТА І СЛУЖБИ НЕРУХОМІ, В ПОРЯДКУ ДВАНАДЦЯТИ МІСЯЦІВ І КНИГ МИНЕЙ

Вересень (30 днів)

1 вересня

• Початок Індикта, тобто Нового Року.

І пам'ять преп. отця нашого Симеона Стовпника і матері його Марти. І собор Пресв. Богородиці, що в Міасинах. І 40 мучениць та інших деяких святих, що в богослужінні не згадуються.

Служб головних лише дві, тобто Новому Року і Симеонові Стoвникovi. Святим 40 мученицям береться тільки канон на утрені, а со- борові Пресвятої Богородиці тільки тропар, яким закінчуються тро- парі як на вечірні, так і на утрені на «Бог Господь» і наприкінці.

Цивільний Новий рік починається тепер у нас і в цілому світі 1 січня, коли припадає свято Обрізання Господа нашого Ісуса Христа та свято отця Василія Великого. В давнину починали новий рік навес-ні, а саме 1 березня, потім 1 вересня, бо в римлян 1 вересня (септемб-рія) починався т. зв. індикт, тобто цикл 15 років. Той останній спосіб числення років прийнято в Церкві по едикті Константина, як щойно Церква вийшла з катакомб на волю.

В часослові, отже, під днем 1 вересня написано: «Начало індікта, сиріч новаго літа. Індікт єже есть указаніє, есть реченіє латінськое, от кесарей римских обрітенное. И 15 літ содеряшае і паки от первого начало пріемляше. В той же день церков благодареніє приносит Богу о плодіх, того літа пріятих, і в прочая літа, молится да земля дастъ плоди своя».

З приходом християнства на Україну відзначали новий рік 1 верес-ня і так упродовж довгих століть. В Росії щойно 1700 року проголо-шено день 1 січня першим днем нового року⁶. Маємо цікаву службу нового року, що її подає Київський евхологіон, відомий у Ватикансь-кій бібліотеці як слов'янський список, ч. XV.

Так, отже, наш київський список має окрему службу, молебень нового року, що його відправляє сам святитель. Крім молебня відбу-вався також процесійний похід.

Список подає святительський молебень на новий рік, а саме на арк. 234, на зв., та крім цього й службу, що її відправляють самі свя-щеники без святителя.

Під словом *собор* розуміється збір людей на богослужбу на честь Пресвятої Богородиці. Історію назви подає часослов і Венеціянська мінея 1755 року видання. За цісаря Лева Ісаврійського, іконоборця, ікону собору Пресвятої Богородиці, що була в Міасинській обителі у Вірменії, гонителі кинули в Азурське озеро. Після сотні літ, по упад-ку іконоборства ця ікона явилася на поверхні води 864 року. Було це 1 вересня і на пам'ять цього явління встановлено свято.

Склад богослужіння такий, як і святого поліелейного на 6 без все-нічного, тільки що в львівському і почайвському трефологіонах та в типиках грецькому і московському утрені до канону включно має вид повсякденної, а від канону до кінця — великої. В грецькій мінії венеціянського видання має вид цілої утрені, має бо і поліелей, і

⁶ Никольский К., цит. твір, стор. 543.

степенні, читається Євангелія святому і співається стихира новому року. Служба 1 вересня може припасти або на седмичний день, або на неділю.

1 вересня в седмичний день

На вечірні

Катизма «Блажен муж». На «Господи, взываю я» беремо 10 стихир: Нового Року — 3, а преподобному — 7, Слава: преподобному, I нині: Новому Року. По прокімені дня — 3 читання, тобто дві паремії Нового Року і одна преподобному. Стиховна ціла Новому Року, тільки Слава: преподобному. На кінці: тропар Новому Року, Слава: преподобному, I нині: собору Богородиці. Відпуст великий, з поминанням св. Симеона та інших.

На малому повечір'ї

По «Достойно» з трисвятым — кондак преподобного, Слава, і нині: кондак Індикта, тобто Нового Року.

На утрени

На «Бог Господь»: тропар Індикта (2), Слава: преподобному, I нині: Собору Пресвятої Богородиці. По 1-му стихослов'ї — сіdalний Індикта, Слава: преподобному, I нині: Індикту. По 2-му стихослов'ї — сіdalний преподобного, Слава: мученицям, I нині: Богородиці. Канонів — 3: Індикта з ірмосом на 6, або на 4, преподобного на 4. Катавасія рядова по кожній пісні. Хвалитних стихир — 4, всі — Індикта, Слава: преподобного, I нині: Індикта. По великому славослов'ї, за Почаївським трефологіоном і Московським типиком,— тропар Індикта, Слава: преподобному, I нині: Собору.

На часах

На всіх: тропар Індикта, Слава: тропар преподобному. Кондаки — по перемінно, тобто на 1-му і 6-му часі — Індикта, на 3-му і 9-му — преподобного.

На Літургії

Тропар Індикта, преподобного і Богородиці, Слава: кондак преподобного, І нині: кондак Нового Року.

Такий устав подається в мінії, а наші служебники закінчують тропарі тропарем Собору Богородиці. Все інше — спочатку все Індикта, потім преподобного.

1 вересня в неділю

Опускається служба 40 Мучениць і переноситься на інший день, згідно з рішенням еклезіярха. Опускається також тропар Собору Богородиці і береться спочатку служба недільна, потім Індикта і преподобного, як це подано в мінії, або трефологіоні.

На великий вечірні

Співаємо катизму «Блажен муж», за уставом. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 4 недільні, 3 Індикту і 3 святому, Слава: святому, І нині: богородичний (догмат). Читань — 3: 2 Індиктові й 1 святому 1. Стиховна недільна, Слава: святому, І нині: Індиктові. На кінці: тропар недільний голосу, Слава: преподобного, І нині: Індикта.

На малому повечір'ї: По трисвятому — кондак преподобного, Слава, і нині: кондак Індикта.

На утрени

На «Бог Господь»: тропар недільний (2), Слава: преподобного, І нині: Індикта. По стихослов'ях — сіdalні октоїха. Все інше до канону — недільне, за уставом. Канонів 4 на 14, тобто октоїха недільний на 4, Богородиці на 2, Індикта на 4 і святого на 4, катавасія рядова «Хрест накреслив». По 3-ій пісні — кондак Індикта і кондак та ікос святого, також сіdalний святого двічі, Слава, і нині: Індикта. По 6-ій пісні —

кондак-ікос недільний. По 9-й — світильний недільний, Слава: святого, І нині: Індикта. Хвалитних стихир 8: недільних — 4, Індикта — 3, третя з його приспівом, і святого одна з приспівом його, Слава: стихира євангельська, І нині: «Преблагословенна». По славослов'ї — тропар недільний, один з двох звичайних.

На часах

На всіх: тропар недільний, на 1-му і 6-му Слава: тропар Індикта; на 3-му і 9-му Слава: тропар преподобного. Кондаки на 1-му і 6-му — Індикта, на 3-му і 9-му — преподобного.

Примітка: За ієромонахом Марком (гл. I) на всіх часах — тільки кондак преподобного.

На Літургії

Тропар недільний, Індикта і святого, потім кондак недільний, Слава: святого, І нині: Індикта.

Примітка: Інакше за Марком (гл. I) — спочатку Індикта, потім преподобного.

Слов'янський устав так приписує: прокімен, апостол, алилуя і Євангелія спочатку Індикта, недільне — під зачало, тобто береться з попереднім під одну главу, потім преподобного. Прокімен недільний опускається. Службник почайвський закінчує тропарі тропарем Собору Богородиці. Київський евхологіон подає ще окремий архиерейський чин, що його відправляв сам митрополит або єпископ чи священик в день нового року.

«Місяца септембрія в первый день во начало індикту се же есть новое літо.

По заутрени ісходить святитель одіявся во всю святительскую одежду, входить во святий олтар, предходящим діяконом, сторонними дверми і третицею тамо пред святым престолом поклонившуся, цілує святий престол і знаменав кадило, архідиякон пріємля время, і діякону ізийти повеліваєт і глаголати „Благослови Владико“. Святитель же „Благословенно царство Отца і Сина і Святаго Духа“». Діякон співає мирну ектенію. Відтак святитель читає молитву: «Господи Боже наш помяни нас грішних і недостойних раб твоїх». Текст цієї

молитви той самий, що й третьої світильничої молитви, яка тепер читається на вечірні, на предпochатковому псалмі. Слідує друга молитва, текст якої той самий, що на утрені, по благальний ектенії, а са-ме: «Господи святий, во вищих живий і на смирення призираяй».

По цих двох молитвах святитель виходить зі святилища, «первіс диякон імія в руці кадило, потом держай хрест поддиякон, і по сем диякон с євангелієм і по сих святитель, не поддержим ніким же». Півці співають тропар нового року «Іже всея твари содітелю». Святитель стає на амвоні, «євангеліє імія с десния страни, хрест же от лі-вия і кадило».

По словах диякона: «Благослови Владико», святитель співає: «Благословенна слава Господня от міста святаго єго, нині і присно і во віки віков». І виходять походом з церкви. У дверях церковних святитель накриває голову (мабуть клобуком), а хор співає тропарі: «Помилуй нас Господи, помилуй нас». На церковному подвір'ї спі-вається потрійна ектенія з окремими прошеннями за Боже благо-словення в новому році. Потім слідує молитва: «Бог і Отец Господа нашого Ісуса Христа, сий благословен во віки, послав єдинородного сина во мір». Слова цієї молитви майже дослівно взято зі служби святого Василія Великого, а саме з молитви по «Ізрядно», коли свя-щеник молиться за світську владу і за Божу допомогу та опіку для вірних. По молитві співці співають псалом 73 «Вскую Боже отринул ни єси до конца, разгнівася ярость твоя на овци пажити твоєя». По псалмі диякон співає малу ектенію.

По малій ектенії — 1-й антифон, псалом «Блажен муж» На кож-ний вірш псалма хор відповідає приспівом: «Заступи мя, Господи, за-ступи мя». Знову мала ектенія і починають співати 2-й антифон, пса-лом: «Вскую шаташася язици і людіє поучишася тщетним», з приспі-вом на кожний стих: «Молитвами Богородици, Спасе, спаси нас».

По 2-му антифоні знову мала ектенія і 3-й антифон, псалом «Тебі подобает піснь Боже во Сіоні і тебі воздасться молитва во Єруса-лимі». Слідує тропар: «Прибіжище і сила наша Богородице, держав-ная помошь мірови, молитвами твоїми спаси град свой от всякія ну-жа, єдина благословенная». Приспів: «Услиши ни Боже спасителю наш, уповані всім концем земля». І ще раз тропар «Прибіжище і си-ла». Другий приспів: «Благослови вінець літу благости твоєя». І третій раз тропар «Прибіжище і сила». Слава, і нині: тропар той самий, голос 4-й: «Іже воістину і во правду Богородица мнящися яко мати, со дерзновенісм сину своєму і Богу нашему, соблюди град і ізря дніє покрову притекающих, і о тобі державу імуще, к тобі прибігающе пристанищу істині, єдиної представительници роду человіческому».

Ектенія: «Помилуй нас Боже по велицій милості». Помітно тут те, що по співі тричі «Господи помилуй», святитель благословляє народ так, як це збереглось у нас під час потрійної ектенії на Божественній Літургії. Святитель благословляє тричі на кожне з трьох прошень. По виголосі ектенії: «Яко благ і чоловіколюбец Бог еси», диякон співає: «Премудрость», а хор прокімен, голос 3-й: «Велій Господь наш і велія кріпость єго і разуму єго ність числа». Стих: «Хваліте Господа, яко благ зиждяй Єрусалима Господь».

По прокімені — апостол: «Ко Тимотею первого посланія. Чадо Тимотею молю убо прежде всіх творити мольби, молитви і моленія, благодаренія о всіх чловіціх» до слів «учитель язиков во вірі і істині» (1 Тим. 2,1-7).

По Апостолі — алилуя і стихи: «Тобі подобаєт піснь, Боже, во Сіоні» та «Благословиши вінець літу благости твоєя». От Луки святу Євангелію прочитає сам святитель: «Во время оно прииде Ісус в Назарет, в немже бі воспитан і взийде по обичаю в день суботний на сонмище» до слів «і дивляхуся о словесіх благодаті ісходящих от уст єго» (Лк. 4,16-22).

По євангелії співає диякон потрійну ектенію «Рцім всі», що має 13 прошень, за духовну і світську владу та за Боже благословення для міста, для держави і війська. Після десятого прошення «...за ізбавленіє града сего і всякого града і страни і міста от града і губительства, от труса і потопа, от огня і меча і от различных болізней...» люди відповідають «Господи помилуй» (100).

По потрійній ектенії — молитва: «Владико Господи Боже наш іже живим іпостасним ти словом». По цій молитві — «Мир всім» і, на «Глави ваша Господеві приклоніте», святитель читає другу молитву та уділяє відпусту.

Якщо святитель не міг з якоїсь причини сам відправляти богослужби на новий рік, то відправляли її священики, менш урочисто, як свідчиться на арк. 239, на зв.:

«Служба новому літу, аще ли кромі святителя, облекше попове, і вземше крести, ідут ко вратам, поюще Святий Боже, і ставше в реченнім місті і речет диякон: „Благослови владико“ і речет поп: „Благословенно царство Отца і Сина і Святаго Духа“». Диякон співає мирну ектенію, а по ектенії відразу 1-й антифон «Блажен муж», подібно як при відправі чина з участю святителя і все інше до євангелія включно. По євангелії — потрійна ектенія й молитва св. Василія Великого «глаголемая во всякую потребу, за безбедріє, за умноженіє дождя, во смертоносную язву: Владико Господи Ісусе Христе, страшний царю силам, творче небеси і землі... Продолжи Господи милость свою на люди своя, ратних прогоняй, і от іновірних соблюди ни, і от

нападенія вражія ізбави ни, мір умири, страни укроти, глад умали, князя нашого во странах о грози бояря умудри, град устрой, церкви утверди, ієрея освяти, мніхи утверди, стария і юния, мужа і жени і младенца, спаси вся віруюча во ім'я твоє святоє сущая в путь шестивуща і по водам плавающа, і в странах земних і во бранем бивши, і в пліні заточенным, і в алканії жажді; і в наготі і в терпнії мнозі, поволі і по нужи бившем во заточенії, і в ізгнанії і в біді і во страсті, і в нужи і в трудех і в болезнех і в печаліх страждущих, от дух нечистих і от враг одоліваємим, помилуй Господи братію нашу».

По молитві «Мир всім і глави ваша Господеві приклоніте» — ще одна молитва, подана в тому самому чині за участю святителя, й відпуст.

2 вересня Святого муч. Маманта. I преп. отця нашого Івана Посника, патріарха царгородського.

3 вересня Святого свящмуч. Антима, єпископа никомидійського. I преп. Отця нашого Теоктиста, спосника Великого Євтимія.

4 вересня Святого свящмуч. Вавили, єпископа Великої Антіохії. I святого пророка і боговидця Мойсея.

5 вересня Є.. Святого пророка Захарії, батька чесного Івана Предтечі.

6 вересня Є.. Слогад про чудо, яке було в Колосаях, що в Хонах, від архистратига Михаїла.

7 вересня Є.. Передсвята Різдва Пресвятої Богородиці.

Святого муч. Созонта.

8 вересня + Різдво Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Вседіви Марії

Батьками Пресвятої Діви були Йоаким і Анна. По батькові Діва Марія походила з царського роду, по матері — зі священичого. Тому говориться в Літургії, що вона вінчана славою і пошаною. Ім'я «Марія» по-гебрайськи означає «пані» або «надія». Різдво Пресвятої Богородиці для нас «початок здійснення всіх обітниць Божих».

Св. Андрій Критський учитъ: «Різдво Богородиці є початком свят і служить дверми до благодаті й істини». Св. Іван Дамаскин: «Це день всесвітньої радості, бо Богородицею цілий світ оновився і смуток праматері Еви змінився радістю». Літургія: «Нині Бог престол святий на землі собі приготував. Рождество Твоє, Богородице Діво, радість возвісти всій вселенній».

Свято Пресвятої Богородиці одне з двонадесятих. Має один день передсвяття і 4 дні посвяття.

9 вересня Є.: Святих і праведних Богоотців Йоакима й Анни. I святого муч. Севиріяна.

Йоаким й Анна жили в юдейському місті Назареті. Йоаким походив з царського роду, Анна з нащадків Левія. Вони — батьки Пресвятої Діви. Літургія звеличує їх: «Йоаким і Анна поношенія безчадства, Адам же і Ева от тли смертния свободистася, Пречистая, во святім рождестві твоїм».

Як предки Господа Ісуса називаються вони «Богоотці». Їхні імена згадуються щоденно на проскомидії.

10 вересня Святих мучениць Мінодори, Мітродори і Німфодори.

11 вересня Преп. матері нашої Теодори Олександрійської.

12 вересня Святого свящмуч. Автонома.
Віддання Різдва Пресвятої Богородиці

**Про суботи і неділі,
що випадають перед і по Воздвиженні
Чесного Хреста**

Деякі свята мінієй мають в неділю і суботу, що їх попереджають, і в неділю і суботу, що слідують по них, на Літургії апостол і Євангелію з прокіменом й алилуя, що відносяться до предмету свята. В посвяття вони мають прокімен, алилуя і причасний свята, за винятком суботи по Різдві Христовому, що має власні прокімен, алилуя і причасний. Свят таких — три: Воздвиження Чесного Хреста, Різдво Христове і Богоявлення. Часом субота перед тими святами припадає

перед неділею, а часом пізніше, залежить це від дня тижня, на який припадають самі свята. Найближче буде субота або неділя перед святом на відстані одного дня, тобто, якщо свято буде в неділю або в понеділок, а найближче по святі буде субота або неділя тоді, коли свято припаде на п'ятницю або на суботу. Найдальша субота або неділя як перед святом, так і по святі буде, якщо свято припаде на суботу або на неділю тому, що в тому самому випадку від свята до суботи або до неділі як взад, так і вперед буде цілій тиждень.

В місяці вересні припадають суботи і неділі перед і по Воздвиженні Чесного Хреста. Про суботу й неділю перед Воздвиженням треба знати, що вони можуть випасти в один з п'яти днів, починаючи від 7 вересня, тобто на найдальшій відстані від свята Воздвиження, а закінчуєчи 13 вересня, як подається нижче:

1. В передсвяття Різдва Пресвятої Богородиці, 7 вересня.
2. В саме свято Різдва Пресвятої Богородиці, 8 вересня.
3. В посвяття свята Різдва Пресвятої Богородиці.
4. У віddання свята Різдва Пресвятої Богородиці.
5. В передсвяття Воздвиження Чесного Хреста, 13 вересня.

Подаємо устав для тих п'ятьох випадків, спочатку для суботи, потім для неділі.

Субота перед Воздвиженням Чесного Хреста

На Літургії

1. В передсвяття Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар передсвяття, Слава, і нині: кондак передсвяття. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія суботи перед Воздвиженням, а також апостол і Євангелія рядові, як це приписують наші слов'янські устави. Рядовий апостол і рядову Євангелію суботи беремо для того, щоб не опустити нічого з рядового читання. Причастний — седмичний. Також тропар, кондак, апостол, алилуя, Євангелія і причасний ще й святого, якщо має⁷. Та в нас тепер звичайно святому неполіслейному на Літургії нічого не береться, як також рядова Євангелія часто опускається, якщо є вже якась інша, особлива.

2. В свято Різдва Пресвятої Богородиці: На той випадок подано устав в 5-му пункті, бо тоді субота переноситься на 13 вересня, за уставом дня 8 вересня.

⁷ Устав мінеї на кінці 18 вересня.

3. В посвяття Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар, Слава, і нині: кондак свята. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія суботи перед Воздвиженням і рядова, під зачало. Причастний — свята.

4. У віddання свята Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар, Слава, і нині: кондак свята. Прокімен, алилуя, причасний — свята; апостол і Євангелія — спочатку суботи перед Воздвиженням і після — свята. Прокімен суботи перед Воздвиженням опускається.

5. В передсвяття Воздвиження Чесного Хреста, 13 вересня: Тропар оновлення храму, передсвяття, Слава, і нині: кондак оновлення, а якщо в книгах є і кондак передсвяття, то Слава: кондак оновлення, I нині: кондак передсвяття. Прокімен, алилуя — тільки оновлення храму, а суботи перед Воздвиженням — опускається. Апостол і Євангелія — спочатку оновлення храму, а потім суботи перед Воздвиженням; причасний — оновлення.

Неділя перед Воздвиженням Чесного Хреста

1. В передсвяття Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар недільний і передсвяття, Слава: кондак недільний, I нині: кондак передсвяття; прокімен і алилуя — неділі перед Воздвиженням, а прокімен голосу опускається. Апостол і Євангелія — неділі перед Воздвиженням і тому рядове неділі є «під зачалом». Причастний: «Хваліте Господа з небес».

2. В свято Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар недільний і свята, Слава: кондак недільний, I нині: кондак свята. Прокімен і алилуя — спочатку неділі перед Воздвиженням, потім свята Богородиці. Прокімен голосу опускається. Апостол та Євангелія — спочатку неділі перед Воздвиженням, потім рядові, а на кінці — свята. Причастний: «Хваліте Господа з небес».

3. В посвяття Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар недільний і свята, Слава: кондак недільний, I нині: свята. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія — спочатку неділі перед Воздвиженням, потім рядові. Причастний дня, тобто: «Хваліте» і свята ⁸.

4. У віddання свята Різдва Пресвятої Богородиці: Тропар недільний і свята, Слава: кондак недільний, I нині: свята. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія — спочатку неділі перед Воздвиженням, рядові «під зачало» і потім свята. Причастний: «Хваліте Господа з небес».

⁸ Устав мінеї 8 вересня.

5. В передсвяття Воздвиження Чесного Хреста, 13 вересня: Тропар недільний, оновлення храму і передсвяття, кондак недільний, Слава, і нині: передсвяття. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія — спочатку неділі перед Воздвиженням, рядові «під зачало», а потім оновлення. Причасний: «Хваліте Господа з небес» і оновлення.

13 вересня Є.: Пам'ять оновлення храму святого Воскресіння Христа і Бога нашого, побудованого на горі Голготі цісарем Константином⁹.

Передсвяття Воздвиження Чесного і Животворного Хреста.

Славного свящмуч. Корнилія сотника¹⁰.

13 вересня в седмичний день

На вечірні

Великого виду з читаннями, однак, замість катизми «Блажен муж», береться рядова. На кінці співаємо тропар оновлення, Слава: Святого, і нині: передсвяття. Треба зауважити, що в грецьких книгах тропарів Корнилієві і передсвяття немає. Береться, отже, лише тропар оновлення.

Повечір'я

По трисвятому — кондак оновлення, Слава, і нині: кондак передсвяття, або лише оновлення, як приписано в мінії.

Північна звичайна

На утрені

Від початку до канону виключно утрена має вид малої, а від канону до кінця має вид великої. На «Бог Господь» тропар оновлення двічі,

⁹ Посвячення храму Воскресіння Христового в Єрусалимі, на горі Голготі, відбулось за імператора Константина, 335 року.

¹⁰ Служба священномуученика — святого на 4.

Слава: святому, І нині: передсвяття. По великому славослов'ї — тропар оновлення, Слава: святому, І нині: передсвяття.

Часи

На всіх часах тропар оновлення, потім Слава: на 1-му і 6-му часі передсвяття, а на 3-му і 9-му часі Святому. Кондаки поперемінно, тобто на 1-му оновлення, на 3-му передсвяття, на 6-му святому, на 9-му оновлення. Згідно з новим уставом святого безполілейного беруть кондак на 3-му часі так, як і тропар.

Літургія

Тропар оновлення і передсвяття, Слава і нині: кондак оновлення. Якщо ж має кондак передсвяття, то Слава: кондак оновлення, І нині: передсвяття; все інше лише оновлення.

13 вересня в неділю

Якщо 13 вересня припаде на неділю, тоді на Літургії береться неділя перед Воздвиженням; якщо в суботу, то субота. Устав подано вище під ч. 5. В неділю служба святого свящмуч. Корнилія не береться, але переноситься її на інший день, згідно з рішенням еклезіярха. Тому лишається служба потрійна, тобто недільна, оновлення і передсвяття, а на ті всі частини богослужіння устав подається в мінії, або трефологіоні під 13 вересня.

14 вересня + Всесвітнє Воздвиження Чесного і Животворного Хреста

Свято Воздвиження Чесного і Животворного Хреста бере свій початок в Єрусалимі. Святкували його вже в IV ст. Початково мав він характер храмового свята, встановленого з нагоди посвячення Константинової базиліки святого Господнього Гробу (335 року). Дата посвячення новозбудованого храму збігається з датою віднайдення христового дерева та й, згідно з переданням, мала б відповідати тій даті, коли Соломон посвятив свою святиню в Єрусалимі. Так, отже, від

IV ст. приходили на свято Воздвиження до Єрусаліму численні прочани і його відзначувано дуже урочисто, нарівні з Великоднем та з Богоявленням. Свято Воздвиження Чесного Хреста невдовзі поширилось в цілій Церкві як на Сході, так і на Заході¹¹.

Хрест Господній віднайшла 326 року цариця Олена. Патріарх Макарій, взявши дорогу реліквію в руки, вийшов на амвон, щоб показати зібраному народові. Люди падали навколо і перед святым хрестом і кликали: «Господи, помилуй». Животворний хрест знаходився в Єрусалімі до 614 року, доки не потрапив до рук персам. В руках погань перебував святий хрест 14 років. Імператор Гераклій уклав мир з персами і тоді святий хрест повернено до Єрусаліму. Свято Воздвиження називається всесвітнім, на знак, що його відзначає ціла Вселенська Церква¹².

Свято Воздвиження Чесного Хреста має деякі особливості, а саме підготовляють хрест і прикрашають його запашними квітами та після вечірні виносять із захристії на святу трапезу, відтак, на другий день, на утрині, після великого словослов'я, хрест виносять на середину храму та й кладуть на аналой. Хрест почитають вірні, вклоняючись йому до землі й щелюючи його. Він лежить на аналої до віддання свята. Перед аналоєм запалюється лампадка.

Відправа цього свята підлягає загальному правилу господнього свята, але особливість його полягає в тому, що хрест виносиється на тетрапод для почитання людей. Те винесення не є виключною особливістю цього свята, бо подібно виносимо хрест і 1 серпня та в Хрестопоклонну неділю, тобто 3-ю Великого посту. В усіх тих трьох випадках виносиється хрест із захристії, або проскомидійної трапези на престолі, з престолу на тетрапод, а в день віддання свята — з тетраподу знову до захристії. Взявши всі три випадки під одну рубрику, ставимо в тому собі два запитання: 1. В який час дня, з нагоди згаданих урочистостей, виносиється і відноситься чесний хрест? 2. Що при цьому винесенні й віднесенні треба робити?

1. В який час дня виносиється й відноситься чесний хрест? Щодо цього питання, то дотримуючись порядку трьох вище згаданих абзаців, знаходимо відповідь в уставі, що приписує спосіб винесення чесного хреста із захристії на престолі, відтак з престолу на тетрапод, а на кінці — з тетраподу до захристії. Устав цей такий:

У всіх трьох згаданих випадках виносиється чесний хрест із захристії на престол безпосередньо по відпусті вечірні, попереджаючи сам

¹¹ Thalhofer V. – Eisenhofer L., *Handbuch der Katholischen Liturgik*, Freiburg im Breisgau 1912, I. Band, s. 690.

¹² Нікольський К., цит. твір, стор. 524.

день свята, отже, 13 вересня, 31 липня і в суботу перед Хрестопоклонною неділею, по вечірні. Але тому, що 13 вересня можуть відправлятись дві вечірні, тобто мала й велика зі всенічним, то в цьому випадку виносиТЬся чесний хрест по відпусті малої вечірні, як це приписують слов'янські устави й Грецький типик.

Тому що тепер, крім престольних церков і деяких монастирів, малої вечірні не відправляють, виносиТЬ хрест на престіл після литії перед утреною, або взагалі перед всенічним, якщо воно служиться за уставом, тобто є вечірня з литією, відтак утрена. 31 липня, коли буде повсякденна вечірня,— по цій самій вечірні. В суботу перед Хрестопоклонною неділею, коли за звичаєм відправляється тільки велика вечірня, виносиТЬся хрест на престіл по відпусті великої вечірні. Також у всіх згаданих урочистостях виносиТЬся чесний хрест з престола на тетрапод на утрені самого дня свята, під час великого славослов'я. На кінці відноситься чесний хрест з тетраподу до захристії у всіх трьох випадках, в різні часи богослужіння. Щодо свята Воздвиження Чесного Хреста, то відноситься хрест в день віddання свята по відпусті Літургії, як це приписує устав нашої мінєї 21 вересня і «Око церковне», великий типик Ставропігійської церкви, чітко вказує. Щодо 1 серпня, то чесний хрест відноситься в самий день 1 серпня по відпусті вечірні, яка відправляється на 2 серпня, як устави слов'янські й вищезгаданий устав грецький в мінєї 1 серпня приписують. А щодо Хрестопоклонної неділі, то відноситься в п'ятницю, що приходить по цій неділі, на 6-му часі, безпосередньо перед прикінцевою молитвою цього часу. Відбувається поклоніння по відспіванні часів, по останньому трисвятому. Співаємо і стихири «Прийдіте вірні». Ієрей бере в руки чесний хрест і відносить його до захристії. Почаївська тріодь — по 6-му часі в п'ятницю, по Хрестопоклонній неділі, а Грецький типик також те саме повторює, начеб чесний хрест треба віднести аж по закінченні останнього часу, тобто 9-го, але тому що згідно з давнім уставом 9-й час поєднується із зображенальними і вечірнею, отже, відноситься чесний хрест не по 9-му, але по 6-му часі. Тепер по селах і містах, де 9-го часу не читають, відноситься чесний хрест перед Службою Напередосвячених Дарів.

2. Що при винесенні й віднесенні чесного хреста слід робити? Насамперед належить підготувати чесний хрест, а потім при винесенні й віднесенні устав подає як обряд, так і приписує спів деяких пісень. Подивимось спочатку, як треба підготовляти чесний хрест, а потім — які обряди супроводжують винесення чесного хреста.

Підготування чесного хреста

Ще перед початком вечірні, священик, прийшовши до захристії й поклавши чесний хрест з васильками або іншим запашним зіллям на жертвовник проскомидії побіч, бере воздух за два верхні його кінці, обернувши до себе лицьовим боком, тобто хрестом, і кладе його зворотним боком, тобто підшивкою на жертвовник, розстелюючи його. Потім, взявши васильки кладе на них хрест і прив'язує його застіжкою до васильків з середини до споду, і кладе його так прив'язаного до васильків на розстеленому воздусі, зображенням розп'яття до воздуху, і вирівнює спідний край воздуха зі спідним кінцем хреста. Потім загортає воздух з обох боків на хрест з васильками раз, а пізніше ще й другий раз, але той другий раз — від долішніх боків й прив'язує його застіжками міцно до хреста від середини до споду. Нарешті, взявши лівою рукою хрест, правою рукою загинає воздух з гори до споду так, щоб було видно лицьовий його бік, і, взявши дискос, кладе його під голову хреста, між хрестом і васильками. Згідно з давнім уставом хрест з васильками кладеться не на воздусі, але на таці зі своєю хранильницею. А з цього видно, що мали по церквах частинки правдивого хреста, бо інакше до хреста з іншої речі хранильниця не уживається. При обряді поклоніння чесному хресту в Хрестопоклонну неділю приписує грецька тріодь: «καὶ αὐοῖςας».

Хоча церковні устави приписують васильки, однак за браком тих уживається й інше запашне зілля, а на Сході — часто й квіти. Про дискос, що його кладуть між хрестом і васильками, в уставах не згадується, однак уживають його нині й на Афонській горі.

Тепер коротко про речі, що відносяться до обряду винесення хреста, згідно з порядком трьох вищезгаданих пунктів.

Винесення чесного хреста з захристії на престіл

Якщо буде диякон, то говорить: «Благослови, Владико». Священик: «Благословенний Бог наш». Хор: «Амінь», трисвяте і, по «Отче наш», священик: «Бо твое є царство». Відтак — тропар хресту «Спаси, Господи», потім Слава, і нині: кондак Хресту «Що вознісся», як це приписують слов'янські устави.

Примітка

Грецький типик приписує лише тропар хресту «Спаси, Господи», як також і устав Почаївський в тріоді на Хрестопоклонну неділю.

Обряди

Священик, згідно з сьогоднішнім звичаєм, бере на себе лише епітрахиль, а за слов'янським уставом — ще й фелон. Коло священика стає один кадилоносець і два свіченосці з запаленими свічками, а диякон вбирає стихар з орапром. По «Бо твоє є царство», коли хор співає тропар хресту, священик бере хрест обома руками, оперши його на свою голову, зображенням розп'яття до людей, при чому диякон і два свіченосці ї один кадилоносець ідуть попереду, і виходять із захристії. Потім священик, вийшовши перед престол, кладе чесний хрест на середині престолу на подушці, взявши спочатку Євангелію і поставивши її на горне місце, тобто близько кивоту проти себе. Потім бере кадильницю і кадить чесний хрест, а хор співає Слава, і нині: кондак хресту.

Примітка

Згідно зі слов'янським уставом кадження приписується на самому початку, на «Благословенний Бог наш» і, якщо є диякон, то це належить до нього. Приписується також священикові брати чесний хрест з тацею на голову і так його виносити. На кінці устав подає: «І запалять перед ним свічку на цілу ніч». Також і Грецький типик приписує запалювати свічку. Свіченосці, що служать при винесенні чесного хреста на престол, не мусять виходити перед самі святі двері, але залишаються у святилиці.

З престолу на тетрапод

При перенесенні чесного хреста з престолу на тетрапод виконується два обряди: 1. Воздвиження чесного хреста, 2. Поклоніння хресту.

Ці два обряди мають місце лише в день свята Воздвиження, бо 1 серпня і в Хрестопоклонну неділю воздвиження хреста немає, а є лише поклоніння хресту. Те воздвиження і поклоніння хресту приписується на утрені по великому славослов'ї, між тропарями, одразу по трисвятому й між двома звичайними ектеніями утрені, а устав наступний:

Воздвиження

На утрені, по закінченні великого славослов'я і трисвятого, виголошує священик, а, за слов'янським уставом диякон: «Премудрість, прості». Хор співає тропар «Спаси, Господи» тричі (за деякими книгами — 1 раз). Потім, згідно з нашим звичаєм і уставом нашої Мінєї, священик (а за московським уставом — диякон) співає ектенію п'ятичленну: «Помилуй нас, Боже». Ця ектенія не має виголосу. По кожному з п'яти членів ектенії приписують устави хорові відповідати по 100 разів «Господи, помилуй» і для того, порахувавши відповіді на всі члени ектенії, становило б 500 разів «Господи, помилуй», але сьогодні в престольний нашій церкві св. Юра і по всіх храмах, замість сто, співається лише сорок разів по кожному члені. Однак, краще було б співати 30 разів, тобто 15 разів вклоняючись до землі, а 15 разів підносячись. По останньому п'ятому воздвиженні співаємо, згідно з уставом грецьким і уставом нашої Мінєї кондак хресту «Що вознісся» (за московським уставом — з приспівом Слава, і нині).

Поклоніння

Тропар «Хресту твоєму поклоняємось» співаємо тричі, відтак стихири хресні: «Прийдіте», а тоді закінчується утреня від ектенії «Сповінім», як звичайно, великим відпустом. Так відправляється на свято Воздвиження Чесного Хреста. 1 серпня і в Хрестопоклонну неділю опускається ектенія, що співається під час воздвиження.

Зі сказаного бачимо, що тут утреня не порушується щодо порядку і що тільки між згаданими елементами утрені вкладається чин воздвиження і поклоніння хресту, та що безпосередньо перед тропарем «Спаси, Господи», співається виголос: «Премудрість, прості». Тільки Грецький типик, безпосередньо по стихирах цілування, приписує відпуст, опустивши обидві кінцеві ектенії.

Обряди, що їх виконуємо — це обряди, які відправляються при тетраподі: обряди воздвиження і обряди поклоніння. Коли співаються хвалитні стихири, священик або диякон, якщо є, входять до захристії і вбираються: священик в усі ризи священичі (як на Літургію), а диякон — у всі дияконські, багряні. Коли хор закінчує співати стихири, виходять перед святу трапезу і відчиняють святі двері. Коли священик виголосить: «Слава Тобі, що світло нам показав», бере кадильницю і кадить чесний хрест, віддає кадильницю і, взявши хрест обома руками, прикладає його собі до чола так, щоб зображенням був

обернений до людей і обходить св. трапезу від правого боку, виходить північними дверми, попереджувані двома свіченосцями і дияконом з кадильницею. Потім, ставши перед святыми дверми, посеред дияконів і свіченосців, очікує закінчення словослов'я і трисвятого. По трисвятому диякон або сам священик виголошує: «Премудрість, прости». Потім, обернувшись до людей, ідути перед тетрапод всі: спочатку свіченосці, потім диякони, один — вправо, другий — вліво, а на кінці священик — вправо, тобто від ікони Богородиці. Кладе ієрей чесний хрест на тетрапод, прикрашеному коштовним килимом, відтак кадить чесний хрест з чотирьох боків, а хор співає тим часом тропар «Спаси, Господи». По кадженні чесного хреста з чотирьох боків і відспіванні тропаря священик бере обома руками чесний хрест і, стоячи перед тетраподом, лицем до престолу, тобто до сходу, співає 1-й член єктенії з мінеї або трефологіона, робить хрестом три хрестоподібні благословення, одно до середини, тобто до святих дверей, друге від правого боку, а третє — від лівого. Деякі кажуть, щоб благословляти на одному боці тричі, а не на три боки. Коли хор починає співати: «Господи, помилуй», священик повільно вклоняється низько, скільки п'яддю віддалена голова від землі, поступово, чим раз нижче, відповідно до цього, як хор щораз то нижчим голосом співає першу половину зі 40 разів «Господи, помилуй». А коли хор співає другу половину сорока «Господи, помилуй» і підносить голос, тоді і священик починає випростовуватися. Коли ж співають останні три рази «Господи, помилуй» вищим голосом, тоді священик підноситься цілком просто і творить знову, майже на місці, три хресних знамення, як на початку. Потім відходить з дияконами і свіченосцями на південну сторону тетрапода і, дивлячись на північ, творить три хресні знаки, а відспівавши другий член єктенії, схиляється і підноситься під час співу «Господи, помилуй» так, як на першій стороні тетрапода, й закінчує те друге підношення потрійним знаком хреста. Потім іде на східну сторону тетрапода і, дивлячись в бік церковних дверей, робить там все, як на перших двох сторонах, співаючи третій член єктенії. Потім іде на північну сторону тетрапода і співає там, виконуючи ті самі обряди, четвертий член єктенії і, нарешті, приступивши до передньої сторони тетрапода, робить тут все так само, співаючи останній, тобто 5-й член єктенії. Хоча священик при п'ятиразовому підношенні обертається на чотири сторони тетрапода, однак, це обернення не відноситься до чотирьох боків тетрапода, а до чотирьох сторін світу, тобто до цілого світу. Згідно з нашим звичаєм, обертається священик спочатку до сходу, потім — до півночі, відтак — на захід, на південь і, нарешті, знову до сходу.

Згідно з Грецьким типиком, священик обертається спочатку до сходу, потім — на південь, на захід, далі — на північ і знову до сходу. Згідно з Московським типиком, обертається до сходу, потім — на захід, на південь, на північ і знову до сходу.

Під час співу кондака «Що вознісся» кладе священик чесний хрест на тетрапод і віddaє кадильницю, а по відспіванні кондака починає священик, а за ним і всі люди, співати тропар «Хресту твоєму покланяємось, Владико» — тричі, за кожним разом роблячи доземний поклін. Насамперед священнослужитель по поклоні цілує святий хрест, а потім цілють його і всі люди. Під час цілування хор співає стихири подані на кінці утрені цього свята. Священик іде до вівтаря, а диякон, ставши перед святыми дверми, виголошує ектенію «Сповінім». Утрена закінчується великим відпустом, як звичайно.

Грецький типик приписує перед цілуванням три поклони, а по цілуванні — один; а слов'янський перед цілуванням — два, а по цілуванні — один, але тепер, як перед цілуванням, так і після роблять тільки один поклін. Також типик грецький опускає дві останні ектенії утрени¹³.

1 серпня і в Хрестопоклонну неділю по винесенні хреста на тетрапод і кадженні його з чотирьох боків, на тропарі «Спаси, Господи», відбувається одразу поклоніння хресту, згідно з вищеведеним способом, а немає підношення чесного хреста з чотирьох боків тетрапода.

Як на свято Воздвиження, 14 вересня, так і 1 серпня, крім першого поклоніння на утрені самого дня свята і крім останнього в день віddання, при винесенні чесного хреста з тетрапода до захристії жодного іншого поклоніння устави не приписують, а в третьому випадку, в Хрестопоклонну неділю, приписують ще поклоніння в понеділок, середу і п'ятницю по неділі Хрестопоклонній на 1-му часі. Ось устав московського типика і грецької тріоді:

В понеділок, на 1-му часі, творимо поклоніння чесному хресту так, як в неділю за написаним зразком, співаючи замість «Стопи мої», «Хресту твоєму». Покланяючись братія співає стихири «Прийдіте, вірні» та ін. По трисвятому співаємо кондак хреста, також і на часах (в неділю Хрестопоклонну ввечері).

По Літургії Хрестопоклонної неділі, за нашим звичаем, у всіх трьох випадках належить творити ще поклоніння по кожному богослужінні, що відправляється в церкві, починаючи від самого дня свята, доки не буде віднесено чесний хрест з тетраподу до захристії. Це робиться в такий спосіб: Священик по відправі богослужіння йде пе-

¹³ Дольницький І., Типик, стор. 140, прим. 1.

ред тетрапод і починає, а за ним — диякон і люди, співати «Хресту твоєму покланяємось». На слова «покланяємось, Владико» вклоняються всі так, як у саме свято, падаючи на коліна і торкаючись чолом землі. Деінде існує звичай, що священик лише вклоняється низько, торкаючись рукою землі. Потім співають всі другий і третій раз той самий тропарець і вклоняються так, як і першого разу. По третьому відспіванні тропарця священик цілує чесний хрест і відходить, а потім всі, один за одним, роблять так само і відходять.

По 1-му часі самого урочистого дня поклонів нема, бо він поєднується з утренею, на якій поклони вже були.

Віднесення чесного хреста з тетраподу до захристії

За нашим звичаєм, співаємо «Спаси, Господи», «Хресту твоєму» тричі, на кінці Слава, і нині: кондак «Вознесийся». Описуючи цей обряд устави не узгоджуються між собою і не є повні. Щодо 1-го і 2-го випадків ані грецький типик, ані великий типик Успенської церкви, ані наша мінєя не подають жодного тексту й обмежуються описанням самого обряду, а в грецькому типику не згадується про обряди, що супроводжують перенесення чесного хреста, згадується лише, що хрест належить перенести. Московський типик в 2-му випадку приписує тропар «Спаси, Господи» і кондак «Що вознісся» 1 серпня на вечірні. Щодо 3-го випадку, тобто щодо п'ятниці по Хрестопоклонній неділі Почаївська тріодь приписує стихири «Прийдіте, вірні», як при поклонах на утрені Хрестопоклонної неділі. Той самий висновок можна зробити, досліджуючи і Грецьку тріодь.

Але тому, що в неділю робиться поклоніння під час тих самих стихир, тому і тут також треба їх співати, тим більше, що і при поклонінні на першому часі в понеділок, середу і п'ятницю Грецька тріодь приписує ті стихири (устав Хрестопоклонної неділі на 1-му часі). Тропарець «Хресту твоєму» вже знаходиться в понеділок, середу і п'ятницю на 1-му часі замість «Стопи мої», а в середу і п'ятницю — на 6-му часі по Богородичному «Яко не імами», як тропар пророцтва. Причина, чому у нас ті стихири співаються лише в самий день свята на утрені та, що вони — довгі, а людей в седмичні дні немає стільки, щоб можна було під час цілування ці стихири відспівати.

Обряди: Згідно з сьогоднішим звичаєм, священик, убраний в епітрахиль і фелон, приходить перед святу трапезу, а вклонившись і відчинивши святі двері, виходить перед тетрапод, на якому лежить

чесний хрест. Коли хор співає тропар «Спаси, Господи», священик кадить чесний хрест з чотирьох боків тетрапода, потім, заспівавши з людьми «Хресту твоєму» тричі і вклонившись на слова «покланяємось», всі цілують хрест, після чого священик кладе його собі на голову і, коли хор співає Слава, і нині: кондак «Що вознісся» відносить його святими дверми до святилища і, поклавши на проскомидійник та вклонившись, зачиняє святі двері, віходить і розбирає чесний хрест. Наша мінея, великий типик Успенської церкви і Московський типик однозгідно так описують церемонії: Виходить священик з кадилом і диякон зі свічею. Священик кадить чесний хрест і так підносить священик чесний хрест собі на чоло й вносить його у вівтар святими дверми. Диякон, ідучи перед ним, кадить чесний хрест. Тоді кладе його священик на св. трапезу і кадить хрестоподібно (21 вересня). Тріть почайвська 1784 року приписує занести чесний хрест з тетрапода просто до захристії, а не на св. трапезу (п'ятниця по Хрестопоклонній неділі).

Чин урочистого архиерейського винесення чесного хреста в Київському списку подано з усіма подробицями. Це не дивно. Свято це відзначалось у нас урочисто, як одне з господніх свят.

Чин винесення хреста на аналої, поданий на арк. 242

«Місяца септембрія, во 14 день по заутрені, славословіє великоє, поющим же братіям «Святий Боже», облачітся архієрей во вся священническая одежда. И виходят с кадилом, предідуши ему світильнику, ко святій трапезі, і покадив тамо, і снимает на главу с дискосом святий хрест, і предидущим ему двіма лампадом, і носит єго до святих дверей, рекших великих врат церковних, і тамо пожидаєт до скончанія славословію. Начинают «Святий Боже», приходит до среди церкви, поблиз святих дверей, там бо уготовану амвону, і честною паволокою облечену і речет святитель: Премудрость, прості, і нам поющим тропар: Спаси, Господи, люди своя, святитель же поставляет дискос со чесним хрестом на аналої, і покадит крестообразно і сотворяет поклони три аще і субота іли неділя, і прієм в руці честний крест со благоуханними василки, стоїт на амбоні, зря ко востоку, і глаголет во услушаніє всім: Помилуй нас, Боже.

Наченше первую сотницю «Господи, помилуй», прекращает святитель трижды, тако приклоняет главу, елико пядь отстояти от земля, і помалу возводит, доднеже ісполнит сотница, єгда успієм на 97

Господи помилуй, тогда возглашает єклезіярх, глаголя і святитель станет прямо, нам поющим височе Господи помилуй трижды і обрящся на полудне і назнаменает єдиною глаголя: Єще молімся о великому князі (імярек), о держави, побіди, мира, здравія і спасенія его».

Далі слідує такий самий устав. А по закінченні другої сотні «Господи, помилуй» святитель на амвоні обертається на захід і виголошує наступне прошення єктенії, а саме: «О архієпископі нашем (імярек), о здравії і спасенії». При четвертому прошенні святитель обертається на північ. Потім виголошує п'яте прошення, обернений знову до сходу. «На всяком же востанії знаменает трижды, по скончанії же воздвиженія глеголет кондак: Вознесийся на крест волею. Начинающим же нам піти кондак, святитель полагает чесний крест на дискос і поклоняется трижды і цілуєт чесний крест і тако по ряду вся братія, подваподва, по чину їх. По кондаці поєм стихири глас 2: Прийдіте, вірнії».

Відразу по уставі винесення чесного хреста в 14 день місяця вересня, в списку є коротка примітка про свята господні, богородичні і святих, про пости і про поклони. У великих свята немає поклонів.

15 вересня	Є.. Святого влкмуч. Микити.
16 вересня	Є.. Святої влкмці Євтимії Всехвальної.
17 вересня	Св. мці Софії і трьох її дочок: Віри, Надії, Любові.
18 вересня	Преп. отця нашого Євменія, єпископа гортинського, чудотворця.
19 вересня	Святих мучч. Трохима, Савватія і Дорімедонта.
20 вересня	Є.. Святого влкмуч. Євстратія і тих, що з ним.
Є.. Святих мучеників й ісповідників: великого князя Михайла і боярина його Теодора, чернігівських чудотворців.
21 вересня	Святого ал. Кодрата, що в Магнісії.
<i>Відання Воздвиження</i>
22 вересня	Святого свящмуч. Фоки, єпископа синопійського.

23 вересня Є.: Зачаття чесного славного пророка Предтечі і Хрестителя Івана.

Служба цього святого — безоплієльна, вечірня — мала. На «Господи, взываю я» — богородичний-догмат. Читань нема. Стиховна — власна. По тропарі як на вечірні, так і на утрені співається богородичний з недільних. На повечір'ї по трисвятому співається кондак святого. Утреня, хоч з сіdalьними власними — малого виду до канону. Від канону до кінця утрена має вид великої, хоча перед каноном святого є канони октоїкові. По тропарі на кінці утрени співається богородичний з недільних. Якщо свято зачаття святого Івана припаде на суботу, то в п'ятницю на вечірні береться богородичний-догмат біжучого голосу, а не голосу тропаря святого. Якщо свято зачаття св. Івана припаде на неділю, то хоча нема на це в книгах церковних уставу, однак, легко можна здогадатись, що в цьому випадку треба робити все так, як зі святым безоплієльним на 6 з великим словослов'ям. А хоч у нас тепер святому безоплієльному на св. Літургії нічого не беруть, однак, тому, що він має велике словослов'я і наближається в деяких моментах до полієльного святого, то належить йому взяти на Божественній Літургії тропарі, прокімен, апостол, алилуя, Євангелію і причасний на другому місці по частинах недільних так, як святому полієльному.

24 вересня Є.: Святої першомучениці й рівноап. Теклі.

25 вересня Преп. матері нашої Єфросинії.

26 вересня + Переставлення святого апостола і євангелиста Івана Богослова.

Був родом з галилейського села Витсаїди. Був сином Заведея і Соломії та меншим братом св. апостола Якова Заведея. Спочатку був учнем Івана Хрестителя. Разом з Андрієм Першопокликаним пішов за Христом. За вогненну силу слова його і ревність був названий Вованергес, тобто син грому. На грудях його спочив Христос на Тайній Вечері. До успіння Божої Матері жив в Єрусалимі й опікувався нею. По успінні жив в Ефезі. Написав Євангелію, три послання і книгу Одкровення.

Служба його — зі всенічним бдінням, якщо припаде на седмичний день, то за рішенням Львівського Собору має бути перенесена на най-

ближчу неділю. Лише в тому випадку, а якщо припаде на понеділок або вівторок, переноситься на попередню неділю, щоб не збігатися зі святом Покрови Пресвятої Богородиці¹⁴.

27 вересня Святого муч. Калістрата і його дружини. І преп. отця нашого Ніла, засновника й ігумена монастиря Криптоферратського.

28 вересня • Преп. отця нашого й ісповідника Харитона.

І святого Вячеслава, князя чеського. В цей день вшановуємо собор преподобних ОО. Печерських, що спочивають в ближніх печерах преп. Антонія.

29 вересня Є.: Преп. отця нашого Киріака Самітника.

30 вересня Є.: Св. свящмуч. Григорія, єпископа Вел. Вірменії.

Жовтень

(31 день)

1 жовтня • Покрова Пресвятої Богородиці.

Святого ап. Ананії, одного з сімдесяти, і преп. отця нашого Романа Солодкоспівця.

Обидві служби святих самі по собі не мають нічого особливого, але підлягають загальному правилу для двох святих, що припадають або на седмичний день, або на неділю. Служба Покрови не підлягала б значній неправильності, якщо б мала братись сама. В тому випадку устав мінеї дня 1 жовтня лишає рішення настоятелеві: брати цю службу з полієлем або зі всенічним, і тоді служби святым треба було б переносити на інший день, за рішенням настоятеля, а в самий день 1 жовтня бралась би лише сама служба Покрови, згідно з загальним правилом богослужіння свята, або лише поліелейного, або зі всенічним на дні седмичні, або на неділю. Але більша правильність цього свята буде тоді, коли служба його поєднується зі службами згаданих святих, бо і це рішення устав 1 жовтня залишає настоятелеві. Найменше складностей в Московському типику, в ньому бо служба Покрови подана без святих, інакше, ніж в Почаївському трефологіоні, в

¹⁴ Архиєпархіяльні відомості, 4.IX.1898, ч. XVI, стор. 149.

якім вона подана разом, крім неділі, бо тоді поєднується зі службою недільною служба першого святого, а другого — переноситься на повечір'я. В тім випадку, як служба Покрови береться зі службами святих, чи то у седмичний день, чи то в неділю, показує особливий устав, поданий в мінії або трефологіоні на 1 жовтня.

Примітка 1-а

Це свято Покрови триває лише один день, тобто не має передсвяття і посвяття, хоча в архикатедральній церкві св. Юра у Львові, в якій храмова служба є також і Покрови, розтягають її на всім днів з огляду на певний відпуст, уділений колись Апостольським Престолом за митрополита Йосифа Сембратовича. Тепер відпуст зредуковано на самий день свята. Семінаристи, що в храмі св. Юра співали щонеділі Службу Божу, брали упродовж восьми днів цього свята по недільному тропарі і тропарі Покрови, а по недільному кондаку — кондак Покрови.

Примітка 2-а

В грецьких книгах цього свята нема й пізніше запроваджене самими грецько-слов'янами, що сьогодні всі його відзначають, як з'єднані, так і нез'єднані.

Примітка 3-я

У нас беруть це свято зі всенічним, але переносять на неділю.

2 жовтня Є.: Св. свящмуч. Кипріяна і святої мці Юстини.

3 жовтня Є.: Святого свящмуч. Дионісія Ареопагита.

4 жовтня Святого свящмуч. Єротея, єпископа атинського, і преп. отця нашого Франциска Асізького.

5 жовтня Святої мці Харитини.

6 жовтня + Святого і славного ап. Томи.

7 жовтня Святих мучеників Сергія і Вакха.

8 жовтня	Преп. матері нашої Пелагії.
9 жовтня	+ Святого ап. Якова Алфеєвого.
10 жовтня	Святих мучеників Євлампія і Євлампії.
11 жовтня	Святого ап. Филипа, одного з сімох дияконів.
	Неділя Святих Отців VII Вселенського Собору

**Неділя Святих Отців
та всі інші неділі Святих Отців, що припадають
в році**

Скільки таких неділь і коли вони припадають

Таких неділь — 5. Перша — свв. Отців VII Вселенського Собору, тобто II Нікейського, що засудив ересь іконоборців, подається в місяцеслові під днем 11 жовтня. Друга — Праотців Христових: від Адама до Христа, тобто пам'ять всіх праведників від Адама до Христа, особливо тих, що увійшли у родовід Христа, як це видно з тропаря Праотців на благословенні хлібів і богоординчого світильного (див. наславник вечірні стихир на літії). Ця неділя подана в місяцеслові, як друга перед Різдвом Христовим. Третя — це неділя свв. Отців від Авраама до Христа, хоча з ними мішані й праотці, як це випливає з Євангелії, приписаної на цю неділю (див. тропар 3-ої, 4-ої та 9-ої пісні канону утрені Отців). Ця неділя подана в місяцеслові як перша перед Різдвом Христовим. Четверта — це неділя свв. Отців I Нікейського Собору й її служба міститься в квітній тріоді перед Неділею Зіслання Святого Духа. П'ята — це неділя свв. Отців шести перших Вселенських Соборів і подається в місяцеслові під днем 16 липня.

Примітки

Жодна з цих п'яти неділь не припадає щороку на той самий день місяця. Продивимось всі неділі. Щодо 1-ої і 5-ої, хоча вони подаються в місяцеслові 11 жовтня і 16 липня, то, однак, це треба розуміти лише в тому випадку, коли ті два дні припадають на неділі, а якщо вони припадуть на седмичний день, то тоді їхня служба має бути перенесена на найближчу неділю, що

припаде 1, 2 або 3 дні наперед, а часом 1, 2 або 3 дні по 11 жовтня або по 16 липня. Припаде 1, 2 або 3 дні наперед, коли 11 жовтня і 16 липня припадають на понеділок, вівторок або середу, тоді бо найближча неділя буде 10, 9, 8 жовтня та 15, 14, 13 липня. Припаде 1, 2 або 3 дні після, якщо 11 жовтня і 16 липня припаде на четвер, п'ятницю або суботу; тоді найближча неділя буде 14, 13, 12 жовтня та 19, 18, 17 липня. Сказане підтверджується уставом, що міститься в нашому трефологіоні під 11 жовтня і 16 липня, який приписує: «Якщо припаде неділя, служба свв. Отців співається в цю неділю. Якщо в четвер, служба свв. Отців співається в найближчу неділю». З цього випливає, що, якщо 11 жовтня і 16 липня не припадають на четвер, але на середу або вівторок, або понеділок, то служба свв. Отців береться в попередню неділю.

Грецька мінея приписує переносити служби обох цих неділь не на попередню, але на наступну неділю.

Може бути, що колись переносили службу свв. Отців лише на наступну неділю, а навіть ієромонах Марко в гл. 59 пише, що службу свв. Отців 16 липня треба переносити на неділю, але береться її в седмичний день і поєднується зі службою октоїовою так, як службу безполіслейного святого на 6. Однак сьогодні існує загальний звичай переносити службу свв. Отців з седмичного дня на найближчу неділю, як вгорі було зазначено. Навіть сама Грецька мінея, крім наведеного уставу, подає ще устав, що переносить службу свв. Отців на попередню неділю.

Щодо 2-ої та 3-ої неділь, тобто Праотців і Отців, день місяця служби їх залежить від дня тижня, на який припадає Різдво Христове. Яке буде найближче й найдальше віддалення цих неділь від Різдва Христового? Найближче буде, якщо Різдво припаде на понеділок, бо тоді на 24 грудня припадає неділя, тобто один день перед Різдвом і в ту неділю береться служба Отців, а тиждень перед тим, тобто 17 грудня припадає неділя Праотців. Отже, 24 і 17 грудня — найближчі віддалення цих неділь від Різдва Христового. Найдальше віддалення буде, коли Різдво Христове припаде на неділю. Тоді неділя Отців попереджує на цілий тиждень Різдво, тобто припадає на 18 грудня, а неділя Праотців — на 11 грудня.

Якщо неділя Отців може сягнути назад до 18, а Праотців до 11 грудня, то найліпше було б службу їх указувати в місяцеслові в згадані дні; а не як різні видання слов'янські і грецькі вказують: свв. Праотців або 13, або 15, або 17, або 22 грудня, а свв. Отців — по 18, або по 19, або по 22 грудня. Щодо неділі 4-ої, тобто свв. Отців Першого Нікейського Собору, що перед Неділею Зіслання Святого Духа, або П'ятдесятницею, день місяця щороку міняється так, як і сам день П'ятдесятниці, бо залежить від Великодня.

Служба свв. Отців всіх п'яти неділь завжди поєднується з іншою службою, насамперед зі службою недільною октоїовою. Неділя 3-я свв. Отців, що безпосередньо перед Різдвом Христовим, може припасти в передсвята Різдва, а неділя 4-а, тобто свв. Отців I Нікейського Собору, що безпосередньо перед неділею П'ятдесятниці, завжди припадає в посвята Вознесіння і тоді, крім служби недільної, що завжди займає перше місце, береться ще служба або перед-, або посвята на другому місці, а на третьому — служба свв. Отців. В усіх п'яти випадках служба рядового святого переноситься або на наступну п'ятницю на повечір'я, або на інший день, за рішенням еклезіярха, з наступними винятками:

1. Святого пророка Даниїла і з ним трьох юнаків, 17 грудня. Дні тих святих можуть випасти на неділю Праотців і тому, що особливішим способом належать до предмету служби Праотців, їхня служба поєднується зі службою

Праотців і таким чином буде три служби: недільна, Праотців, пророка Даниїла і трьох юнаків.

2. Святого евангелиста Іvana Богослова, 8 травня. Якщо припаде на неділю свв. Отців перед Зісланням Святого Духа, тоді служба посвячення Вознесіння опускається, а по недільній береться одразу служба Іvana Богослова.

3. Святого поліелейного або храмового (може припасти на яку-небудь неділю з п'яти неділь свв. Отців) береться так, як у випадку св. Іvana Богослова, коли припадає на неділю свв. Отців, за уставом мінеї 8 квітня, крім деяких особливостей, що ними храмовий святий відмінний від святого зі всенічним.

Хоч у всі неділі свв. Отців церковні книги приписують всенічне, то не святым Отцям, а неділі, коли, за давнім уставом, завжди служилось всенічне, а сьогодні вже такої всенічної відправи немас.

Який характер служби Святих Отців

Хоча не всі ці неділі мають ті самі частини богослужіння, але деякі — більше, а деякі — менше, то всі вони дуже наближені до уставу служби святому поліелейному на 6 і відходять від нього лише в таких речах:

На великий вечірні

Щодо стихир на «Господи, взываю я», поліелейний святий має 6 стихир, а неділя 2-а і 3-я, тобто свв. Праотців і Отців мають лише 4. Справді, і неділя 4-а, тобто I Нікейського Собору має також лише 4, але в тому не віходить від святого поліелейного, що в посвячення Воздесіння. Щодо читань, поліелейний святий має читання, а неділя Праотців не має. Щодо богоугодичного по тропарі, тропар поліелейного святого покривається богоугодичним недільним, а тропар неділі Праотців не покривається богоугодичним, але береться окремо так, як тропар одного з господніх свят. Так само по тропарі на «Бог Господь». На Літургії також ряд тропарів не закінчується богоугодичним, але кондаком Праотців.

На утрені

Щодо тої частини, що між тропарями на «Бог Господь» і каноном, поліелейний святий має поліелей, тобто катизму XIX, а 4-а і 5-а неділі мають «Непорочні», тобто катизму XVII. Неділі 1-а, 2-а і 3-я, хоч і

мають поліслей, але цей поліслей не є задля служби свв. Отців, але задля неділі тому, що ці три неділі припадають на час, на який, замість «Непорочних», приписується поліслей, а саме від 22 вересня до 22 грудня, тоді устави приписують співати, замість поліслея, «Непорочні». Святий поліслейний має по поліслеї також величання (за виданнями слов'янськими) і по недільному іпакої всі три свої сіdalyni, а служба свв. Отців нічого тут не має, лише все є неділі, як у випадку неполіслейного святого. Тільки в слов'янських виданнях на неділю Праотців, по недільному іпакої, приписується сіdalnyj Pраотців, а також, в деяких виданнях, на неділю свв. Отців — сіdalnyj Отців, але вже без іпакоя.

Щодо канону, поліслейний святий має канон на 6, а свв. Отці 5-ої неділі мають на 8, тобто мають два канони, кожний на 4, а свв. Праотці, крім канону на 6, мають ще перед ним осібний канон пророкові Даниїлу й трьом юнакам на 4. По 3-ій пісні поліслейний святий за слов'янськими уставами має власний кондак та недільний ікос, а свв. Отці, навпаки, мають по 6-ій пісні власний кондак і ікос, а по 3-ій пісні — власний сіdalnyj. В неділю Праотців і Отців, замість сіdalnogo, береться особливий іпакой. А кондак і ікос недільний або цілком опускаються, в загальних бо уставах грецьких кондак і ікос недільний не приписуються в інші неділі цілого року, або беруться по 3-ій пісні, безпосередньо перед сіdalnym свв. Отців, як слов'янські Мінєї приписують 11 жовтня й 16 липня. По 9-ій пісні поліслейний святий по недільному світильному має власний світильний, а закінчується богородичним світильного недільного, а світильний свв. Отців закінчується їхнім богоординчим. Щодо хвалитних, святому поліслейному на «Слава» не береться наславника при кінці стихир, але на «Слава» береться стихира євангельська, одна з одинадцяти, а свв. Отцям береться стихира їхнього наславника, а стихира євангельська береться в тому випадку на кінці утрені, між відпустом утрені й початком 1-го часу з приспівом «Слава, і нині».

На часах

Щодо кондака, поліслейний святий має за слов'янськими уставами власний кондак, що співається поперемінно з недільним, а свв. Отці мають на всіх часах один кондак, за винятком 1-ої і 5-ої неділі, коли слов'янські мінєї подають і недільний кондак. Наши устави не приписують нічого й на перші дві неділі. Тому, у всі неділі свв. Отців не береться недільного кондака ані на часах, ані на Літургії, ані на утрені. Устав на ті неділі взято із загальних грецьких уставів, які не-

дільного кондака не мають, хоча в сьогоднішньому царгородському типику на утрені на неділі свв. Отців приписано недільний кондак. Ale тому, що устави слов'янські загально мають недільний кондак, то дозволено брати його принаймні в дві згадані неділі свв. Отців.

На Літургії

Щодо прокімена, апостола, алилуя і Євангелії, поліслейний святий, крім власних, має ще перед ними й апостола, алилуя та Євангелію рядові неділі, а свв. Отці, щодо служб рядової неділі, не мають згідних уставів, за винятком 4-ої неділі, коли рядові апостол і Євангелія — свв. Отців, і тому також по апостолі алилуя — лише Отців.

А щодо інших неділь, великий типик Успенської церкви поєднує службу свв. Отців зі службою неділі рядової так, як у випадку поліслейного святого, однак, щодо порядку на 3-ю неділю, тобто свв. Отців, приписує апостол і Євангелію спочатку Отцям, а потім неділі, але прокімен і алилуя недільні завжди на 1-му місці. Типик московський і наша мінея та трефологіон на дві неділі Праотців і Отців приписують службу лише Отцям і додають: «рядовій же неділі залишається». Грецький типик подає службу, що відноситься до свв. Отців. При такій незгоді уставів краще брати службу і неділі і свв. Отцям так, як у випадку святого поліслейного, якщо бо ані святий зі всенічним, ані свята з богородичним не виключають тих елементів, то тих самих елементів не може виключати й служба свв. Отців тому, що ця служба не сягає ступеню святих зі всенічним. Лише рядові апостол і Євангелія, що припадають на неділі Праотців і Отців, належить перенести аж по неділі по Просвітленні, якщо буде велике віддалення між попереднім і наступним Великоднем.

Щодо причасного, свв. Отці в деяких виданнях мають «В пам'ять вічну», а в інших «Радійте праведні». Обидва вони добри. Для більш чіткого з'ясування, подамо устави окремо на кожну з п'яти неділь, не відразу, але кожний на своєму місці, тобто там, де в році яка неділя припадає. Отже, в жовтні — устав на 1-у, в грудні — на неділі 2-у й 3-ю, в неділі перед Зісланням Святого Духа — на 4-у, а на неділю 5-у тому, що її устав більш узгоджений з уставом 1-ої неділі, подамо устав її з першою.

Окремий устав

На неділю свв. Отців 11 жовтня (і 16 червня) все береться, як святому поліслейному з наступними винятками:

На великий утрені

Від початку стихослов'я катизми до канону неділі все — лише неділі.
 Канони: 11 жовтня так, як святому поліслейному на 6, тобто октоїха — 3, недільний на 4, хрестовоукріпленний на 2 і богочеснитий на 2, потім мінєї, один свв. Отців на 6, але 16 червня так, як святому поліслейному на 8, тобто октоїха — 2, недільний на 4 і богочеснитий на 2, потім мінєї свв. Отців два канони разом на 8, тобто кожний на 4. По 3-ій пісні — кондак і ікос недільний і сіdalний свв. Отців, по 6-ій пісні — кондак і ікос свв. Отців, по 9-ій — світильні: недільний, Слава: Отців, I нині: богочеснитий світильного Отців.

Хвалитні: Слава: стихира свв. Отців, а стихира євангельська — по відпусті утрені перед початком 1-го часу. На всіх часах, за грецьким уставом, кондак лише свв. Отців, а за слов'янськими уставами, кондак недільний і Отцям беруться поперемінно (мінєя, 11 жовтня).

На Літургії

Тропар недільний і Отцям, кондак недільний, Слава: кондак Отцям, I нині: богочеснитий звичайний. Згідно з загальним грецьким уставом, що його наслідують і наші служебники, недільного кондака нема.

12 жовтня Святих мучеників Прова, Тараха й Андроніка. I преп. отця нашого Косми Святоградця і творця канонів, єпископа маюмського. I пам'ять святого отця нашого Мартина Милостивого, єпископа туронського.

13 жовтня Святих мучеників Карпа, Папіли й Агатоніки.

14 жовтня Святих мучч. Назарія, Гервасія, Протасія і Келсія. Є.: Преп. матері нашої Параскеви Терновської.

15 жовтня Преп. отця нашого Євтимія Нового і св. препмуч. Лукіяна, пресвитера Великої Антіохії.

16 жовтня	Святого муч. Лонгіна Сотника.
17 жовтня Крітського.	Святого пророка Осії і святого препмуч. Андрія
18 жовтня	• Святого апостола і євангелиста Луки.
19 жовтня	Святого пророка Йоіла і святого муч. Уара. Є.: Преп. отця нашого Івана Рильського.
20 жовтня	Є.: Святого влкмуч. Артемія.
21 жовтня	Є.: Преп. отця нашого Іларіона Великого.
22 жовтня кого, чудотворця.	Святого рівноап. Аверкія, єпископа ієрапольсь-
23 жовтня	Є.: Святого ап. Якова, брата Господнього.
24 жовтня	Святого муч. Арети і тих, що з ним.
25 жовтня	Святих мучеників і нотарів Маркіяна і Мартиря.
26 жовтня точця.	• Святого і славного влкмуч. Димитрія Миро-
Спогад про великий і страшний землетрус в Царгороді, що стався влітку 758 року.	

Якого виду богослужіння цього дня

Хоч тут є, власне, служба подвійна: одна святому, а друга господня землетрусу, але ані перша, ані друга не мають цілосного вигляду, а обидві, взяті разом, мають вид служби святого поліелейного або святого зі всенічним. Кажемо поліелейного або зі всенічним тому, що устави лишають це рішенням настоятеля. Якщо хоче настоятель, служимо всенічне. Так в уставах слов'янських, а Грецька мінея навіть

не згадує про всенічне¹⁵, а приписує цю службу на зразок святого поліслейного. Однак за звичаєм наших церков, відправляється в цей день всенічне. А тому, що служба землетрусу — господня, тому подається вона на першому місці. Якщо 26 жовтня припаде на неділю, тоді до цих двох служб прилучується третя, тобто недільна, що бере в цьому разі перше місце.

Служба святого значно переважає службу землетрусу, а служба землетрусу має в цілому богослужінні наступні частини:

1. Тропар, а за слов'янськими уставами, ще й кондак.
2. На великій вечірні два перші читання (третє — святого) і стиховні.
3. На великій утрені 1-й канон зі звичайними частинами по 3-ій, 6-ій та 9-ій піснях.
4. На Літургії, згідно за грецькою мінесю, лише тропар; а за слов'янськими уставами, має ще й інші всі частини так, як святий, і то на першому місці, тобто прокімен, апостол, алилуя, Євангелію і пречасний. Подаємо детальний устав цієї служби на седмичний день і на неділю.

26 жовтня в седмичний день

На малій вечірні

Все святому, лише на кінці — тропар святому, Слава, і нині: тропар землетрусу.

На великій вечірні

На «Господи, взываю я» стихири всі — лише святому. По стихирах в п'ятницю ввечері — догмат голосу так, як це береться у випадку зі всенічним і все інше — святому, лише по прокімені дня, з трьох читань два перші — землетрусу, також і стиховна — землетрусу, за винятком наславника, що святому.

На благословенні хлібів: тропар святому двічі, «Богородице Діво» один раз.

¹⁵ Венеція 1755.

Якщо не буде всенічного, кондак святому, Слава, і нині: кондак землетрусу.

На великий утрені

На «Бог Господь» тропарі: землетрусу двічі, Слава: святого, І нині: землетрусу. Інше все до канону — святому. Канонів три: 1-й землетрусу з ірмосом на 6, потім святого два канони разом на 8, тобто кожний на 4. Катавасія рядова. По третій пісні — кондак землетрусу, потім сіdal'nyi святому двічі, Слава, і нині: сіdal'nyi землетрусу; по 6-ій — кондак і ікос святого; по 9-ій — світильний святого двічі, Слава, і нині: землетрусу.

Хвалитні стихири — всі святому. По трисвятому — тропар святому, Слава, і нині: землетрусу.

На часах

Тропар землетрусу, Слава: святому; а кондаки поперемінно, тобто на 1-му і 6-му — Трясіння, на 3-му і 9-му — святому.

На Літургії

Тропар землетрусу і святому, Слава: кондак святому, І нині: землетрусу. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія, причасний, за Грецькою мінєєю, лише святому, а за загальними слов'янськими уставами, спочатку землетрусу, відтак святому.

Примітка: Наші служебники не приписують нічого землетрусу.

26 жовтня в неділю

На малій вечірні

Устави слов'янські приписують: «Стихири недільні і Богородиці, за звичаєм». На кінці — тропар недільний, Слава: святому, І нині: землетрусу.

На великий вечірні

На «Господи, взываю я» стихир 10: недільних — 3, землетрусу — 3, зі стихових великої вечірні і святому — 4. Слава: святому, І нині: Богородичний 1-го голосу (догмат). По прокімені дня читань — 3, землетрусу — 2, святого — 1.

На літії: стихири святому, а за слов'янськими уставами, 1-а стихира — храму.

На благословенні хлібів: тропар «Богородице Діво» двічі і святому раз.

На повечір'ї

Якщо не буде всенічного, то по трисвятому — кондак святому, Слава, і нині: кондак землетрусу.

На великий угрені

На «Бог Господь» тропар недільний двічі, Слава: святому, І нині: тропар землетрусу. Інше все до канону так, як святому зі всенічним в неділю.

На часах

Тропар недільний, Слава: на 1-му і 6-му — землетрусу, на 3-му і 9-му — святому. Кондаки лише землетрусу і святому поперемінно.

На Літургії

Тропарі недільні землетрусу і святому, кондаки: недільний, Слава: святому, І нині: землетрусу. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія, за слов'янськими уставами, спочатку землетрусу, відтак святому, за Гречкою мінесю лише святому. Апостол і Євангелію, за слов'янськими, читаємо «під начало». Греки, оскільки не мають на Літургії апостола і Євангелії землетрусу, беруть спочатку все неділі, потім святому, також і прокімен, і алилуя. Причастних два: неділі і святому.

27 жовтня Святого муч. Нестора і святих мучениць Капітолінії й рабині її Єротиїди.

28 жовтня Святих мучеників Терентія і Неонілі і преп. отця нашого Стефана Савваїта, творця канонів.
Є:. Святої мучениці Параскеви, що в Іконії.

29 жовтня Святої преподібної Анастазії і переставлення преп. отця нашого Аврамія архимандрита, ростовського чудотворця.

30 жовтня Святих мучеників Зиновія і Зиновії, сестри його.

31 жовтня Святих апп. Стахія, Амплія і тих, що з ними. І святого муч. Єпімаха.

Листопад

(30 днів)

1 листопада Є:. Святих чудотворців безсрібників Косми і Дам'яна.

2 листопада Святих мучеників Акиндина, Пігасія, Афтонія, Єлпідіфора і Анемподиста.

3 листопада Святих мучеників Акепсима єпископа, Йосифа пресвітера й Айтала диякона. Оновлення храма святого влкмуч. Георгія, що в Лідді, де покладено чесне його тіло.

4 листопада Преп. отця нашого Йоанікія Великого; святого муч. Нікандра, єпископа мирського й Єрмея пресвітера.

5 листопада Святих мучеників Галактіона та Єпістимії.

6 листопада Є:. Святого отця нашого Павла, архиєпископа царгородського, ісповідника.

7 листопада Святих 33 мучеників, що в Милітині. Преп. отця нашого і чудотворця Лазаря, що постився на Галисійській горі.

- 8 листопада** + Собор архистратига Михаїла та інших безтілесних сил.
- 9 листопада** Преп. Матрони і преп. Теоктисти, що з Лезви.
- 10 листопада** Святих апп. Єраста, Олімпа, Родіона і тих, що з ними.
- 11 листопада** Святих мучеників Мини, Віктора і Вікентія. I преп. отця нашого й ісповідника Теодора Студита.
- 12 листопада** + Святого свящмуч. Йосафата, архиєпископа Полоцького.
Є.: Святого отця нашого Івана Милостивого, патріярха олександрійського. I преп. отця нашого Ніла.
- 13 листопада** + Святого отця нашого Івана Золотоустого, архиєпископа царгородського.
- 14 листопада** + Святого і всехвального ап. Пилипа.
- 15 листопада** Святих мучч. й ісповідників Гурія, Самона й Авіва.

Початок Чотиридесятниці перед Різдвом Христовим

Цього дня починається піст — чотиридесятниця перед Різдвом Христовим. Віднявши бо від 30 днів листопада перших 14 днів, лишається 16, які додані до 24 днів грудня дають точно 40. Час цих 40 днів треба поділити на дві частини, з яких перша — 35 перших днів, а друга — 5 останніх. В понеділки, середи і п'ятниці першої частини устави приписують богослужіння пісні, а лилуя — замість прокімена на вечірні (як мають наші часослови, хоч в молитвословах того нема), так само і замість «Бог Господь» на утрені; інше богослужіння з поклонами так, як у велику Чотиридесятницю. В дні другого періоду устави не приписують богослужіння пісного, бо вже 20 грудня починається передсвята Різдва Христового, служба якого не узгоджується зі службою пісною. Устави церковні подають: «Цей чин і правило буває... також і в пості святих апостолів Петра і Павла». Але

сьогодні богослужіння пісне обмежується великою Чотиридесятницею перед світлим святом Христового Воскресіння.

16 листопада + Святого апостола й євангелиста Матея.

17 листопада Святого отця нашого Григорія, єпископа неокесарійського, чудотворця.

18 листопада Святих мучеників Платона і Романа.

19 листопада Св. пророка Авдія і святого муч. Варлаама.

20 листопада *Передсвята Входу в храм Пресв. Богородиці.*

Преп. отця нашого Григорія Декаполіта і святого отця нашого Прокла, архиєпископа царгородського.

21 листопада + Вхід у храм Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Вседіви Марії

22 листопада Святого ап. Філімона і тих, що з ним.

23 листопада Святих отців наших Амфілохія, єпископа ніконійського, і Григорія, єпископа акрагантійського.

24 листопада €.: Святої влкмці Катерини.
І святого великомуч. Меркурія.

25 листопада Святих отців наших і священномучеників Клиmenta, папи Римського, і Петра, єпископа олександрійського.

Відання Входу

Є різниця між місяцесловами слов'янськими і грецькими відносно пам'яті цих двох святих. Слов'янські місяцеслови, як наші, так і московські, подають пам'ять цих двох святих 25 листопада, а 24 — святої влкмці Катерини й св. свщмуч. Меркурія; а грецькі — навпаки: 25 листопада — св. влкмці Катерини й св. Меркурія з віданням Входу, а 24 — свв. священномучеників Клиmenta і Петра (Венеціянська мінея 1775 року, Царгородський типікон і часослові).

Однак, в деяких давніших грецьких типиках пам'ять святих священомучеників подається 25 листопада.

Якого виду служби цих святих

Кожний з цих двох святих має окрему службу, а кожна з них виду святого на 4. Таким чином неправильність служби не походить від самого виду їхньої служби, але полягає в тому, що служби їхні беруться разом зі службою віddання свята Входу. На віddання інших свят служба святого на 4 не береться в самий день віddання, але служба свята сама, а служба святого переноситься на інший день. А служба цих святих, хоч вони і з менших, поєднується зі святковою. Причиною цього є те, що у віddання інших свят припадає тільки один святий, і тому вигідніше переносити одного, ніж двох. В цьому разі припадають не тільки два святі, але мають вони спільні кондак і тропар, хоч в наших, українських, виданнях подані тропари окремі кожному святому. Пригадати також треба, що 25 листопада може припасти на неділю або на седмичні дні. Богослужіння, отже, підпадає під загальне правило двох святих на 4, що припадають в посвяття в неділю або в седмичний день.

25 листопада в неділю

На Літургії

Тропар недільний свята і св. Клиmenta, бо в цьому випадку, за загальним правилом і приписом мінії, служба другого святого переноситься на інший день. Московський типик каже: в трефологіонах приписана тільки одна служба спільна священномученикам, і тому нема потреби переносити на інший день. Потім кондак недільний, Слава: святому, і нині: свята. Інше все — неділі, потім свята без святого.

25 листопада в седмичний день

На вечірній утрені

На «Господи, взываю я» не береться першому святому і другому по 3 стихири, але святу — 3, святому — 3, а другому святому тут стихир нема, але хвалитних, після 3 стихир свята, приписують йому 3, а пер-

шому святому — нічого. По великому славослов'ї на утрені — тропар святым, Слава, і нині: свята. А якщо тропарі — окремі, то тропар першого святого, Слава: другого, І нині: свята.

На Літургії

Вся служба — свята і святым, хоча, за сьогоднішнім звичаєм, святым неполіслейним на Літургії нічого не беруть.

26 листопада Преп. отця нашого Аліпія Стовпника і посвячення храму св. влкмуч. Георгія, що в Києві перед брамою св. Софії.

27 листопада Святого муч. Якова Персіяніна.

28 листопада Є.: Препмуч. Стефана Нового.

29 листопада Святих мучеників Парамона і Філумена.

30 листопада + Святого і всехвального ап. Андрія Первопокликанного.

Грудень (31 день)

1 грудня Святого пророка Наума.

2 грудня Святого пророка Аввакума.

3 грудня Святого пророка Софонії.

4 грудня Є.: Святої влкмці Варвари.
І преп. отця нашого Івана Дамаскина.

5 грудня + Преп. і богоносного отця нашого Сави Освященного

6 грудня Святого отця нашого Миколая, архиєпископа Мир Ликійських, чудотворця.

7 грудня Святого отця нашого Амвросія, єпископа медіоланського.

8 грудня Преп. отця нашого Патапія.

9 грудня + Непорочне Зачаття Пресвятої Богородиці

Про службу цього дня поставимо два питання: одне щодо речі, а друге щодо її виду. Щодо речі, чи вона богородична, чи святого? Щодо виду, якого вона виду?

Щодо речі, служба ця мішана, тобто деякі складові частини — богородичні, а деякі — св. Анни.

Щодо виду, треба відокремити устави загальні від окремих. За загальними уставами, служба ця — малого виду, тобто має вечірню і утреню повсякденні, хоча на утрені має хвалитні стихири і велике славослов'я, а в канонах — катавасію рядову по кожній пісні, що буває тільки на великій утрені, й тому, що вона мішаного виду, то на седмичні дні включає службу октоїхову, яка звичайно поєднується зі службою святого неполілєйного, а тропар і кондак її не потребують богородичного, бо самі по собі — богородичні. Але в окремому уставі Української Католицької Церкви, поданому в Почаївській мінії 1761 року і в Львівському трефологіоні, ця служба береться великого виду, тобто виду свята богородичного зі всенічним, однак, без перед- і посвяття, хоча вже віддавна в наших молитвословах знаходяться тропар і кондак передсвяття 8 грудня. А від часу проголошення догми про Непорочне Зачаття Пресвятої Богородиці відзначається це свято з передсвяттям, посвяттям і відданням так, як й інші урочисті свята Пресвятої Богородиці, за постановою наших архієреїв. Навести тут треба уривок з пастирського листа Григорія Яхимовича, перемиського єпископа, від 15 грудня 1857 р.: «В наступних роках, починаючи від року 1858, треба відзначати свято Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії 9 грудня так, як й інші урочисті свята та продовжувати до віддання, тобто до 16 грудня. А те, щоб свято Пренепорочного Зачаття, не як перед тим переносилось на наступну неділю, але в той день, на який припадає, урочисто було від-

значувано, дозволив високий ц. к. Уряд рішенням ц. к. Міністерства Віровизнань від дня 8 листопада б. р.».

Примітка 1-а

В дні посвячення і віddання цього свята, крім того, що подають богослужбові книги, святкові елементи треба добирати з самої святкової служби.

Примітка 2-а

Якщо віddання Зачаття припаде на неділю Праотців, то частини посвячення треба поєднувати зі службою недільною і Праотців так, як у випадку передсвячення Різдва Христового в неділю свв. Отців, коли вона припадає на дні передсвячення Різдва Христового.

10 грудня Святих мучеників Мини, Єрмогена і Євграфа.

11 грудня Преп. отця нашого Даниїла Стовпника.

Неділя Святих Праотців

Ця неділя може припасти на один з семи днів, від 11 до 17 грудня. Але, якщо припаде в перших шести днях, то має окремий устав, а, якщо на сьомий день, то інший. Це з твої причини, що 17 грудня вшановується пам'ять св. пророка Даниїла і трьох юнаків, що входить осібним способом в предмет служби Праотців так, що тропар і кондак служби Праотців і Даниїла — той самий. Подамо тут устав спочатку на перших шість днів, а потім на сьомий, в які служба Праотців поєднується зі службою юнаків.

Устав на неділю Праотців, якщо припаде між 11 і 16 грудня

Примітка

Цей устав подаємо так, як він подається в церковних книгах. Взагалі нам, українцям, треба мати на увазі посвячення Непорочного Зачаття. Було б доцільним віddавати свято Непорочного Зачаття в суботу перед неділею Праотців, якщо б віddання припало б на саму неділю Праотців, бо в іншому разі довелося б переробляти давній устав неділі Праотців. А це без потреби

тому, що й свято Стрітення, яке по-різному поєднується зі службами тріодними, має більше або менше днів посвяття. Подібно треба розв'язати й питання про посвяття Непорочного Зачаття.

На великий вечірні

«Блажен муж», як звичайно. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 — октоїха, 4 — Праотцям, Слава: Праотцям, I нині: богородичний 1-го голосу (догмат). По прокімені читань нема. Стиховна недільна, Слава: Отцям, I нині: богородичний звичайний з октоїха, за голосом наславника. На кінці — тропар недільний, Слава, і нині: тропар Отцям.

На повечір'ї: Кондак Отцям.

На великий утрені

На «Бог Господь» тропар недільний двічі, Слава, і нині: тропар Отцям. Катизми всі три рядові (полієлей), інше все до канону — неділі, тільки, за слов'янськими виданнями, одразу по недільному іпакої приписується сіdal'nyi Отцям. Канонів три: недільний з ірмосом на 4, юнаків на 4, потім Праотцям на 6, катавасія — рядова. По 3-ій пісні — іпакої Отцям; по 6-ій — кондак та ікос Праотцям; по 9-ій — «Свят Господь Бог наш» і недільний світильний, Слава: Праотцям, I нині: богородичний світильного Праотців. Хвалитних стихир — 8: 4 недільні й 4 Праотцям, з двома їм властивими приспівами, Слава: Праотцям, I нині: «Преблагословенна». На великому славослов'ї — тропар недільний, один з двох звичайних. По відпусті, перед початком 1-го часу — Слава, і нині: стихира євангельська.

На часах

Тропар недільний, Слава: тропар Праотцям і кондак тільки Праотцям.

На Літургії

Тропарі недільний і Праотцям, Слава, і нині: кондак Праотцям. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія, за уставом слов'янських міней,— тільки Праотцям.

12 грудня Є.: Преп. отця нашого Спіридона чудотворця, єпископа трімитійського.

13 грудня + Святих мучеників Євстратія, Авксентія, Євгенія, Мардарія та Ореста

14 грудня Святих мучеників Тирса, Левкія, Филимона, Аполлонія і Калніка.

15 грудня Святого свящмуч. Єлевтерія і преп. отця нашого Павла Латрійського

Є:. Святого отця нашого Стефана ісповідника, архиєпископа сурожського.

16 грудня Святого пророка Аггея.

17 грудня Є:. Святого пророка Даниїла і святих трьох юнаків Ананії, Азарії й Мисаїла.

Устав на неділю Праотців 17 грудня, з пророком Даниїлом і трьома юнаками

На великий вечірні

«Блажен муж», як звичайно. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: недільних — 3, Праотців — 3, Даниїла — 2 і юнакам — 2, Слава: Праотцям, І нині: богородичний 1-го голосу (догмат). Прокімен дня. Читань нема. Стиховна недільна, Слава: Праотцям, І нині: пророка. На кінці — тропар недільний, Слава: Даниїла з юнаками, І нині: Праотців.

На повечір'ї: Кондак Праотців.

На утрени

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: юнакам, І нині: Праотців. Катизми всі три рядові (поліслей), інше все до канону — лише неділі, а Праотцям тільки сіdalnyi відразу по іпакої. 4 канони: недільний з ірмосом на 4, Даниїла на 3, юнакам на 3, Праотцям на 4. Катававсія рядова. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalnyi пророка, Слава: сіdalnyi юнакам, І нині: іпакой Праотців. По 6-ій пісні — кондак й ікос Праотців, по 9-ій пісні — «Свят Господь Бог наш»,

світильний недільний і Праотців. Слава: пророка, І нині: Праотців другий. Хвалитних стихир — 8: 4 недільні і 4 Праотців з двома їхніми приспівами, Слава: Праотців, І нині: «Преблагословенна». По трисвятому — тропар, один зі звичайних. По відпусті утрені — Слава, і нині: стихира євангельська.

На часах

Тропар недільний, потім Праотцям і пророкові поперемінно, тобто на 1-му і 6-му — Праотцям, на 3-му і 9-му — Даниїлові. Кондак на всіх — лише Праотців.

На Літургії

Тропар недільний і юнакам, Слава: кондак Даниїлові, І нині: Праотцям. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія, за уставом Міней слов'янських, лише Праотцям і святым, хоча, за нашим звичаєм, святым неполіелейним нічого не береться. Причастний неділі і Праотцям.

Пророка Даниїла і трьох юнаків в седмичні дні

Все, як для двох святих на 4, тільки, що тут стихири на «Господи, взываю я» і стиховні як вечірні, так і утрені не закінчуються звичайним богородичним, але стихирою особливою, а на Літургії ряд тропарів не закінчується богородичним, але кондаком юнаків. Бо це кондак господній, той самий, що на неділю Праотців, що починається словами «Рукописанного образа».

18 грудня Святого муч. Севастіяна і дружини його.

Субота і неділя перед Різдвом Христовим

Субота перед Різдвом Христовим, якщо припаде між 18 і 24 грудня

На Літургії

Тропарі седмичні в два перші дні, а в дні передсвята Різдва, що починається 20 грудня, тропарі передсвята, прокімен, алилуя і при-

часний дня, апостол і Євангелія цієї суботи (слов'янські мінії 18 грудня і Грецький типікон 19 грудня).

Примітка: Субота ця може припасти перед або по неділі Праотців.

Неділя Святих Отців

Ця неділя може припасти між 18 і 24 грудня. Треба знати, що 20 грудня починається передсвяття Різдва Христового, і тому неділя може припасти поза або в середині передсвяття, поза 18 або 19 грудня. Але тому що 24 грудня — навечір'я Різдва, яке відзначається богослужінням, тому на неділю свв. Отців приписуються три відмінні устави, з яких перший — на випадок, коли ця неділя припаде поза передсвяттям, другий — на випадок, коли припаде в передсвяття, крім навечір'я, третій — на випадок, коли припаде 24 грудня, тобто в навечір'я.

Неділя Святих Отців 18 або 19 грудня

Устав — такий самий, як на неділю свв. Праотців, лише тут, на великій вечірні буде 3 читання, а також тропарі на кінці вечірні й на «Бог Господь» не закінчуються тропарем Отців так, як в неділю Праотців, але звичайним недільним богородичним, за голосом тропаря Отців. Кондак, тому що той самий, що на Праотців, не потребує богородичного, тому на Літургії буде тропар недільний голосу і Праотців, Слава, і нині: кондак Праотців. На утрені по «Ангельському хорі» — недільний іпакой, про що, однак, в деяких слов'янських уставах не згадується, а є згадка про сіdalний Отцям. В Почаївській мінії сіdalного нема.

19 грудня Святого муч. Боніфатія.

20 грудня Передсвяття Різдва Христового
Святого свящмуч. Ігнатія Богоносця.

**Неділя Святих Отців
в передсвяття Різдва Христового 20-23 грудня**

На великий вечірні

«Блажен муж», як звичайно. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: недільних — 4, передсвяття — 3, свв. Отців — 3, Слава: Отцям, І нині: передсвяття. По прокімені дня — 3 читання. На кінці — тропар недільний, Слава: Отцям, І нині: передсвяття.

На великий утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: Отцям, І нині: передсвяття. Катизм три, всі рядові (3-я — «Непорочні»), інше все до канону — недільне. 3 канони: Октоїха недільний з ірмосом на 4, передсвяття на 4 і Отців на 6. По ірмосі кожної пісні канону Отців перші два тропари — недільні і тут опускаються, а беруться лише тоді, коли неділя свв. Отців припадає на саме навечір'я, бо тоді канон недільний октоїха не береться, але ті два недільні тропари канону Отців заступають недільний канон октоїха. Катафасія рядова. По 3-ій пісні — іпакой Отцям, по 6-ій — кондак і ікос Отцям, відмінний від того, що приписується на неділю свв. Отців поза передсвяттям. По 9-ій пісні і по «Свят Господь Бог наш» — світильний недільний, Слава: Отцям, І нині: передсвяття. Хвалитних стихир — 8: недільних — 4 і Отців — 4, з двома їхніми приспівами, Слава: Отцям, І нині: «Преблагословенна». По трисвятому — тропар недільний, один з двох звичайних. По відпусті утрені — Слава, і нині: стихира євангельська.

На часах

Тропар недільний, Слава: Отцям. Кондаки Отцям і передсвяттю поперемінно, тобто: на 1-му і 6-му — Отцям, на 3-му і 9-му — передсвяттю. Кондак недільний не береться.

Примітка

Устави тут нічого не вказують відносно тропарів і кондаків на часах. Треба притримуватись устава на неділю свв. Отців, коли вона припадає в навечір'я Різдва Христового, 24 грудня.

На Літургії

Тропар недільний, Отцям і передсвяття, Слава: кондак Отцям, І нині: кондак передсвяття. Прокімен, апостол, алилуя і Євангелія лише Отцям, причасний неділі і Отцям. Так подає Почаївська мінея 1761 року і Московський типик, хоча при тропарях наші служебники приписують тропар передсвяття на другому місці, а щодо кондаків, наші молитвослови не подають кондак Отців на передсвяття Різдва Христового, однак подають окремий кондак передсвяття, в якому згадуються й Отці.

21 грудня Святої мучениці Юліянії.

22 грудня Святої влкмці Анастасії.

23 грудня Святих десяти мучеників, що на Криті.

24 грудня Святої препмці Євгенії.
Навечір'я Різдва Христового

**Неділя Святих Отців
в навечір'я Різдва Христового, 24 грудня**

На великий вечірні

«Блажен муж», як звичайно. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 Отцям і 4 передсвяттю, Слава: Отцям, І нині: передсвяття. На кінці — тропар недільний, Слава: Отцям, І нині: передсвяття.

На повечір'ї: Кондак Отцям, Слава, і нині: кондак передсвяття.

На великий утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: Отцям, І нині: передсвяття. Катизм — 3, всі рядові з сіdalьними свв. Отців, інші всі частини — лише неділі, тобто по «Непорочних» — «Ангельський хор», степenna, прокімен, Євангелія, «Воскресіння Христове» і стихира. 2 Канони: один Отцям на 8, другий передсвяття на 6, катавасія

рядова. По 3-ій пісні — іпакож Отцям, по 6-ій — кондак та ікос Отцям; по 9-ій, по «Свят Господь Бог наш», — світильний недільний, Слава: Отцям, І нині: передсвята. Хвалитних стихир 6, а саме: 3 Отців і 3 передсвята, Слава: Отцям, І нині: «Преблагословенна». По трисвятуому — тропар недільний, один з двох звичайних. По відпусті утрені — Слава, і нині: стихира євангельська.

Примітка

Хоча «Свят Господь Бог наш» в уставах не згадується, однак тому, що тут служба недільна таки береться, то вважаємо, що треба брати.

На часах

Тропар недільний, Слава: тропар Отцям, кондаки поперемінно, тобто: на 1-му і 6-му — Отцям, на 3-му і 9-му — передсвята. Кондака недільного немає.

На Літургії

Тропар недільний Отців і передсвята, Слава: кондак Отців, І нині: кондак передсвята. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія, за Слов'янською мінесю,— лише Отцям. Причастний неділі ѹ Отцям.

Загальний погляд на особливості Різдва Христового і Богоявлення

Спочатку подамо загальний погляд на всі особливості цього свята, а відтак продивимось кожну детально. А тому, що особливості Різдва Христового спільні з Богоявленням, за винятком великого відособлення, яке є властивою частиною Богоявлення, тому подамо погляд загальний на всі особливості обох свят разом.

Насамперед треба мати на увазі ввесь час, що його займають ці два свята. Різдво займає період 12 днів, починаючи від 20 грудня, з яких перших п'ять — передсвята, 6-й — саме свято, а інші — посвята. Віддається Різдво 31 грудня.

Богоявлення займає період 13 днів, починаючи від 2 січня, з яких перших чотири — передсвяття, 5-й — саме свято, а інші — посвяття. Богоявлення віддається 13 січня.

Перша особливість цих свят — це відносно довгий час їхнього передсвяття, інші бо свята мають перед собою лише один день передсвяття, а ці мають 5 днів і 4 дні.

Примітка

Час від 20 грудня до 14 січня заповнений службами святковими, бо і цей один день, тобто 1 січня, що лежить між цими двома святами, зайнятий службою Обрізання.

Треба також пам'ятати, що поруч з цими двома святами, а навіть в самому їхньому часі, містяться в Мінії деякі служби, що не належать безпосередньо до служби свята, але до служби свята прилучаються тому, що їхній предмет має деяке відношення до предмета святкової служби. Ті додаткові служби відносяться до Різдва Христового: Неділя Праотців (2-а перед Різдвом), і Неділя Отців (1-а перед Різдвом), та субота перед Різдвом, а також субота і неділя по Різдві, з яких неділя присвячена трьом мужам, що сяяли святістю в роді Христовому, тобто Йосифові Обручникові, цареві Давиду й Якову, брату Господньому. Нарешті, на другий день по святі, тобто 26 грудня,— Собор Пресвятої Богородиці й, також, за Гречкою мінею ѹ новим царгородським типиком, разом і Собор св. Йосифа Обручника.

До свята Богоявлення належать: субота і неділя перед Богоявленням та субота і неділя по Богоявленні. На другий день свята, тобто 7 січня, відзначаємо Собор св. Івана Хрестителя.

Примітка

На другий день обидвох цих свят відзначається Собор, тобто зібрання вірних для відзначення пам'яті тих святих, що брали найособливішу участь у відзначуваній тайні.

Які особливості мають додаткові частини, а які — святкові? Загально можна сказати відносно особливостей додаткових служб, що згадані суботи не мають цілого богослужіння, а тільки окремі служби на Літургії. Те саме стосується і неділь перед і по Богоявленні. Інші три неділі, що відносяться до Різдва Христового мають власні частини також в інших богослужбах, їх поєднуються зі службами

святковими. Собор 26 грудня не має нічого особливого в богослужінні, крім одного кондака й ікоса Пресвятої Богородиці, а за нашими часословами, має ще тропар і кондак св. Йосифа. Інша служба — свята Різдва Христового. Собор 7 січня має власну службу в цілому богослужінні.

Щодо особливостей святкової служби, то вони різні в різних частинах богослужіння, а найголовніші є ті, що припадають в передсвята або в саме свято.

В передсвята

В останній день передсвята, тобто в навечір'я свята, приписуються надзвичайні часи, що називались колись царськими, а тепер називаються великими, до яких приєднуються зображенальні, тобто Обідниця, потім Літургія св. Василія Великого з вечірнею. Однак, царські часи і Літургія св. Василія Великого в навечір'я — лише умовні, а саме тоді, коли навечір'я припаде на один з п'яти пісничих днів тижня, тобто на понеділок, вівторок, середу, четвер або п'ятницю, за уставом; бо, якщо навечір'я припаде на один з двох днів, за уставом, непісничих, якими є субота й неділя, тоді великі часи переносяться з навечір'я на попередню п'ятницю, а Літургія св. Василія Великого відправляється на саме свято. В такому випадку, тобто перенесення часів на п'ятницю, в ту п'ятницю устави не приписують жодної Літургії, а устави слов'янські виразно її виключають, кажучи: «Літургія в той день не відправляється» (мінея, устав навечір'я). Літургія св. Василія Великого на саме свято береться без вечірні, а в день навечір'я береться служба Золотоустого вранці, в свій час, а вечірня — пополудні, в свій час. Отже, якщо навечір'я припадає на суботу, часи переносяться на один день назад, а, якщо на неділю, то на два дні, а Літургія св. Василія Великого в обох випадках — на один день вперед.

Що, за уставом, неділі і суботи — непісні дні, про це недвозначно написано в мінеї в уставі навечір'я: «Якщо припаде навечір'я Різдва чи Богоявлення на суботу або на неділю, посту немає».

Маємо тут ще й інші особливості, а саме щодо вечірні, щодо повечір'я й щодо Літургії.

Вечірня

На свята зі всенічним приписуються дві вечірні: одна мала, а друга велика з литією й з утренею, що й називається всенічним. В ці два

свята вечірня є тільки одна, велика з надзвичайними особливостями, а відправляється вона або сама, в звичайний час, або разом з Літургією св. Василія Великого, ближче до полуночі.

Повечір'я

В інші свята літія відправляється разом з вечірнею, а тут з великим повечір'ям, з повечір'ям, бо велика вечірня відправлялась з Літургією перед тим.

Літургія

Вже зазначалось, що на саме свято буває часом Літургія св. Василія Великого.

Водосвяття

Відправляється в навечір'я Богоявлення по вечірні. Якщо вечірня відправляється разом з Літургією св. Василія Великого, то по заамвонній молитві, безпосередньо перед «Нехай буде ім'я Господнє». А якщо вечірня відправляється окремо від Літургії, то безпосередньо перед відпустом вечірні.

Душпастир повинен не лише в матірній церкві, але й в філіяльних церквах відправляти водосвяття в навечір'я, а в самий день свята, по заамвонній молитві, лише в матірній, звичайно на річці з величним походом.

В який час дня відправляються царські часи, вечірня зі службою, або без служби і всенічне? Згадані богослужіння мають ще й ту особливість, що відходять від звичайних часів і вечірні не лише щодо виду, але й щодо часу дня. В нас існував звичай архикатедральної церкви, де що відмінний від приписів уставів. В архикатедральній церкві великі часи, всі разом з зображеннями (обідницею) служаться в навечір'я Різдва Христового о годині 9-ї ранку, а вечірня з Літургією о 10.30. В навечір'я Богоявлення, з огляду на водосвяття,— на півгодини раніше, тобто о 8.30, а вечірня з Літургією о 10.00. У випадку перенесення великих часів з навечір'я на попередню п'ятницю, часи служаться одну годину пізніше, тобто о 10.00, а в саме навечір'я Різдва Христового вечірня буде раніше, ніж звичайно. В навечір'я

Богоявлення відпраляється об 11-ій годині ранку. Всенічне — в звичайний час.

Варто бодай згадати про порядок богослужб у Львівській духовній семінарії, хоча це, сьогодні, лише історична згадка. Великі часи відпралялись о 9-ій годині, а Літургія св. Василія Великого з вечірнею об 11-ій. В навечір'я Богоявлення як часи, так і Літургія — на півгодини раніше. Якщо часи відпралялись в п'ятницю, тоді були о 10-ій годині, а в навечір'я Літургія св. Івана Золотоустого відправлялась о 8-ій годині, а вечірня — об 11-ій годині; в навечір'я Богоявлення Літургія св. Івана Золотоустого — о 8.30, а вечірня з водосвяттям — о 12-ій. Перша частина всенічного, тобто велике повечір'я з літією відправлялись о 7.30 ввечері. Якщо сам ректор не служив, то служив один з настоятелів, якого була черга, а на літію приходили всі настоятелі. Утрені не було, але відправляли св. Літургію. Також ішли до собору св. Юра. Часи великі в семінарії співали питомці 1-го року, а св. Літургію з вечірнею — 2-го, питомці 3-го року йшли на Літургію до собору св. Юра, а 4-го — співали повечір'я в своїй церкві, тобто в храмі Св. Духа. В патріяршому царгородському храмі вечірня з Літургією відправляється відразу по 9-му часі, опускаючи обідницю¹⁶. Слов'янські устави приписують великі часи «на початку другого часа дня», а вечірню з Літургією в навечір'я Різдва в «свій час дня». В навечір'я Богоявлення «при часі п'ятім дня», а вечірня без Літургії в обидва навечір'я — «в свій час». Щодо великих часів, то в грецьких уставах розрізняємо: якщо часи в саме навечір'я, коли, за Венеціянською мінеєю, відпраляються всі часи разом з обідницею, а за Грецьким типиконом 1615 року, перший час поєднується з утреною. Вечірню з Літургією св. Василія Великого як в навечір'я Різдва, так і в навечір'я Богоявлення приписують на 4-у годину пополудні¹⁷.

Примітка

Тому, що Літургія разом з вечірнею в обидва навечір'я, за уставами, приписується досить пізно, Замойський Синод: «*Illas (missas) autem generaliter statuit inchoari debere saltem ante meridiem, exceptis Vigiliis Nativitatis Christi et Epiphaniæ* (розуміється, якщо навечір'я припаде на пісний день) *die Iovis et Sabbathi maioris*»¹⁸, бо і в цих двох днях тижня служба в грецьких і слов'янських уставах приписується на В. четвер «у восьмім часі дня», тобто о 2-ій годині пополудні, а на В. суботу «в десятім часі дня», тобто о 4-ій годині пополудні.

¹⁶ Царгородський типікон 1851 року.

¹⁷ Венеціянська мінея в грудні, стор. 227-228, і в січні, стор. 68.

¹⁸ *Titulo tertio, § III, De celebratione Missarum.*

Всенічне

Слов'янськими уставами приписується «о десятім часі ночі». У нас по селах всенічне відпраляється раніше, ніж звичайно.

Ще кілька слів про особливості загальні всім дням від 24 грудня до 14 січня включно. Не береться на повечір'ї канон богородичний і пісні на утрені, а в монастирях — т. зв. міжчасія¹⁹.

Хоча на повечір'ї канон богородичний не береться, але замість нього в передсвяття Різдва і Богоявлення співається канон передсвяття.

Пісні, що містяться на кінці псалтиря, тепер не беруться, за винятком святої великої Чотиридесятниці.

Передсвяття Різдва Христового, 20-24 грудня

Все — за загальним правилом господнього свята, але:

На вечірні

В п'ятницю, на суботу, при стихирах на «Господи, взываю я», замість богородичного догмату співаємо стихири передсвяття. Так само в передсвяття Богоявлення і в посвяття²⁰. Про віддання Різдва це можна сказати, але в інші дні, здається, треба співати догмат, бо в суботу, на неділю, береться завжди богородичний догмат, крім віddання, якщо припаде на неділю, коли береться стихира свята²¹. Цей устав відноситься до посвяття і віддання Різдва, а не згадується Богоявлення, але тому, що ці два свята усьому подібні й в інших всіх особливостях, то і цьому мають бути згідні, тим більше, що в передсвяття обох свят замість богородичного догмату устави припиняють стихири посвяття²².

¹⁹ Мінея 20 грудня.

²⁰ Там же.

²¹ Див. устав мінеї на Неділю свв. Отців.

²² Мінея 31 грудня.

А в суботу, на неділю, приписується богородичний догмат, крім навечір'я Різдва Христового, бо тоді припадає неділя свв. Отців, що має власну стихири, різдвяну, дуже урочисту²³.

На повечір'ї

Замість богородичного канону співається канон посвяття, що інколи буває трипіснем (21, 23 грудня), а інколи — разом один трипіснець і двопіснець (20 грудня), і тоді дві його пісні поєднуються з двома останніми піснями трипіснця, інколи два трипіснця в один з днів передсвяття Богоявлення, а інколи восьмипіснець (22, 24 грудня). Якщо канон буде один, то ірмос кожної його пісні береться двічі перед тропарями, а на кінці, по тропарях, за катавасію — той самий ірмос один раз. Так само — в кожній пісні. А якщо буде два канони, то ірмос першого береться перед тропарями двічі, а ірмос другого канону не береться перед його тропарями, але на самому кінці тропарів лише один раз. Треба ще знати, скільки тропарів береться в кожній пісні канону і який приспів треба вживати до його тропарів. Щодо числа тропарів, то треба брати на 6, крім ірмосів і катавасій. Щодо приспіву, то він: «Слава тобі, Боже наш, слава тобі», крім передостаннього, до якого приспівуємо «Слава», і останнього, до якого приспівуємо «І нині». До катавасій не приспівуємо нічого, за винятком 8-ої пісні, бо до неї приспівуємо «Хвалім, благословім, покланяємося Господеві, співаючи й оспівуючи його повсякчасно»²⁴. Між піснями канону нема сіdalьного, ані кондака, ані ікоса, ані світильного. По каноні — або «Достойно», як звичайно²⁵, або без «Достойно», де приписано «замість „Достойно“ співати ірмос», тобто катавасію 9-ої пісні²⁶.

Повечір'я

Як і інші малі повечір'я цілого року, не відправляються тепер по церквах, а лише насамоті.

²³ Мінея 24 грудня.

²⁴ Мінея 20 грудня.

²⁵ Московський типікон 20 грудня.

²⁶ Львівський трефологіон 2 січня.

На утрені

Будуть стихири хвалитні на 4, а потім, по малому славослов'ї, на своєму місці, ще й стихири стиховні.

***Великі часи
перед Різдвом Христовим і Богоявленням***

1. Якщо навечір'я припадає на один з п'яти пісних днів тижня, тобто на понеділок, вівторок, середу, четвер або п'ятницю, то великі часи відправляються в саме навечір'я, а якщо припаде на один з двох днів непісних, то відправляються в п'ятницю перед навечір'ям.

2. Ці часи містяться в міній й трефологіонах в навечір'я свята, крім Львівського трефологіона, в якому вони не подані тому, що подані у великих часословах. Нажаль, не у всіх церквах мають священики ці великі часослови, а лише малі, що називаються також молитвословами, в яких великі часи не подаються. Щоб цьому запобігти, в деяких нових виданнях Львівського молитвослова вони вже подаються, але краще, якщо вони містяться в трефологіоні, бо тут їхнє властиве місце, як і в мінії.

3. Великих часів душпастири не мають обов'язку відправляти по своїх церквах, але побожні не залишають їх і в церкві, а, принаймні, відчитують їх вдома.

4. Великих часів чотири, як і звичайних часів, а вид і обряди кожного з них — ті самі.

Частини, з яких складаються великі часи в значній мірі ті самі, що й щоденних часів, за винятком трьох власних псалмів, трьох тропарів і трьох читань. Власне, через самі трипсалмія, відповідні предметові свята, великі часи не відходять від виду інших часів, бо на всіх часах протягом року маємо трипсалмія, але відходять від них трьома тропарями і трьома читаннями. Яке місце займають ці тропарі і читання? Вони займають місце між богородичним і тропарем, що слідує після нього. Тропарі лише три, але кожний співається двічі. Беруться до них і приспіви, за винятком першого, до якого не приспівується нічого ані перший, ані другий раз. 9-й час має деяку особливість, коли устави наказують канонархові, тобто пильному порядку правила, виходити на середину церкви і читати побожно і голосно третій тропар, або цілу стихири, а після цього обидвом крилосам співати двічі: перший раз з приспівом «Слава», а другий — з

приспівом «І нині»²⁷. За старими уставами, канонарх по відчитанні стихири співає многоліття патріярхові, митрополитові, князеві й настоятелеві, а потім обидва крилоси разом співають ту саму стихири один раз з приспівом «Слава, і нині». Ті тропарі, що називаються також стихирами, та іхні приспіви у нас співають на самогласні напіви, які урочистіші, за напіви тропарів.

Перше читання — зі Старого Завіту, а два інші — з Нового, а саме апостол і Євангелія. Перед апостолом не буде прокімена, а по апостолі не співаємо «алилуя», але перед першим читанням береться прокімен зі звичайним виголосом: «Будьмо уважні. Премудрість. Будьмо уважні». «Премудрість» — перед заголовком, а «Будьмо уважні» — після заголовку першого і другого читань, як звичайно, а Євангелія починається від «Премудрість, прості».

Як мусить починатись і закінчуватись кожний час? Тому, що всі часи, а по них і зображеня (обідниця) поєднуються, початок звичайний буде повним, як подається на початку молитвослова, береться лише на початку першого часу, а закінчення, тобто відпуст — по закінченні зображенельних. А на початку кожного з трьох інших часів береться початок неповний, тобто «Прийдіте, поклонімся» тричі так, як на кожному звичайному часі, що поєднується з попереднім.

В Грецькій мінії на початку 3-го й 9-го часів, перед «Прийдіте, поклонімся», припадають інші звичайні молитви, починаючи від трисвятого. Це тому, щоб дати знати, що ті часи поєднуються з собою тільки надзвичайно, бо звичайно, за уставом, 1-й час поєднується з утреною, 3-й — з б-им, а 9-й — з вечірнею.

Чи на великих часах маємо брати тропар і кондак передсвяття самого навечір'я, чи якогось іншого дня передсвяття, на який ці часи припадають? Чи часи відправляються в навечір'я, чи перед, то беруться тропарі навечір'я тому, що в чині тих часів вказується лише кондак і тропар навечір'я. Ніщо не перешкоджає, щоб в цьому випадку тропарі навечір'я бралися двічі, тобто раз в навечір'я, а раз перед навечір'ям тому, що й інші тропарі передсвяття співаються в кількох днях.

Царські часи в Київському евхологіоні

Окреме урочисте богослужіння перед Різдвом Христовим, як вже зазначалось,— царські часи. Називаються вони так тому, що в них

²⁷ Почаївська мінія 24 грудня, також Грецька.

брав участь в Царгороді імператор, а в нас, на Україні,— князь. Очевидно, що при тій нагоді був в соборі й митрополит. Ось тому царські часи, приміщені в Київському евхологіоні, для нас цікаві і мають значимість.

Складові частини царських часів ті самі, що й звичайних часів. Відміна лише та, що на них читається уривок зі Старого Завіту, апостол і Євангелія.

На 9-му часі, після псалмів і тропарів, диякон, ставши посеред храму, читає підвищеним голосом стихири «Днесъ рождается от Ди-ви», а відтак починає многоліття. В старому Києві це многоліття вносив він спочатку князеві, присутньому на богослужжі, а відтак митрополитові. Потім обидва хори сходились разом і співали ту саму стихири.

Список показує деякі неістотні відміни в доборі псалмів, а стихири мають деякі варіанти, цікаві з чисто мовного боку (арк. 244, на зв., й далі).

«Послідованіє часов во навечеріє: праздники господскія, пред днем рождества Христова, также і богоявленія, также во святій великій пяток, сице убо пріяком піваемо, во святійшій велицій церкви божія мудрости, святій софії, священику начало сотворшу сице: „Благословен Бог наш“».

Подаються тут царські часи перед Різдвом Христовим, отже, й на маргінесі є примітка, що уточнює довгий титул, а саме: «Відомо буди, яко сї часи токмо поють в навечеріє рождества Христова».

Час перший

По «началі обичнім» — «Прийдіте, поклонімся» тричі й одразу псалом 5. Потім псалом 44 (в сучасних мінеях — 45). Натомість у списку подано 47-й псалом.

Текст тропаря «Описовашеся іногда» має деякі відмінні форми. Ось його слова в цілості: «Описовашеся іногда со старцем Йсифом, яко от сімени давідова, во вифлеемі Міріям, носящи во чреві безсіменноє зачатіє (замість пізнішого — рожденіє), наста же время рожденія, і міста не бі і ні єдиния обители, но яко красная полата, вертеп цариці показаєя, Христос рождается, прежде падшій хотя воскресити образ».

«По богородичні „Что тя наречем“, аще проізволяет настоятель, диякон глаголет єктенію великую (тобто мирну єктенію)». По єктенії йдуть стихири, текст яких той самий, що і в наших теперішніх мінеях. Перед прокіменом диякон співає малу єктенію. Те саме

відноситься до читання пророка Міхея «Тако глаголет Господь і ти Вифлеєме dome єфратов», до читання апостольського листа до Євреїв: «Многочасні і многообразні древле Бог глаголовий отцем во пророціх» і до євангельського зачала від Матея (зач. 2) «Ісус Христово рождество сице бі».

По Євангелії диякон співає ектенію «Ісполнім молитву нашу Господеві». Потім «Стопи моя направи» і «Святий Боже» та по «Отче наш» кондак «Діва днесъ превічноє слово». Все інше на 1-му часі — як звичайно в наших теперішніх мінеях.

Час третій

Має псалми 66-й, 86-й та 50-й. Всі стихири, прокімен, читання зі Старого і Нового Завітів — ті самі, що й тепер. В тексті зустрічаються лише деякі архаїзми. На третьому часі беруться також три ектенії, тобто велика, мала й благальна.

Час шостий не має значних відмін або додатків.

Час дев'ятого

Перед читаннями, по стихирі «Днесъ раждается от Діви», співається многоліття князеві, що звичайно був присутнім на відправі царських часів зі своєю родиною і своїм почтом. «Многа літа сотвори Бог святое царство їх на многа літа. Аще ли прилучатся ту царіє (треба мати на увазі відправу в Софії царгородській) сице глаголет, аще ли царіє ту будут іли во церкві іли в полаті глаголет сице: Многолітно сотворив, Богом вінчанно, Богом нареченное, Богом соблюдаємое, державное святое царство їх (ваше) на многа літа. Поют трижды многа літа также патріяруху: „Всесвятійшему і вселенському патріяруху (імярек) многа літа“. Сице убо творимо есть во царствующем граді, во святої Софії. В нашей же Русі подобает інако преміняти глаголи, занеже ність царства. Глаголати же сице подобает: „Многа літа сотвори Бог великаго князя нашего (імярек) многа літа“. Таже сице: „Многа літа устрои Боге, благороднаго і христолюбиваго, богоізбраннаго і великаго князя нашего (імярек) на многая літа“. Потом же і митрополиту сице: „Преосвященнаго господина і владику нашего (імярек) архієпископа митрополита київськаго і всея Русі, на многая літа“». Потім ще раз співається стихира «Днесъ раждается от Діви». По відправі дев'ятого часу співають обідницю, тобто зображенальні.

Обрядовий звичай в соборі св. Юра

Церковна прислуга ставить перед святыми дверми два аналої, один ближче до святих дверей напроти людей, на який кладеться Євангелія поміж двома свічками. Свічки запалюються лише під час читання Євангелії. Другий, менший, аналой ставлять неподалік першого напроти святих дверей, бо з нього читці читають читання. В семінаріях ставиться аналой лише для читців, а Євангелія читається від царських дверей, а тримають її двоє пристоящих. У храмі св. Юра відпраляє часи сам парох крилошанин з двома дияконами; в семінарії — один з настоятелів, якого черга цього тижня, з двома питомцями пристоящими.

Обряди великих часів — ті самі, що і звичайних. Додаються ще: кадження, одягання священних риз, відчинення святих дверей, читання Євангелії.

Кадження

Під час читання апостола кадять обидва диякони (коли нема дияконів, то сам священик) все так, як на Літургії перед читанням Євангелії. На благословенні кадила достатньо перед Євангелією 1-го часу прочитати молитву «Кадило тобі приносимо», а перед Євангеліями інших часів лише «Благословений Бог наш».

Одягання священних риз

Священик одягає фелон під час апостола, а скидає його по відчитанні Євангелії. Диякони одягають дияконські стихарі з орапром перед початком 1-го часу і залишаються одягненими до кінця 9-го часу.

Відчинення святих дверей

Святі двері відчиняються під час читання Апостола, перед кадженням, зачиняються після читання Євангелії. Коли нема диякона і кадить сам священик, то він на кадження має бути убраним у фелон і сам відчинити святі двері. Хоча само кадження не вимагає фелона, ані переходу через святі двері, як явно бачимо на кадженні вечірні на

«Господи, взываю я», однак, тому що устави приписують священикові служити ті часи в фелоні, то не зле робить священик, якщо убирається у фелон або під час читання апостола, або ще раніше, на «Будьмо уважні. Мир всім. Премудрість. Будьмо уважні» перед прокіменом, для більшої урочистості.

Читання Євангелії

По читанні апостола і кадженні священнослужителі, вклонившись всі разом перед св. трапезою, виходять зі святилища: священик — серед ними, а диякони — бічними дверми і після цього читається Євангелія.

Грецькі устави не приписують жодних обрядів, а слов'янські по дають ось що про підготовування аналоя й одягання священних риз: В храмі одягає священик фелон, а диякон стихар і ставить параеклзіярх аналой, прикрашений, прямо перед святыми дверми і запалює свічку на свічнику. Священик виходить з Євангелією у храм святыми дверима, як подає наша мінєя і московський типікон. Перед священиком іде диякон з кадилом. Кладе священик св. Євангелію на аналой і, ставши перед аналоєм, починає початок звичайний і, по «Благословений Бог наш», читець: «Слава тобі Боже наш, слава тобі», «Царю небесний» та інше, а по виголосі кадить священик св. Євангелію на аналої довкруги цілій храм, настоятеля і братію. Більше про кадження на 1-му часі жодний з уставів не подає. А про кадження на 3-му і 6-му часах подається устав по кінцевій молитві 3-го часу такий: «На 3-му і 6-му часі кадить диякон Євангелію, ікони, настоятеля і людей також». А на 9-му часі, безпосередньо перед прокіменом, як в нашій мінєї, або по молитві 9-го часу, як в Московському типику, қажеться: «На 9-му часі диякон кадить увесь храм, так само на прокімені, тобто на 3-му і 6-му часі кадить все так, як на 1-му, крім храму, а на 9-му часі — цілій храм, тобто не тільки ікони і настоятеля, але і всю братію в храмі».

В якому місці 3-го і 6-го часу треба кадити? Устав нічого не приписує, але тому, що на 9-му часі приписує кадити перед прокіменом, то належить також на 3-му і 6-му часах кадити перед прокіменом.

Де мають перебувати священнослужителі під час відправи і чи скидають коли з себе священні ризи? Про місце і перебування написано в Перемиському типику ось що: «Священик стоїть під час цілої відправи, за давнім уставом, перед аналоєм». І справді, якщо б священнослужителі мали перебувати перед престолом, як сьогодні, а не перед аналоєм, то не було б причини при кадженні не обкаджувати св. трапези. Щодо священних риз, то священнослужителі, що стоять пе-

ред аналоем цілій час, мають бути одягнені в священні ризи впродовж цілої відправи.

Зображенна, або обідниця

По кінцевій молитві 9-го часу без відпусту беруться одразу зображення так, як вони подані в часослові або в ієрейському молитвослові, однак:

— Без вступного вірша до 102-го псалма, що на початку. У В. п'ятницю співаемо зображенну і без двопсалмія, починаючи від блажених: «В царстві твоїм».

— Без стихир на блажених і без апостола і Євангелії, але одразу по стихирах блажених — «Слава, і нині» і «Пом'яни мене, Господи».

— Без символа віри і без кінцевого псалма, якщо великі часи з обідницею відпраляються в саме навечір'я, коли є Літургія св. Василія Великого з вечірнею, а на ній є символ віри і «Благословлю Господа»²⁸.

— Без кондаків по «Отче наш», але, замість тих кондаків, береться лише один кондак навечір'я.

— Відразу по кондаку — 40 (за іншими — 12) разів «Господи, помилуй» і молитва «Всесвята Тройце», потім «Достойно» і відпуст.

— Якщо припадає на п'ятницю перед навечір'ям, тоді по молитві «Всесвята Тройце» береться ще «Нехай буде ім'я Господне» (3) і псалом «Благословлю Господа», «Достойно», а потім відпуст.

Який відпуст треба брати і, чи належить починати від «Премудрість» і «Чеснішу», чи від «Слава тобі, Христе Боже»? Старий львівський молитвослов подає відпуст святковий на кінці 1-го великого часу, але Почаївська мінея і Віденський квітослов кажуть: «і відпуст дні». Відпусти бо святкові на всі свята починаються лише від вечірні свята і тому, в цьому випадку, на часах, що попереджають вечірню свята не може бути відпусту свята, але дня. Тому, що в передсвяття служба дня, тобто октоїха не береться, тому достатньо уділити відпуст загальний з поминанням служби святого. Належить починати відпуст від «Слава тобі» так, як звичайно на часах, по «Достойно», тому що так приписує мінея.

²⁸ Почаївська мінея і Віденський квітослов 24 грудня.

25 грудня + Різдво Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа

Свято Різдва Христового не має свого відповідника серед свят жидівського народу. При відзначуванні Пасхи чи Зіслання Святого Духа Церква не мусіла встановлювати нового святкового дня. Старий завіт зновував свято Пасхи жидівської і святкував Зелені свята, що відтак збіглись з християнською Пасхою та зі Святом Зіслання Святого Духа. Натомість Різдво Христове має чисто християнське походження. Свято це спочатку відзначали в Римі, а щойно потім почали відзначати і на Сході. В будь-якому разі в IV ст. воно вже відзначувалося скрізь. Число 25 грудня не має нічого спільногого з датою народження Христа. На вибір її впливув час зимового сонцестояння і місцеві, римські, хоча і поганські, традиції та й загадки про свята поганських сатурналій чи свята непереможного сонця з культу Митри²⁹. Річ зрозуміла, що означало сонце і світило для християн. Це ж Христос був для них сонцем правди. Церква, отже, радо використовує поганське свято, щоб відзначати Різдво і явлення Христа, Сина Божого.

Відомо вже, що велика вечірня, яка відпраляється в самий день навечір'я перед святом, інколи береться разом з Літургією св. Василія Великого, а інколи сама, але чи буде з Літургією, чи сама, то ніколи не береться ціла. Якщо буде зі службою, то триває до кінця читань, а потім відразу мала ектенія з виголосом трисвятого, а від виголосу трисвятого береться Літургія; а, якщо буде сама, то триває дещо довше, тобто до кінця ектенії «Словнім»; а по другому виголосі цієї ектенії залишаємо стиховні і «Нині відпускаєш», трисвяте з «Отче наш» і тропар, а творимо відпуст. Причина того, що стиховні і все інше тут не береться та, що вони потім співаються на всенічному, по литії, на кінці великого повечір'я.

Означивши таким чином межі вечірній Літургії, мусимо ще знати, які особливості вечірні цього дня. Особливості всі відносяться до вечірні, а на Літургії нема жодних, хіба те, що на ній, замість пісні «Тобою радується», наші служебники приписують ірмос 9-ої пісні канону повечір'я самого навечір'я. Але це правило запроваджено пізніше, тому ще й досі, наші трефологіони і мінєї, як і книги православних мають «Тобою радується». Звернім увагу на вечірню. Ціла особливість цієї вечірні, чи вона правиться сама, чи з Літургією, полягає в числі читань, тропарів між читаннями і додаванням малої ектенії між останнім читанням Старого Завіту та апостолом. А з обря-

²⁹ V. Thalhofer-Eisenhofer L., цит. твір, т. I, стор. 668.

дів маємо тут вхід з Євангелією. Звичайно, свята мають по три читання. Різдво Христове має 8, а Богоявлення 13, крім читання апостола і Євангелії, що читаються по малій ектенії.

Щодо тропаря, в обидва свята по перших і других трьох читаннях береться окремий тропар зі своїми трьома стихами, крім «Слава, і нині», а в грецьких мінеях — з п'ятьма стихами, крім «Слава, і нині». Цілій цей тропар співається двічі, а саме: раз на початку, перед першим стихом і раз наприкінці, по приспіві «І нині» (на Богоявлення — по «Слава, і нині»), а по кожному стисі й по «Слава» співається лише від половини. Тропар співається, а стихи читаються голосно. На кінці читань Старого Завіту вкладається ектенія «Ще і ще», «Заступи», «Пресвяту». По виголосі слідує читання апостола з прокіменом і алилуя. На кінці — читання Євангелії, як звичайно на Літургії.

Виголос трисвятого і апостол з Євангелією на вечірні з Літургією треба вважати природними частинами Літургії, а на вечірні без Літургії — доданими частинами. Вхід на кінці стихир на «Господи, взываю я» робиться з Євангелією.

Ми сказали, що всі особливості цієї вечірні стосуються числа читань, тропарів і входу з Євангелією, однак, знаходиться тут ще й інші особливості: перша відноситься до катизми, а друга — до прокімена. На великій вечірні приписується звичайно катизма I, тобто «Блажен муж», а на тій вечірні в п'ять пісних днів нема жодної катизми, лише в два непісні дні береться катизма «Блажен муж»: в суботу ввечері, за уставом, — ціла катизма, в неділю ввечері — лише 1-й антифон.

Щодо прокімена, якщо та вечірня припадає на п'ятницю ввечері, то на ній, замість прокімена дня, що подається в часослові, береться великий прокімен, приписаний на самий день свята, тобто на вечерні перед 26 грудня і 7 січня. Ці дві особливості не питомі виключно цим двом святах, але спільні для всіх інших свят господніх, що відзначаються з посвяттям і відданням. Остання особливість цього свята — по відпусті, тобто, якщо вечірня з Літургією, то по відпусті Літургії, а якщо сама, то по відпусті вечірні. Параеклезіярх запалює свічки на свічнику і ставить його посеред церкви, а крилоси, ставши з двох боків, разом співають голосно тропар свята «Різдво твоє», «Слава, і нині», кондак свята на Богоявлення: «У Йордані».

**Вечірня з Літургією св. Василія Великого,
коли навечір'я припадає на понеділок, вівторок,
середу, четвер або п'ятницю**

1. Проскомидія. За уставами проскомидія приписується на вечірні, під час «Господи, взиваю я». Кадження належить дияконові. Якщо нема дияконів, кадить священик, а потім відправляє проскомидію.
 2. «Благословенне царство». Якщо є диякон, то перед цим відбувається діалог зі священиком.
 3. «Царю небесний» і все інше, як звичайно на Літургії, а по «Благословенне царство» слідує відразу «Прийдіте, поклонімся».
 4. Псалом передпочатковий і звичайні вечірні молитви.
 5. Мирна ектенія.
 6. Нема катизми, нема малої ектенії.
 7. На «Господи, взиваю я»: стихири на 8, Слава, і нині: стихира свята з ірмологіона. Кадження звичайне.
 8. Вхід з Євангелією.
 9. «Премудрість, прості» з піднесенням Євангелії та «Світло тише».
 10. Прокімен дня з часослова. В п'ятницю ввечері — прокімен великий з вечірні самого дня свята, тобто з вечірні, що служиться на 26 грудня.
 11. Читань — 8 (на Богоявлення — 13) зі Старого Завіту. По перших і других трьох читаннях — тропар зі своїми стихами.
 12. Мала ектенія. Від виголосу трисвятого починається Літургія св. Василія Великого. Апостол, зач. 303, з його прокіменом і алилуя. Кадження. Євангелія, зач. 5. Замість «Достойно» співається пісня «Тобою радується», або, за приписами наших служебників, ірмос «Не дивися нині», голос 6-й, тобто пісня 9-а канону, приписаного на повечір'я навечір'я.
 13. По закінченні Літургії обидва крилоси на середині церкви співають тропар, Слава, і нині: кондак свята.
- В катедральній церкві св. Юра в цей день відправлялиши одна служба, соборну.
- В навечір'я Богоявлення, на суботу і неділю, приписано окремий апостол, а Літургію св. Івана Золотоустого — соборну й урочисту.

**Вечірня,
коли навечір'я припадає на суботу або
неділю**

Ця вечірня відправляється в свій час поза Божественною Літургією.

1. Початок звичайний.
2. Передпochатковий псалом з вечірніми молитвами.
3. Мирна ектенія.
4. «Блажен муж» і мала ектенія.
5. На «Господи, взываю я» — стихири на 8, Слава, і нині: стихира свята з ірмологіона. Кадження звичайне.
6. Вхід з Євангелією.
7. «Премудрість, прості» з піднесенням Євангелії, як на Літургії, «Світло тихе».
8. Прокімен великий, в п'ятницю ввечері: «Хто Бог великий» з вечірні 26 грудня. На Богоявлення: «Бог наш на небесах» з вечірні 7 січня, в суботу ввечері: «Господь царює».
9. Читань — 8 (на Богоявлення — 11) Старого Завіту. По перших двох і других трьох читаннях — тропар зі стихами.
10. Ектенія мала.
11. Прокімен свята, апостол зач. 207, алилуя, кадження, Євангелія за Матеєм, зач. 53. Грецькі устави приписують Євангелію за Лукою, зач. 5.
12. «Промовмо всі», «Сподоби, Господи», «Словнім».
13. Великий відпуст самого свята.
14. Обидва крилоси разом співають посеред церкви тропар і Слава, і нині: кондак свята. В навечір'я Богоявлення відпуст уділяється по водосвяttі, а тропар і кондак свята співаються по відпусті водосвяttя.

Всенічне з великим повечір'ям

Як береться велике повечір'я на всенічному? В цьому випадку повечір'я не береться цілком, а лише до кінця славослов'я «Слава во вищих Богу», а потім одразу береться літія. Відтак слідує стиховна та всі інші частини, а потім утрена так, як на кожному іншому всенічному.

1. Замість «Господи, благослови», диякон співає «Благослови, Владико», а замість «Слава святій» виголошує священик «Благословений Бог наш»³⁰.

2. Замість звичайних тропарів береться тропар свята, а замість «Помилуй нас, Господи» співаємо кондак свята. Від початку повечір'я до литії священик, згідно з нашим звичаєм, бере на себе лише епітрахиль, а від литії до утрені одягає ще й фелон.

3. Кадимо тричі:

- перед початком повечір'я;
- перед початком литії;
- на благословення хлібів.

4. Святі двері відчиняються від початку повечір'я і зачиняються по звичайному початку, після початку литії знову відчиняються і пereбувають відчиненими до утрені.

5. Вихід священнослужителів перед зачинені святі двері:

- на «З нами Бог»;
- на молебні стихи;
- на всі три молитви.

В семінарії пристоящі виходять разом зі священиком з запаленими свічками. Стихи пісні пророка Ісаї читає священик, а крилоси поперемінно співають приспів по кожному стисі.

На утрені, на часах і на Літургії все — за правилом господнього свята, а замість трисвятого — «Всі ви». Не треба співати «Всяческая днесъ радости», замість «Благословен грядий» і «Видіхом світ» ані на Різдво, ані на Богоявлення.

26 грудня Є.. Собор Пресвятої Богородиці й св. Йосифа Обручника

Пам'ять св. свящмуч. Євтимія.

Можуть бути чотири випадки, тобто Собор

1. у вівторок, середу, четвер або п'ятницю;
2. в суботу;
3. в неділю;
4. в понеділок.

В 1-му випадку Собор збігається лише з одною службою посвячення, в 2-му, принаймні, збігається з суботою по Різдві, в 3-му —

³⁰ Мінея 25 грудня.

збігається зі службою неділі по Різдві, в 4-му зі службою Собору поєднується служба неділі по Різдві.

1. Собор Пресвятої Богородиці у вівторок, середу, четвер або п'ятницю

Служба св. свящмуч. Євтимія обмежується до канону повечір'я, і то іншого дня³¹. Св. Йосиф має лише тропар і кондак. Собор Пресвятої Богородиці має всі літургійні частини, а в правилі лише кондак і ікос по 6-ій пісні канону.

Хіба що не в цілому богослужінні маємо саму лише службу посвячення. Тим, власне, цей 1-й день посвячення різничається від перших днів посвячення інших святих, бо в ньому служба посвячення береться сама. В посвячення інших святих служба посвячення звичайно поєднується зі службою святого.

На вечірні

Катизми немає. На «Господи, взываю я» — 6 стихир свята. Вхід і великий прокімен свята. Читань нема, а відразу «Промовмо всі». Стиховна свята. На кінці — тропар св. Йосифові, Слава, і нині: Різдву³². Відпуст великий свята з поминанням Пресвятої Богородиці і Йосифа Обручника.

На повечір'ї

Канону нема. По «Достойно», трисвятыому з «Отче наш» — кондак Собору Богородиці. Якщо відзначається і Собор св. Йосифа, то кондак св. Йосифові, Слава, і нині: кондак Богородиці.

На північній

По 1-му трисвятыому, замість «Се жених» береться тропар свята «Рождество твоє»; по 2-му трисвятыому береться кондак Богородиці

³¹ Мінея 26 грудня.

³² В Мінії Різдва.

«Іже прежде денници». Також «Господи, помилуй» (12) і відпуст. Молитва «Пом'яни, Господи» не береться³³. Але тому, що устав північної на віddання Різдва приписує вранці північну, за звичаєм, з катизмою і звичайними тропарями та проказуємо молитву «Пом'яни, Господи», то здається, що в посвяття і на віddання свята тропарі на північній будуть звичайні.

На утрени

До канону — малого виду. На «Бог Господь»: тропар свята двічі, потім Слава, і нині: ще раз тропар. Якщо береться і Йосифові Обручникові, то тропар свята двічі, Слава: тропар Обручникові, і нині: знову свята. В каноні — катафасія по кожній пісні, ірмоси обох канонів свята, на 9-ій пісні, замість «Чеснішу», беруться приспіви свята. Хвалитих — 4, всі свята. По великому славослов'ї — тропар свята. Якщо — Йосифові Обручнику, то тропар Обручника, Слава, і нині: свята. Відпуст великий свята.

На часах

Тропар свята (або ще Слава: і Обручника), кондак Собору Пресвятої Богородиці, або Богородиці й Обручника поперемінно, тобто на 1-му і 6-му — Богородиці, на 3-му і 9-му — Обручника.

На Літургії

Антифони, за звичаєм, перші два — свята, а третій — звичайний, з приспівом свята. Тропарі, за загальним уставом свята: «Рождество твоє» і Слава, і нині: кондак Собору Богородиці. За нашими часословами і служебниками: тропар Різдва й Обручника Йосифа, потім Слава: кондак Обручника, і нині: кондак Собору Пресвятої Богородиці, крім причасного, що є лише свята³⁴.

³³ Почаївська мінея 1761 року, 26 грудня.

³⁴ Почаївський трефологіон і Московський типик 26 грудня.

2. Собор Пресвятої Богородиці в суботу

Все — так, як в попередньому випадку, лише виникає питання щодо Літургії, чи на ній треба брати прокімен, апостол, алилуя і Євангелію суботи по Різдві і Собору, чи лише суботи. Устави про те нічого не згадують, але імовірно треба брати і Собору, і суботи, бо з одного боку не має причини, чому опускати Собору, а з другого устав 7 січня, тобто на Собор св. Івана Предтечі, якщо припадає на суботу по Богоявленні, приписує брати спочатку суботи, а потім Предтечі. Отже, здається, що і тут подібно має бути. Однак, алилуя суботи по Різдві і Собору Пресвятої Богородиці одне і те саме. Причастний — «Ізбавлення», а потім «Чашу спасення», перший бо — свята, а другий — Богородиці.

3. Собор Пресвятої Богородиці в неділю

В цьому випадку не береться нічого, навіть кондак Собору, а співається служба недільна, посвячення і неділі по Різдві³⁵. Все — за уставом неділі по Різдві, що його подаємо нижче. Ані кондак, ані тропар св. Йосифа Обручника 26 грудня не береться тому, що маємо не лише окремий тропар, але і цілу окрему службу з двома іншими святыми разом, що їм присвячена та неділя.

4. Собор Пресвятої Богородиці в понеділок, разом зі службою неділі по Різдві

Береться служба посвячення і святих неділі по Різдві, бо зі служби Собору Пресвятої Богородиці, крім літургійних частин, небагато, як вказано в 1-му випадку. Тропар і кондак 26 грудня, св. Йосифа не співається, бо вже в службі неділі по Різдві, що тут береться, має він все власне. Служба святих, з огляду на збіг зі службою свята, має склад святого на 4, і тому береться тут за правилом одного святого, що припадає в посвячення у седмичні дні, з деякими незначними відмінами, а саме:

³⁵ Почаївський трефологіон і Московський типик.

На вечірні: Катизми і читань нема, але є вхід і великий прокімен.

На повечір'ї

По «Достойно» — кондак святым, Слава, і нині: кондак Собору Пресвятої Богородиці.

На північній

По 1-му трисвятому — тропар Різдва, а по 2-му — кондак Собору Пресвятої Богородиці, «Господи, помилуй» (12) і відпуст.

На утрені

Катається по кожній пісні, ірмос обох канонів свята. По 3-ій пісні — кондак і ікос Собору і сіdalьний святих, Слава, і нині: свята; по 6-ій пісні — кондак і ікос святих; по 9-ій, замість «Чеснішу» — приспіви святкові. Хвалитні стихири — свята, Слава: святым, І нині: свята. По великому славослов'ї тропар святих, Слава, і нині: Різдва.

На часах

Тропар свята і Слава: тропар святих. Кондаки собору і святих — по-перемінно, тобто на 1-му і 6-му — Собору, на 3-му і 9-му — Святих.

На Літургії

Тропар свята і святих, Слава: кондак святих, І нині: кондак Собору. Все інше — спочатку Собору, потім святым. Але тому, що Євангелія Собору і святих та сама, тому, в цьому випадку будуть два апостоли і одна Євангелія.

СУБОТА І НЕДІЛЯ ПО РІЗДВІ ХРИСТОВОМУ

Ці субота й неділя можуть припасти або на перший, або на останній, або на інші дні посвячення Різдва, тобто 26 грудня з Собором Пресв. Богородиці, або 31 з відданням свята Різдва, або від 27 по 30 з

посвягтям Різдва. Продивимось всі три випадки окремо. Субота має тільки літургійні елементи, а неділя святих по Різдві має власні елементи в цілому богослужінні.

**Субота по Різдві Христовому
26 грудня, з Собором Пресв. Богородиці**

На Літургії

Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія і причасний — спочатку суботи по Різдві, а потім Собору, алилуя тільки одне, спільне для суботи і для Собору.

**Субота по Різдві Христовому
27–30 грудня, в посвягтя Рідва**

На Літургії

Прокімен, алилуя і причасний — спочатку суботи по Різдві. Апостол і Євангелія — спочатку суботи по Різдві, а потім рядові; святому звичайно у нас не беруть³⁶.

**Субота по Різдві Христовому
31 грудня, з відданням Рідва**

На Літургії

Прокімен, алилуя, причасний — лише свята, а апостол і Євангелія спочатку суботи по Різдві, а потім, за слов'янським уставом, суботи перед Богоявленням³⁷.

³⁶ Мінея 26 грудня.

³⁷ Мінея 26 грудня.

**Неділя по Різдві Христовому Йосифа Обручника,
царя Давида і Якова, брата Господнього
26 грудня, з Собором Пресв. Богородиці**

В цьому випадку Соборові Пресв. Богородиці нічого не береться, а співається служба недільна, посвяття і святым трьом Богоотцям, все за наступним зразком, з деякими відмінами лише в каноні ³⁸.

**Неділя по Різдві Христовому
27–30 грудня, в посвяття Різдва**

Склад служби трьох Богоотців такий самий, як святого на 6.

На великий вечірні

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 свята і 3 святих, Слава: святих, І нині: богородичний-догмат. Читань нема. Стиховня недільна, Слава: святым, І нині: свята. На кінці — тропар недільний, Слава: святым, І нині: свята.

На повечір'ї

По «Достойно» з трисвятым — кондак Богоотців, Слава, і нині: кондак свята.

На великий утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: богоотців, І нині: свята. Все інше до недільного канону — за звичаєм. Канонів — 4: недільний з ірмосом на 4 і Богоотців на 2, і свята на 4, і Богоотців на 4 (26 грудня, тобто на Собор Пресв. Богородиці канонів 3: недільний з ірмосом на 4, свята обидва канони на 6 і Богоотців на 4). Катавасія свята. По 3-ій пісні — кондак ї ікос свята і сіdalnyi Богоотців, по 6-ій — кондак ї ікос Богоотців, по 9-ій — світильний недільний, Сла-

³⁸ Там же.

ва: Богоотцям, І нині: свята. Хвалитних стихир — 8: 4 недільні й 4 свята, Слава: Богоотцям, І нині: «Преблагословенна». По великому славослов'ї — тропар недільний, один з двох звичайних. По відпусті утрені — Слава, і нині: євангельська стихира.

На часах

Тропар недільний, потім Слава: на 1-му і 6-му — тропар свята, на 3-му і 9-му — Богоотцям. Кондаки: на 1-му і 6-му — свята, а на 3-му і 9-му — Богоотцям.

На Літургії

Тропар недільний, свята і Богоотцям, Слава: кондак Богоотцям, І нині: кондак свята. Все інше — лише Богоотцям, крім прокіменів, що спочатку недільного голосу, а потім Богоотцям; і крім причасного, що береться спочатку неділі, а потім Богоотцям. Рядові апостол і Євангелія беруться під зачало³⁹.

Неділя по Різдві Христовому 31 грудня, з відданням Різдва

Все — так, як в попередньому випадку, лише на утрені: канон недільний з ірмосом на 4, потім канон Богоотців на 4, а на кінці — свята, обидва канони на 6.

На Літургії

Прокімен свята і Богоотців, алилуя лише свята, апостол, Євангелія лише Богоотцям, причасний «Хваліте» і свята.

³⁹ Мінея 26 грудня.

Число субот і неділь між Різдвом Христовим і Богоявлінням, апостоли і євангелія цих неділь

В загальному погляді на всі особливості Різдва Христового і Богоявління була мова про дві суботи й дві неділі між цими двома святами. Ми казали, що вони не мають нічого іншого в богослужінні, крім літургійних частин, за винятком неділі по Різдві, що крім літургійних елементів має всі частини і в іншому богослужінні. Але тому, що між Різдвом і Богоявлінням віддаль складає лише 11 днів, тому в цей час не завжди припадають дві суботи й дві неділі. Скільки субот і неділь може припасти в цей період, залежить від дня тижня, на який припадає Різдво. Слов'янські мінії на кінці 26 грудня переходять за порядком, починаючи від неділі, всі дні тижня, на які Різдво Христове може припасти і вказують, скільки субот і неділь в тому часі знаходиться. Цей устав мінії можна узагальнити до наступних чотирьох випадків:

1. Якщо Різдво припадає на неділю або на понеділок, то буде між Різдвом і Богоявлінням одна субота й одна неділя.
2. Якщо Різдво припадає на вівторок, то будуть між Різдвом і Богоявлінням дві суботи й одна неділя.
3. Якщо Різдво припадає на середу, четвер або п'ятницю, то між Різдвом і Богоявлінням будуть дві суботи і дві неділі.
4. Якщо Різдво припадає на суботу, то між Різдвом і Богоявлінням будуть дві суботи й одна неділя.

Щоб швидше схопити точність чотирьох наведених випадків, добре мати на увазі, що на той самий день тижня припадає 1 січня. Визначивши тижневий день обидвох цих днів, легко буде означити, скільки субот і неділь між Різдвом і Богоявлінням.

Що робити з тими суботами і неділями, що в біжучому році не мають місця? Грецькі устави в цьому випадку не приписують нічого і тому, згідно з ними їх треба опускати, крім одної неділі по Різдві, що крім літургійних елементів має ще всі елементи й в інших частинах богослужіння. Бо якщо та неділя часом випаде поза груднем, тобто в січні, устави як грецькі, так і слов'янські приписують брати її 26 грудня разом з Собором Пресв. Богородиці. Але устави слов'янські не занедбують ані неділі перед Богоявлінням, ані одної або другої з двох субот, якщо коли не вистачає для них місця, визначають день і час, коли їх належить брати. Подаємо приписи, в порядку трьох перших з чотирьох вищенаведених випадків.

***Між Різдвом і Богоявленням
одна субота і одна неділя***

Субота

Тому що ця субота, якщо вона з одною неділею завжди припадає в середині свята Різдва, бо тоді Різдво, а також і 1 січня припадає на неділю, або на понеділок, береться апостол і Євангелія суботи по Різдві на другому місці, а прокімен, алилуя і причасний тільки суботи по Різдві, або тільки Різдва, якщо та субота припадає на віддання свята, тобто 31 грудня.

Неділя

Якщо припадає в середині Різдва (це буває, коли Різдво припадає на понеділок), то береться в ній апостол і Євангелія неділі по Різдві, а неділі перед Богоявленням береться 1 січня, прокімен, апостол, алилуя, Євангелія на першому місці, а на другому місці прокімен і алилуя 1 січня; а апостол і Євангелія Обрізанню без апостола і Євангелії св. Василієві; причасний Обрізанню «Хваліте» і святому «В пам'ять вічну», як на 1 січня приписано. Якщо випадає поза Різдвом (як буває, коли Різдво припадає на неділю), то в ній береться неділі перед Богоявленням, а неділі по Різдві береться 26 грудня разом з Собором Пресв. Богородиці на першому місці, як зазначено в уставі про Собор, ч. 4.

***Між Різдвом і Богоявленням
две суботи й одна неділя***

Тому що в цьому випадку та одна неділя припадає в середині Різдва (Різдво тоді буває у вівторок), то взявши службу суботі і неділі по Різдві на своєму місці, неділі перед Богоявленням беруться всі літургійні частини в самий день 1 січня на першому місці, а потім службу Обрізання разом зі службою св. Василія Великого, на другому місці без апостола і Євангелії св. Василія Великого.

Примітка

Додається в слов'янських мінеях устав і про Євангелію утрені в тому випадку, але він не дуже чіткий. Цей устав відноситься до Євангелій утрені і літургії і каже: «А неділі, якщо перед Богоявленням, Євангелія утрені; і на Літургії прокімен, апостол, алилуя і Євангелію читасмо спочатку січня в перший день і потому Обрізання і Василія одиноче».

Устав треба розуміти так, що Євангелія утрені перед Богоявленням рядова недільна, одна з одинадцяти.

Між Різдвом і Богоявленням две неділі й одна субота

Тому що тоді субота та припадає поза Різдвом, тобто 1 січня (Різдво припадає тоді в суботу), буде вона субота по Богоявленні. Береться служба цієї суботи на другому місці, тобто по всіх елементах свята Обрізання, суботі по Різдві береться у віддання Різдва апостол і Євангелія, а прокімен, алилуя, причасний — свята.

Примітка

Тому що в цьому випадку 2 січня припадає неділя перед Богоявленням, то в ній слов'янські мінії подають на утрені цей незрозумілий устав: «А наутрі в настоящу неділю на утрені Євангелія чтем прежде неділи, а потім рядов». Не знаємо іншої Євангелії на утрені неділі, крім рядової недільної; неділя бо перед Богоявленням не має Євангелії на утрені.

Вищезгадана засада, щоб брати службу суботи або неділі одної, вважаючи чи вона припаде в середині, чи поза святом Різдва, не узгоджується з уставом, що міститься в нашему служебнику на кінці грудня, який взято з Грецького типика. Отже, треба зробити висновок, що в ту суботу одну треба брати неділі перед Богоявленням, без огляду на те, чи вона знаходиться всередині, чи поза святом Різдва.

Визнаємо, що цей висновок справедливий, але не узгоджується з іншими слов'янськими уставами. Бо якщо, наприклад, Різдво припадає на понеділок, за грецьким уставом, між Різдвом і Богоявленням вже немає іншої суботи, ані неділі, в цьому випадку треба неділю перед Богоявленням брати 31 грудня, замість неділі по Різдві. Треба додати, що слов'яни не завжди задовільнюються грецькими уставами, а в цьому випадку без причини, бо апостол і Євангелія неділі перед Богоявленням відносяться до предмету Різдва.

27 грудня Святого апостола, першомуученика й архидиякона Стефана. І преп. отця нашого й ісповідника Теодора Начертаного.

Служба одного й другого святого — малого виду, тобто на 4, і церковні книги на цей день не приписують жодного урочистого бого-

служіння. Люди, однак, відзначають і цей, третій, день Різдва, і тому тільки Почаївський антологіон приписує службу св. першомученику великого виду зі всенічним, а другий — з полієлесм, але обов'язку брати їх великого виду нема, бо звичайні видання міней цього не приписують. Катавасія, отже, буде тільки на 3-ій, 6-ій і 9-ій пісні, а також на 9-ій — «Чеснішу». Одна особливість св. першомученика та, що його служба має 6 хвалитних стихир, але потім славослов'я мале і стиховні свята на своєму місці.

28 грудня Святих двадцяти тисяч мучеників, спалених в Нікомидії.

29 грудня Святих немовлят за Христа побитих Іродом у Вифлеємі. I преп. отця нашого Маркелла, ігумена обителі неусипаємих.

30 грудня Святої мці Анісії.

31 грудня Преп. матері нашої Меланії Римлянки.
Віддання Різдва Христового

Віддання Різдва в седмичні дні

Все — так, як у віддання інших свят. Якщо припаде на суботу, то в п'ятницю ввечері на «Господи, взываю я» не береться богородичний 1-го голосу (догмат), а замість нього велика стихира з великої вечірні самого свята.

Примітка: На північній тропар і кондак свята поступаються місцем звичайній молитві «Пом'яни»⁴⁰.

Віддання Різдва в неділю

В цьому випадку не тільки береться служба недільна і свята, як у віддання інших свят в неділю, але також служба святих неділі по Різдви. Служба неділі тих святих має склад одного святого на 4. Віддання Різдвав неділю відмінне ще й тим від віддання інших свят і,

⁴⁰ Почаївський трефологіон і Московський типик.

також від віддання свята Богоявлення, що на великій вечірні, на «Господи, взываю я» не береться богородичний-догмат голосу, але велика стихира з великої вечірні свята. Подаємо нижче устав.

На великій вечірні

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 свята і 3 святих, Слава: святих, І нині: свята. На кінці — тропар недільний, Слава: святих, І нині: свята.

На повечір'ї

По «Достойно» — кондак святих, Слава, і нині: кондак свята.

На великій утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: святих, І нині: свята. Все інше до канону — лише неділі. Канони: недільний з ірмосом на 4, потім святих на 4, а на кінці обидва канони свята на 6. Катафасія свята, ірмос 1-го канону. По 3-ій пісні — ікос, кондак святих, потім сіdalний святих і Слава, і нині: сіdalний свята. По 6-ій пісні — кондак, ікос свята. На 9-ій пісні — «Чеснішу». По «Свят Господь Бог наш» — світильний недільний, Слава: святих, І нині: свята. Хвалитих стихир — 8: 4 недільні і 4 свята, Слава: святих, І нині: «Преблагословенна». По словослов'ї — тропар недільний, один з двох звичайних. По відпусті утрені — Слава, і нині: евангельська стихира.

На часах

Тропар недільний, потім Слава: на 1-му — свята, а на 3-му і 9-му — святым, кондак свята.

На Літургії

Тропар недільний, свята і святих, Слава: кондак святих, І нині: кондак свята. Прокіменів — 2: свята і святих; алилуя лише одне, тобто свята, апостол і Євангелія — лише святым. Причастний «Хваліте» і свята.

Січень

(31 день)

1 січня + Обрізання Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа і пам'ять святого отця нашого Василія Великого, архієпископа Кесарії Кападокійської.

Скільки служб є в цей день, в якому порядку по собі наступають, і якого виду? Щодо їхнього числа і порядку: в дні седмичні є дві служби, перша — свята Обрізання, друга — св. Василія; в неділю — три: перша недільна, друга Обрізання, а третя св. Василія. Щодо виду, служба, за церковним уставом,— поліслейна, тобто з великою вечірнею і великою утренею, але без всенічного, а тому і без благословення хлібів, але з литією. Хоча книги церковні не приписують на цей день всенічного ані для Обрізання, ані для св. Василія, однак нині святкують цей день урочисто, зі всенічним з нагоди цивільного Нового Року, який вже багато років відзначають 1 січня. Про це Никольський в «Пособію» про 1 січня пише: «1 января з 1700 г.: празднуется начало нового літа». Коли придивимось ближче природі обидвох цих служб, бачимо, що хоч служба Обрізання є господня, і тому стоїть на першому місці, то служба св. Василія в різних місцях богослужіння переважає службу Обрізання.

На великий вечірні

Стихири на литії і на стиховні — лише святому, а закінчуються одною стихирою Обрізання. На благословенні хлібів на всенічному, що його устави приписують на неділю, подається лише тропар св. Василія без Обрізання. Також і на утрені всі елементи від кінця тропарів на «Бог Господь» до канону — лише святому, а між якими і Євангелія. Щодо канонів, канон святого береться на 8, а Обрізання — на 6.

З 6 хвалитних стихир лише перші дві — Обрізанню, а інші — святому. Свято це не має ані передсвяття, ані посвяття, але відзначається одним днем. Відпуст має властивий і службу св. Василія. Устав цього дня як на дні седмичні, так і на неділю міститься в мінії або в трефологіоні. Питання тільки може виникати щодо тропарів на благословенні хлібів. На дні седмичні церковні устави не приписують

благословення хлібів і подають на кінці вечірні тропарі на вечірню без всенічного. Які, отже, тропарі беруться на благословення хлібів в седмичні дні? Тому що на благословення хлібів на всенічному в неділю, церковні устави не приписують тропаря Обрізанню, але «Богородице Діво» двічі і святому один раз, то і на седмичні дні тропаря Обрізання не треба брати, але тропар святому двічі і «Богородице Діво» один раз. Однак тому, що всенічне нині є для більшої урочистості свята Обрізання, можна брати тропар Обрізання двічі й святому один раз. (Подібний випадок є, якщо на 8 травня припадає Івана Богослова і свято Вознесіння).

Для більшої зручності подаємо окремий устав на Літургію для трьох випадків: на дні седмичні, крім суботи, на суботу і на неділю, бо тоді крім служби 1 січня береться на Літургії ще суботи й неділі перед Богоявленням.

На Літургії

В седмичні дні, крім суботи

Антифони повсякденні. Тропарі Обрізанню і святому, Слава: кондак святому, I нині: кондак Обрізанню. Прокімен, апостол, Євангелія і причасний Обрізання і святого, алилуя — спільне Обрізанню і святому. Замість «Тобою радується» наші служебники приписують ірмос 9-ої пісні канону Обрізання.

Примітка

Якщо 1 січня припадає на понеділок або на вівторок, тоді того дня береться і літургійна служба неділі перед Богоявленням на першому місці. За пізнішим загальним слов'янським уставом, прокімен — лише святому, а апостол і Євангелія — лише Обрізанню⁴¹. Отже прокімен Обрізанню та апостол і Євангелію святому додали слов'яни. Якщо в січні перед Богоявленням не буде жодної неділі, то літургійні частини неділі перед Богоявленням беруться разом з Обрізанням, на першому місці.

В суботу

Антифони і тропарі, як на седмичні дні. Апостол, Євангелія — спочатку Обрізанню, а потім суботі перед Богоявленням. Святому не бе-

⁴¹ Евхологіон Венедикта 1 січня; Остромирове Євангеліє.

реться. Прокімен і алилуя — лише службі 1 січня (як і у випадку крім суботи), бо субота перед Богоявленням немає ані окремого прокімена, ані алилуя (той бо, що є в служебнику — тижневий), як також не має і причасного. Отже причасний — Обрізанню і святому.

В неділю

Антифони, як кожної неділі. Тропарі недільний, Обрізання і святому, Слава: кондак святому, І нині: кондак Обрізанню. Прокімен неділі перед Богоявленням і святому, алилуя неділі перед Богоявленням і 1 січня, апостол і Євангелія — спочатку неділі перед Богоявленням, а потім Обрізанню. Святому — нема. Причасний «Хваліте» і святого. Замість «Тобою радується» наші служебники подають ірмос 9-ої пісні канону Обрізання.

Передсвяття Богоявлення, 2–5 січня

Все так, як в передсвяття Різдва Христового, за взором, поданим перед тим. Лише, якщо на якийсь з чотирьох днів припаде субота або неділя, то на Літургії треба брати:

В суботу перед Богоявленням

Антифони повсякденні. Тропарі, замість дня, беруться передсвяття. Апостол і Євангелія — спочатку суботи перед просвітленням, а потім — рядові. Прокімен, алилуя і причасний — седмичного дня.

В неділю перед Богоявленням

Тропарі — як звичайно в передсвяття в неділю. Інше все — спочатку неділі перед Богоявленням, а потім рядові. Лише апостол і Євангелія рядові тут не беруться, в тих випадках належить їх перенести перед неділю про Митаря і Фарисея.

2 січня Передсвяття Богоявлення
Святого отця нашого Сильвестра, папи Римського.

3 січня Святого пророка Малахії.
Святого муч. Гордія.

4 січня Собор святих 70 апостолів.
І преп. отця нашого Теоктиста ігумена, що в Кукумі
Сикілійському.

5 січня Святих мучеників Теопемпта і Теони.
І преподобної Синклитикиї.
Навечір'я Богоявлення

Царські часи
Все — за уставом на царські часи на Різдво Христове.

6 січня + Святе Богоявлення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа

Все — так, як 25 грудня. Останню стихиру на «Господи, взываю я» треба співати з ірмологіона. Безпосередньо перед відпустом вечірні, а якщо відправляється вона зі службою св. Василія Великого, то по замовній молитві, безпосередньо перед «Нехай буде ім'я Господне» служиться велике Водосвячення.

Чин великого водосвячення

Вийшовши у притвір храму, де є вода у хрестильниці, співаємо тропарі «Глас Господень», читання, ектенія «В мирі Господеві помолімся» з молитвою. Потім читаються дві молитви: перша — св. Софронія, що складається з двох частин: «Тройце пресущественная» і «Велій єси Господи», друга — на похилення голови. Тропар «Во Йордані», стихира «Воспоєм».

Tropari

«Глас Господень»: є лише 4, однак, 1-й береться тричі, 2-й — двічі, а 3-й, за евхологіоном папи Венедикта XIV, — 1 раз, а за слов'янськими — також двічі, а 4-й — один раз з приспівом «Слава, і нині».

Читання

П'ять: три зі Старого Завіту і два з Нового, тобто апостол і Євангелія. Апостол має свій прокімен і алилуя. Коли диякон співає ектенію, священик потиху читає молитву «Господи Ісусе Христе», що міститься на кінці ектенії⁴². Якщо не буде диякона, то сам священик по виголосі ектенії читає молитву, а на її кінці сам каже: «Амінь». Першу частину молитви св. Софонія «Тройце пресущественная» загальні устави слов'ян опускають. Наши устави, хоч визнають, що вона інколи не читається, то однак, приписують її брати. В евхологіоні Венедикта устав залишається на рішення священика.

Другу частину, що починається словами: «Велій єси Господи» і має чотири члени, досить між собою віддалені, треба виголошувати тричі кожний окремо, тобто слова «Велій єси», «Ти убо», «Сам і нині» і «Спаси». В тому 4-му члені наши трефологіони, Львівський і Почайвський 1777 року, згадують Архиєрея Римського й імператора⁴³. У нас існує звичай по кожному виголосі на слова: «Спаси, Господи» співати: «Многая літа».

Молитва на похилення голови має перед собою: «Мир всім» і «Голови ваші», а по собі — виголос. Сама молитва читається потиху.

Тропар «Во Йордані», за слов'янськими уставами береться тричі, а, згідно за евхологіоном Венедикта,— один раз.

Стихири «Воспоєм вірнії» в слов'янських книгах подаються з приспівом «Слава, і нині», а в інших — без «Слава, і нині».

Якщо водосвяття відправляється по вечірні в суботу або в неділю, то не потрібно брати великий відпуст, а вистачить взяти середній або малій тому, що великий виголошують у нас тільки на вечірні, а на утрені й у чинах треб, з яких витягнено як велике, так і мале водосвяття, беруть лише середній або малій. Тому, однак, що водосвяття вважається за спільній чин з вечірнею, ліпше брати великий відпуст, тим більше, що по водосвятті береться ще тропар і кондак свята так, як на вечірні на Різдво Христове.

⁴² В патріяршому евхологіоні, що зберігається в грецькому монастирі в Крилтоферраті, поблизу Риму, пергаментовому, подарованому на Фльорентийському Соборі одним грецьким священиком кардиналові Юліяну, ця ектенія значно коротша.

⁴³ Нез'єднані слов'яни згадують спочатку імператора, потім патріярха і місцевого архиєрея. Евхологіони згадують загально царів.

Деякі обряди треба робити перед водосвяттям, інші — під час самого водосвяття, а ще інші — по водосвятті. Перед водосвяттям є одягання священних риз і похід на місце освячення води. Під час водосвяття: деякі — перед, деякі — під час, а деякі — по освяченні води. Перед водосвяттям — кадження, під час освячення — різного роду хрестоподібні знамення на воді, по освяченні — кроплення. По водосвятті — поворот до храму.

Перед водосвяттям

Одягання священних риз: священнослужителі мають бути одягнені у всі ризи свого чину. Якщо вечірня буде з Літургією, то вони вже так одягнені, бо водосвяття відправляється по Літургії. А якщо буде без Літургії, то повинні уратись перед процесійним ходом. Хоча устави нічого не згадують, однак, уживаються всі священні ризи. Ті священнослужителі, що в освяченні води участі не беруть, уживають або епітрахиль, або епітрахиль разом з фелоном. Всім священнослужителям подаються запалені свічки. Похід цей, як й інші обряди водосвяття, в грецьких уставах дуже неповно описані, а в слов'янських широко і велично: «Исходим всі ко священной купели в притвор, или на источники, царскими вратами. Игумен, или старійший священик, носяй на главі честний крест, а перед ним ідуть свіщеносці і діякона с кадилами. И полягаєт честний крест на предуготованном столі, на немже вода в чаши і свіці окрест стоять, і даються свіщи братіям»⁴⁴. А у великому типику Успенської церкви ще докладніше: «Полагається честний крест на блюді со васильки, та же взимаєт ігумен честний крест на главу, исходить сіверними дверми к крестильници, пред ним же ідуть свіщеносці, а діякона с кадилами и со Євангеліем, по них же ігумен, носяй на главі честний крест, та же священики по них по обичаю ідуть; і приходить ігумен, ідіже есть предуготований стол, і дорогими паволоками укращений, на немже вода в чаши, і ту полагаєт честний крест»⁴⁵. У нас священик бере просто хрест в руки і без васильків тому, що тепер кроплять не васильками, а звичайним кропилом і виходить з іншими священнослужителями святими дверми, а перед ними йдуть хрестоносець між двома свіченосцями, три свіченосці, кадилоносець і євангеліносець (діякон) і, прийшовши на місце освячення води, кладе євангеліносець Євангелію на стіл, так само священик — хрест.

⁴⁴ Мінея 6 січня.

⁴⁵ 6 січня.

Велике водосвяття у нас роблять звичайно двічі: один раз в навечір'я, а другий — в самий день свята, по заамвонній молитві і цей другий раз при джерелі, тобто при криниці або на річці й з великоспівом.

Перед освяченням води відбувається кадження. Грецькі устави не подають, коли належить кадити, а слов'янські приписують кадити самому священикові на початку, під час співу тропарів «Глас Господень». Ми уживаємо кадила ще раз, а саме на «алилуя» перед читанням Євангелії. В обох випадках кадиться довкруги стола, на якім стоїть вода, хоча у нас, звичайно, вода — в посуді перед тетраподом. Потім кадить диякон священнослужителів і людей. За уставом, по кадженні води кадять також ікони в притворі та ікону свята, тобто образ Богоявлення на аналої. Цей другий раз кадять диякони, а перший раз, за уставом,— сам священик.

Під час освячення

Священик хрестоподібно знаменує воду. Знаменує чотири рази: перший раз — трисвічниками, другий — рукою, третій — дмуханням, четвертий — хрестом. Три перші рази знаменується під час другої частини молитви св. Софронія «Велій єси Господи», при тих словах, що виголошуються тричі, а четвертий — на тропарі «Во Йордані». На першому виголосі робиться знак хреста на воді трисвічниками, на кінці кожного виголосу — одним з трьох трисвічників. Свіченосці потім знову запалюють згаслі свічки. На другому робиться на воді знак хреста правою рукою тричі, а саме на кінці кожного разу занурюються пальці хрестоподібно один раз. На третьому — дмуханням тричі, тобто на кінці кожного разу дмухають хрестоподібно раз на воду. На тропар «Во Йордані» занурюється у воду хрест тричі, тобто на початку кожного співу тропаря, бо цей тропар, за слов'янськими виданнями, співається тричі, але перед зануренням хреста робиться ним на воді знак хреста. Занурює його священик «право низводя в воду и возводя, держачи его обома руками».

Кожний раз знаменують трисвічником чи рукою, чи дмуханням, чи хрестом роблять три старші священики разом освячуочі, тобто перший раз — ієрей, другий — другий священик, що стоїть по правій руці, а третє — третій, що стоїть по лівій руці. По третьому відспіванні «Во Йордані» п'ють настоятелі освячену воду зі склянки, а при львівській катедрі св. Юра приносили архиєреєві в склянці свячену воду до палати.

Знаменування води трисвічниками, рукою і дмуханням не припиняють грецькі евхологіони, як також устави нез'єднаних слов'ян, лише у нас обряди ці віддавна практикуються.

По освяченні

Кроплення. В слов'янських уставах подається так: «Настоятель (тому, бо в монастирях приписується водосвяття), взявши освячену воду в посудину, обертається на захід лицем, лівою рукою тримаючи чесний хрест, а правою — васильки, і кропить хрестоподібно на всі боки. І підходить спочатку до настоятеля священики по два, цілують чесний хрест і знаменується їх васильками по чолі свяченою водою хрестоподібно; а потім за чином і вся братія»⁴⁶.

По водосвятті

Повернення до храму. Входять священнослужителі до святилища святыми дверми; а, коли кропить священик храм, співається стихира «Воспомін вірнії», відтак робить священик відпуст у святилищі й чекає з іншими священнослужителями перед трапезою, доки співці, зібравшись на середині, не відспівають тропар і кондак свята.

В семінаріях, через півгодини по водосвятті, кропить духовник цілу семінарію, починаючи від кімнати ректора. На початку цього століття до Успенської церкви у Львові йшли співці о восьмій годині, Служба архиєрейська починалась о дев'ятій, а на похід являлись всі питомці в Успенській церкві о годині 10.45, а близько одинадцятої починався похід на місцевий ринок, де відбувалось освячення води.

7 січня Є.. Собор святого славного пророка, предтечі і хрестителя Господнього Івана.

Служба собору Предтечі має характер служби святого на 6 з великим славослов'ям, хоча в деяких частинах богослужіння підлягає уставові святого на 4. Якщо припадає на седмичний день, то поєднується зі службою посвяття, що займає перше місце, а якщо на неділю, то поєднується ще й з недільною, яка в цьому випадку займає перше міс-

⁴⁶ Мінея, або трефологіон.

це, друге — посвягтя, а на третьому буде служба Предтечі. Якщо собор цей припадає на суботу, то на Літургії мають поєднуватись частини його з частинами неділі по Богоявленні. Подаємо окремий устав на кожний з трьох випадків:

Собор Предтечі в седмичний день, крім суботи

На вечірні

Катизма не береться за причиною всенічного. На «Господи, взываю я» — 6 стихир: 3 свята, 3 Предтечі, Слава: Предтечі, І нині: свята. Вхід за причиною великого прокімена, а потім «Промовмо всі». Стиховна свята, тільки наславник Предтечі. На кінці — тропар Предтечі, Слава, і нині: свята.

На повечір'ї

По «Достойно» з трисвятым — кондак Предтечі.

На північній

По 1-му трисвятыму — тропар свята, по 2-му — кондак Предтечі⁴⁷.

На утріні

На «Бог Господь»: тропар свята двічі, Слава: Предтечі, І нині: свята. Потім два сіdalні свята, одразу по псалмі 50. Канонів — 3: 1-й свята з ірмосом на 6, 2-й свята з ірмосом на 4 (ірмоси обох канонів двічі) і Предтечі на 4. Катаواسія по кожній пісні, ірмоси обох канонів свята. По 3-ій — пісні кондак і ікос свята і сіdalний, що спільний для свята і Предтечі, Слава, і нині: той самий. По 6-й пісні — кондак-ікос Предтечі. По 9-ій пісні — світильний Предтечі, Слава, і нині: свята. На 9-ій пісні «Чеснішу» не береться, але беруться приспіви, властиві тропарам цієї пісні.

Хвалитних стихир — 4, всі свята, Слава: Предтечі, І нині: свята. По великому славослов'ї тропар Предтечі, Слава, і нині: свята.

На часах

Тропар свята, Слава: Предтечі. По трисвятыму — кондак: на 1-му і 6-му — свята, на 3-му і 9-му — Предтечі.

⁴⁷ Почаївський трефологіон і Московський типик.

На Літургії

Тропар свята і Предтечі, Слава: кондак Предтечі, І нині: кондак свята. Прокімен, апостол, Євангелія — Предтечі. Причастний — насамперед святу, потім Предтечі ⁴⁸.

Собор Предтечі в суботу

Все — як у седмичний день, крім суботи, з деякими винятками:

На Літургії

Прокімен свята і Предтечі, апостол і Євангелія — спочатку суботи перед Богоявленням, а потім Предтечі. Причастний свята і Предтечі ⁴⁹.

Собор Предтечі в неділю

На великий вечірні

«Блажен муж», на «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 свята, 3 Предтечі, Слава: Предтечі, І нині: догмат голосу. На кінці — тропар недільний, Слава: Предтечі, І нині: свята.

На повечір'ї

По «Достойно» з трисвятым — кондак Предтечі, Слава, і нині: кондак свята ⁵⁰.

На північній

По 1-му трисвятыму — тропар свята, по 2-му — кондак Предтечі. Хоч устави не приписують північної, тому що беруть всенічне на

⁴⁸ Почаївська мінея, арк. 81 на зв.

⁴⁹ Московський типик.

⁵⁰ Почаївський трефологіон.

неділю, однак, якщо тепер не служимо всенічного, то на північній треба брати тропар так, як в першому випадку.

На великий угрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: Предтечі, І нині: свята. Все інше до канону — неділі, як звичайно. Канонів — 4: недільний з ірмосом на 4, обидва канони свята на 6, також Предтечі на 4. Катафасія свята. По 3-ій пісні — кондак і ікос свята, сіdalnyий Предтечі двічі, Слава, і нині: свята. По 6-ій — кондак-ікос Предтечі. По 9-ій — світильний недільний, Слава: Предтечі, І нині: свята.

Хвалитних стихир — 9: 4 недільні, 4 свята, зі стихами святковими стихових вечірніх, потім ще одна стихира Предтечі з власним приспівом. Відтак Слава: стихира євангельська, І нині: «Преблагословенна». По трисвятім — тропар недільний, один з двох звичайних.

На часах

Тропар недільний, Слава: на 1-му і 6-му — свята, на 3-му і 9-му — Предтечі. По трисвятому — кондак: на 1-му і 6-му — свята, на 3-му і 9-му — Предтечі.

На Літургії

Тропар недільний, свята і Предтечі, Слава: кондак Предтечі, І нині: свята. Прокімен, апостол, Євангелія — спочатку неділі по Богоявленні, потім Предтечі. Прокімен свята і Предтечі⁵¹.

Субота і неділя по Богоявленні

Ці субота і неділя можуть припасти на 7 січня, тобто на собор Предтечі або на інші дні посвячення, до віддання свята включно, тобто найпізніше — 13 січня. Найдальше віддалення від Богоявлення до наступної суботи і неділі буде тоді, коли Богоявлення припаде на суботу або неділю, бо тоді вони на цілий тиждень віддалені від 6

⁵¹ Устав цей про собор Предтечі в неділю взято з Почаївської мінієї, стор. 82, і з Львівського трефологіона, стор. 580.

січня. Може також та неділя не мати зовсім місця, якщо наступна неділя по Богоявленні буде вже неділя про Митаря і Фарисея, хоча в тому випадку, за приписом Грецького євангелистарія, апостол і Євангелія неділі по Богоявленні беруться на другий день по після самого свята. Подаємо устав спочатку на суботу, а потім на неділю.

Субота по Богоявленні 7 січня, з собором Предтечі

На Літургії

Все — за правилом собору Предтечі в суботу.

Субота по Богоявленні між 8 і 13 січня

На Літургії

Прокімен, алилуя, апостол, Євангелія власні, тобто рядові під зачало, якщо не буде відпусту, хоча устави мовчать.

Перша неділя по Богоявленні 7 січня, з собором Предтечі

На Літургії

Все — за уставом собору Предтечі в неділю.

Друга неділя по Богоявленні між 8 і 13 січня

На Літургії

Прокімен, алилуя, апостол, Євангелія цієї неділі. Причастний — спочатку свята, відтак «Хваліте»⁵².

8 січня Преп. отця нашого Георгія Хозевіта, преп. матері нашої Домніки й Омеліяна ісповідника.

9 січня Святого муч. Полієвкта.

⁵² Мінея на кінці 7 січня ї наші служебники.

10 січня Святого отця нашого Григорія, єпископа нісськийського.

11 січня + Преп. отця нашого Теодосія, спільногого життя начальника

Якщо цей поліслейний святий припадає на неділю Митаря і Фарисея, то переноситься на інший день, за рішенням еклезіярха, як це подано в уставі мінії 11 січня.

12 січня Святої мці Тетяни.

13 січня Святих мучеників Ермила і Стратоніка.

14 січня Преподобних отців наших, в Синаї і Раїті побитих, і пам'ять переставлення святої рівноап. Ніни, просвітительниці Грузії.
Відання Богоявлення

Може припасти на неділю Митаря і Фарисея, і тоді беруться три служби: недільна, тріодна і свята, за уставом, поданим в тріодному розділі на неділю Митаря і Фарисея.

15 січня €.. Преподобних отців наших Павла Тивейського й Івана Кущника.

16 січня €.. Поклоніння чесним кайданам святого і всехвального ап. Петра.

Хоч в деяких наших Трефологіонах служба ця подається, як святому на 6 поліслейному, однак, у всіх Мінеях, а також Почаївській, подається лише святому на 6 неполіслейному.

17 січня + Преп. і богоносного отця нашого Антонія Великого.

18 січня €.. Святих отців наших Атанасія і Кирила, архієпископів олександрійських.

19 січня €.. Преп. отця нашого Макарія Єгипетського.

20 січня	• Преп. і богоносного отця нашого Євтимія Великого.
21 січня	Преп. отця нашого Максима ісповідника.
22 січня	Святого ап. Тимотея. Святого препмуч. Анастасія Перського.
23 січня	Св. свящмуч. Клиmenta, єпископа анкирського. І святого муч. Агатангела.
24 січня	Преп. матері нашої Ксені Римлянки.
25 січня	• Святого отця нашого Григорія Богослова.
26 січня Марії.	Преп. отця нашого Ксенофонта і дружини його
27 січня Золотоустого.	• Перенесення мощів св. отця нашого Івана Золотоустого.

Григорія Богослова й Іvana Золотоустого 25 і 27 січня

Обидва можуть припасти на неділі Митаря і Фарисея, Блудного Сина або М'ясопусну, в М'ясопусну суботу, а св. Іван Золоустий і на вівторок сиропусний. Якщо припадають на згадані неділі, то хоч устави мовчатъ, мають бути перенесені на інший день, за уставом мінєї про св. Теодосія 11 січня, бо всі ті три святі однаково полі-слейні. Якщо припадають на М'ясопусну суботу або на Сиропусний вівторок, тоді треба брати, за уставом Віднайдення мінєї 24 лютого, а саме у випадку М'ясопусної суботи служба цих святих переноситься на попередню п'ятницю, а якщо припаде на Сиропусний вівторок, то богослужіння святого поєднується з богослужінням Тріоді.

На Літургії

Тропар святого, Слава: кондак святого, І нині: богородичний звичай-ний. Прокімен, апостол, Євангелія і причасний — дня і святого.

28 січня

Є.: Преп. отця нашого Єфрема Сирійця.

29 січня
Богоносця.

Є.: Перенесення мощів святого свящмуч. Ігнатія

30 січня+ Святих трьох святителів, великих архиєреїв
Василія Великого, Григорія Богослова й Івана Золотоустого.
Святого свящмуч. Іполита.

Все — за загальним уставом святого зі всенічним. Особливість цього свята є та, що в ньому на утрені, на 9-ій пісні, «Чеснішу» не береться, але беруться приспіви, властиві тропарям канону цієї пісні так само, як на свята господні й богородичні. Лише в неділю береться «Чеснішу» так, як на всі свята богородичні. Свято це може поєднуватись з різними службами пісної Тріоді і тоді, все належить чинити, за уставом мінеї 30 січня.

Коли служба трьох святителів припадає поза, а коли в середині тріоді? Так, як Великдень може припасти в проміжку 35 днів, від 22 березня до 25 квітня, так і початок тріоді, тобто неділя Митаря і Фарисея може припасти в проміжку 35 днів, від 11 січня до 14 лютого. Якщо неділя Митаря і Фарисея припадає на один з 15 днів, від 31 січня до 14 лютого, то очевидно свято трьох святителів не збігається з тріоддю, бо 30 січня, на яке припадає їхнє свято, стойте перед цими 15 днями. Але якщо неділя Митаря і Фарисея припаде на один з 20 днів, між 11 і 30 січня, тоді служба їхнього свята мусить поєднуватись зі службою тріоді. В випадку найближчого переділу тріоді, тобто 11 січня, свято їхнє сягає до п'ятниці по 3-ій неділі тріоді включно, тобто до Сиропусної п'ятниці, що перед Сиропусною неділею, бо 11 січня — неділя Митаря і Фарисея, а 18 — неділя Блудного Сина, 25 — М'ясопусна неділя, а 30 січня — Сиропусна п'ятниця. Наступне свято — Стрітення Господнє 2 лютого тому, що припадає три дні пізніше по трьох святителях, сягає понеділка першої седмиці посту. В тому переділі тріодь не має служби щодня, лише в неділю, а з седмичних днів — на М'ясопусну суботу (за померлих) і на шість днів Сиропусного тижня. Але в понеділок, вівторок і четвер — лише частково, а в середу і п'ятницю — цілком пісного виду. Тому всі устави мінеї на трьох святителів узагальнюються до наступних п'яти випадків:

1. Поза тріоддю — устав в мінеї.

2. В неділі Митаря і Фарисея, Блудного Сина або М'ясопусну.

3. В М'ясопусну суботу, і тоді свято переноситься на попередню п'ятницю.

4. В понеділок, вівторок, четвер сиропусні.

5. В середу або п'ятницю сиропусні, і тоді свято переноситься на попередній вівторок або четвер.

У всіх випадках, в яких служба трьох святителів припадає на седмичні дні, береться на Літургії служба лише трьом святителям, а апостол і Євангелія — спочатку рядові, а потім святителям. Тропарі: тропар недільний і святих, потім кондак недільний, Слава: святих, І нині: тріоді. Такий устав мінеї на неділі Митаря і Фарисея, Блудного Сина, М'ясопусну. Кондака недільного не приписують ані грецькі устави, ані устави наших служебників.

З якими службами тріоді збігається служба трьох святителів і які наслідки цього? Служба трьох святителів збігається з тими службами Тріоді, які в порядку тріоді зустрічаються від неділі Митаря і Фарисея (1-ої тріоді) до п'ятниці перед Сиропусною неділею. Перший переділ — неділя Митаря і Фарисея, як доводить останній переділ початку тріоді. Останній переділ початку тріоді, як бачимо з таблиці голосів і рядових євангелій,— день 14 лютого, що 15-й від свята трьох святителів, тобто від 30 січня і тому, якщо початок тріоді припадає на один з цих 15 днів, що наступають після цього свята, тоді служба їхня не збігається зі службою тріоді. Але, якщо початок Тріоді припадає 30 січня, то це буде перший переділ. А що останній переділ — це Сиропусна п'ятниця, бачимо з першого переділу початку тріоді. Перший початок тріоді, як бачимо в таблиці — день 11 січня, від якого, до 30 січня включно, 20 днів тому, що перший — неділя, бо тріодь починається в неділю. 3-й і 15-й дні будуть також неділі, а п'ять останніх днів будуть: понеділок, вівторок, середа, четвер і п'ятниця. Неділі тріоді наступають по собі так: 1-а — Митаря і Фарисея, 2-а — Блудного Сина, 3-я — М'ясопусна, 4-а — Сиропусна і наступні. Отже, останній переділ буде п'ятниця по 3-ій неділі тріоді, тобто по М'ясопусній неділі, тобто п'ятниця сиропусна. З цієї причини устави подані в мінеї на різні випадки збігу тріоді зі службою цього свята з неділею Митаря і Фарисея, а закінчуються Сиропусною п'ятницею. Ці устави узагальнені в мінеї до чотирьох наступних:

1. В неділю Митаря і Фарисея, Блудного Сина, М'ясопусну.

2. В М'ясопусну суботу — служба свята переноситься на попередню п'ятницю.

3. В понеділок, вівторок, четвер сиропусні.

4. В середу або п'ятницю сиропусні — служба свята переноситься з середи на попередній вівторок, а з п'ятниці — на попередній четвер.

Найважливіше — це перенесення служби на інший день, як це буде в 2-му і 4-му випадку. В 2-му випадку тому, що це субота задушна, а в 4-му тому, що богослужіння тих двох днів мають пісний характер, а за уставом, навіть виключають Літургію і тому, ті два випадки не узгоджуються зі службою свята.

Чи тоді, як переноситься служба трьох святителів на інший день, належить також зі службою переносити святкування дня? 1895 року Трьох святителів припало на Сиропусну середу, а їхня служба переносилась на попередній вівторок, а щодо святкування дня були між священиками непорозуміння. І не могли нічого певного вирішити, отже, подали це питання для рішення ординаріятові. Ті, що були за перенесення святкування спирались на звичай Римської Церкви. Так бо приписує *Ordo Divini Officii* на 1872 рік, коли Благовіщення припало на В. понеділок, по вечірні 24 березня: «*De Annuntiatione B.V.M. fit 8 aprilis*». А 25 березня, тобто у Великий понеділок: «*Hodie sacrum audiendum et abstinentum ab operibus servilibus ob festum Annuntiationis B.V.M.*». Але, якщо маємо розв'язати питання за засадами нашого обряду, то треба зробити висновок, що в цьому випадку не можна наслідувати латинського обряду з двох причин:

1. Оскільки святкування дня найбільше полягає на участі в Літургії, а вона принаймні, за уставом, забороняється в середу і п'ятницю сиропусні.

2. Оскільки в нашому обряді богослужіння свят не лише для клиру, але для цілого народу, що в них бере участь, особливо на всенічному, і тому, якщо переносилося б всенічне на інший день, то нарід, зайнятий працею, не міг би брати в ньому участі. Тому ординаріят постановив переносити разом з богослужінням і святкування дня.

31 січня Безсрібників Кира й Івана.

Лютій

(28 або 29 днів)

1 лютого

Є.: Передсвята Стрітення Святого муч. Трифона.

2 лютого + Стрітення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа

Про це свято треба мати на увазі дві речі: якого воно виду та скільки днів відзначається.

Свято це — мішаного виду, тобто частково господнє, а частково богородичне. Має воно вид свята богородичного і відзначаємо його з передсвяттям і посвяттям та з віddанням. Одним тільки елементом відходить воно від виду свята богородичного і наближається до господнього, а саме на Літургії, власним вхідним, замість звичайного «Прийдіте, поклонімся» і також господнім відпустом. З того, отже, що Стрітення має характер богородичного свята випливає, що якщо припадає на неділю, то не виключається служби недільної так, як на господнє свято, але має поєднуватись з нею, що бере перше місце.

Якщо це свято не збігається зі службами тріоді, то відзначається впродовж 9 днів, бо має один день передсвяття, сім посвяття і віддається 9 лютого. Але тому, що часом служба його збігається зі службами пісної тріоді і вони не узгоджуються зі службою свята, дні посвяття його часом скорочуються або цілком опускаються, а й сама служба передсвяття і свята, хоч ніколи не опускається, але часом переноситься на інший день. Тепер продивимось всі випадки детально, в яких служба передсвяття, свята і посвяття або може постутись, або буде скорочена.

Передсвяття

1. Якщо припаде на М'ясопусну суботу, то з цієї суботи переносяться на попередню п'ятницю; а служба за померлих лишається на своєму місці⁵³.

2. Якщо припаде на Сиропусну неділю, то з цієї неділі переносяться на попередню суботу, бо в цьому випадку саме свято з понеділка 1-ої седмиці посту переноситься на Сиропусну неділю. Тому і устави Мінєї цього передсвяття не включають Сиропусної неділі, а закінчуються Сиропусною суботою.

⁵³ Мінєя 1 лютого.

Свято

1. Якщо випаде в понеділок по Сиропусністу (це найпізніший день цього свята), — ся на Сиропусну неділю ⁵⁴.
2. Якщо свято це припаде на М'ясопуст а своєму місці й не поступається місцем, за уставом, має бути перенесена або на Блудного Сина, або вперед, на М'ясопуст.

Посвяття і від

Днів посвяття включно з відданням — 4, 3, 2, 1 днія або не бути взагалі. Це кби свята до різних служб пісної тріоріч за уставом мінеї — 16 днів, починаючи, 2-ої тріоді, до понеділка 1-го тижня 16 днів, за уставом мінеї, поділено на чотири з яких подається окремий устав для мінеї, впорядкований для шести випадків:

ДЕНЬ СВЯТА

Неділя Блудного Сина, понеділок або вівторок м'ясопустні

Середа, четвер, п'ятниця або субота м'ясопустні

М'ясопустна неділя або Сиропусний понеділок

Вівторок або середа сиропустні

Четвер, п'ятниця або субота сиропустні

Сиропусна неділя

інєя на кінці устава 2 лютого.
інєя 2 лютого.

Свята і посвяття є пісними днями В. посту, а дні: М'ясопусна субота, середа і п'ятниця сиропусні є перешкодою такою, що коли вже перейшло 3 дні посвяття, то вже ними свято закінчується. До тих трьох випадків зараховується і Сиропусна неділя. Треба мати на увазі ті служби пісної тріоді, що найбільше не узгоджуються зі службою свята. Таких три види, а саме:

1. Служба пісних днів В. посту, що починається в понеділок по Сиропусній неділі. Ті служби найбільше не узгоджуються зі службою свята так, що коли б воно припало на день В. посту, мусіло б поступатись назад, як зазначено вгорі.

2. Служби Сиропусного тижня. Вони вже наближаються до пісних, а особливо служба середи і п'ятниці. Служби цього тижня вже трохи менше не узгоджуються зі службою свята, ніж служби В. посту.

3. Служба М'ясопусної суботи, що за померлих, не узгоджується зі святковою і, якщо б свято припало на цю суботу, то службу її треба переносити на інший день, як зазначено вгорі. Ще й ту засаду треба мати на увазі, що устави, хоч цілком стримують службу свята, з початком В. посту, однаково в ті 15 днів, що попереджають В. піст, не стримують її зовсім, але скороочують її: в М'ясопусний тиждень менше, а в Сиропусний — більше, бо в М'ясопусному береться її 6, 5, 4 або, принаймні, 3 дні, а в сиропусній лише 3 або 4 дні й лише тоді 4, якщо цей 3-й день, в який належить віддавати свято, припадає або на Сиропусну середу або на Сиропусну п'ятницю, служби яких мають вже пісний вид. Віддання переноситься на 4-й день, тобто на четвер або на суботу того тижня, якщо не надійде В. піст.

Устави на кожний випадок

1. Якщо свято припаде на неділю Блудного Сина, на понеділок або на вівторок м'ясопусні, то посвяття може тривати лише до п'ятниці м'ясопусної тому, що М'ясопусна субота стримує службою за померлих посвяття, яке в цьому випадку охоплює 5, 4 або, принаймні, 3 дні.

2. Якщо свято припадає на середу, четвер, п'ятницю або суботу м'ясопусні, то служба посвяття мала б бути стримана службою М'ясопусної суботи, але оскільки в цьому випадку служба посвяття не могла б розтягатись на 3 дні, але або на 2, або на 1, або взагалі не

бути, для того вона минувши М'якопусну суботу⁵⁶, йде далі до Сиропусної середи і мусить закінчитися у Сиропусний вівторок.

3. Якщо б свято припало на М'якопусну неділю, то для того, щоб мати три дні посвяття, мусіло б мати віддання в середу, але тому, що Сиропусна середа не впovні узгоджується з відданням свята, то віддання переноситься на 4-й день, тобто на наступний четвер. Також, якщо б свято припало на Сиропусний понеділок, то для того, щоб мати три дні посвяття, мусить сягати до четверга, а далі не може, бо приходить Сиропусна п'ятниця.

4. Якщо свято припадає на Сиропусний вівторок, то для того, щоб мати три дні посвяття, мусіло б бути віддане в Сиропусну п'ятницю, але тому, що служба п'ятниці не узгоджується з відданням, віддання переходить на 4-й день, тобто на Сиропусну суботу. А якщо — в Сиропусну середу, то щоб мати три дні посвяття, переноситься на суботу і в суботу віддається.

5. Якщо свято припаде на четвер, п'ятницю або суботу сиропусні. В 1-му з цих трьох випадків 3-й день посвяття припадає на неділю, в два інші випадки посвяття не може мати більше двох днів, бо інакше мусіло б бути перенесеним на В. піст, що неможливо, й тому мусить віддатися також в Сиропусну неділю.

6. Якщо свято припаде на Сиропусну неділю, то мусить в цю неділю й закінчитися, тобто в цьому випадку посвяття не буде, бо наступного дня вже починається В. піст.

Маючи на увазі згадані правила, можна собі щороку визначати закінчення цього свята, бо коли свято припаде поза згаданим часом 16 днів, тоді посвяття його не буде збігатись зі службами тріоді і віддається 9 лютого. А якщо буде в середині тих днів, то знаючи на який день якого тріодного тижня припаде свято, можна довідатись, коли воно має віддаватися, тобто скільки днів посвяття буде мати. Мінея подає найважливіші випадки.

В передсвяття

1. В Сиропусну суботу: тропар передсвяття і Отців, Слава: кондак Отців, I нині: передсвяття. Далі все служби дня і Отців⁵⁷, тому що, за загальним правилом грецького уставу, прокімен, алилуя і причасний мали б опускатися.

⁵⁶ Московський типик, стор. 176 на зв.

⁵⁷ Московський типик.

2. В неділю Митаря, Блудного Сина або Сиропусну: тропар недільний і передсвяття, Слава: кондак тріоді, I нині: передсвяття. Прокімен голосу, апостол, Євангелія і причасний дня.

3. В інших випадках — як звичайно, тобто за загальним правилом передсвяття.

У свято

1. В Сиропусну суботу: тропар свята й Отців, Слава: кондак Отців, I нині: свята. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія, причасний свята й Отців.

2. В неділю Митаря, Блудного Сина, М'ясопусну або Сиропусну: тропар недільний і свята, Слава: кондак тріоді, I нині: свята. Прокімен голосу і свята (якщо М'ясопусна неділя — прокімен тріоді і свята). Апостол, алилуя, Євангелія і причасний — спочатку дня, потім свята.

3. В інших випадках все — як звичайно, тобто лише свята.

В посвяття

1. В Сиропусну суботу: тропар свята й Отців, Слава: кондак Отців, I нині: свята. Прокімен, алилуя і причасний свята й Отців. Апостол і Євангелія дня і Отців.

2. В неділю Митаря, Блудного Сина або М'ясопусну: тропар недільний і свята, Слава: кондак тріоді, I нині: свята. Прокімен, апостол, алилуя, Євангелія і причасний дня⁵⁸.

3. В інших випадках все — як звичайно, тобто за загальним правилом посвяття.

Віддання

1. В Сиропусну суботу: тропар свята й Отців, Слава: кондак Отців, I нині: свята. Прокімен свята й Отців, апостол, Євангелія дня й Отців. Причасний свята й Отців.

2. В неділю Митаря, Блудного Сина або Сиропусну: тропар недільний і свята, Слава: кондак тріоді, I нині: свята. Прокімен дня і свята⁵⁹. Апостол і Євангелія неділі, причасний неділі і свята.

⁵⁸ Московський типик.

⁵⁹ Там таки. Також треба розуміти ї «алилуя».

3. В інших випадках все — за загальним правилом віддання господнього свята.

3 лютого Є.: Святого і праведного Симеона Богоприємця й Анни пророчиці.

4 лютого Преп. отця нашого Ісидора Пилусіотського.

5 лютого Святої мці Агафії.

6 лютого Преп. отця нашого Вукола, єпископа смирнського.
Святого свящмуч. Сілвана, єпископа ємського й тих, що з ним.

7 лютого Преп. отця нашого Партенія, єпископа лампакійського.

8 лютого Святого влкмуч. Теодора Стратилата.

9 лютого Святого муч. Никифора.
Віддання Стрітення

10 лютого Святого муч. Харлампія.

11 лютого Святого свящмуч. Власія, єпископа севастійського.

12 лютого Святого отця нашого Мелетія, архиєпископа антиохійського.

13 лютого Преп. отця нашого Мартиніяна.

14 лютого • Переставлення преп. отця нашого Константина Філософа, в чернецтві Кирила, учителя слов'ян.
Преп. отця нашого Авксентія.
Преп. Марона Пустельника, чудотворця.

15 лютого Святого ап. Онисима.

16 лютого	Святих мучеників Памфіла ієрея, Порфірія і дружин їхніх.
17 лютого	Святого влкмуч. Теодора Тирона.
18 лютого	Святого отця нашого Лева, папи Римського.
19 лютого	Святого ап. Архипа.
20 лютого	Преп. отця нашого Лева, єпископа катанського.
21 лютого	Преп. отця нашого Тимотея, що в Символах і святого отця нашого Євстахія, архиєпископа Великої Антіохії.
22 лютого	Віднайдення чесних мощів святих мучеників, що в Євгенії.
23 лютого	Святого свщмуч. Полікарпа, єпископа смирнського.
24 лютого	+ Перше і друге віднайдення Чесної Голови Івана Хрестителя.

Якого виду служба свята

Служба цього свята, окрім взята, не має жодної неправильності й підлягає загальному правилу святого поліелейного на 8 без всенічного. Але тому, що майже завжди поєднується з якоюсь службою пісної тріоді, нею більше або менше є перешкоджена і не може цілковито бути пристосована до загального правила. Поєднання служби цього свята зі службами Тріоді щороку буде відмінним, оскільки щороку іншим буде день місяця служб тріодних і Великодня, від якого служби тріодні залежать.

З якими службами може поєднуватись служба свята

Служби тріодні, з якими може збігатись служба цього свята, це ті, що припадають в міжчасі 35 днів, від середи перед М'ясопусною неділею (3-ю тріоді) до вівторка 4-го тижня В. посту, обидва включно. Так бо приписує мінея 24 лютого: «Начинається (свято це) с Середи Мясопустнія Неділи, и восходить до Вторника четвертня Неділи великаго поста». Треба мати на увазі перший і останній переділ Великодня, а одночасно і тріоді. Подивімся на таблицю євангелій і рядових голосів. В ній з 35 великодніх днів 1-й переділ над 22 березня, а останній 25 квітня; перед 22 березня є день 11 січня, як перший переділ тріоді; перед 25 квітня — день 14 лютого, як останній переділ тріоді. До того треба додати і те, що чим швидше починається тріодь, тим в глибшу й пізнішу службу тріоді вбігає свято 24 лютого, а чим пізніше — тим в скорішу службу тріоді вбігає це свято. Отже, якщо хочемо достосувати перший переділ цього свята у відношенні до служби тріоді, то мусимо мати на увазі останній переділ початку тріоді. Останній переділ початку тріоді — від 14 лютого до 24 лютого, обидва включно, становить 11 днів,. Тепер тих 11 днів поділимо на тижні й буде $11:7=1.57$, тобто буде один цілий тиждень, а другого лише частина, тобто перші чотири дні. Кожний з них двох тижнів починається неділею, бо тріодь 14 лютого починається неділею, тому в проміжку тих 11 днів будуть дві неділі і три седмичні дні, з яких останній — середа. А тому, що перша неділя тріоді — Митаря і Фарисея, друга — Блудного сина, а третя — М'ясопусна, тому перший переділ цього свята у відношенні до тріоді — М'ясопусна середа, тобто середа перед М'ясопусною неділею, бо тижневі дні пісної тріоді називаються від наступної неділі. А якщо хочемо довідатися, який є останній переділ цього свята у відношенні до служби тріоді, то треба додати до М'ясопусної середи 34 дні (бо великодні переділи і великодні служби містяться в міжчасі 35 днів) і знайдемо, що останній переділ цього свята припадає на вівторок 4-го тижня В. посту. Отже, загально кажучи, служба Віднайдення може поєднатись з одною зі служб, що припадають в тріоді від М'ясопусної середи до вівторка 4-ої седмиці В. посту. Ці служби можна узагальнити до 13 наступних випадків, на які мінеї подають окремі устави.

Віднайдення Чесної Голови

ДЕНЬ ВІДНАЙДЕННЯ

М'ясопусна субота

Неділя М'ясопусна або Сиропусна

Понеділок або вівторок сиропусні

Середа або п'ятниця сиропусні

Сиропусний четвер

Сиропусна субота

Один з перших п'яти днів 1-го тижня В. посту

Субота 1-го тижня В. посту

1-а неділя В. посту

Один з п'яти перших днів 2-го та 3-го тижнів В. посту

Субота 2-го або 3-го тижня В. посту

2-а неділя В. посту

3-я неділя В. посту

Приміт

Хоч перший переділ служби Віднайдено з 1-го випадку, особливі устави починаючи від неділі Митаря до Мної служби, крім М'ясопусної суботи.

3. Які наслідки цього, тобто які нас вищенаведеними службами тріоді.
 - a) Служба може бути перенесена і -му випадках справа зазначено.

б) Якщо Віднайдення припадає в один з пісних днів, в які за уставом жодна Літургія не приписується, ані Служба Напередосвячених (в понеділок, вівторок, четвер), то потягає за собою Службу Напередосвячених (Благовіщення, тому що є святовищого ступеня, в кожному разі має повну службу), на котрій береться прокімен, апостол, алилуя, Євангелія і причасний Віднайдення. А якщо Віднайдення припадає на середу або на п'ятницю В. посту, то і на ній беруться всі згадані літургійні елементи Віднайдення. Однак в сиропусні середу і п'ятницю, за уставом, жодна Літургія не приписується, ані Служба Напередосвячених, хоч би в ті дні припадало свято Віднайдення. При тому всьому, тому що у нас стало звичаєм відправляти, за винятком середи і п'ятниці В. посту, повну службу, тому і в випадку цього свята відправляють повну службу.

Часто по парафіях помиляються в читаннях цього свята (також і свята 40 Мучеників 9 березня) на вечірні, бо коли свято це припадає на середу або на п'ятницю одного з тижнів В. посту, тоді в самий день свята на вечірні з Напередосвяченими беруть по двох звичайних тріодних три читання Віднайдення. Але зле, бо ті три читання святого належать до попередньої вечірні, що відправляється у вівторок або четвер увечері на середу або п'ятницю. Тому на вечірні в самий урочистий день її не належить брати, а треба взяти лише два тріодні читання. Причин цього плутання є дві:

1. Тому що по парафіях не відправляється богослужіння кожного дня так, як в престольній церкві, бо коли б відправлялось, то взявши у вівторок або четвер на вечірні читання Віднайдення, вже в середу і п'ятницю певно другий раз не брали б.

2. Тому що, коли на середу або на п'ятницю припадає це свято, на Службі Напередосвячених беруться його літургійні частини, тобто прокімен, апостол, алилуя, Євангелія і причасний, що належать до самого дня свята, а тим часом та вечірня належить вже до служби наступного дня. Подібно буде й з Літургією св. Василія В. в навечір'я Різдва і Богоявлення, бо тоді вечірня належить вже до самого свята Різдва і Богоявлення, а Літургія — до навечір'я, хоч вечірня й попереджає Літургію.

25 лютого Святого отця нашого Тарасія, архиєпископа царгородського.

26 лютого Святого отця нашого Порфірія, єпископа газького.

- 27 лютого** Преп. отця нашого й ісповідника Прокопія Декаполіта.
- 28 лютого** Преп. отця нашого й ісповідника Василія, спосника Прокопового.
- 29 лютого** Преп. отця нашого Касіяна.

Березень (31 день)

- 1 березня** Святої преподібної Євдокії.
- 2 березня** Св. свящмуч. Теодота, єпископа кирінайського.
- 3 березня** Святих мучеників Євтропія і дружини його, Клeonіка і Василіска.
- 4 березня** Преп. отця нашого Герасима, що на Йордані.
- 5 березня** Святого муч. Конона.
- 6 березня** Святих 42 мучеників, що в Амморії.
- 7 березня** Святих священномучеників, що в Херсоні були єпископами: Василія, Єфрема, Капітона, Євгенія, Єферія та інших.
- 8 березня** Преп. отця нашого й ісповідника Теофілакта, єпископа нікомидійського.
- 9 березня** + Святих 40 мучеників, що в Севастії.
- 10 березня** Святого муч. Кондрата і тих, що з ним.
- 11 березня** Святого отця нашого Софонія, архиєпископа єрусалимського.

12 березня Преп. отця нашого й ісповідника Теофана Сиріянського і святого отця нашого Григорія Двоєслова, папи Римського.

13 березня Перенесення мощів святого отця нашого Никифора, патріярха царгородського.

14 березня Преп. отця нашого Венедикта.

15 березня Святого муч. Агапія і з ним шістьох мучеників.

16 березня Святих мучеників Савина і Пали.

17 березня Преп. отця нашого Олексія, чоловіка Божого.

18 березня Святого отця нашого Кирила, архиєпископа єрусалимського.

19 березня Святих мучеників Хрисанта і Дарії.

20 березня Преподобних отців наших в обителі святого Сави, повбиваних сарацинами.

21 березня Преп. отця нашого й ісповідника Якова, єпископа катанського.

22 березня Святого свящмуч. Василія, пресвітера анкирського.

23 березня Святого препмуч. Нікона й учнів його, з ним мучених.

24 березня Передсвяття Благовіщення Пресв. Богородиці

Преп. отця нашого Захарії і святого отця нашого Артемона, єпископа Селевкії Пісідійської.

Устав передсвяття Благовіщення подається для наступних 10 випадків:

1. В один з пісних днів В. посту.
2. В суботу 3-ої або 4-ої седмиці В. посту.
3. В Хрестопоклонну неділю.
4. В хрестопоклонні середу або п'ятницю.
5. В Хрестопоклонний четвер.
6. В 4-у або 5-у неділю В. посту.
7. У вівторок 5-ої седмиці В. посту, тобто Великого канону.
8. В четвер 5-ої седмиці В. посту, тобто Великого канону.
9. В Акафістову суботу, 5-у посту.
10. В суботу Лазаря.

Передсвяття Благовіщення в один з пісних днів В. посту

На вечірні

В неділю ввечері, якщо передсвяття буде в понеділок

Все — за загальним уставом інших неділь ввечері В. посту, з великим прокіменом, лише на «Господи, взываю я» по 6 стихирах тріоді буде 4 стихири передсвяття, Слава, і нині: передсвяття. На стиховні, по стихирах тріоді,— Слава, і нині: передсвяття.

В понеділок, вівторок і четвер увечері

Все — за загальним уставом цих пісних днів, лише на «Господи, взываю я» 6 стихир: 3 тріоді і 3 передсвяття, Слава, і нині: передсвяття. Також і на стиховні, по стихирах тріоді,— Слава, і нині: передсвяття.

Устав приписує Службу Напередосвячених Дарів, як і на святих полієлейних. Лише в нас почав занепадати цей звичай, бо відправляють і під час В. посту Літургію св. Івана Золотоустого.

В середу ввечері, якщо передсвяття буде у четвер

Все — за загальним пісним уставом цього дня, лише на «Господи, взываю я» по 6 стихирах тріоді беруться і 3 стихири передсвяття на 4, Слава, і нині: передсвяття.

На утрені

Все — за загальним пісним уставом, лише:

1. Канон передсвяття на 6 і тріоді на 8. По 3-ій пісні — сіdalnyj передсвяття, а по 6-ій — кондак-ікос передсвяття.
2. На стиховні стихири тріоді, Слава, і нині: передсвяття.

На часах

Все — за загальним пісним уставом.

**Передсвяття Благовіщення
в суботу 3-ої або 4-ої седмиці В. посту**

На вечірні

Все — за уставом пісним п'ятниці, лише на «Господи, взываю я» по 6 стихирах тріоді буде 4 стихири передсвяття, Слава: передсвяття, І нині: богородичний-догмат голосу.

На повечір'ї

Якщо відправляється мале, то по «Достойно» береться кондак передсвяття, а якщо — велике (як це подають лише слов'янські тріоді), то по 1-му трисвятому — тропар передсвяття, по 2-му звичайні тропари «Помилуй нас, Господи». Канон октоїха померлим, а по «Достойно» — кондак передсвяття.

На утрені

1. На «Бог Господь»: тропар передсвяття двічі, Слава, і нині: той самий.
2. Катизми ї сіdalnyj звичайні октоїха.
3. Канон передсвяття на 6. По 3-ій пісні — катавасія передсвяття і сіdalnyj передсвяття, по 6-ій — кондак-ікос передсвяття, по 9-ій —

світильний передсвяття. Коли приходить чотирі пісні, тобто пісня 6-а, 7-а, 8-а і 9-а, тоді передсвяття на 6 і тріоді на 8, катавасія тріоді.

4. Стиховня октоїха, як і у всі суботи, лише Слава, і нині: передсвяття.

5. Тропар передсвяття один, а по єктенії — відпуст, як звичайно.

На часах

На всіх: тропар і кондак передсвяття.

На Літургії

Тропар, Слава, і нині: кондак передсвяття. Все інше — лише дня, без служби за померлих.

Передсвяття Благовіщення в Хрестопоклонну неділю

На великий вечірні

1. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 хреста і 3 передсвяття, Слава: хреста, І нині: богородичний догмат.

2. Стиховна недільна, Слава: хреста, І нині: передсвяття.

3. Тропар недільний, Слава: хреста, І нині: передсвяття

На повечір'ї

По «Достойно» — кондак хреста, Слава, і нині: передсвяття.

На великий утрені

1. На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: хреста, І нині: передсвяття.

2. Все інше до канону — недільне.

3. Канонів 3 на 14: недільний на 4, хреста на 6 і передсвяття на 4. Катавасія тріоді. По 3-ій пісні — кондак передсвяття, також сіdalnyi хреста, Слава, і нині: передсвяття.

4. Все інше до кінця — за уставом Хрестопоклонної неділі.

На часах

На всіх: тропар недільний, також Слава: на 1-му і на 6-му — хреста, а на 3-му і 9-му — передсвяття. Кондаки: на 1-му і 6-му — хреста, на 3-му і 9-му — передсвяття.

На Літургії

Тропар недільний, хреста і передсвяття, Слава: кондак хреста, І нині: передсвяття. Все інше — лише Хрестопоклонної неділі.

**Передсвяття Благовіщення
в хрестопоклонні середу або п'ятницю**

Все — за уставом пісним цих днів, лише:

На вечірні

На «Господи, взываю я» — 6 стихир: 3 хреста і 3 передсвяття, Слава: хреста, І нині: передсвяття. Також і на стихивні вечірній утрені, по стихирах тріоді — Слава: хреста, І нині: передсвяття.

На великому повечір'ї

Все — за уставом пісним.

На утрені

1. Канон тріоді на 6 і передсвяття на 4, а де трипіснець, то канон хреста на 4, передсвяття на 2 й трипіснець на 8. Катавасія по 3-ій, 8-ій і 9-ій пісні (в п'ятницю — по 5-ій, 8-ій і 9-ій) — ірмос трипіснця, а по 6-ій — ірмос передсвяття, бо його є останній канон. По 3-ій пісні — кондак передсвяття і сіdalnyi хреста, Слава, і нині: передсвяття, по 6-ій — кондак-ікос хреста, по 9-ій — світильний пісний голосу троїчний, також хреста з його хрестобогородичним.

2. Хвалитних стихир хреста — 4, що лишились на «Господи, взываю я», тобто останні 3 на 4. Також Слава, і нині: треба взяти з «Господи, взываю я».

3. На стиховні: стихири тріоді, Слава: хреста, І нині: передсвяття.

Так подає Грецька тріодь, а наша Почаївська тріодь іде за нею. Церковне Око приписує брати тільки світильний троїчний, а московська тріодь — знову тільки світильний Хрестопоклонної середи, Слава, і нині: його хрестобогородичний.

Передсвяття Благовіщення в Хрестопоклонний четвер

Все — за загальним пісним уставом, лише:

На вечірні

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 тріоді і 4 передсвяття, Слава: хреста, І нині: передсвяття.

Передсвяття Благовіщення в 4-у або 5-у неділю В. посту

На великий вечірні

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 октоїха і 4 передсвяття, Слава: передсвяття, І нині: богоугодний-догмат.

На повечір'ї

Кондак тріоді, Слава, і нині: кондак передсвяття.

На великий утрені

1. На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава, і нині: передсвяття. Все інше до канону — недільне.

2. 4 канони на 14: недільний на 4, Богородиці октоїха на 2, тріоді на 4 і передсвяття на 4. Катавасія рядова. По 3-ій пісні — кондак передсвяття і сіdalьний тріоді, Слава, і нині: передсвяття, по 6-ій — ікос недільний, по 9-ій — світильний недільний, Слава, і нині: передсвяття.

3. Все інше — недільне і тріоді, як звичайно.

На часах

На всіх: тропар недільний, Слава: передсвяття. Кондаки: на 1-му і 6-му — тріоді, на 3-му і 9-му — передсвяття.

На Літургії

Тропар недільний і передсвяття, Слава: кондак тріоді, І нині: передсвяття. Все інше — неділі.

**Передсвяття Благовіщення
у вівторок 5-ої седмиці В. посту**

Передсвяття переноситься на понеділок, бо у вівторок співається великий канон, в середу відзначається свято Благовіщення, а у четвер — віddання, тому що служба свята не узгоджується з покутною.

**Передсвяття Благовіщення
в четвер Великого канону**

Тоді службу передсвяття треба перенести на попередню середу. В четвер — служба великого канону, а в п'ятницю — свято.

Передсвяття Благовіщення в Акафістову суботу

Все — за уставом тріоді цієї самої суботи, лише:

На вечірні

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 7 тріоді і 3 передсвяття, Слава: передсвяття, І нині: акафісту.

На повечір'ї

Чотирипіснець утренній тріоді. По «Достойно» — кондак акафісту, Слава, І нині: кондак передсвяття.

На утрені

1. На «Бог Господь»: тропар акафісту двічі, Слава, і нині: передсвяття. По обидвох катизмах — три кондаки й ікоси Акафісту.
2. Канонів 2 на 14: передсвяття на 6 і акафісту на 8. Катавасія «Отверзу уста моя». По 3-ій і 6-ій пісні — три кондаки й ікоси акафісту, по 9-ій — світильний Акафісту, Слава, і нині: передсвяття.
3. По великому славослов'ї — тропар акафісту, Слава, і нині: передсвяття.

На часах

На всіх: тропар акафісту, Слава: передсвяття. Кондаки: на 1-му і 6-му — акафісту, на 3-му і 9-му — передсвяття.

На Літургії

Тропар акафісту і передсвяття, Слава: кондак акафісту, І нині: передсвяття. Все інше — Акафістової суботи, з Апостолом і Євангелією спочатку дня.

Передсвяття Благовіщення в суботу Лазаря

Служба передсвяття переноситься на попередній четвер, за уставом, приписаним на пісні дні.

25 березня Благовіщення Пресвятої Богородиці

Свято Благовіщення може припасти у В. піст, в один з днів Страсної седмиці або у Світлу седмицю. Подаємо тут наступних 11 випадків:

1. В 3-ю неділю В. посту.
2. В 4-у або 5-у неділю В. посту.
3. В Акафістову суботу.
4. В суботу Лазаря.
5. В Квітну неділю.

6. В понеділок, вівторок і середу Страсної седмиці.
7. У В. четвер.
8. У В. п'ятницю.
9. У В. суботу.
10. В неділю Воскресіння.
11. В понеділок, вівторок і середу Світлої седмиці.

Благовіщення в 3-ю неділю В. посту

На великий вечірні зі всенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 3 хреста і 4 Благовіщення, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. Прокімен дня і 5 читань Благовіщення. На літії: 3 стихири Благовіщення і 3 хреста з хвалитних, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. На благословенні хлібів: тропар Благовіщення двічі і хреста один раз.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. Сіdalnyj по 1-му і 2-му стихислов'ї — недільного богоординчого. Поліслей і величання Благовіщення. «Ангельський хор» ї інакої голосу. Обидва сіdalnyj Благовіщення, Слава, і нині: сіdalnyj, що по величаннях. Степенна голосу. Прокімен і Євангелія Благовіщення. «Воскресіння Христове» і по псалмі 50 — стихира Благовіщення. Ірмоси на каноні — недільні, катавасія Благовіщення. По 3-ї пісні — кондак, ікос і сіdalnyj хреста, Слава, і нині: Благовіщення. По 6-ї — кондак-ікос Благовіщення. На 9-ї пісні — «Чеснішу», по 9-ї пісні — світильний недільний, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. Хвалитних стихир — 9: 4 недільні і 4 Благовіщення з двома приспівами. Також стих «Воскресни, Господи» і стихира тріоді «Високомудрого», Слава: та сама, І нині: «Преблагословenna».

На Літургії св. Василія без вечірні

Тропар недільний, хреста і Благовіщення, Слава: кондак хреста, І нині: Благовіщення. Все інше — спочатку Благовіщення, відтак хреста. Замість «Достойно» — приспів й ірмос Благовіщення.

Благовіщення в 4-у або 5-у неділю В. посту

Все — за уставом Стрітення в неділю, лише на вечірні буде 5 читань, а на утрені на хвалитних після 4 стихир недільних і 4 Благовіщення,— ще стихира Тріоді з приспівом «Воскресни, Господи», як вгорі, Слава: та сама, І нині: «Преблагословенна». — Літургія св. Василія.

Благовіщення в Акафістову суботу***В п'ятницю на вечірні з Напередосвяченими***

На «Господи, взываю я» — стихир: 2 тріоді і 8 Благовіщення, Слава, і нині: Благовіщення. 7 читань: 2 тріоді зі своїми прокіменами і 5 Благовіщення. Також «Нехай стане» та все інше Напередосвячених.

Велике повечір'я зі всенічним буде в суботу вранці.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар Благовіщення тричі. По 1-му стихослов'ї — сіdalний Благовіщення і 3 кондаки й ікоси акафісту. По 2-му стихислов'ї так само слідують 3 кондаки й ікоси, поліелей і все інше Благовіщення. Канон Благовіщення й Акафістової суботи, катавасія Благовіщення. По 3-й пісні — 3 кондаки й ікоси Акафістової суботи, сіdalний Благовіщення. По 6-й пісні — 3 кондаки й ікоси та «О всепітая Мати» тричі і перший ікос-кондак. Решта до кінця — лише Благовіщення.

На Літургії Золотоустого без вечірні

Все — Благовіщення.

Благовіщення в суботу Лазаря

В п'ятницю на вечірні з Напередосвяченими

На «Господи, взываю я»: стихира тріоді «Душеполезную» двічі, 3 Благовіщення і 5 Лазаря, Слава: тріоді, I нині: Благовіщення. Два прокімени і читання тріоді і 5 Благовіщення. Все інше — Напередосвяченіх.

В суботу вранці на великому повечір'ї з літією

На літії: 3 стихири Благовіщення і 3 тріоді з хвалитних, Слава: Благовіщення, I нині: Благовіщення. Стиховна Благовіщення. Слава: тріоді «Предстал еси», I нині: Благовіщення. На благословенні хлібів: тропар Благовіщення тричі.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар Благовіщення двічі, Слава: Лазаря, I нині: Благовіщення. Сіdalні по 1-му і 2-му стихослов'ї — тріоді, Слава, і нині: Благовіщення. Все до канону — Благовіщення, лише перед псалмом 50 — «Воскресіння Христове». Канон Благовіщення і Лазаря. Катавасія: ірмос 2 канону Лазаря. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalний Лазаря, Слава, і нині: Благовіщення. По 6-ій — кондак і ікос Благовіщення. На 9-ій пісні — приспіви Благовіщення. По 9-ій пісні — «Свят Господь Бог наш». Світильний Благовіщення, Слава: Благовіщення, I нині: Лазаря. Хвалитних стихир — 8: 3 Благовіщення і 5 Лазаря з двома приспівами недільними, Слава: Лазаря «Веліс і преславнос», I нині: Благовіщення. По великому славослов'ї — тропар Благовіщення, Слава, і нині: Лазаря.

На Літургії Золотоустого

Все — Благовіщення і Лазаря. Замість «Достойно» — приспів і ірмос Благовіщення.

На великий вечірні в суботу

Все — лише Квітної неділі.

Благовіщення в Квітну неділю

На великий вечірні зі всенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 Благовіщення і 4 Квітної, Слава: Квітної, І нині: Благовіщення. Прокімен дня і 8 читань: 5 Благовіщення і 3 Квітної. На литії: 3 стихири Благовіщення і 3 Квітної, Слава: Квітної, І нині: Благовіщення. Стиховня Квітної, лише І нині: Благовіщення. На благословенні хлібів: тропар Благовіщення двічі і Квітної один раз.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар Благовіщення двічі, Слава, і нині: Квітної. Сіdal'ni по 1-му і 2-му стихослов'ї — Квітної, Слава, і нині: Благовіщення. Поліслей, величання і сіdal'ni Благовіщення. Степенна, Прокімен, Євангелія і стихира по 50-му псалмі — Квітної. Ірмоси на каноні — Благовіщення, катафасія Квітної. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdal'nyi Квітної, Слава, і нині: Благовіщення. По 6-й пісні — кондак і ікос Благовіщення. На 9-ій — приспіви Благовіщення, по 9-ій «Свят Господь» і світильний Благовіщення двічі. Хвалитних стихир — 6: 3 Благовіщення і 3 Квітної, Слава: Благовіщення «Да веселятся», І нині: Квітної. По вел. славослов'ї — тропар Квітної «Обще воскресенє», Слава, і нині: Благовіщення.

На Літургії Золотоустого

Антифони Квітної. Вхідне Благовіщення, тропар Благовіщення і Квітної «Обще», Слава: кондак Квітної, І нині: Благовіщення. Прокімен Квітної і Благовіщення. Апостол, Євангелія і причасний — Благовіщення і Квітної. Замість «Достойно» — ірмос Квітної (в храмі Благовіщення — Благовіщення).

**Благовіщення
в понеділок, вівторок і середу Страсної седмиці**

В Квітну неділювечері на вечірні зі осенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 свята і 4 Квітної. Слава: Квітної «Іміяй престол небо», І нині: свята. Прокімен дня і 3 читання (перші) свята. На літії все — свята. Стиховня Квітної, Слава: «От вітвій», І нині: свята. На благословенні хлібів: тропар свята тричі.

В понеділок вранці вел. повечір'я нема

В понеділок і вівторок на вечірні з Напередосвяченими

Катизми нема. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 5 тріоді і 5 свята, Слава: тріоді, І нині: свята. Вхід з Євангелією. Читань — 5: 2 тріоді зі своїми прокіменами і 3 свята.

У вівторок і в середу вранці вел. повечір'я з літією

На утріні

На «Бог Господь»: тропар свята тричі. Сіdalyni по 1-му і 2-му стихислов'ю — тріоді, по 3-му — обидва свята. Поліслей і все до канону — свята. Канон свята і трипіснець тріоді. Ката vasія свята, а в трипісні — тріоді. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalyni тріоді, Слава, і нині: свята. По 6-ій пісні — кондак і ікос свята. На 9-ій — приспіви свята. Світильний свята, Слава: тріоді, І нині: свята. Хвалитні стихири і Слава: свята, І нині: тріоді. Славослов'я мале, стиховня, Слава: тріоді, І нині: свята. Все інше — як звичайно в день седмичний.

На Літургії Золотоустого з вечірнею

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 5 тріоді і 5 свята, Слава: тріоді, І нині: свята. По вході є Євангелією — 2 читання тріоді зі своїми прокіменами і 2 свята. Виголос трисвятого і далі Літургія Золотоустого, на якій все — свята, лише Євангелія — свята і дня.

Благовіщення у Великий четвер

В середу з Напередосвяченими

Все — як в понеділок.

На повечір'ї великому з літією

Все — як у вівторок

На утрени

На «Бог Господь»: тропар свята двічі, Слава, і нині: дня «Єгда славній». Поліелей, величання та все інше — як в понеділок, лише катавасія — ірмос дня і на кінці — тропар свята, Слава, і нині: дня.

На Літургії св. Василія з вечірнею

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 5 дня і 5 свята. 3 читання дня зі своїми прокіменами і 2 свята. Далі на Літургії — спочатку дня, відтак свята. Замість «Достойно» — ірмос дня (в храмі Благовіщення — свята).

Благовіщення у Велику п'ятницю

На Літургії св. Василія з вечірнею у четвер

Все — як у четвер, лише читань буде 6: 3 дня і 3 перші свята. Прокімен, Апостол і Євангелія — лише дня.

На утрени з 12 євангеліями у четвер увечері

На «Бог Господь»: тропар свята двічі, Слава, і нині: «Єгда славній». Єктенія мала і 1-а євангелія. Після цього все — тріоді до 7-ої євангелії. Степенна, прокімен «Всякое диханіє», євангелія свята й одразу 8-а страсна євангелія. Псалом 50-й і стихира свята. Єктенія «Спаси, Боже» і канон. Ірмоси і катавасія свята в трипісні. Катавасія дня. По 3-ій пісні — кондак і ікос дня, Слава, і нині: сіdalний свята. По 6-ій пісні — кондак і ікос свята. На 9-ій пісні — приспіви свята, світильний свята, Слава: дня, I нині: свята. 10-а страсна євангелія, мале

славослов'я, «Сповнім». 11-а євангелія, стиховня (з хвалитними) свята зі своїми приспівами, Слава: дня, І нині: свята. 12-а євангелія, «Благо єсть», трисвяте і, по «Отче наш», — тропар «Іскупил ні єси», Слава, і нині: свята. Єктенія «Помилуй нас, Боже» і відпуст.

На царських часах

Як звичайно, лише на всіх буде тропар дня, Слава: свята, кондак дня і свята.

На Літургії Золотоустого з вечірнею

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 дня і 4 свята, Слава: дня, І нині: свята. Прокімен, вхід з Євангелією. З читання тріоді з 2 прокіменами і 2 (ост.) свята. Єктенія мала, трисвяте, прокімен, апостол, Євангелія свята і дня (див. на вечірні). Замість «Достойно» і причасний свята. (По заамвонній молитві, під час співання стиховні, відбувається обхід з плащаницею. Перемиський типик).

Благовіщення у Велику суботу

В п'ятницю на вечірні з винесеннем плащаниці

Катизми «Блажен муж» нема. На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 дня і 4 свята, Слава: дня, І нині: свята. Вхід з Євангелією. Прокімен з 3 читаннями троїді й 5 свята. Литії нема. Стиховня дня, Слава: свята, І нині: дня. На кінці — тропар свята, а після покладення плащаниці — «Благообразний». Відпуст великий дня з поминанням свята.

На утрени (в п'ятницю ввечері перед Божим Гробом)

На «Бог Господь»: тропар «Благообразний» і «Єгда снизшел єси», Слава: Мироносицям, І нині: свята. Відтак величання В. суботи на 3 статії, «Ангельський хор», мала ектенія і сіdalnyj дня. Поліслей, величання, сіdalnyj, степenna, прокімен, Євангелія, 50-й псалом і стихира свята. Канон свята і дня. Катафасія дня. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalnyj дня. Слава, і нині: свята. По 6-ій пісні — кондак і ікос свята. На 9-ій пісні — приспіви свята. По 9-ій пісні — «Свят

Господь», світильний свята. Хвалитних стихир — 6: 3 дні і 3 свята, також стих «Благовістите день от дня» і стихира свята «Да веселяться небеса». Слава: дня, І нині: «Преблагословенна». Вел. словослов'я і все інше тріоді.

На Літургії св. Василія з вечірнею

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 3 суботи і 5 свята. Слава: дня, І нині: свята. Вхід з Євангелією. Прокімена нема, лише читання, як в тріоді; відтак мала єктенія, «Єлици» і все інше дня і свята. Замість «Достойно» — ірмос дня. В храмі Благовіщення — приспів й ірмос свята.

Благовіщення в неділю Воскресіння

В суботу на Літургії св. Василія з вечірнею

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 3 суботи і 4 свята. Слава: дня, І нині: свята. Вхід з Євангелією, 1 читання дня, 5 свята та всі інші з піснями, як в тріоді. Єктенія мала, виголос трисвятого та все інше дня і свята.

На північній

(яка відправляється перед самою воскресною утренею)

Канон свята і суботньої утрені, катавасія — ірмос суботи. По 3-ій пісні — кондак, ікос свята і сіdalьний суботи, Слава, і нині: свята. По 6-ій пісні — кондак і ікос дня; по 9-ій — трисвяте і, по «Отче наш», — тропар «Єгда снизшел еси», Слава, і нині: свята. Єктенія північної, малий відпуст.

На утрені

На початку як звичайно на Воскресіння. Опісля, по стихах «Да воскреснет Бог», священик не читає: «Слава, і нині», лише співає «Христос воскрес», а люди: «І сущим во гробі», після чого входять у церкву. Відтак Слава: тропар Благовіщення, І нині: той самий. Єктенія

мирна, канон Воскресіння і Благовіщення з ірмосом, катавасія Воскресіння. По 3-ій пісні — кондак, ікос й іпакой Воскресіння. По 6-ій пісні — кондак і ікос Благовіщення. Відтак прокімен «Всякоє диханіє» і Євангелія Благовіщення. «Воскресіння Христове» тричі, «Воскрес Ісус от гроба» тричі і 7-а пісня. На 9-ій пісні — приспів Воскресіння і Благовіщення. Світильний Воскресіння один раз, Слава: Благовіщення, I нині: Благовіщення. Хвалитних стихир — 8: 4 недільні і 4 Благовіщення з двома приспівами, також стихири Воскресіння, Слава: Благовіщення «Да веселяться небеса», I нині: Воскресіння. Все інше до кінця — Воскресіння.

На Літургії

Антифони і вхідне Воскресіння, по вхідному — тропар «Христос воскрес», Слава: тропар Благовіщення, I нині: кондак Воскресіння. Все інше — Воскресіння і Благовіщення (на Євангелію Благовіщення не дзвониться). Замість «Достойно» — «Ангел вопіяше» з ірмосом Воскресіння.

Благовіщення

в понеділок, вівторок і середу Світлої седмиці

На великий вечірні

Початок — як в неділю Воскресіння (без «Блажен муж»). На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 4 недільні і 6 Благовіщення, Слава, і нині: Благовіщення. Вхід великий, прокімен і 5 читань Благовіщення (в неділю Воскресіння — ще Євангелія). На литії: все — Благовіщення. На стиховні 1 стихира недільна і всі Воскресіння, Слава: Благовіщення, I нині: Воскресіння. По «Христос воскрес» — тропар Благовіщення тричі. Благословення хлібів і, замість «Нехай буде ім'я Господнє», — «Христос воскрес», псалом 33 і відпуст Воскресіння з поминаннями Благовіщення.

На утрени

По стихах «Да воскреснет Бог» (без «Слава, і нині») Слава: тропар Благовіщення, I нині: той самий. Єктенія мирна, поліслей, величання

та все інше до канону — Благовіщення, як звичайно в богослужбі свята, лише по Євангелії — «Воскресіння Христове» тричі (псалма 50 нема), Слава: «Молитвами Богородиці», I нині: той самий. Стих «Благовістите день от дня» і стихира Благовіщення. Єктенія «Спаси Боже». Канон Воскресіння і Благовіщення, катавасія Благовіщення. По 3-ій пісні — кондак-ікос Воскресіння і сіdalьний Благовіщення. По 6-ій пісні — кондак і ікос Благовіщення. На 9-ій пісні — приспіви Воскресіння і Благовіщення. Світильний Воскресіння один раз і Благовіщення двічі. Хвалитні стихири: З недільні, З Благовіщення і всі Воскресіння, Слава: Благовіщення «Да веселяться небеса», I нині: Воскресіння. По «Христос воскрес» — Слава, і нині: тропар Благовіщення.

На Літургії

Антифони і вхідне Воскресіння. Тропар «Христос воскрес» і Благовіщення, Слава: кондак Воскресіння, I нині: Благовіщення. Все інше — Благовіщення і дня. Причастний дня і Благовіщення.

26 березня Собор архангела Гавриїла.
Віddання Благовіщення

Починаючи від суботи Лазаря до Світлої суботи, віддання не буде. Якщо припаде на суботу або неділю, то ввечері буде вечірня, як звичайно, а якщо на інший день, то:

Вечірня з Літургією Золотоустого

На «Господи, взываю я» — 11 стихир: 5 тріоди, 3 Благовіщення і 3 Архангела. Вхід з Євангелією. Прокімен і читання тріоді, також 2 — свята. Єктенія мала, виголос трисвятого, трисвяте і, за порядком, Літургія св. Івана Золотоустого.

Якщо субота перед 3-ю неділею В. посту, то ввечері на великий вечірні:

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 хреста і 3 Благовіщення, Слава: хреста, I нині: догмат голосу. Прокімен дня. Стиховня недільна, Слава: хреста, I нині: Благовіщення. Тропар недільний, Слава: хреста, I нині: Благовіщення.

Якщо субота перед 4-ю або 5-ю неділею:

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 4 недільні, 3 Благовіщення і 3 Архангела. Слава, і нині: Благовіщення. Стиховня недільна, Слава, і нині: Благовіщення. Тропар недільний, Слава: Архангела, І нині: Благовіщення.

Якщо 3-я, 4-а або 5-а неділя:

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 тріоді (не пок.), 4 Благовіщення і 3 Архангела, Слава, і нині: Благовіщення. Прокімен великопісний. «Сподоби, Господи» та інше. Стиховня тріоді, Слава, і нині: Благовіщення. Тропарі звичайні з поклонами.

На утрені в неділю

Якщо припаде на 3-ю неділю В. посту, то на «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. Сіdalні та все інше — недільне. На каноні — катаvasія хреста. По 3-ій пісні — кондак і ікос Благовіщення, сіdalний хреста. По 6-ій пісні — кондак і ікос хреста, світильний недільний, Слава: хреста, І нині: Благовіщення. Хвалитних стихир — 9: 3 недільні, 2 хреста і 3 Благовіщення з двома приспівами. Також стих «Воскресни, Господи» і стихира тріоді «Високомудрого», Слава: та сама, І нині: «Преблагословенна». Все інше — лише неділі.

Якщо припаде на 4-у або 5-у неділю В. посту, то на «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: Архангела, І нині: Благовіщення. Все інше — недільне. На каноні — катаvasія Благовіщення. По 3-ій пісні — кондак і сіdalний Архангела, по 6-ій пісні — кондак і ікос Благовіщення, світильний недільний, Слава, і нині: Благовіщення. Хвалитних стихир — 9: 4 недільні і 4 Благовіщення, з двома приспівами, також тріоді з приспівом «Воскресни, Господи», Слава: та сама, І нині: «Преблагословенна».

На Літургії св. Василія буде тропар недільний, Благовіщення і Архангела, кондак тріоді, Слава: Архангела, І нині: Благовіщення. Все інше — неділі і Благовіщення.

27 березня Святої матері нашої Матрони, що в Солуні.

28 березня Преп. отця нашого Іларіона Нового і св. Стефана Чудотворця.

29 березня Преп. отця нашого Марка, єпископа аретусійського і Кирила диякона.

30 березня Преп. отця нашого Івана Літвичника.

31 березня Преп. отця нашого Іпатія, єпископа гангренського.

Квітень

(30 днів)

1 квітня Преп. матері нашої Марії Єгипетської

2 квітня Преп. отця нашого Тита Чудотворця.

3 квітня Преп. отця нашого й ісповідника Микити, ігумена обителі Медікійської.

4 квітня Преподобних отців наших Йосифа Піснописця і Георгія, що в Малеї.

5 квітня Святих мучеників Теодула й Агатопода і тих, що з ними.

6 квітня Св. отця нашого Євтихія, аєп. царгородського.
+ Переставлення святого отця нашого Методія, учителя слов'янського (на Літургії євангелія за Іваном, зач. 36).

7 квітня Преп. отця нашого Георгія, єпископа Мелітського.

8 квітня Святих апостолів Іродіона, Агава, Руфа, Асинкріта, Флегонта і Єрма.

9 квітня Святого муч. Євпсихія.

10 квітня Святих мучч. Терентія, Помпія і тих, що з ними.

11 квітня	Святого свящмуч. Антипи, єпископа Пергаму Азійського.
12 квітня	Преп. отця нашого й ісповідника Василія, єпископа парійського.
13 квітня	Святого свящмуч. Артемона і тих, що з ним.
14 квітня	Святого отця нашого Мартина ісповідника, папи Римського.
15 квітня	Святих апостолів Аристарха, Пуди і Трохима.
16 квітня	Святих мучениць дів Агалії, Ірини і Хіонії.
17 квітня	Преп. отця нашого Симеона, що в Персиді, і преп. Акаакія, єпископа мелітенського.
18 квітня	Преп. отця нашого Івана, учня св. Григорія Декаполіта.
19 квітня	Преп. отця нашого Іvana Старопечерника.
20 квітня	Преп. отця нашого Теодора Тріхини.
21 квітня	Святого свящмуч. Януарія і тих, що з ним. Свящмуч. Теодора Пергійського.
22 квітня	Преп. отця нашого Теодора Сикеота.
23 квітня	+ Святого славного великомученика, переможця і чудотворця Юрія.

Це свято у нас відзначають зі всенічним, а Львівський Собор наказує переносити його на наступну неділю. Воно може бути поєднане лише зі службами квітної тріоді, починаючи від В. п'ятниці, а закінчуєчи четвергом по 5-ій неділі Воскресіння.

УСТАВИ СВ. ЮРІЯ

Якщо припаде св. Юрія на В. п'ятницю, В. суботу або на Великдень, має бути перенесене на Світлий понеділок.

Св. Юрія в один з днів Світлої седмиці

На великий вечірні зі всенічним

На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 4 недільні і 6 святого, Слава: святого, І нині: догмат за голосом святого. По великому прокімені (в неділю Воскресіння — ще й Євангелія) 3 читання святого. На літії: стихири святого, І нині: богородичний недільний за голосом «Слави». На стиховні: одна стихира недільна і всі Воскресіння, Слава: святого, І нині: Воскресіння і, по «Христос воскрес», — тропар святого двічі і «Богородице Діво». Замість «Нехай буде ім'я Господнє» співаємо «Христос воскрес» тричі, псалом 33 і відпуст.

На утрені

Все — за уставом Благовіщення, лише по «Воскресіння Христове» тричі, — Слава: «Молитвами Страстотерпця», І нині: «Молитвами Богородиці». Стих: «Возвеселітся праведник о Господі» і стихира святого, світильний Воскресіння, Слава: святого, І нині: Воскресіння. Хвалитних стихир — 3 недільні і 3 святого, також стихири Воскресіння, Слава: святого, І нині: Воскресіння і, по «Христос воскрес», — тропар святого, Слава, і нині: богородичний недільний за голосом його, ектенії і відпуст.

Св. Юрія в неділю ап. Томи

На великий вечірні зі всенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 свята і 4 святого, Слава: святого, І нині: свята. Прокімен дня і 3 читання святого. На літії: стихири свята і святого, Слава: святого, І нині: свята. Стиховна свята. Слава: святого, І нині: свята. На благословенні хлібі: тропар свята двічі і святого раз.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар свята двічі, Слава: святого, І нині: свята. Все інше до канону — свята. Канон свята і святого, катавасія Воскресіння. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalnyi святого, Слава, і нині: свята. По 6-ій пісні — кондак і ікос свята, на 9-ій пісні — приспіви свята, «Свят Господь» тричі, світильний свята, Слава: святого, І нині: свята. Хвалитних стихир — 6: 3 свята і 3 святого, також приспів святого і стихири славна святого, Слава: свята, І нині: «Преблагословенна», по великому славослов'ї — тропар святого, Слава, і нині: свята.

**Св. Юрія в неділі
Мироносиць, Розслабленого або Самарянки
(в неділю Самарянки служба Переполовинення не береться)**

На великий вечірні зі всенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 6 свята і 4 святого, Слава: святого, І нині: свята, Прокімен дня і 3 читання святого. На літії: стихири свята і святого, Слава: святого, І нині: свята. Стиховна недільна, Слава: святого, І нині: свята. На благословенні хлібів: тропар свята двічі і святого раз.

На утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний двічі, Слава: святого, І нині: Богородичний недільний за голосом святого (в неділю Мироносиць: тропар недільний і «Благообразний», Слава: святого, І нині: Мироносицям). Сіdalnyi по 1-му 2-му стихослов'ї — недільні, поліслей, величання святого, «Ангельський хор», інакож голосу й одразу всі три сіdalnyi святого, І нині: Богородичний. Все інше до канону — недільне. Канон Воскресіння, Богородиці, святому і тріоди, катавасія Воскресіння. По 3-ій пісні — кондак, ікос і сіdalnyi святого, І нині: свята, по 6-ій пісні кондак і ікос свята, на 9-ій пісні — «Ангел воліяще», по 9-ій пісні — «Свят Господь» тричі і світильний Воскресіння, Слава: святого, І нині: свята. Хвалитних стихир — 8: 4 недільні і

4 святого зі славним, Слава: свята, І нині: «Преблагословенна». Решта все до кінця — неділі.

Св. Юрія в середу Переполовинення

Все — за уставом св. Юрія в неділю ап. Томи, лише на «Господи, взываю я» — 8 стихир: 4 Переполовинення і 4 святого. Читань — 6: 3 Переполовинення і 3 святого.

На утрени

По тропарях — сіdalні (по 1-му і 2-му стихослов'ї) Переполовинення, відразу поліслей, величання і всі сіdalні. Все інше до канону — святого. Хвалитних — 3 стихири свята і 3 святого, Слава: святого, І нині: Переполовинення.

24 квітня	Святого муч. Сави Стратилата.
25 квітня	+ Святого апостола і євангелиста Марка.
26 квітня	Святого свящмуч. Василія, єпископа амасійського.
27 квітня
Волинського.	Святого свящмуч. Симеона, родича Господнього.
Преп. отця нашого Степана, єпископа Володимира
28 квітня	Святих апостолів Якова і Сосипатра.
Святих мучеників Дади, Максима і Кінтиліяна.
Святого отця нашого Кирила, єпископа турівського.
29 квітня	Святих десяти мучеників, що в Кизиці.
Преп. Мемнона, чудотворця.
30 квітня	+ Святого ап. Якова, брата св. Івана Богослова.

Травень

(31 день)

1 травня	Святого пророка Єремії.
2 травня	Святого отця нашого Атанасія Великого.
3 травня	+ Перенесення преп. отця нашого Теодосія, ігумена монастиря Печерського і спільногожиття начальника.
Святих мучеників Тимотея і Маври.
4 травня	Святої мці Пелагії.
5 травня	Святої і славної мці Ірини.
6 травня	Святого і праведного Йова Багатостражданого.
7 травня	Спогад про явлення на небі, в святому місті Єрусалимі, знаку чесного хреста.
8 травня	+ Св. апостола і євангелиста Івана Богослова.
Преп. Арсенія.

Устави Богослова

1. Св. Богослова в неділі Мироносиць, Розслабленого, Самарянки або Сліпонародженого. Все — за уставом св. Юрія.
2. Богослова в середу Переполовинення. Все — за уставом св. Юрія.
3. Богослова на Вознесіння Господнє. Все — за уставом св. Юрія в неділю ал. Томи (на великій вечірні — «Блажен муж»). На великій вечірні — 6 читань: 3 Вознесіння і 3 апостола. На утріні, по Євангелії, — «Воскресіння Христове», катафасія «Божественным» (Зіслання). Хвалитних стихир — 6: 3 Вознесіння і 3 апостола, Слава: апостола, І нині: Вознесіння.

**Богослова
в неділю Святих Отців (7-у від Великодня)**

На великий вечірні зі всенічним

«Блажен муж». На «Господи, взываю я» — 10 стихир: 3 недільні, 4 Отців і 3 апостола, Слава: Отців, І нині: догмат. Читань — 6: 3 Отців і 3 апостола 3. На літті: стихири апостола всі, Слава: Отців, І нині: Вознесіння. Стиховна недільна, Слава: Отців, І нині: Вознесіння. На благословенні хлібів: тропар «Богородице Діво» двічі й апостола раз. (Якщо не буде літті, то тропар недільний і Отців, Слава: апостола, І нині: Вознесіння).

На великий утрені

На «Бог Господь»: тропар недільний, Отців, Слава: апостола, І нині: Вознесіння. По 1-му і по 2-му стихослов'ї — сіdalyni недільні з богородичним, поліелеем і величання апостола, «Ангельський хор», іпакою голосу і одразу обидва сіdalyni апостола без богородичних, Слава: сіdalnyi, що по величаннях, І нині: богородичний його. До канону все — недільне. Буде 3 канони: недільний, апостола і Отців. Катафасія рядова Зіслання. По 3-ій пісні — кондак-ікос апостола і сіdalnyi Отців, Слава: сіdalnyi апостола, І нині: богородичний або Вознесіння. По 6-ій — кондак-ікос Отців, по 9-ій — «Свят Господь» (3), світильний недільний і Отців, Слава: апостола, І нині: Вознесіння. Хвалитних стихир — 8: 3 недільні, 2 Отців, 3 апостола зі славним його, Слава: Отців, І нині: «Преблагословенна». По великому словослов'ї — тропар недільний. По утрені — євангельська стихира.

9 травня + Перенесення чесних мощів св. Миколая Чудотворця з Мир до міста Барі.

Святого пророка Ісаї. І святого муч. Христофора.

10 травня + Святого ап. Симона Зилоти.

11 травня + Святих рівноапостольних Кирила і Методія, учителів слов'янських.

Оновлення Царгороду.

Святого свящмуч. Мокія.

- 12 травня** Святих отців наших Єпіфанія, єпископа кипрського, і Германа, патріярха царгородського.
- 13 травня** Святої мці Гликерії.
- 14 травня** Святого муч. Ісидора.
- 15 травня** Є.: Преп. отця нашого Паҳомія Великого.
- 16 травня** Преп. отця нашого Теодора Освященного, учня св. Паҳомія.
- 17 травня** Святого ап. Андроніка і тих, що з ним.
- 18 травня** Святого муч. Теодота Анкирського.
- 19 травня** Святого свящмуч. Патрикія, єпископа пруського і тих, що з ним.
- 20 травня** Святого муч. Талалея.
- 21 травня** + Святих великих царів і рівноапостольних Константина й Олени.
- 22 травня** Святого муч. Василіска.
- 23 травня** Преп. отця нашого й ісповідника Михайла, єпископа синадського.
- Преп. Євфросинії Полоцької, ігумені монастиря святого Спаса.
- 24 травня** Є.: Преп. отця нашого Симеона, що на Дивній горі.
- Преп. Микити Стовпника, переславського чудотворця.
- 25 травня** + Третє віднайдення Чесної Голови Івана Предтечі.

- 26 травня** Святого ап. Карпа, одного з сімдесяти.
- 27 травня** Святого свящмуч. Терапонта.
- 28 травня** Преп. отця нашого Микити, єпископа Халкедонського.
- 29 травня** Святої препмці Теодосії діви.
- 30 травня** матської. Преп. отця нашого Ісаакія, ігумена обителі Далматської.
- 31 травня** Святого ап. Герми і святого муч. Єрмея.

Червень

(30 днів)

- 1 червня** Святого муч. Юстина Філософа і тих, що з ним.
- 2 червня** Святого отця нашого Никифора, ісповідника.
- 3 червня** Святого муч. Лукіліяна і тих, що з ним.
- 4 червня** Святого отця нашого Митрофана, архиєпископа царгородського.
- 5 червня** Святого свящмуч. Доротея, єпископа тирського.
Святого Косми, пресвітера вірменського.
- 6 червня** Преп. отця нашого Висаріона Чудотворця і преп. Іларіона Нового.
- 7 червня** Святого свящмуч. Теодота Анкирського.
- 8 червня** Є.: Перенесення мощів святого великомуч. Теодора Стратилата.

- 9 червня** Є.. Святого отця нашого Кирила, архиєпископа олександрійського.
- 10 червня** Святого свящмуч. Тимотея, єпископа пруського.
- 11 червня** + Святих апостолів Вартоломея і Варнави.
- 12 червня** Є.. Преп. отця нашого Онуфрія Великого і преп. отця нашого Петра Атонського.
- 13 червня** Святої мці Акиліни. І святого Трифілла, єпископа Левкусії Кипрійської.
- 14 червня** Святого пророка Єлісея.
Святого отця нашого Методія, патріярха царгородського.
- 15 червня** Святого пророка Амоса.
Преп. Єроніма, пресвітера стридонського.
- 16 червня** Святого і чудотворного отця нашого Тихона Аматунтського.
- 17 червня** Святих мучеників Мануїла, Савела й Ісмаїла.
Преп. отця нашого Іпатія, ігумена Руфеніянського.
- 18 червня** Святого муч. Леонтія.
- 19 червня** + Святого ап. Юди, брата Господнього.
- 20 червня** Святого свящмуч. Методія, єпископа патарського.
- 21 червня** Святого муч. Юліяна Тарсійського.
- 22 червня** Святого свящмуч. Євсевія, єпископа самосатського.

- 23 червня** Святої мці Агрипини.
- 24 червня** + Різдво св. Івана Хрестителя.
- 25 червня** Святої препмці Февронії.
- 26 червня** Преп. отця нашого Давида, що в Солуні.
- 27 червня** вбогих. Преп. отця нашого Самсона, прятеля подорожніх і
- 28 червня** Івана. Є.: Перенесення мощів святих безсрібників Кира й
- 29 червня** + Святих Верховних апостолів Петра і Павла.
- 30 червня** + Собор 12 апостолів.

Липень (31 день)

- 1 липня** Є.: Святих безсрібників і чудотворців Косми і Дам'яна.
- 2 липня** + Покладення чесної ризи Пресвятої Богородиці у Влахерні.
- 3 липня** Святого муч. Якінта.
- 4 липня** Св. отця нашого Андрія, архиєпископа критського.
Преп. Марти, матері святого Симеона Дивногорця.
- 5 липня** + Преп. отця нашого Атанасія Атонського
- 6 липня** Преп. отця нашого Сісоя Великого.

- 7 липня** Преподобних отців наших Томи, що з Малеї, й Акакія, що в Ліствиці.
- 8 липня** Є.: Святого влкмуч. Прокопія.
- 9 липня** Святого свящмуч. Панкратія, єпископа тавроменійського.
- 10 липня** + Преп. отця нашого Антонія Печерського.
Святих 45 мучеників, що в Никополі Вірменському.
Святих братів мучеників Франциска, Мутія, Рафаїла і тих, що з ними, в Дамаску повбиваних.
- 11 липня** Є.: Святої мучениці і прехвальної Євфимії.
Переставлення блаженної Ольги, княгині Київської, на святому хрещенні названої Оленою.
- 12 липня** Святих мучеників Прокла й Іларія.
Преп. отця нашого Михайла Малеїна.
- 13 липня** Собор св. Архангела Гавриїла.
Святого отця нашого Юліяна, єпископа кеноманійського.
- 14 липня** Є.: Святого ап. Акили.
- 15 липня** + Святого рівноапостольного великого князя Володимира, на святому хрещенні названого Василієм.
Святих мучеників Кирика і Юліти, матері його.
- 16 липня** Святого свящмуч. Атиногена і десяти учнів його.
Пам'ять свв. Отців шести Вселенських Соборів.
- 17 липня** Є.: Святої влкмці Марини.
- 18 липня** Святого муч. Якінта, що в Амастриді.

- 19 липня** Преподобної матері нашої Маркини, сестри Василія Великого і преп. отця нашого Дія.
- 20 липня** + Святого славного пророка Іллі.
- 21 липня** Преподобних отців наших Симеона, Христа ради юродивого, й Івана, спосника його.
- 22 липня** Є.. Святої мироносиці й рівноапостольної Mariї Magdalini.
- 23 липня** Святих мучч. Трохима, Теофіла і тих, що з ними.
- 24 липня** + Святих мучеників Бориса і Гліба, на святому хрещенні названих Романом і Давидом.
Є.. Святої влкмці Христини.
- 25 липня** + Успіння св. Анни, матері Пресв. Богородиці.
- 26 липня** Святого свящмуч. Єрмолая і тих, що з ним.
Святої препмці Параскеви.
- 27 липня** + Святого влкмуч. і цілителя Пантелеймона.
Святого отця нашого Клиmenta, архиєпископа охридського, чудотворця.
- 28 липня** Святих апостолів і дияконів Прохора, Ніканора, Тимона і Пармена.
- 29 липня** Святого муч. Калиніка.
- 30 липня** Святих апостолів Сили і Силуана і тих, що з ними.
- 31 липня** Передсвяття Перенесення Чесного Хреста
Святого праведного Євдокима.

Про передсвяття і свято Перенесення

1. Свято перенесення чесного і животворного хреста 1 серпня має передсвяття один день, але не має посвячення.
2. Воно — малого виду, тобто не має поліслею, а служба хреста не виключає служби святого, ані октоїкої.
3. В передсвяття і у свято на першому місці буде служба октоїха, на другому — хреста, а на третьому — святого.

Устав на седмичні дні

На вечірні

1. На «Господи, взываю я» — 6 стихир: 3 хреста і 3 святого, Слава: святого, І нині: хреста. В п'ятницю ввечері — Слава: хреста, І нині: богоодичний-догмат.
2. На стиховні стихири октоїха, Слава, і нині: хреста.
3. На кінці: тропар святого, Слава, і нині: хреста.

На повечір'ї

По «Достойно» — кондак хреста один.

На утрени

1. На «Бог Господь»: тропар хреста двічі, Слава, і нині: хреста.
2. Обидва сіdalні октоїха.
3. Канонів 3 на 14: октоїха на 6, хреста на 4 і святого на 4. Катавасія по 3-ій, 6-ій, 8-ій і 9-ій пісні — ірмос останнього канону. По 3-ій пісні — сіdalний святого, Слава, і нині: передсвяття. По 6-ій — кондак-ікос святого, по 9-ій — світильний октоїха, Слава: Святого, І нині: хреста.
4. Стиховна октоїха, Слава: святого, І нині: хреста.
5. На кінці: тропар святого, Слава, і нині: хреста.

На часах і на Літургії

Все — за загальним уставом передсвяття зі святым безполіслейним.

Устав на неділю

Все — за загальним уставом передсвяття зі святым безполіслейним в неділю, тільки всі хвалитні стихири — октоїха, без передсвяття.

Серпень

(31 день)

1 серпня Перенесення чесного і животворного Хреста.

Святих сімох мучеників Макавеїв, матері їхньої Соломії, і старця Єлеазара.

Перенесення чесного Хреста, тобто залишків того святого древа, на якому помер Господь Ісус, відбувалось колись в Царгороді з імператорського палацу до величного храму св. Софії. Цю пам'ять творимо винесенням св. Хреста, ввечері, з захристії на престіл, а вранці — зі святої трапези на тетрапод, на славослов'ї. Тут і почитаємо св. Хрест, за уставом 14 вересня, тільки не буде воздвиження, як 14 вересня, на свято Воздвиження. Крім цього, відправляється також в церкві мале водосвяття або на утрені безпосередньо перед поклонінням чесному хресту, або в інший час. Благословлять також зілля, як на Свято Успіння Пресвятої Богородиці.

Устав на седмічні дні

Все — як в передсвяття 3 липня, лише:

1. По відпусті вечірні виносяться чесний хрест із захристії на святу трапезу, за уставом 14 вересня.

2. На утрені: канон октоїха на 4, хреста на 6 і святих на 4. Катавасія по кожній пісні — рядова «Хрест накреслив» 14 вересня. По 3-ій пісні — кондак-ікос і сіdal'ний святих, лише I нині: хреста. По 6-ій пісні — кондак-ікос хреста, по 9-ій — світильний октоїха, Слава: святих, I нині: хреста.

3. Хвалитних стихир — 6: 3 хреста і 3 святих, Слава: святих, I нині: хреста.

4. Під час співу хвалитних стихир ієрей вбирається у всі священичі ризи і виголошує: «Слава тобі, що світло нам показав», кадить чесний хрест і виносить його, навколо св. трапези, північними

дверми перед святі двері. По закінченні славослов'я і трисвятого виголошує ієрей: «Премудрість, прості», люди співають «Спаси, Господи», а ієрей кладе хрест на тетрапод, кадить з чотирьох боків і поклоняється йому, як 14 вересня.

5. Якщо водосвята відправляється поза утренею, то співається все так, як написано в требнику. А якщо водосвята — на утріні, по великому славослов'ї і тропарі «Спаси, Господи», тобто перед поклонінням хресту, тоді не береться початок його і кінець, а співається одразу: «Єже радуйся» і закінчується стихирою «Владичище, прийми».

6. Зілля благословимо на Літургії, по заамвонній молитві, як у свято Успіння Пресвятої Богородиці.

Устав на неділю

Все — за загальним уставом посвята зі святим безполіслейним в неділю, лише:

1. В суботу ввечері, по відпусті вечірні,— винесення чесного хреста із захристії на св. трапезу, а на утріні під час великого славослов'я — зі св. трапези на тетрапод, за уставом 14 вересня. Але по виголосі «Премудрість, прості», замість тропаря «Спаси, Господи», співаємо тропар недільний, один з двох звичайних, під час співу якого має ієрей покадити чесний хрест з чотирьох боків, а потім поклоняється йому, співаючи «Хресту твоєму». Може бути також перед тим мале водосвята, як подано в уставі на дні седмичні.

2. На Літургії ціла служба — спочатку неділі, а потім хресту, а святим не беремо служби, бо вони не є поліслейні.

2 серпня Перенесення святих мощів святого Первомученика й архидиякона Стефана.

3 серпня Преподобних отців наших Ісаакія, Далмата і Фавста.

4 серпня Святих сімох юнаків, що в Ефезі, і святої преподобної Євдокії.

5 серпня *Передсвята Переображення*
Святого муч. Євсигнія.

6 серпня + Святе Переображення Господа нашого Ісуса Христа

7 серпня Святого препмуч. Дометія.

8 серпня Святого Єміліяна ісповідника, єпископа кизицького.

9 серпня Святого ап. Матея.

10 серпня Святого муч. й архидиякона Лаврентія.

11 серпня Святого муч. Євпла.

12 серпня Святих мучеників Фотія і Анікити.

13 серпня Преп. отця нашого Максима Ісповідника.
Віддання Переображення

14 серпня Є.: *Передсвята Успіння*

+ Перенесення мощів преп. Теодосія, ігумена Печерського.
Святого пророка Міхея.

15 серпня + Успіння Пресвятої Богородиці

16 серпня Є.: Перенесення з Ефезу до Царгороду Нерукотворного Образа Господа Бога і Спаса нашого Ісуса, званого Святым Обрусом.

Святого муч. Діомида.

17 серпня Святого муч. Мирона.

18 серпня Святих мучеників Флора і Лавра.

19 серпня Святого муч. Андрія Стратилата і тих, що з ним.

20 серпня Святого пророка Самуїла.

- 21 серпня** Святого ап. Тадея. Мці Васси.
- 22 серпня** Святого муч. Агатоніка і тих, що з ним.
- 23 серпня** Св. муч. Луппа і св. свящмуч. Іринея, єпископа ліонського.
- Відання Успіння*
- 24 серпня** Святого свящмуч. Євтиха.
- 25 серпня** Є.: Повернення мощів святого ап. Вартоломея.
Святого ап. Тита.
- 26 серпня** Святих мучеників Адріяна й Наталі.
- 27 серпня** Преп. отця нашого Пімена.
- 28 серпня** Преп. отця нашого Мойсея Мурина.
Св. отця нашого Августина, єпископа іппонського.
Св. муч. Гебре Михаїла, пресвітера етіопського.
Собор преподобних отців Печерських, що спочивають в дальніх печерах.
- 29 серпня** + Усікновення Чесної Голови Предтечі.
- 30 серпня** Святих отців наших, архиєпископів царгородських Олександра, Івана і Павла Нового.
- 31 серпня** + Покладення чесного пояса Пресвятої Богородиці.

Джерела і бібліографія

1. Божественна Літургія св. Івана Золотоустого, коли служить святитель, рукопис XVII ст., видав єп. Чеслав Сілович, Лондон 1978.
2. Ватиканський Кодекс — Слов'янський ч. 9, XII ст. Містить Божественну Літургію св. Івана Золотоустого.
3. Ватиканський Кодекс — Слов'янський ч. 10, містить церковне правило.
4. Ватиканський Кодекс — Слов'янський XIV, відомий як Літургікон Митрополита Кардинала Ісидора, написаний на кінці XIV або на початку XV ст.
5. Криптоферратський Кодекс — Евхологіон Грецький ч. Г.β. I., X ст., уживаний на Флорентійському Вселенському Соборі.
6. Номоканон митрополита Петра Могили, Київ 1629.
7. Требник митрополита Петра Могили, Київ 1646.
8. Три церковнослов'янські літургійні рукописні тексти Ватиканської Бібліотеки, видав проф. Олекса Горбач, Рим 1966.

Архиератикон грецький, виданий у Венеції 1714.

Великий Евхологіон грецький, виданий у Венеції 1811.

Евхологіон іли Требник, составлен по волі областного Собора бившаго во Львові граді, в літо 1891, Львів 1925.

Літургія святих Отців наших Якова Апостола і брата Господнього, Василія Великого й Івана Золотоустого, по-грецьки, Париж 1560.

Служебник Святительський, іздан трудом ієрея Александра Бачинського, Львів 1886.

Служебник митрополита Петра Могили, напечатаний в чудотворній лаврі Печерській Київській 1629.

Типікон сиріч Устав церковного пінія і особенного правилочтенія, Перемишль 1852.

Типікон сієсть Устав, Москва 1906.

Чиновник Архієрейського Священнослуження, Москва 1897.

Breviarium Romanum, Editio typica 5.IV.1961.

Caeremoniale Episcoporum, Editio tertia post typicam, Torino 1886.

Liturgiae sive Missae sanctorum Patrum: Iacobi Apostoli et fratribus Domini, Basili Magni, e vetusto codice latinae translationis, Ioannis Chrysostomi, interprete Leone Thusco, Parisiis MDLX.

Rituale Ecclesiae Leodiensis, Leodii 1782.

Bocian J., *De modificationibus in textu slavico Liturgiae S. Joannis Chrysostomi apud Ruthenos subintroductis*, ХРУСОСТОМІКА, Romae 1908.

Булгаков С.В., Настольная Книга для священно-церковнослужителей, Харков 1900.

Ваврик М., ЧСВВ, Флорентійські унійні традиції в Київській Митрополії, 1450-1460 рр.

До історії єпископської присяги в XV-XVI ст. Цінний пам'ятник обрядовості. (Записки ЧСВВ, том IV[X], вип. 3-4, Рим 1963).

Дмитріевский А., Описані літургіческих рукописей храняющихся в бібліотеках православного востока, 3 томи, Київ-Петроград 1895-1917.

Дмитріевский А., Ставленник, Київ 1904.

Дольницький І., Підручник церемоній, Львів 1907.

Ковалів П., Молитовник-Служебник пам'ятка XIV століття, Нью-Йорк 1960.

Kulczynski J., *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, Romae 1733.

Микита А., Руководство в церковний Типікон, Унгвар 1901.

Неселовский А., Чини хіротесій і хіротоній, Каменець-Подольск 1906.

Никольский К., Пособие к изучению Устава Богослужения, С-Петербург 1907.

Пелеш Ю., Пастирское Богословие, Відень 1885.

Петрушевич А.С., О способі ізбрання і поставлення в дияконській і священическій чин із мірских лиц в XVI ст. на Южной Руси, «Богословский вісник» за рік 1900, Львів, ч. II, стор. 81-88.

Петрушевич А.С., О способі ізбрання і поставлення єпископа, «Богословский вісник» за рік 1900, Львів, ч. III, стор. 155-165.

Петрушевич А.С., Архієратикон Київської Митрополії з половиною XIV ст., Львів 1901 (в «Богословському віснику»), 1900-1901, I-II.

Петрушевич А.С., Віроісповіданіє новопоставленого руського єпископа перед кієвським митрополитом, начиная с половини XIV ст. ділаємоє, «Богословский вісник» за рік 1901, Львів, ч. II, стор. 93-101.

Соловій М., Божественна Літургія: Історія — розвиток — пояснення, Рим 1964.

Чубатий М., Історія Християнства на Руси-Україні, том I (до р. 1353), Рим—Нью-Йорк 1965.

Andrieu M., *Les «Ordines Romani» du haut moyen âge*, I-IV, Louvain 1931-1961.

Andrieu M., *Le pontifical romain au moyen âge*, I-V, Città del Vaticano 1938-1941.

Baumstark A., *Le liturgie orientali e le preghiere «Supra quae» e «Suplices»*, Grottaferrata 1913.

Beckmann J., *Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Guetersloh 1956.

Bona I., *Rerum liturgicarum libri duo*, Romæ 1671.

Borella P., *Il rito ambrosiano*, Brescia 1964.

Brightman F. E., *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896.

ХРЫСОСТОМИКА (*Crisostomica*), Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, a cura del Comitato per il XV° centenario della sua morte, Roma 1908.

De Meester P., *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947.

Goar J., *Euchologion sive Rituale Graecorum, complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae... iuxta usum Orientalis Ecclesiae*, Venice 1730.

Hanssens I. M., *Institutiones liturgicae de rebus orientalibus*, I-II, Romæ 1930.

Lesage R., *Dizionario pratico di Liturgia romana*, Roma 1956.

Ligier L., *Textus selecti de magna oratione eucharistica seu anaphora*, Romæ 1964.

Martomort A. G., *La Chiesa in preghiera, Introduzione alla liturgia*, Grottaferrata (Roma) 1963.

Mateos J., *Le Typicon de la Grande Église*, I-II, Romæ 1962-1963, in «Orientalia Christiana Analecta», N. 165-166.

Martène E., *De antiquis Ecclesiæ ritibus*, I-IV, Paris 1700-1706, Antwerpen 1736-1738, Bassano-Venezia 1788.

Muzyczka I., *De aqua in liturgia byzantina*, Civitas Vaticana 1957.

Quacquarelli A., *Retorica e liturgia antinicena*, Roma (Grottaferrata) 1960.

Raes A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Romae 1947.

Raes A., *Le Liturgicon ruthène depuis l'Union de Brest*, in «Orientalia Christiana Periodica», vol. VIII, N. 1-2, Romæ 1942.

Renaudot E., *Liturgiarum orientalium collectio*, I-II, Paris 1716.

Thalhofer V. und Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, I-II, Freiburg im Breisgau, 1912.

Wenger A., *La réconciliation des hérétiques dans l'Église russe, Le Trebnik de Pierre Moghila*, «Revue des Etudes Byzantines», T. XII, 1954, 144-175.

Wenger A., *Les influences du Rituel de Paul V sur le Trebnik de Pierre Moghila*, «Revue des Sciences Religieuses», Volume hors série.

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
Частина I	
ЗАГАЛЬНИЙ ВСТУП ДО ЛІТУРГІЇ	
Розділ I. Культ, або Богоочитання.....	5
Слово «літургія».....	6
Істота Літургії та її визначення.....	8
Завдання літургіки як науки.....	9
Джерела історичного з'ясування Літургії.....	10
Розділ II. Історія Літургії.....	13
Від початків до Тридентського Собору.....	13
Від Тридентського Собору до Ватиканського Собору II.....	20
Літургійний рух від XIX ст. до новітніх часів.....	24
Розділ III. Обряди та літургійні групи.....	25
Поділ обрядових груп.....	25
Східні літургії.....	26
— Антіохійська західно-сирійська обрядова група.....	27
— Антіохійська східно-сирійська обрядова група	30
— Олександрійська обрядова група.....	31
Західні літургії.....	33
Розділ IV. Літургійне законодавство.....	39
Особливий характер церковного літургійного права.....	39
Комpetентна в справах Літургії законодавча влада.....	40
Літургійні книги як джерело літургійного права.....	41
Інші писані джерела літургійного права.....	43
Звичай в літургійному праві	43
Влада ієрархів.....	44
Розділ V. Божий народ як літургійна громада.....	44
Літургія і громада вірних.....	44
Значення літургійного збору в переданні	46

Громада як святий Божий народ.....	47
Божий народ в літургійній громаді.....	48
Різні уряди в літургійній громаді.....	50
Літургійні ризи.....	52
Розділ VI. Діалог Бога з народом Божим.....	56
Боже слово на літургійному зборі.....	56
Літургійний спів як відповідь на Боже слово.....	60
Молитва народу.....	63
Молитва служачого священика.....	65
Розділ VII. Знаки та символи.....	66
Знаки та символи в цілому, літургійна постава та літургійні чинності.....	66
Святі речі й святі місця.....	72
Розділ VIII. Подвійна мета літургії — прослава Бога та освячення людей.....	76
Літургія як прослава Бога.....	77
Літургія як освячення людини.....	79
Розділ IX. Літургія як таїнство спасіння.....	81
Богословське обґрунтування Літургії як таїнства спасіння.....	81
Літургія як дія Церкви.....	82
Таїнство богоочітання.....	83
Розділ X. Літургія як скарб віри.....	84
Погляд на конституцію II Ватиканського Вселенського Собору «Про Священну Літургію».....	85
Частина II	
СВЯЩЕННА І БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ	
СВЯТОГО ОТЦЯ НАШОГО ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО	
Розділ I. Божественна Літургія в перші століття.....	91
Літургія в світлі II Ватиканського Собору.....	91
Літургія Тайної Вечері.....	103
Літургія в апостольські часи.....	103
Літургія в часи св. Юстина.....	106
Апостольське передання св. Іполита.....	108
Літургія по едикті Константина.....	109

Розділ II. Розвиток Літургії.....	114
Назва й визначення Божественної Літургії.....	114
Сучасний вигляд Божественної Літургії.....	116
Божественна Літургія як збір Божого народу.....	118
Святилище і трапеза.....	119
Загальні правила при відправі.....	120
Внутрішнє впорядкування храму.....	126
Розділ III. Літургія в Українській Церкві.....	132
Авторство й історичний розвиток Літургії св. Івана Золотоустого.....	132
Рукописні й друковані служебники.....	137
Розвиток Літургії по Берестейському Синоді.....	139
Обрядове питання по Замойському Синоді.....	142
Пояснення і коментарі до Божественної Літургії.....	146
Розділ IV. Прокомидія.....	151
Вступні відомості.....	151
Приготування священнослужителів.....	158
Приготування чесних дарів.....	163
Розділ V. Літургія Оглашених.....	177
Загальні відомості.....	177
Єктенії.....	179
Антифони.....	181
Малий вхід.....	182
Трисвяте.....	185
Розділ VI. Трапеза Слова.....	194
Читання Святого Письма.....	194
Єктенія і відпуст оглашених.....	200
Розділ VII. Літургія Вірних.....	201
Приготування до євхаристійного жертвоприношення і молитви вірних.....	201
Великий вхід, Херувимська пісня, обряди й символіка входу.....	203
Розділ VIII. Підготовування до жертвоприношення.....	209
Молитва предложення.....	209
Зміст і значення поцілунку миру.....	210

Символ віри.....	212
Євхаристійний діалог.....	214
Розділ IX. Жертвоприношення.....	218
Анафора, або жертвоприношення.....	218
Молитва подяки.....	220
Серафимська пісня «Свят».....	222
Євхаристійна молитва освячення.....	223
Молитва анамнези.....	224
Епіклеза.....	225
Поминання живих і померлих.....	240
Розділ X. Святе причастя й обряди закінчення.....	242
Підготування до св. причастя.....	242
Господня молитва «Отче наш».....	244
Роздрібнення Агиця і покладення часточки до чаші.....	246
Причастя священнослужителів і вірних.....	247
Причастя у старих літургійних списках.....	250
Молитви і обряди по св. причасті.....	256
Благодаріння і відпуст в давніх списках.....	259
Частина III	
ЧИНИ СВЯТИХ ТАЇН	
в Київському евхологіоні XVI ст.	
Хрещення й миропомазання.....	263
Заручини та вінчання.....	282
Тайна покаяння.....	287
Пресвята Євхаристія.....	294
Постриження в чернецтво.....	297
«Чин малаго і великого іноческого образа».....	305
Тайна єлеєспомазання.....	305
Частина IV	
ЦЕРКОВНЕ ПРАВИЛО	
Розділ I. Поняття й історія.....	311
Молитва в Старому Завіті.....	312
Правило в Христовій Церкві.....	313
Свідоцтва Святих Отців.....	313
Поділ дня.....	317
Ідея і мета церковного правила.....	318
Правило як молитва Церкви.....	319
Символічні пояснення.....	321

Обов'язок відправляти церковне правило.....	322
Свідоцтва Номоканону і Книги Правил.....	323
Розділ II. Вечірня.....	324
Види вечірні.....	324
Початок церковного дня.....	325
Початок звичайний.....	326
Священнодія на початку вечірні.....	326
Світильничі молитви.....	327
Велика, або мирна ектенія.....	327
Катизма псалмів.....	328
Псалми 140, 141, 129, 116.....	329
Стихири на «Господи, взиваю я».....	330
Мале славослов'я.....	332
Богородичні.....	322
Вхід з кадильницею або Євангелією.....	333
«Світло тихе».....	334
Прокімен і читання.....	334
Читання паремій.....	335
Молитва «Сподоби, Господи».....	336
Прохальна ектенія.....	336
Стихири стиховні.....	337
Пісня праведного Симеона.....	337
Відпустові тропарі.....	337
Особливість великої вечірні без литії.....	339
Литія.....	339
Ектенія «Спаси, Боже, людей твоїх».....	340
Благословення хлібів.....	340
Братолюбні трапези.....	341
Читання Апостола й Отців.....	341
Відпуст.....	342
Розділ III. Повечір'я велике й мале	342
Початок звичайний.....	343
Читання псалмів.....	343
Пісня пророка Ісаї.....	343
Тропарі.....	344
Символ віри і молитва до святих.....	344
Друга, покутна, частина.....	344
Третя частина великого повечір'я.....	345
Пісні канону.....	345
Закінчення.....	346
Литія на великому повечір'ї.....	346
Відмінності малого повечір'я.....	347

Розділ IV. Північна.....	347
Види північної.....	347
Значення північної відправи.....	347
Перша частина північної.....	348
Символ віри і тропарі.....	348
Друга частина.....	348
Тропарі за померлих.....	348
Суботня північна.....	349
Недільна північна.....	349
Розділ V. Утреня.....	350
Моління за владу.....	350
Шестисалміс.....	350
Ранішні молитви.....	351
Пісня «Бог Господь» або алилуя.....	351
Тропарі.....	351
Катизма і сіdalyni.....	352
Поліелей.....	352
«На ріках вавилонських».....	352
Величання.....	352
«Ангельський хор».....	353
Степенні антифони.....	353
Читання Євангелії.....	353
Пісня «Воскресіння Христове».....	354
50-й псалом і тропарі.....	354
Канон.....	354
Пісня Пресвятої Богородиці.....	356
Світильний.....	357
Хвалитні псалми.....	357
Хвалитні стихири.....	357
Славослов'я.....	358
Відпустові тропарі.....	358
Ектенії та відпуст.....	358
Особливості повсякденної утрені.....	359
Утреня за померлих.....	359
Утреня під час Великого посту.....	360
Утреня з каноном св. Андрія Критського.....	361
Утреня з акафістом.....	361
Утреня в страсні понеділок, вівторок і середу.....	362
Утреня у Великий четвер.....	363
Утреня у Велику п'ятницю.....	363
Утреня у Велику суботу.....	363
Розділ VI. Часи I, III, VI та IX.....	364
Час перший.....	364
Час третій.....	365
Час шостий.....	365
Час дев'ятий.....	366

**Частина V
ЦЕРКОВНИЙ РІК**

Ідея таїнства у візантійському церковному році.....	367
Початки й розвиток місяцеслова.....	371
Свята і служби нерухомі, в порядку дванадцяти місяців і книг мінєї	
Вересень.....	373
Жовтень.....	397
Листопад.....	409
Грудень.....	413
Січень.....	453
Лютий.....	469
Березень.....	480
Квітень.....	500
Травень.....	505
Червень.....	508
Липень.....	510
Серпень.....	514
Джерела і бібліографія.....	518
Зміст.....	523

